

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LVIII

Sa. 221

Nisan 1994

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1994

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :

Sayfa

KURHAN, YRD. DOÇ. DR. MÜRÜVVET: Asırlar Boyu Tanrı Rê (16 resim ile birlikte)	1
AYDIN, M. A., NAFİZ: Ev Satışıyla İlgili Bir Kültepe Tableti ile Etüdlük Tabletlerde Geçen Yer Adları ve Kârum Nahria (4 levha, 3 harita ile birlikte)	29
————: Eine Tafel Über Hausverkauf Mit Den Ortsnamen In Fragmenten Der Tafeln Aus Kültepe Und Kârum Nahria	39
GÖMEÇ, YRD. DOÇ. DR. SAADETTİN: Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavim Adları : Azlar	51
KILIÇ, MUSTAFA: Kemal Paşa-Zâde (İbn-i Kemal) nin Talebeleri	55
HİZMETLİ, SABRİ: Türklerin Yönetimi Döneminde Cezayir'in İdaresi ve Kurumları	71
ÖZDEMİR, YRD. DOÇ. DR. RİFAT: Osmanlı Döneminde Antakya'nın Fizikî ve Demografik Yapısı 1709-1860	119
SONYEL, DR. SALÂHİ R.: İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold'un Türk Ulusal Akımı'na Karşı Tutumu (1920-1923)	159
————: The Attitude of British High Commissioner Sir Horace Rumbold Towards the Turkish National Movement, 1920-1923	185
AKGÜNDÜZ, DOÇ. DR. HASAN: İnsanın Tarih Yapma Rolü ve Eğitim Geleneğinin Tarihi Temelleri	211

Haberler :

İLHAN, M. MEHDİ: "Defter Congress" (Tahrir Defterleri Kongresi)	231
---	-----

Kitap Tanıtma :

YAZICI, NESİMİ: ABDULLAH CEYHAN: <i>Sırat-ı Müstakim ve Sebülürreşâd Mecmuaları Fihristi</i>	237
--	-----

Nekroloji :

KÂHYA, PROF. DR. ESİN: Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı'nın Ardından (2 resim ile birlikte)	241
--	-----

BELLETEN

ISSN 0041-4255

B E L L E T E N

Cilt: LVIII

Nisan 1994

Sayı: 221

ASIRLAR BOYU TANRI RÊ

Yrd. Doç. Dr. MÜRÜVVET KURHAN

Rê ya da Râ, eski Mısırca Râu yaratmak, yapmak, vermek kelimesinden gelmekte ve yaratıcı anlamına geldiği sanılmaktadır¹. Kökeninin Delta bölgesinden Sahebu olduğu ve sonraları Heliopolis'te (Annu ya da İyun) tapılan yerel tanrı Atum'la birlikte tapıldığı öne sürülmüştür².

Rê'nin önem kazanması Eski İmparatorluk (M.Ö. 2950-2280) II. Hanedan devrine rastlamaktadır. Heliopolis din adamları, geliştirdikleri teorilerle, Rê'yi yaratıcı özelliği olan tanrı Atum'la özdeşleştirmişler, onun bütün özelliklerini Rê'ye maletmişler ve batan güneşi Rê-Atum olarak adlandırmışlardır. Bu şekilde tanrı Rê'nin de yaratıcı özelliği olduğunu öne sürmüşlerdir. Diğer taraftan, Rê, gerçekten tanrı olup olmadığı tam olarak bilinmeyen Hepri böceği (gübre böceği)³ ile özdeşleştirilerek, Hepri böceğinin kendi kendini yarattığı ifade edilmiş, bu biçimiyle doğan güneşi temsil etmiştir. Heper ya da Heperer fiilinden türetilen ve hayata gelmek, var olmak anlamına gelen Hepri böceğinin yuvarlak bir gübre parçasına yumurtalarını bı-

¹ Alexandre Moret, *Histoire ancienne*, tome I., Paris, 1929, s. 210.

² François Daumas: *La Civilisation de L'Égypte pharaonique*, Paris, 1967, s. 267 ve 633.

³ Plutarque, Hepri böceği konusunda şöyle bir açıklamada bulunmuştur: "Bu türlerin dişileri olmadığı ileri sürülmektedir. Bu böceklerin hepsi erkektir. Yumurtalarını küçük bir maddeye (gübre parçası) yerleştirip bir yerde yuvarlarlar, hareketlerinde güneşin doğudan batıya ilerleyişini taklit ederek, arka bacaklarıyla iterek, iyice yuvarlak oluncaya kadar yuvarlarlar" (Barbara Watterson: *The Gods of ancient Egypt*, London, 1984, s. 69.) Heper'in çoğulu Heperu ise şekiller anlamına gelir ve bazı tanrılar için Heperu bakımından zengin denilmiştir.

rakması ve yavruların dölllenme olmaksızın dünyaya gelmelerinden dolayı yaratan tanrının cisimlenmiş biçimi olarak görülmüştür. Zaten tanrı Rê, gökte diskini yuvarlayan bir gübre böceği olarak tahayyül edilmiştir⁴. Güneşin tam tepede olduğu zamanki görünümü ise, Rê olarak adlandırılmakla birlikte, o zamana kadar firavunların kendisinden geldikleri kabul edilen kraliyet tanrısı Horus'la özdeşleştirilmiş ve Rê-Horakti olarak adlandırılmıştır. Rê'nin Horus'u da benliğine almasıyla ve onun özelliklerine sahip olmasıyla, yavaş yavaş, diğer tanrılardan üstün olduğu yaygınlaşmaya başlamıştır. Tanrı Rê'nin yeryüzündeki iki cisimlenmiş biçiminden biri Anka kuşu, diğeri de öküz Mnevis'tir⁵.

Tanrı Rê'nin, Hepri-Horakti-Atum adları altında, üç farklı görünümü, aslında güneşin, dairesel bir biçimde, gökte ve yeraltında dolmasını, sonsuzluğunu ifade etmekle birlikte, aynı zamanda, insanların dünyevî ve uhrevî hayatlarında güneşin seyrini izledikleri düşüncesini vurgulamakta, güneşin sabahki görünümü yeni doğan çocuğu, öğlenki hali olgun insanı ve battığı zamanki hali de ölmekte olan yaşlı insanı temsil etmektedir. Rê-Atum, yaşlı insan imajını ortaya koymakla beraber yaratıcı bir tanrıdır. Eski İmparatorluk Piramit Metinleri, Orta İmparatorluk Sanduka Metinleri ve Yeni İmparatorluk'ta yazılan Ölüler Kitabı'nda, karışık olarak, tanrı Rê-Atum'un yaratıcılığıyla ilgili kuramlar ortaya çıkmaktadır. Rê-Atum olarak Rê, daha evren bir kaos içindeyken, zifiri karanlıklar içinde olan Başlangıç Ummanı Nun'da bulunduğu, tanrı Nun'la bir diyalog içindedir ve durumunu şöyle açıklamaktadır: "Nun'da yalnız ve hareketsizdim (nenu). Ayakta durabileceğim bir yer bulamadım, oturabileceğim yer yoktu. İkamet edeceğim taht henüz şekillenmemişti; üzerimde henüz Nut'u (gök tanrıçası) yaratmamıştım. İlk topluluk (tanrılar) henüz dünyaya gelmemişti. Başlangıç tanrılarının Enne-

⁴ Alexandre Moret: *Le Nil et la civilisation égyptienne*, Paris, 1926, s. 431.

⁵ *Anka Kuşu* Mısırcada Bennu'dur. Güneş için kullanılan uben (doğmak) fiilinden türetildiği sanılmaktadır (Guy et M.F. Racht, *Dictionnaire de la civilisation égyptienne*, Paris 1970, s. 199). Bennu tanrı Rê'nin ruhunun (Ba) bir görünümü olarak da kabul edilmektedir. Tanrı Rê'nin kült merkezi Heliopolis şehrinin adı ise Annu ya da İyun idi (Grégoire Kolpaktchy, *Livre des morts des anciens égyptiens*, Paris, 1990, s. 93, dipnot: 4) O halde Bennu ya da Bannu (Ba+Annu), Annu'nun ruh, Annu'daki ruh yani Heliopolis'teki ruhu, dolayısıyla tanrı Rê'nin yeryüzündeki cisimlenmiş şekliydi. Herodot'a göre ise 500 yıl kadar uzun yaşayan, kırmızı ve altın tüylü kuştur. (Herodotos, *The History*, trans. by George Rawlinson, London, 1952, s. 64). *Mnevis*: Mısırca adı Merur'dur. Tarımla ilgili kutsal bir öküzdür. Apis öküzü gibi yenilenen gücü temsil eder, tanrı Rê'nin yeryüzündeki cisimlenmiş şekli olduğu gibi, yaşayan ruhu, Rê'nin habercisi olarak kabul edilir. Maneton'a göre, II. hanedan devrinde Memfis'te Apis kültüne paralel olarak Heliopolis'te Mnevis kültü sürdürülmekteydi. Kutsal olan siyah renkli öküzler arasından seçiliyor ve ayrı bir ihtimam gösteriliyordu (Guy Et M.F. Racht a.g.e., s. 164).

a'sı (Dokuzlu tanrılar)⁶ yoktu. Henüz benimle (benliğimde, vücudumda) idiler. Tamamen hareketsiz (su yüzünde) sallanıyordum... Oğlum Hayat⁷ beni şuurlu kıldı ve hareketsiz olan öğelerimi birleştirdikten sonra kalbimi yaşattı". Başlangıç suyunu temsil eden Nun'un cevabı şöyledir: "Kızın Maât'ı (gerçek ve adalet tanrıçası) teneffüs et. Kalbinin yaşaması için onu burnuna kadar yükselt. Kızın Maât ve adı hayat olan oğlun Şu senden uzaklaşsınlar"⁸.

Yaratma ile ilgili işlem Sanduka Metinlerinde, şöyle geçmektedir. Rê-Atum, "ben, tek ve benzeri olmayan Nun'um... Vücudumu büyüsel gücüm sayesinde yaşama getirdim. Kendi kendimi yarattım, istediğim gibi, dilediğim gibi kendimi oluşturdum"⁹ diyerek yüce tanrı olduğunu vurgulamış, hatta bulunduğu Başlangıç Ummanı Nun'la da tek bir vücut olduğunu ve kendi kendini arzu ettiği şekilde yarattığını ifade etmiştir. Bununla beraber Nun'dan çıktığını "Ben, öncesiz, sonrasız, Nun'dan çıkan Rê'yim... Nur'un (ışık) senyörüyüm"¹⁰ şeklinde belirtmiştir. Tanrı Rê, kendi kendini yarattıktan sonra, Rê-Hepri şekliyle Nun'da bulunan, merdiven biçiminde kutsal bir tepe olan Benben¹¹ üzerine yerleşmiş ve kendi iradesiyle parlak bir ışık diski biçiminde yükselmiştir. Nun'un koyu karanlığına karşı ışığı, Nur'u yaratmıştır. Piramit Metinleri'nde Rê hakkında "Merdivenin tepesine çıkan ey Atum, ey Hepri, kutsal yer olan Heliopolis'te Anka kuşu gibi dikilitaştan yükseldin"¹² denilmiştir. Ölüler Kitabı'nda ise ifade "kendi kendini biçimlendiren ve şekil veren Atum'um, Hepri'yim, ebedi oluşumun tanrısıyım"¹³ şeklindedir.

⁶ Mısırca Pesecet.

⁷ Yaratıcı tanrının özünde olan ve onu canlandıran oğlu tanrı Şu'dur ve yaratılmamış evrenin boşluğunu ve her canlıya gerekli havayı ifade eder. Başlangıç hayatının kaynağıdır. Mısırca Şu "boşluk" anlamına da gelmektedir. Claire Lalouette, *Textes sacrés et textes profanes de l'ancienne Egypte*, Paris, 1987, s. 271, dipnot: 28. Burada havanın yaşamdaki hayatı önemini anlatmaktadır.

⁸ *Textes des Sarcophages* (Sanduka Metinleri), 801 C, Cl. Lalouette a.g.e., s. 30-31. Burada yaratıcı bir tanrı olarak Rê'nin evrende hakimiyetini sürdürebilmesi ve yarattığı herşeyi dengede tutabilmesi için, hayatın devamını sağlayan, tanrı Şu'nun temsil ettiği hava ile kozmik düzende, tanrılar arası, insanlar ve tanrılar arası ve insanlar arası uyumu sağlayan, hatta coğrafi, fiziki, biyolojik tüm yaradılış dengesini sürdüren, tanrıça Maât'la ifadesini bulan ilahî kanunlara ihtiyacı olduğu gösterilmiştir. Her iki unsur tanrının var olmasıyla başlamıştır. Maât, kızı, Şu oğludur. Bununla birlikte tanrıça Maât Ennea'nın (Dokuzlu tanrılar grubu) bir üyesi değildir.

⁹ *Textes des Sarcophages*, 741 B3L, Cl. Lalouette, a.g.e., s. 31

¹⁰ B.D. Budge, *Book of the dead*, par. 153 B, Vol. III., s. 8.

¹¹ Benben, doğmak anlamına gelen Uben filinden gelmektedir. İlk kutsal taştır. Dahası, Heliopolis'in ilk temel taşını oluşturmuştur.

¹² *Textes des Pyramides* (Piramit Metinleri), par. 1659, anan Alexandre Moret, a.g.e., tome I., s. 221.

¹³ Gêgoire Kolpaktchy, a.g.e., Böl XXIV, S. 104.

Bundan sonra, diğer tanrıları yaratma işlemine başlayan Rê-Atum, ilk olarak hava tanrısı Şu ve rutubet tanrıçası Tefnut'u salyasıyla ve tükürüğüyle yaratmıştır.

"(Rê)-Atum, Şu¹⁴ adınla seni ağzından tükürdü"¹⁵

"Atum Şu'yu ve Tefnut'u tükürdü"¹⁶

"Tükürüğün ve salyan Şu ve Tefnut demektir"¹⁷.

Şu ve Tefnut'un yaratılmasıyla ilgili Piramit Metinleri'nde ikinci bir usulden söz edilmektedir: "Atum, yaşama başlayınca, Heliopolis'te, mastürbasyona başvurdu (...) o zaman ikizler doğdular, Şu ile aynı zamanda Tefnut"¹⁸.

Rê-Atum'un "iki yavru kuş" olarak adlandırdığı, birinin önünde, diğerinin arkasında olduğunu ifade ettiği çocukları Şu ve Tefnut'u hiçbir dişi unsur bulunmaksızın dünyaya getirdiğini ve Rê'nin hem erkek hem de dişi özelliklere sahip olduğunu; Şu ve Tefnut'un ilk dişi ve erkek çiftini oluşturduklarını ve doğal döllenmenin bu çiftle başladığını görüyoruz. Şu ve Tefnut, yer tanrısı Jeb ile gök tanrıçası Nut'u yaşama getirdiler. Böylece güneş, hava, nem, yer ve gökle birlikte evrenin düzeni sağlanmış oluyordu. Bundan sonra Jeb ve Nut, dünyevi yaşamın ve düzenin ifadesi olan Oziris, İzis, Seth ve Neftis olmak üzere dört kardeş ve eşleri dünyaya getirdiler. Böylece, Rê-Atum'la birlikte Dokuzlu tanrılar (Mısırca Pesecet, Yunanca Ennea) topluluğu yaşama gelmiş oldu. Daha sonraları, Hathor, Horus, Thot, Anubis ve Maât gibi tanrı ve tanrıçalar da bu topluluğa eklenmiştir. Bu tanrıların Heliopolis'te oldukları ve Rê-Atum'un çocuklarıyla olmaktan mutlu olduğu Piramit Metinleri'nde¹⁹ anlatılmıştır.

Tanrıları terinden de yarattığı ifade edilen tanrı Rê-Atum'un yaratıcılığı devam etmiş ve insanları göz yaşlarıyla²⁰ yaratmıştır. İnsanların yaşamı için önemli iki doğal olayı da yaratmıştır: "Herke-

¹⁴ Şu ve Tefnut'un tükürmek anlamına gelen İşeş ve Tef fiilleriyle ilgili olabileceği düşünülmektedir. (F.Dunand-C.Zivie-Coche, *Dieux et hommes en Égypte*, Paris, 1991, s. 65).

¹⁵ Textes des Pyramides, par. 1871, Cl. Lalouette, a.g.e., p. 32.

¹⁶ Textes des Pyramides, par. 1652, Cl.Lalouette, a.g.e., 32.

¹⁷ Textes des Psarcophages, 331 GIT, Cl. Lalouette, a.g.e., s. 32.

¹⁸ Textes des Pyramides, par. 1248, Cl. Lalouette a.g.e., s. 32. Bu konuda diğer bir ifade ise "Hattâ, ellerimle tutmuş olarak birleşmeyi sağladım (mastürbasyon), bir kucaklaşma sırasında gölgemle birleştim..." şeklindedir. (E.A. Wallis Budge, *The Gods of the Egyptians*, Vol. I., New York, 1969, s. 310).

¹⁹ Textes des Pyramides, par. 1655, Cl. Lalouette a.g.e., s. 33.

²⁰ Mısırca gözyaşları için kullanılan sözcük Remit, aynı dilde insan sözcüğü de Remet'tir. Gözyaşlarıyla gün ışınları anlatılmak istenmiştir.

sin, bulunduğu yerde, nefes alabilmesi için dört rüzgarı yarattım... Büyüğün (zenginin) olduğu gibi küçüğün (fakirin) de refah içinde yaşayabilmesi için büyük seli (Nil'in taşması) yarattım"²¹. Dahası, Rê, yaşamı o şekilde düzenlemişti ki insanların sadece yaşama ilgili düşüncelere sahip olmasını sağlamıştır: "Kalbleri Batıyı"²² düşünmeyecek şekilde yaptım"²³.

Rê-Atum, diğer tanrıların korktuğu bir tanrıdır. Bununla birlikte, "bütün tanrılar, onu gördükleri zaman sevinç içindedirler", çünkü "onun parfümlü teriyle yaşarlar"²⁴.

Tanrı Rê'nin, yaratma işlemini gerçekleştirirken üç olağanüstü melekedен de yararlandığı ortaya konmuştur. Bunlar, Sia, tanrının eserini yaratırkenki tasavvur, Hu, yaratıcı ifade, Heka, yaratıcı kelam vasıtasıyla dünyayı yaratan tulsımdır. Yani Rê, kalbinde tasavvur ettiği varlıkları, kelimadan yararlanarak, her şeyi adıyla anarak, bir yerde, "ol" deyince varlıklar yaşama gelmişlerdir"²⁵. Bununla birlikte, Rê'nin kendisi de yarattığı Ennea'sındaki (Dokuzlu Tanrılar) gök tanrıçası annesi Nut tarafından taşınmakta ve Nut"²⁶ her gün onu doğurmaktadır: "Gök Rê'ye hamiledir. Nut onu dünyaya getirdiği zaman, eller (göge) yükselir, bir grup onu çevreler... Ufkun senyörü, sonsuz Rê Nun'un içinden yükselir, ışıklı"²⁷ onu çevreler"²⁸. Zaten bazı ilahilerde, tanrı Rê'nin, tam tepede olduğu bir zamanda, bir sonraki sabah yeni güneşi doğurması için, annesi Nut'u döylediği ifade edilmekte, dahası Rê-Amon ilahilerinde görüleceği gibi "annesinin öküzü"²⁹ olarak görülmektedir.

Diğer yandan, öteki dünya konusunda da teoriler ortaya koyan He-liopolis din adamları "tanrı Rê'nin oğlu firavunu ölümler diyarından kurtarıp, onu kasvetli Batı'dan çıkarıp, parlak doğuya götürmek istediğini"³⁰ belirtmişlerdir. O zamana kadar firavunlar için en önemli

²¹ Orta İmparatorluk devrinde yazılan Livre des deux Chemins (İki Yolun Kitabı) 1130 B₃C, Cl. Lalouette, a.g.e., s. 33.

²² Batı, ölümü, daha doğrusu güneşin batışı tarafındaki, yani Nil'in batı yakasındaki mezarlıkları ifade etmektedir.

²³ Livre des deux Chemins, 1130 B₃C, Cl. Lalouette, a.g.e., s. 33.

²⁴ Livre des deux Chemins, 1130 B₃C, Cl. Lalouette, a.g.e., s. 33.

²⁵ A. Eggebrecht, *L'Égypte éternelle*, Paris, 1970, s. 240.

²⁶ Çok eski devirlerden itibaren Mısır halkının çoğunluğu tanrıça Nut'u, her gün bir çocuk ya da bir süt danası yani güneşi doğuran bir kadın ya da bir inek şeklinde tahayyül etmişlerdir. (Alexandre Moret *Le Nil et la civilisation égyptienne*, Paris, 1926 s. 421).

²⁷ Kobra yılanı, kuruyucu güneş yılanı.

²⁸ Textes des Sarcophages, 648 GIT, Cl. Lalouette, a.g.e., s. 33.

²⁹ Grébaut, *Hymnes à Amon-Rê*, Paris, 1874; Cl. Lalouette, a.g.e., s. 120.

³⁰ Textes des Pyramides, par. 146, Alexandre Moret, *Histoire ancienne tomel.*, s. 240.

şey, ölünce, bir zamanlar Mısır'ı adil bir biçimde yönetmiş olan ve kısıkanç kardeşi Seth tarafından öldürüldükten sonra, tanrılar nezdinde Unnefer (iyi) kişiliği kabul edilip, yeraltı dünyasının senyörü ilan edilen Oziris'in yanında yer almak, onun kişiliğine bürünüp, öteki dünyada sonsuz bir yaşam sürmekti, çünkü onun yanı, ulaşılması güç, sonsuz yaşam vadeden cennetti. Kuşkusuz, bunun için de ön koşul yeryüzünde firavunun Oziris gibi adil bir firavun olduğunu, Maât'la (gerçek ve adalet) yaşadığını tanrılar mahkemesinde kanıtlanması gerekirdi. Her ne kadar "ebediyet evi" olarak adlandırılan mezarlara ölünün yaşamını devam ettirmesi için bir takım katı ve sıvı yiyecek ve içecekler konuluyorsa da yeraltındaki yaşamın sıkıntılı ve uyusuk bir yaşam olduğu, ruhun zaman zaman güneşin nurundan yararlanmak için bir kuş biçiminde, mezardan çıkıp doğanın bir parçası olduğu benimsenmişti. Zaten din adamlarının öne sürdükleri kuramlarla tanrı Oziris, tanrı Rê'nin Ennea'sına sokularak bir gök tanrısı pozisyonuna getirilmişti. Ölü firavunlar da Duat'a (yeraltı dünyası) indikten ve orada geçici bir süre kaldıktan sonra tanrı Rê'nin gece ve gündüz seyrine katılacaklardı. Çünkü güneşin batışı gibi, ölüm de geçici bir durumdu; güneşin, sonsuz bir biçimde, tekrar yenilenmesi, yani her gün yeni bir güne (yaşama) başlaması nedeniyle ölümlerin de bu yenilenmeye katılacakları düşüncesi geliştirilmişti. Zaten güneşin göz yaşlarıyla (ışınlarıyla) yarattığı insanların yeniden kozmik enerjinin merkezi güneşe dönecekleri ve bu dönüşün gerçekleştiği yer, güneşin batığı, ölümlerin gömüldüğü yer olan Batı olarak belirlenmişti. İşte batı dünyasında yeni bir yaşama başlayan ölünün, önce tanrı Rê adına, tanrı Oziris'in başkanlık ettiği tanrılar mahkemesinde temize çıkması ve "maâ heru" (doğru, adil) ilan edilmiş olması gerekiyordu³¹. Bundan sonra, Oziris ayın ve usulleriyle ölümsüz "imahu" (ulu) kişiliği ilan edilir³², tanrısal bir varlık olur, yine ayınlarla Ka'sına³³ kavuşur ve tanrı Rê'nin katına çıkmaya hak kazanırdı. Daha sonra bir gübre böceği ya da bir kuş gibi ya bir merdiven ya da bir güneş ışığı sayesinde göğe yükselir³⁴ ve gökte Rê'nin huzuruna kabul edilirdi. Tanrı Rê'nin gece gemisine (mesketit) biner, yeraltı dünyasında dolaşır, sabahın erken saatinde de gündüz gemisine (mancit) biner, gökte İalu (cennet) bahçesinde gezinir ve yeniden Batı'ya doğru yol alır, gece seyrini yapar ve doğuda yeniden kendini

³¹ Pierre Montet, *L'Égypte éternelle*, Paris, 1970, s. 195.

³² VI. Hanedan devri Sakkara'dan bir yazıt, Alessandro Roccati, *La Littérature historique sous l'ancien empire égyptien*, Paris, 1982.

³³ Ka, insanı meydana getiren öğelerden biridir, insanın öldükten sonra yaşayan benliğidir. Yaşamdaki insan gibi beslenir.

³⁴ F.Dunand-C. Zivie-Coche, a.g.e., s. 189.

yeni bir yaşamın başlangıç noktasında bulur³⁵ ve "güneşleşmiş" bir varlık olarak sonsuz bir yaşama katılmış olurdu. Heliopolis din adamları daha da ileri giderek, Rê'nin oğlu olarak görülen firavunun güneş diski Aton ile kaynaşarak ölümsüzlüğe erişeceğini de ortaya koymuşlardır.

Yaratıcı tanrı Rê, yeryüzü ve yeraltında kurduğu bu düzeni kızı tanrıça Maât'la idare etmektedir. Yüce tanrının koyduğu ilahi kanunların bir simgesi olan ve başında bir deve kuşu tüyü bulunan bir kadınla ifade edilen tanrıça Maât, evrenin varolmasıyla başlayan fizikî denge, bireysel görev ve davranış nedeniyle sosyal düzen, buna bağlı olarak öteki dünyadaki hayatın ölçüsünü temsil eden bir kavramdır. Başta firavun olmak üzere tüm insanların tanrının buyrukları doğrultusunda hareket etmesidir. Bu dünyadaki doğru, dürüst, adil, her türlü bencillikten uzak davranışların ölümden sonraki mükâfatı tanrı Rê ile birlikte sonsuz yaşamdır, aksi halde huzurlu bir ahiret yaşamından mahrum olma tehlikesi vardır. Asırlar boyu firavunlar Maât'la yaşadıklarını belirtmişlerdir³⁶.

Eski imparatorluk II. Hanedan devrinden (M.Ö. 2850) itibaren etkinliği görülen tanrı Rê'nin, ilk önce öteki dünya ile ilgili yanı dikkati çekmişti. Rê'nin oğlu firavunun öldükten sonra kendini yaratan tanrıyla birlikte sonsuz bir yaşam süreceği düşüncesinin benimsenmesiyle bazı firavunların, içinde Rê hecesi bulunan kıraliyet isimlerini³⁷ almalarıyla başlayan bu etkinlik, III. Hanedan'dan Cozer devrinde (M.Ö. 2815) firavunun öldükten sonra, ruhunun kolayca tanrı Rê'ye ulaşabilmesi için Sakkara'daki yedi basamaklı piramit mezarın yapımıyla devam etti. M.Ö. 2700-2600 arasında IV. Hanedanla birlikte, özellikle Keops, Kefren ve Mikerinos'un dev piramitlerinin ve Sfenks'in inşa edilmesiyle tanrı Rê altın çağını yaşadı. V. Hanedan devrinde (M.Ö. 2600-2500) ise firavunların tanrı Rê'nin oğulları oldukları ilan edilmesi sonucu, Rê imparatorluk tanrısı konumuna getirildi ve onun parlaklığı karşısında diğer tanrıların yıldızları söndü. Bununla birlikte monoteist bir dini yapıya gidilmedi. Daha küçük ölçekte olmakla birlikte piramitlerin yapımı sürdürüldü. Başta Heliopolis'te olmak üzere ülkenin çeşitli yerlerinde güneşin Nun'dan ilk yükseldiği tepenin simgesi olan Benben dikilitaşını içeren üstü açık güneş tapınakları yapıldı. Ayrıca, diğer tanrıların tapınaklarına da önem verilmeye devam edildi. Tüm tapınaklara özen gösterilmesi

³⁵ Başlangıç Ummanı Nun kastedilmektedir.

³⁶ F. Daumas, a.g.e., s. 131, 294; F. Dunand-C. Zivie-Coche, a.g.e., s. 151-153.

³⁷ II. Hanedan (M.Ö. 3000-2815) Neb-Rê; III. Hanedan (M.Ö. 2815-2700) Neb-ka-Rê, IV. Hanedan (M.Ö. 2700-2600) Diduf-Rê (Kefren), Bauf-Rê, Men-kau-Rê (Mikerinos); V. Hanedan (M. Ö. 2600-2500) Sahu-Rê., Neferir-ka-Rê, Niuser-Rê.

için hem din adamlarına hem de yerel valilere ayrıcalıklar tanındı. Böylece, yavaş yavaş her iki sınıf feodal ve dinî aristokrasi idaresi gibi davranmaya başladı ve VI. Hanedanın son firavunu II. Pepi'den itibaren ülkede siyasal bir çalkalanma oldu. Merkezi idare sarsıldı. Bunun esas nedeni, aristokratların firavundan bağımsız olarak siyasetlerini sürdürmek istemeleriydi. Sonunda bu emellerine kavuştular ve Mısır, parçalanarak, XI. Teb Hanedanına kadar, yaklaşık ikiyüze yıl süren bir karışıklık dönemi yaşadı. Firavunlar güçsüz kaldıkları gibi, tanrı Rê'nin de, oğlu sayılan firavunlar aracılığıyla ülkeyi iyi yönetemez duruma geldiği, dahası ihtiyarladığı düşüncesi yaygınlaştı³⁸. Bu nedenle dini inançlar da büyük bir sarsıntı geçirdi.

Sonuçta, Orta İmparatorluk devrinde (M.Ö. 2080-1785) güneyde Teb şehrinde itibaren iktidarlarını kuran ve yavaş yavaş ülkenin birliğini korumak için çaba gösteren XI. Hanedan firavunları, hem siyasi, hem de dini ittifaklar yaparak, ülke çapında yepyeni bir tanrı olan Amon adına birliği kurmaya başlamışlardır. Bu birlik XII. Hanedan devrinde tamamlanmıştır. Bundan sonra, tanrı Rê, tam olarak, gözden düşürülmemekle birlikte, tanrı Amon'u evrensel bir tanrı yapmak, ona yaratıcılık ve koruyuculuk özelliğini kazandırmak için din adamları onu Rê ile özdeşleştirip, Amon-Rê adı altında ilan etmişler ve Helopolis ilahiyatını da ona maletmişlerdir. Amon-Rê'nin "ilk görünüştünü Rê olarak yaptığı" ifade edilerek tanrı Rê'yi Amon'un bir tecellisi olarak göstermişlerdir. Bu şekilde, tanrı Amon, ülke çapında tapınılan bir imparatorluk tanrısı konumuna getirilmiş, siyasi bir rolü olduğu vurgulanmıştır. Bununla da kalmayıp Oziris, Knem, Sobek gibi tanrılar da tanrı Rê ile özdeşleştirilip güneşleştirilmişler ve tanrı Rê gibi göründükleri ortaya konulmuştur. Kuşkusuz, burada tanrı Rê'yi, siyasî birliğin sağlanmasına paralel olarak özdeşleştirme yoluyla tanrılararası bağı sağlamasıyla, dinsel bağları güçlendirici bir öge olarak gördükleri ihtimal dahilindedir. Bunlara rağmen, tanrı Rê, yine de öteki dünyanın senyörü kalacak ve bu üstünlüğü asırlar boyu devam edecektir.

Orta İmparatorluk devrinde Rê'nin siyasal konumu Amon'un önünde tamamen geri planda kalmakla birlikte, Yeni İmparatorluk XVIII. Hanedan devrinde öteki dünya ile ilgili önemi gittikçe artmıştır. Bu devirde yazılan Ölüler Kitabı'nda kendisine erişilmek istenen, sonsuzluğu ifade eden, ölümlerin kendilerini benliğinde bulduğu yaratıcı, yüce tanrı olarak gösterilmiştir:

"Selam ey (Rê) Atum,

³⁸ A. Eggebrecht, a.g.e., s. 256.

Kozmik uçurumların³⁹ üzerinden kalkan (doğan) sen!

Büyüktür, gerçekten parılın!

İşte geliyorum ve

Seni çevreleyen

Tanrılar kalabalığına karışıyorum⁴⁰.

.....

Gerçekte, Rê gibi günbegün, ölümden sonra yaşıyorum,

Ve her gün, Rê'nin bir önceki günden yeniden doğduğu gibi,

Aynı şekilde, ölümden yeniden doğuyorum.

.....

Zira vücudum Atum'un⁴¹ kendi vücududur⁴².

Bununla beraber, Ölüler Kitabı'nın "Rê'nin yüceliğine ilahi" bölümünde tanrı Rê, ölüler tarafından Eski İmparatorluk devrindeki haşmetiyle yüceltilmiş, "tanrıların kralı" olduğu, hatta tek ilah olduğu da vurgulanmıştır:

Selam ey Rê!

Atum'a eşit, ufukta yükseliyorsun; Ve Horüs-Huti'ye⁴³ eşit gökte en yükseklerdesin.

.....

Gök gemisinde seyrettiğinde,

Huzur yayılır göklerde.

.....

Ve ufukta indiğin zaman,

Batı dağlarının arkasında,

Sabit yıldız tanrılar

³⁹ Başlangıç Ummanı Nun kastedilmektedir.

⁴⁰ Grégoire Kolpaktchy, a.g.e., III. Böl., s. 84.

⁴¹ Burada ölünün vücudunun Rê-Atum'ununki gibi bozulmaz olduğu, hatta onun bir parçası olduğu ifade edilmektedir.

⁴² G. Kolpaktchy a.g.e., VII. Böl., s. 86.

⁴³ İki ufkun Horus'u olan Horakti'den söz edilmektedir.

Senin önünde secde ederler ve sana taparlar...
 Şafakta ve akşama doğru güzelliğin büyüktür
 Ey sen, hayatın ve dünyaların düzeninin Senyörü!
 Övgüler sana, ey Rê, ufukta yükseldiğin zaman
 Ve akşam Atum'a eşit
 Gök kavisinin yükseklerinde
 Tüm haşmetinle belirlediğinde!
 Seni dünyaya getiren Nut orada oturmaktadır...
 İşte sen tanrıların Kralı olarak taç giydin.
 Gök okyanusunun tanrıçası annen Nut
 (Sana) taparak önünde secde eder.
 Dünyaların dengesi ve düzeni kaynağını senden alır.

.....

Evrenin Dört Bölgesinin tanrıları
 Sana taparlar
 Bütün varlıkların, şekillerin kaynaklandığı
 Ey sen, ilahi öz.

.....

Sen, tek ilahsın, dağlarıyla birlikte dünyanın
 Varolmadığı bir zamanda,
 Gökyüzünde hükmediyordun.

.....

Var olan her şeyi yaratan Sen!

.....

Ey hayranlık veren eserlerin yaratıcısı!
 Işınlarınla, toprakta tüm ebediyet için dinlenen

Vücudumu aydınlat⁴⁴.

.....

Ey (Rê-) Hepri, Gök gemisinde seyreden Sen!

.....

Ey (Rê-) Hepri! Lanetlenmişlerin yanında,

Nöbet tutan kötü ruhlardan beni koru!

Ölü kişi, ilk başta, tanrı Rê'den yardım dilerken, bu yardımın geleceğinden emin olarak,

Zira ben Rê'yim ve kendimi korumayı bileceğim!

Aslında, hiçbir kötü hareket beni etkileyemeyecektir⁴⁵

diyerek kendini tanrı Rê kadar güçlü hissettiğini belirtmekten de kendini alamamaktadır. Zaten, bundan sonra Rê ile birlikte gece gemisinde yol alarak,

Rê'nin gemisinin ortasında durarak,

Atum'un gemisinin izlediği yolu izleyerek,

İşte kararlaştırılan karışık yolları tamamladım⁴⁶.

.....

demekte ve Tanrı Oziris'in başkanlık ettiği mahkemenin önünde ise,

"Göksel (ilahi) babam hareketlerimi ölçer ve beni yargılar"⁴⁷

temize çıkıp Atum gibi Jb'in (yeraltı) kapılarından geçtikten sonra Maât'la yaşayan bir kişi olarak tanrı Rê'nin gündüz gemisine binerek aydınlığa çıkacağını bildirmekte:

Vaktiyle Ummandan çıkan tanrı Atum'um,

.....

Göğü Hepri'nin gemisinde dolaşırım.

.....

⁴⁴ G. Kolpaktchy, a.g.e., XV. Böl. s. 112.

⁴⁵ G. Kolpaktchy, a.g.e., XXXII. Böl., s. 112.

⁴⁶ G. Kolpaktchy, a.g.e., XXXVIII. Böl., (Nu Papirüsü), s. 116.

⁴⁷ G. Kolpaktchy, a.g.e., XXXVIII. Böl., (Nu Papirüsü), s. 116.

Rê benim için yolları hazırlar ve Jeb'in kapılarını açar.

.....

Tanrıça Maât'ın gemisinde yer alırım.

Sonra Rê'nin gemisinde yol alırım.

Bu tanrının yanında, gökteki mekanlarında bulunurum,

Bu tanrıyı çevreleyen maiyetindekilerin arasında...

İşte, ölümden sonra, hayatımın her gününde yaşayan benim"⁴⁸

ve sonsuz hayata başladığını belirtmektedir. O halde, bu Rê'nin gece ve gündüz gemilerinde bitmeyen sonsuz bir yolculuk olacaktır.

Yine bu devirde yazılan ve öteki dünya ile ilgili Rê, ilahileriyle, tanrı Rê, hem yeraltı dünyasının tanrısı olarak yüceltilmiş, hem de ölü firavunların nasıl Rê ile tek bir vücut olup güneşin her sabah yenilediği dönüşümüne katıldığı anlatılmak istenmiştir⁴⁹. Aslında, din adamları bu tip ilahileri yeni yıl⁵⁰ gecesinde de tapınaklarda söylüyorlardı. Bir yerde ölen firavunla yeraltında seyrini sürdüren tanrı Rê'nin durumunu eşit görüyorlardı. Tapınakta yapılan ayinle, bir taraftan, güneşin sonsuz bir şekilde seyrini sürdürmesine yardım etmiş oluyorlar⁵¹, diğer taraftan firavunun ruhunu da rahatlatmış oluyorlardı. Aşağıdaki ilahide tanrı Rê, güneş diski, yani fiziki güneş olarak gösterilmiştir:

Şükürler sana, yüce kuvvet Rê,

Toprağı yenileyen sen,

İçerde olanı açan,

Kelam sahibi ruh

Ögelerini yükselten,

Sen toprağı yenileyenin vücutlarısın.

Şükürler sana, yüce kuvet Rê,

⁴⁸ G. Kolpaktchy, a.g.e., XXXVIII. Böl., Nebseni Papirüsü), s. 117.

⁴⁹ François Daumas, a.g.e., s. 268.

⁵⁰ Mısırlılar, yeni yılı, Nil nehrinin kabarıp vadiyi kaplamaya başladığı günün erken saatinde, güneşin doğmasıyla başlatıyorlardı (Guy et M.F. Rachtet: a.g.e., s. 59.) Nil'in sularının taşması Assuan'da 8 Haziran, Delta bölgesi girişinde 17-20 Haziran tarihleri arasında rastlanmaktadır (Pierre Montet:, a.g.e., s. 20).

⁵¹ F. Daumas, a.g.e., s. 270.

Düşmanlarını yakan sonsuz,
 ateşli,
 Alevler yaratan ateş,
 Sen sonsuzun vücutlarısın⁵²
 Şükürler sana, yüce kuvvet Rê,
 İlerleyen gezgin,
 Işıktan sonra karanlıkları yaratan parlaklık,
 Sen gezginin vücutlarısın,
 Şükürler sana, yüce kuvvet Rê,
 Gücün senyörü,
 Dikilitaşının üzerinde olan,
 Önde olan tanrıların başkanı,
 Sen güçlü senyörün vücutlarısın.
 Şükürler sana, yüce kuvvet Rê,
 Dikilitaş mekanında⁵³ ikamet eden,
 Zamanını bağlayan yüce tanrı,
 Sen Dikilitaş mekanında oturanın vücutlarısın⁵⁴
 Şükürler sana, yüce kuvvet Rê,
 Karanlıkların (yeraltı dünyası) senyörü,
 Bilinmeyen sırlarının sinesinde seslenen,
 Mağaralar⁵⁵ sakinlerini çağıran ruh,
 Sen karanlıklar senyörünün⁵⁶ vücutlarısın⁵⁷.

⁵² Burada "vücutlar" kelimesiyle başta firavun olmak üzere tüm ölümlerin vücutları kastedilmiş olmaktadır.

⁵³ Başlangıç Ummanı'nda güneş diskinin ilk yükseldiği Benben taşını, aynı zamanda, yeraltı dünyasını ifade etmektedir.

⁵⁴ Burada Rê-Atum, Rê-Hepri, Rê-Horakti olarak güneşin çeşitli görünüşleri kastedilmektedir.

⁵⁵ Mağaralarla hem ayrı ayrı mezarlar, hem de pek çok bölmelerden oluşan, her birinden bir kapıyla geçilen yeraltı âlemi ifade edilmektedir.

⁵⁶ Her ölünün benliğine büründüğü Oziris'ten söz edilmektedir.

⁵⁷ François Daumas, a.g.e., s. 169-270.

Aynı amaçlarla "Mağaralar Kitabı"nda görüldüğü gibi başka ilahiler de söylenmekteydi. Hattâ bir tanesinde Duat'ta (yeraltı) bulunan Rê'nin ölümler için himayesini ve onları nurlu kılmasını dilemek için şöyle bir nakarat bulunmaktaydı:

Karanlıklarda seyrettiği zaman ne kadar güzeldir Rê⁵⁸!

Tanrı Rê'nin iki yaşam şafağı vardır. Biri yaşayanlar için sabahın erken saatlerinde güneşin doğmasıyla başlayan, diğeri de güneş batınca ölümler için başlayan şafaktır⁵⁹. Aynı şekilde yeraltında bir Nil bulunmakla birlikte, bir de gökte vardır. Zaten ölümler gece gemisiyle seyreden Rê'yi görmek için yer altındaki Nil'in kıyısında toplanıp onun geçmesini ve kendilerine aydınlık ve hayat nefesi vermesini beklemektedirler. Bununla birlikte, Rê'nin yeraltındaki seyri engellerle doludur. Karışıklık çıkarmaya hazır kötü güçler arasında, karanlıklar ve uçurumun dragonu, mutlak kötülüğün simgesi, 30 dirsek uzunluğunda Aapep (Apopis)⁶⁰ yılanı bulunmakta ve Rê'nin her seferinde, saldırılarını yinelemektedir. Ölümsüz olan güneşin yeraltındaki seyrini bozup ölümlere yaşam enerjisi bahşetmesini, böylece, güneşin doğu ufkundan yeniden doğmasını engellemek isteyen Apopis, her defasında tanrı Rê tarafından yenilmektedir. Zaten Apopis ile olan mücadelesinde tanrı Rê yalnız değildir: Hepri gemisinde "cesaretinizi toplayın ey Rê'nin askerleri" diyerek cesaret veren Atum ve "tahtlarınızda sıkı durun, elinizde mızrak, geçişi zorlayın"⁶¹ biçiminde söz ederek mücadeleyi hızlandıran yer tanrısı Jeb'le birlikte, Rê'nin hizmetinde olan ve her biri birer savaççı görünümünde Akrep tanrıça Selkis, gök tanrıçası Hathor ve Nut, dahası kimi zamanlar, mücadelecî yapıdaki Seth de bulunmaktadır. Sonuçta Rê'nin Apopis üzerinde üstünlüğü söz konusudur:

"Git! Geri çekil! Defol! Ey şeytan Apopis,

Yoksa, gök gölünün derinliklerinde boğulacaksın

.....

Rê'nin doğum yerine yaklaşma,

Bak! Ben Rê'yim, dehşet saçarım!

O halde seni acıtacak ışığımın okları önünden

⁵⁸ F. Daumas, a.g.e., s. 270.

⁵⁹ Cl Lalouette, a.g.e., s. 59.

⁶⁰ Grégoire Kolpaktchy, a.g.e., dipnot, s. 118.

⁶¹ G. Kolpaktchy, a.g.e., XXXIX. Böl., s. 118.

Geri çekil şeytan!

.....

İşte O (Rê) sana bakıyor... Geri çekil Apopis!

Başına vurur, yüzünü parçalar,

Kemiklerini kırar, öğelerini parçalar,

Zira, gerçekte, bu bölge onun mekânıdır"⁶²

Dahası, Rê, Hunefer Papirüsünde de görülebileceği gibi, bir ışık-kedi biçimine girip, bir bıçakla Apopis'in kafasını keserek⁶³ onu yendikten sonra yeraltındaki seyrini tamamlayıp Rê-Hepri olarak yeryüzündeki gökte yükselmektedir.

Yeni İmparatorluk XVIII. Hanedan devrinde (M.Ö. 1590-1310), her ne kadar imparatorluk tanrısının Amon olduğu ve onun lütfuyla firavunların idareye geldikleri kabul edilmişse de, tanrı Rê'yi de yüceltmekten geri kalmamışlar ve hemen hepsi içinde Rê bulunan isimler almışlardır⁶⁴. Hatta, tanrı Amon adına yaptırılan Karnak tapınağındaki tanrı Rê'ye ayrılan tapınma yeri "Ah Mennu" (en kutsal mekan) olarak ilan edilmiştir. Kraliçe Hatşepsut, Deir-El Bahari'deki ölümle ilgili tapınağında, tanrı Rê adına bir güneş mabedi de yaptırmıştır⁶⁵. I. Ahmozis devrinden (M.Ö. 1580-1558) itibaren yavaş yavaş başlayan, III. Tutmozis'le (M.Ö. 1504-1450) hızlanan fetih seferleri sonunda Fırat nehrine kadar Mısır'ın hakimiyetine giren ülkelerle Mısır arasında tanrı Rê sayesinde ortak bir dinî ortam olduğu görülmüştür. Çünkü nasıl Mısır'da firavunun, tanrı Rê'nin koyduğu, kızı tanrıça Maât'la ifadesini bulan ilahî adalete göre ülkesini idare ettiği düşünülüyorsa, buna paralel olarak, Ortadoğu ülkelerinde de güneş tanrısı Şamaş'ın hükümdarlara, Hammurabi örneğinde olduğu gibi, kanunları dikte ettirdiği⁶⁶ kabul ediliyordu. Hatta hükümdarlar güneşin yeryüzündeki temsilcisi olarak görülüyorlardı. Bu yüzden Mısır'ın idaresi altına giren devletlerde Mısır firavununa "güneşimiz",

⁶² G. Kolpaktchy a.g.e., XXXIX. Böl., s. 118,119.

⁶³ Albert Champdor, *Livre des morts*, Paris, 1963, s. 167.

⁶⁴ XVIII. Hanedan (M.Ö. 1590-1310). Heb-pehti-Rê (Ahmozis); Cezer-ka-Rê (I. Amenhotep ya da I. Amenofis); Aa-heper-n-ka-Rê (II. Tutmozis); Maât-ka-Rê (Hatşepsut); Men-heperu-Rê (III. Tutmozis); Aa-heperu-Rê (II. Amenhotep); Men-heperu-Rê (IV. Tutmozis); Neb-Maât-Rê (III. Amenhotep); Nefer-heperu-Rê-ua-n-Rê Ah-en-Aton-Rê (IV. Amenhotep); Neb-heperu-Rê-Setep-n-Rê (Horemheb); (K. Lambelet, *Comment déchiffrer les hiéroglyphes*, le Caire, 1974, s. 9, 10, 11).

⁶⁵ François Daumas, a.g.e., s. 295-296.

⁶⁶ Babil kralı Hammurabi kanunlarının bulunduğu dikilitaşın üst kısmında tanrı Şamaş'ın karşısında Hammurabi'yi tanrının buyruklarını dinlerken görmek mümkündür.

"Şamaş'ımız", "ülkelerin güneşi"⁶⁷ gibi adları yakıştırmışlardır. Aslında evrensel tanrı Rê sayesinde Mısır İmparatorluğu'nun her tarafında Mısırlılarla diğer toplumlar arasında dinî ilişkilerin güçlenmesi sağlanabilirdi ki, bu, daha sonraları, geçici de olsa IV. Amenhotep'in (M.Ö. 1370-1350) tek hedefi olmuştur. Zaten firavun-kraliçe Hatşepsut tanrı Rê'nin önemini belirtmek için Mısır'da Hiksosların tutunamamalarının sebebinin kraliyet tanrısı olarak Rê'yi seçmemelelerinde bulmuştur. O halde, her ne kadar tanrı Amon tüm siyasi, dinî, sosyal ve kültürel hayata hakimse de tanrı Rê, zihinlerden sökülüp atılacak bir tanrı değildir. IV. Tutmozis (M.Ö. 1425,1405) ise Gize'de piramitlerin yakınında avlanırken, yeryüzünde tanrı Rê-Horakti'nin bir kopyası olan Sfenks'in altında dinlenmek üzere uyuduğunda, Sfenks'in kendine seslendiğini ve kum yığınlarında kendisini kurtarmasını istediğini rüyasında gördüğünü söylemiş⁶⁸ ve tanrının dileğini yerine getirerek Sfenks'in etrafını temizletmiş, anısına da bir yazı koydurmuştur. Ayrıca güneş tanrısının kültüne de önem verilmiştir⁶⁹. III. Amenhotep'le, artık tanrı Rê ile ilgili düşünceler açıkça ifade edilmeye başlanmıştır. Firavun, eşi Tiyyi'ye bir tekne hediye etmiş ve adını tanrı Amon'u hatırlatan bir şey koyacağına, tanrı Rê'nin tam tepedeki görünümünü ifade etmek amacıyla "Atonun (güneş diski) parlaklığı" koymuştur. Bu devirde Mitanni kralı Duşratta, III. Amenofis'e (M.Ö. 1405-1370) gönderdiği mektupta, aynı tanrının oğulları olarak aralarında mistik bir bağın bulunduğunu, "insanlar güneşi sevdiklerine göre, tanrılar bizi (aynı kulte) yönlendirsinler. Böylece birbirimizi ebedî olarak da seveceğiz"⁷⁰ diyerek ortak bir dini yapının Mısır ve diğer toplumların yararına olacağını vurgulamak istemiştir. Bunun yanında, kraliyet ailesi, özellikle kraliçe Tiyyi, Heliopolis'te tanrı Rê'nin baş rahiplerinden kardeşi Aânen aracılığıyla⁷¹, Rê din adamlarıyla temaslarını sürdürüyordu. Buna ilaveten, Amon rahipleri gittikçe güçlenmişler, başarılı seferler sonucu ganimetlerin büyük bölümünün Amon tapınağına bağışlanmasıyla zenginleşmişler ve dünyanın merkezi olan Teb'de zaman zaman zaman idareye el atarak firavunların azametinde gölge düşürmüşlerdir. Bu yüzden Teb'de her yönden bunalıcı bir hava esmiştir. Bu atmosferde yetişen III. Amenhotep'in oğlu IV. Amenhotep devrinde dinî bir devrim yaşanmıştır. Tanrı Rê-Horakti'ye dayalı, Aton dini adı altında, tek tanrılı bir din ortaya çıkmıştır. Aton dini, Rê dininin çok eskilere dayanan değişik bir yorumuydu. O zamana kadar Aton güneş

⁶⁷ Alexandre Moret, *Histoire ancienne*, tome II, Paris, 1936, s. 516.

⁶⁸ Christian Jacq, *Néfertiti et Akhéaton*, Paris, 1990, s. 40.

⁶⁹ Christian Jacq, a.g.e., s. 41.

⁷⁰ Alexandre Moret, a.g.e., tome II., s. 516.

⁷¹ A. Moret, a.g.e., tome II.; s. 516.

diski tanrı Rê'nin parlak, gözle görülebilen cisimlenmiş şekli olarak görülürken, bu defa tanrının kendisi olarak kabul edilmiştir⁷². Ayrıca, öteki dünyayla ilgili olarak inanç, firavunların öldüklerinde, Rê'nin oğlu olarak, "göğe yükseliyor, Aton diskiyle birleşiyor, kendini yaratanın vücudunda eriyor"⁷³ şeklindeydi⁷⁴. IV Amenhotep'le Aton "hiç eşiti olmayan, ışınlarıyla dünyayı mutlu kılan"⁷⁵ bir tanrı olarak görüldü. Gögün doğu ufkunda belirmediği andan itibaren her biri bir elle biten ve bazılarında hayat sembolü Anh bulunan ışınları yarattıkları olan insanlara, dört ayaklı hayvanlara, kuşlara, yılanlara, yeryüzünde yaşayan herşeye hayat bahşediyordu. Aton ilahilerinde⁷⁶, tanrı Aton, yaratıcı bir tanrı olduğu gibi, ölüm, yaşamın ritmi, devamı, yenilenmesi, sonsuzluğu gibi ilkeleri belirleyen tanrıydı⁷⁷. Sadece Mısırlıların değil, tüm insanlığın tanrısıydı. Her kuluna eşit biçimde yaşam veren ışınlarını gönderen Aton, başka tanrıların işlevine ihtiyacı olmayan bir tanrıdır⁷⁸. O halde, bu döneme tanrı Rê'nin rönesansı diyebiliriz. Rê'nin 420 yıl sonraki fazla değişmemiş, modern görünümüdür. Adını Amenhotep'ten (Amon hoşnuttur) Ah-en-Aton (Aton'un kutsal ruhu) olarak değiştiren ve başkentini Teb'den yepyeni kurduğu Ahetaton'a (Aton'un ufku) taşıyan IV. Amenhotep kendini yeni dinin peygamberi ilan ederek, bir yerde tanrısını "Aton uludur. Aton'dan başkasına tapılmaz" şeklinde tanımlamış ve diğer tanrıları inkâr etmiştir. Ahetaton'daki ruhban sınıfı tanrı Rê'nin rahipleri ünvanına sahiptiler ve kültleri tamamen Heliopolis'teki tanrı Rê kültüne göre düzenlenmiştir⁷⁹.

Tanrı Rê'nin, Aton adıyla, tek tanrı olarak hükümranlılığı fazla sürmemiş, IV. Amenhotep'in ölümüyle sona ermiştir (M.Ö. 1350), ondan sonra yönetime gelen Tutankaton (Aton'un görüntüsü), Atonizmi bir iki yıl Ahetaton'da kaldığı zaman diliminde sürdürmüş ama eski başkent Teb'e yeniden dönmesiyle tamamen bu tek tanrılı dinden uzaklaşıp tanrı Amon'a dönmüş ve adını Tutankamon'a (Amon'un görüntüsü) çevirmiştir. Tutankamon zamanında, tanrı Rê-Aton'un anısını zihinlerden silmek için Ahetaton şehrine dokunul-

⁷² G.Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient*, Paris, 1921, s. 250.

⁷³ A. Moret, a.g.e., tome II., s. 516.

⁷⁴ Zaten çok eskiden beri öteki dünyayla ilgili olarak Heliopolis'te bir de Aton kültü sürdürülmekteydi.

⁷⁵ Christian Jacq, a.g.e., s. 111-120.

⁷⁶ G.Maspero, a.g.e., s. 250-251.

⁷⁷ Aton'un Sami dilinde senyör anlamına gelen Adon kelimesiyle eşanlamlı olabileceği düşünülmektedir. (A. Moret, a.g.e., tome I., s. 323).

⁷⁸ Zaten diğer tanrıların tanrı Rê ile özdeşleştirilmeleri, onların Rê gibi bir bütün teşkil edemediklerini de göstermektedir.

⁷⁹ G. Maspero, a.g.e., s. 251.

mamıştı, ama, Horemheb devrinde yeniden aynı dine dönüş olur enişesiyle şehir yerle bir edilmiştir⁸⁰. Bundan sonra tanrı Amon tekrar imparatorluk tanrısı olmaya devam etmiştir. Bununla birlikte Horemheb'ten başlamak üzere XIX. Hanedan devrinde Amon'un yanında tanrı Ptah'a da önem verilmeye başlanmıştır. Hatta Horemheb bir taraftan Amon ruhban sınıfının kraliyet ailesi üzerindeki etkinliğini bertaraf etmek, diğer taraftan Heliopolis, Memfis, Hermopolis gibi önemli dinî merkezlerin sadakatini elde etmek amacıyla bu merkezlerin din adamlarıyla ilişkilerini düzene koymuştur⁸¹. II. Ramses devrinde (M.Ö. 1298-1232) ise Ortadoğu ülkelerine yapılan seferler hep Amon'un önderliğinde, onun himayesi altında yapılmıştır. Bu yüzden II. Ramses devri tapınaklarındaki kabartmalarda Ramses'i, zaferlerini tanrısı Amon'un önüne sererken görmek mümkündür. Buna karşılık Tutankamon'dan başlamak üzere I. Sethi. II. Ramses ve III. Ramses devirlerinde (M.Ö. 1310-1160) tanrı Rê'nin artık dünyayı yönetecek güçte olmadığı, ihtiyarladığı öne sürülmüş ve bu konuda bir efsane de düzenlenmiştir⁸². "Gök İneği'nin Kitabı"nda "Rê'nin bağışlayıcılığı ve yorgunluğu" bölümünde bulunan bu efsaneye göre:

"Tanrı kendi kendine yaşama geldikten sonra, tanrıların ve insanların senyörü iken, insanların Rê'ye karşı komplo hazırlamaya giriştikleri ortaya çıkmıştır. (Dünyanın ilk tanrısı) yüce Rê, canlı, sağlıklı, mutlu olmakla birlikte, ihtiyarlıyordu; kemikleri gümüşten, öğeleri altundan, saçları ise gerçek lapis lazuli idi"⁸³. İnsanların kendisine karşı komplo hazırladıklarını öğrenen Rê, Nun da dahil olmak üzere bütün tanrıları sarayına çağırır. Tanrılara, gözünden çıkan insanların kendisine karşı komplo hazırladıklarını, tanrıların düşüncelerini almadan onları öldürmek istemediğini bildirir. Rê'nin telkin ettiği korkunun büyük olduğunu anlatan Nun, ayaklanmalara karşı gözünü (ucat) göndermesini söyler. Böylece Rê'nin gözü tanrıça Hathor biçiminde gönderilir. Hathor, çöle kaçmakta olan insanların üzerine giderek onları öldürmeye başlar. Hathor, o kadar büyük bir katliama girişmiştir ki tanrı Rê, insanlar için telaşlanır ve hemen "Didi" adında kırmızı renk veren bir ot ya da maddenin getirilmesini, Heliopolis'te yapılan biraya karıştırılmasını buyurur, elde edilen kırmızı karışımı (yedibin testi dolusu) insanların öldürüldükleri yere gönderir ve geceleyin yerlere döktürür. Gün ağarınca oraya

⁸⁰ François Daumas a.g.e., s. 326.

⁸¹ F. Daumas, a.g.e., s. 92.

⁸² Aslında çok eski devirlerden beri varolan ve tanrı Rê'nin yeryüzündeki hükümdarlığını ele alan bu efsanenin, bu devirde yeniden ele alınması, gerçekten tanrı Rê'nin gözden düşürülüp Amon'un, oğlu firavun vasıtasıyla, Mısır'ı yönettiği ifade edilmek istenmiştir.

⁸³ Claire Lalouette, a.g.e., s. 46-48.

katliama gelen tanrıça Hathor, her yeri sel kapladığını görür ve hoşuna giden karışımın içer, sarhoş olduğu için insanları tanıyamaz ve oradan ayrılır. İnsanlığın büyük bir bölümü tanrı Rê'nin bağışlacılığıyla kurtulur⁸⁴.

Her ne kadar, özellikle, etrafındaki Ennea (Dokuzlu tanrılar) tanrıları arasında Rê'nin iktidarı sürmekle birlikte, tanrı Rê, gerçekten "yorgun olduğunu, zamanının geldiğini, insanlarla kalmaktan yüreginin bitkin olduğunu, az sayıda insanların onu ilgilendirmediğini" ifade ettiğinde etrafındaki tanrılar "yorgun olma, arzu ettiğin şey üzerinde hâlâ gücün var" dediler. Bu defa Rê, Nun'a hitaben "ilk olarak kol ve bacaklarım zayıf, bir başkası bana erişmeye çalıştığında büyük adımlarla yürüyemiyorum" diyerek yorgunluğunu dile getirmiştir. Bunun üzerine Nun, gök tanrıçası Nut'a hitaben "Ey kızım Nut, babanı sırtına yerleştir" deyince, Nut inek biçimine girmiş ve yüce tanrı Rê sırtına yerleşmiştir. İnsanlar onu ineğin sırtında görünce "Bunu yapanları, ayaklananları ve düşmanlarını yeneceğiz" şeklinde tepki göstermişlerdir. Bununla birlikte tanrı Rê, Nut'un üzerindeki sarayına kapanır ve o zaman her taraf karanlık içindedir. Sabahın erken saatlerinde aydınlık başladığında insanlar sopa ve yaylarla görünce yüce tanrı onlara "kötülük arkanızdadır. Katliamdan uzak durun" der, buna rağmen kimileri Rê'ye karşı komplolar hazırlayan ve onun kendilerinden uzaklaşmasına neden olanlara kızıp yaylarını çekip, Rê'nin düşmanlarına okla saldırırlar. Rê ise onları, bundan böyle, insanların birbirlerini öldürmeye hazır olmaları konusunda uyarır ve böylece dünyaya savaş etme düşüncesi girmiş olur⁸⁵. Bundan sonra Nut'a kendisini yükseltmesi için sırtına iyice yerleştirmesini söyler, ve yine Nut'a "beni onlardan uzaklaştır. Göğün en yüksek katunda bile olsam, görünmem için beni yükselt"⁸⁶ diye ısrar eder ve dileği tanrıça tarafından yerine getirilir.

Göğün en yüksek katunda, tanrıça Nut'un sırtında, uzaktan dünyayı huzurlu bir biçimde gözleyebilen tanrı Rê, gökte Nut için bereket tarlasını yarattı ve orada yeşil bitkilerin çıkmasını sağladı. Öteki dünyadaki insanların yaşamlarını sürdürecekleri sazlıkları yarattı. Yıldızları ve gezegenleri yarattı. Ayrıca Rê, gece ve gündüzü de yarattı. Gün ağardığında doğu ufku belirdiğinde, görüldüğüne sevinen maymunlar grubu sevinç çılgınlıkları içinde zıplayıp şarkı söylüyor-

⁸⁴Tanrıça Hathor'un kızgınlığını dindirmek için tanrı Rê'nin hazırlattığı karışımın tanrıça Hathor'u sarhoş etmesi dolayısıyla Mısır'da tanrıça Hathor şölenlerinde şarap içip eğlenme geleneği geliştirilmiştir.

⁸⁵ Barbara Watterson, *The Gods of ancient Egypt*, London, 1984 s. 63; Cl. Lalouette, a.g.e., s. 46-48.

⁸⁶ Cl. Lalouette; a.g.e., s. 49-50.

lardı⁸⁷. Gündüz gemisinde seyreden Rê, oniki saat boyunca parlak ışıklarıyla dünyayı aydınlattı. Ama batı ufkuna ulaştığında, gece gemisiyle yeraltı dünyasını dolaştığı için insanoglu, Rê'nin gözünün ışığından yoksun olduğundan, karanlıkta kaldı. Rê, geceleyin yerini alacak bir tanrıyı bulmaya karar verdi. Bu nedenle Ay'ı yarattı ve tanrı Thot'a insanlara geceleyin ışık sağlamasını buyurdu. O zamandan beri dünya, gündüzleri güneş tanrısı Rê tarafından, geceleyin de, Rê'nin temsilcisi olarak, ay tanrısı Thot tarafından aydınlandı⁸⁸.

Böylece tanrı Rê, insanlardan uzaklaşıp, göğün en yüksek katında oturmaya başlamış oldu. Aslında böyle bir metnin dört firavunun mezarında bulunması artık Rê'nin yeryüzünde idareye devam edemeyeceği konusunda bir imadır. Bundan böyle, Amon insanların tanrısı olacak, Rê ise sadece öteki dünya ile ilgili tanrı olarak kalacaktı. Zaten II. Ramses devrinde M.Ö. 1280'e doğru yazılan Amon ilahilerinde tanrı Amon'un yüceliği tanrı Rê'yi bile yarattığı öne sürülerek vurgulanmış, tanrı Rê'ye ait Heliopolis kült merkezi de ona maledilmiştir. Dahası, uzun zaman Rê'nin hükmettiği yeraltı dünyasına bile hakim bir tanrıdır. Göğün en yüksek katına uzaklaştığında, yeraltı dünyasının ondan mahrum olduğu da belirtilmiştir. Bütün emirlerin Amon'dan geldiği, bütün varlıkların, yaşam ve ölüm gibi kaderlerinin ona bağlı olduğu, tanrılara bile emrettiği, sadece insanların değil tanrıların da onun herşeye kadir olduğunu kabul ettikleri ortaya konmuş, sanki başta Rê olmak üzere bütün tanrılar onun birer sıfatları olmuşlardır⁸⁹.

Ramsesler devrinde, yine efsanelerle tanrı Rê'nin gökteki iktidarı da sarsılmıştır. Üstelik kendi Ennea'sından (Dokuzlu tanrılar) bir tanrıça aracılığıyla tuzaga düşürülen tanrı Rê'nin en büyük tanrı olmadığı kanıtlanmak istenmiştir. M.Ö. 1250'de yazılmış olan "İzis ve Rê" mitolojik öyküsü Rê'nin esas adının Rê ya da bildiğimiz diğer adlar olmadığını, bütün adlarının üstünde gizli bir adının bulunduğunu göstermektedir. İşte en büyük tanrı olmanın özelliği budur. Esas adını, esas varlığını kimse bilmemekte, her yerde var olan, herkesin hissettiği bir tanrı olmakla birlikte, sihirbazlığıyla da tanınan İzis'in tanrı Rê'nin gerçek adını öğrenmek için yaptığı davranış bize Ramsesler devrinde yeniden en güçlü konuma getirilen, adı gizli olduğu

⁸⁷ Doğan güneşin habercisi olan maymunlar (şebek) tanrı Rê'ye tapan varlıklar olarak sabahın erken saatlerinde güneşin doğuşunu sevinç çılgınlıklarıyla karşılıyorlardı. Ayrıca tanrısız ilhamın sembolü olarak tanrı Thot'un hizmetlileri olarak da kabul ediliyorlardı.

⁸⁸ Barbara Watterson, a.g.e., s. 59.

⁸⁹ Cl. Lalouette, a.g.e., s. 129-137.

pek çok ilahide vurgulanan Amon karşısında Rê'nin artık zayıf bir tanrı olduğu, en büyük tanrı olamayacağı anlatılmak istenmiştir.

Efsaneye göre "İzis, zeki bir kadındır. Kalbi milyonlarca insanınkinden daha mahirdir; bir milyon tanrıdan daha fazla ileriye görme yeteneğine sahiptir"⁹⁰. Evrende her şeyi yaratan Rê kadar yerde ve gökte olanlardan haberdardır. Ama bilmediği ve bu yüzden gücünün sınırlandığı tek bir şey vardı ki o da Rê'nin gizli adydı. Çünkü, bu çok adı olan tanrı, onu bilene büyü gücü kazandırabilecek, esas adını gizli tutuyordu⁹¹. Tanrıça İzis, güçlü büyü sayesinde bu sırrı ele geçirecektir. Amacına nasıl ulaştığı özetle şöyledir:

"Rê, her gün, tayfaların başında olarak giriyordu (yükseliyordu) ve iki ufkun tahtına oturuyordu. Tanrının ilerlemiş yaşı ağzını gevşetiyordu; (bu yüzden) salyası yere düşüyordu, ya da onu yere atarak tükürüyordu. (Bir gün) İzis, toprakta bulunan salyayı alıp yoğurdu ve ona kutsal bir yılan şeklini verdi... Onu, yüce tanrının izlemeye alışkın olduğu yolların keşiştiği yere koydu. Her günkü gibi, tanrı kapılardan çıkıp gezinmek için görüldüğünde kutsal yılan onu soktu. Ve yaşamın ateşi (zehir) ondan çıktı. Tanrı ağzını açtı ve majestelerinin sesi göğe yükseldi"⁹². Kendi yarattığı tanrılar yanına koştular, ama, Rê cevap verecek durumda değildi. Dudakları ve bütün vücudu titremekteydi. Zira, yılanın zehiri bütün vücudunu sarmıştı. Yüce tanrı, kendini toparlıyarak tanrılara, kendine acı veren bir şeyin soktuğunu, onu kalbinin tanımadığını, onu yaratmadığını, böyle bir şiddette acı çekmediğini ifade ettikten sonra. "Ben bir Senyörüm, Senyörün oğlum, tanrı gibi yaşama gelen kutsal bir tohumum. Ben, yüceyim, yücenin oğlum; adı babası tarafından düşünülenim. Pek çok ad ve şekillere sahibim, şeklim her tanrıdadır. Atum ve Horus olarak adlandırılanım. Onu (adımı), bana karşı bir büyücüye güç verilmesinden korktuğum için vücudumda çocuklarımdan sakladım"⁹³. Bu kadar yüce bir tanrı olmasına rağmen, Rê bu duruma nasıl düştüğünün şaşkınlığı içindedir. Etrafını çevreleyen çocuklarından İzis "Ey tanrı babam! Sana karşı çocuklarından biri mi baş kaldırdı?"⁹⁴ biçimindeki

⁹⁰ Cl. Lalouette, a.g.e., s. 71.

⁹¹ Adolf Erman - Hermann Ranke, *Aegypten und aegyptische Leben*, Tubingen, 1923, s. 301, kısımla ilgili çev. Doç. Dr. Gümeç Karamuk.

⁹² Alan H. Gardiner, *Hieratic papyri* I. London, s. 59.

⁹³ Alan H. Gardiner, a.g.e., s. 59.

Burada tanrı Rê'nin "Senyörün oğlum, tanrı gibi yaşama gelen bir tohumum. Ben yüceyim. Yücenin oğlum, adı babası tarafından düşünülenim" şeklinde sözler etmesiyle de artık ikinci sıra bir tanrı olduğu ifade edilmek istenmiştir. Çünkü gerçek yüce tanrı babasız, kendi kendini yaratandır.

⁹⁴ Alan H. Gardiner, a.g.e., s. 59.

sorusuna karşılık olarak yüce tanrı yeniden başına gelenleri anlatmış, vücudunun sudan daha soğuk olduğunu ve ateşten daha sıcak olduğunu, bütün vücudunun titrediğini, bakışının net olmadığını söylemiştir. İzis ise "Bana adını söyle tanrı baba! Çünkü bir insan adıyla anıldığı zaman yeniden yaşar"⁹⁵ diyerek, Rê'nin gerçek adını öğrenmeye çalışmıştır. Çaresiz olan tanrı Rê, yaratıcılığıyla ilgili bütün özelliklerini saydıktan sonra, sabahleyin Hepri, tam tepede olduğunda Rê, akşamleyin Atum olduğunu, yani herkesçe bilinen adlarını saymıştır. Buna rağmen, yüce tanrı iyileşmiyordu. Bunun üzerine İzis "adın bana dediklerinin arasında yok. Onu bana söyle ve zehir çıkacak. Zira bir adam, adı anıldığı zaman yeniden yaşar"⁹⁶ diyerek tanrıyı ikna etmeye çalıştı. Zehirin daha fazla yakmaya devam etmesi üzerine acıya dayanamayan Rê, İzis'e "Kızım İzis, o şekilde yap (kulağını bana uzat) ki adım benim vücudumdan seninkine geçsin dedi. Tanrıların en yücesi (Rê'nin kendisi) onu, milyonlarca yıldır gemisinde, yerinin büyük olması için gizledi"⁹⁷ diyerek adını Horus'tan başka birisine söylememesi koşuluyla İzis'e söyledi. Bunun üzerine amacına ulaşan İzis tekrar büyüsel yollarla "Ak akrep zehiri, Rê'den ve Horus'un gözünden çık!"⁹⁸ emrini vererek zehirin tanrının vücudundan çıkıp toprağa girmesini sağladı. Böylece, yüce tanrının gerçek adını öğrenen İzis sayesinde, Rê yeniden yaşayacaktı, çünkü sadece ölümlü insanların değil İzis'in benliğinde tanrıların da ona başkaldırığının ifade edilmesi bunu göstermektedir. Bu şekilde, Rê'nin bütün özelliklerini benliğinde taşıdığı ilahilerde ifade edilen Amon'un üstünlüğünün, evrensel bir tanrı olduğunun kabul edilmesi gerektiği de anlatılmış oluyordu.

Bununla birlikte XIX. Hanedan Ramsesler devrinde yeraltı dünyasının bir yansıması olan Ölüler Kitabı'nda tanrı Rê'nin, Rê-Horakti, Rê-Hepri ve Anka Kuşu şeklindeki görünüşleri mezarların duvarlarında resmedilerek, öteki dünyada vazgeçilmez bir tanrı olduğu da ifade edilmiştir. Rê-Horakti olarak Rê şahin başlı, başının üzerinde kobra yılanın çevrelediği güneş diski olan ve elinde sonsuz hayat işareti Anh bulunan bir insanla ya da başında kobra yılanıyla çevrili bir güneş diski olan şahinle gösterilmiştir. Rê-Hepri olarak da Rê, gemisinde ya kanatlı bir gübre böceği şeklinde, ya güneş diskini iten bir gübre böceği olarak, ya da başının yerinde bir gübre böceği olan insanla resmedilmiştir. Yeniden yaşama gelmenin sembolü olan Anka Kuşunun bulunduğu resimlerde ise güneş gemisinde bulu-

⁹⁵ Alan H. Gardiner, a.g.e., s. 59.

⁹⁶ Alan H. Gardiner, a.g.e., s. 59.

⁹⁷ Alan H. Gardiner, a.g.e., s. 59.

⁹⁸ Cl. Lalouette, a.g.e.,s. 73.

nan Anka Kuşu başında bir güneş diskiyle ya da Oziris tacıyla gösterilerek Rê'nin öteki dünya tanrısı olduğu, sonsuz bir yaşam vadettiği vurgulanmak istenmiştir. Hattâ bazen güneş diski ufkun batısı ve doğusunu yani Şu ve Tefnut'u temsil eden iki aslanın sırtında olarak da resmedilmiştir. Burada batıya bakan aslanın güneşin batışını yani Rê-Oziris olan dünü, doğuya bakan aslanın ise güneşin doğuşunu, yani Rê olan yarını ifade ettiği, çünkü ruhun ikinci hayatında dün dünyaya geldiği ama yarından itibaren sonsuz, tarif edilmez bir yarına dönü-şeceği düşüncesi hakimdir⁹⁹.

Yine bu devirlerde güneşin üzerinde yükseldiği Benben dikilitaş tapınaklarını hatırlatan piramit mezarların yapımı tamamen değişmiş, yerini, kaya mezarlarla bu mezarlara konulan Ölüler Kitabı'ndaki yazılar ve resimler, ya da mezar duvarlarındaki resimler almıştır. Bu resimlerden bazıları bir gök merdivenini ya da kaptansız bir gemide 7 basamaklı merdiveni ifade etmekteydi. Bu merdiven sayesinde ölünün ruhunun göğün en yüksek katına çıkacağı ve tanrı Rê'nin yanında yer alacağı inancı bulunmaktaydı¹⁰⁰.

Bundan sonra, asırlar boyu tanrı Rê, zaman zaman, efsanelerle yüceltilmiş, ama bir daha imparatorluk tanrısı konumuna getirilmemiştir. bununla birlikte, pek çok firavun ünvanları arasında Rê'nin oğlu sıfatını almaya devam etmiştir¹⁰¹. Yönetimleri süresince, Mısır tanrılarına saygı göstermelerinden ve din adamları tarafından iktidarlarının meşru kılınmasından dolayı, diğer tanrılarla birlikte Rê'nin oğlu olarak da adlandırılan¹⁰² Büyük İskender'le (M.Ö. 332) başlamak üzere, bazı Ptolemelerin Rê'nin koyduğu düzenle (Maât) yaşadıkları ifade edilmiştir¹⁰³. Dahası, III. Ptoleme kendini, Helios adını taşıyan güneş tanrısının ışınlarını havi taçla temsil ettirmiş-

⁹⁹ Albert Champdor, a.g.e., s. 147.

¹⁰⁰ Albert Champdor, a.g.e. s. 133, 138, 171.

¹⁰¹ XIX. Hanedan (M.Ö. 1310-1200): Men-pethi-Rê-messu ((I. Ramses); User-Maât-setep-o-Rê, Rê-messu-meri-Amen (II. Ramses hem Rê, hemde Amon'u havi iki isim almıştır); Ba-n-Rê-meri-Amen (Mineptah veya Merenptah); (Mineptah, ayrıca Ptah-meri-n-hotep-her-Maât ismini alarak tanrı Ptah'a da bağlılığını ifade etmiştir).

— XX. Hanedan (M.Ö. 1200-1060): User-Maât-Rê-meri-Amen, Rê-messes-heka-annu (III. Ramses), (III. Ramses de Rê ve Amon'u içeren isim almıştır).

— XXII. Hanedan (M.Ö. 950-800); Heper-hec-Rê-setep-o-Rê (I. Şeşonk); Sehem-heper-Rê-setep-n-Rê (I. Osorkon).

— XXVI. Hanedan (M.Ö. 650-525); Uah-ab-Rê (I. Psammetik).

— XXVII. Hanedan (M.Ö. 525-414); Mesut-Rê (Kambiz); Stetu-Rê (Darius) (K. Lambelet, a.g.e., s. 11-12).

¹⁰² E. Bevan, Histoire des Lagides, Paris, 1934, s. 47-49. Setep-n-Rê-meri-Amen (Büyük İskender hem Rê hem de Amon'u içeren isim almıştır) (K. Lambelet, a.g.e., s. 12).

¹⁰³ F. Dunand-C. Zivie-Coche, a.g.e., s. 204.

tir¹⁰⁴. Bu devirde, tanrı Rê'nin yaratıcılığıyla ilgili ortaya konulan kuramlar, daha öncekilerle benzerlik göstermekle birlikte, bazı farklılıkları da arzuetmektedir. Yine ilk oluşum merkezi Heliopolis'tir¹⁰⁵. M.Ö. IV. yüzyılda Bremmer-Rhind papirüsünde, güneş tanrısı Rê evrenin yaratıcısı olarak şöyle demektedir:

"Yaşamda belirlediğimde yaşam başladı, Yaşama Hepri biçiminde geldim... İlk tanrılardan önceydim, çünkü adım onlarınkinden önceydi... Onlar (tanrılar) doğmazdan önce, tek başıma, elimi kavuşturdum, Şu ve Tefnut'u tükürmezden önce kendi ağzımı hareket ettirdim ve "tulsım"dı benim adım... sonra, kalbim etkili oldu, yaratma planı önümde belirdi, yalnız olarak istediğimi gerçekleştirdim. Kalbimde bir plan yaptım. O zaman başka şekiller yarattım. Ortaya koyduğum şekiller sayısızdı.. Çocukları çocuk şekliyle dünyaya geldiler. Şu ve Tefnut'u tüküren benim... Şu ve Tefnut henüz buldukları Nun'a neşyle canlılık veriyorlardı... Kendi vücudumla birleştim. Kapalı elimle tahrik ettikten ve cinsel arzuyu elimle gerçekleştirdikten sonra onlar ağzımdan düştü... Şimdi üç tanrı bana aitti (kendisi, Şu ve Tefnut)... sonsuz bir zaman için benden uzakta olduklarında (Şu ve Tefnut), gözüm onları izledi... Onlar için ağladım ve gözüm böyle ağlayınca, insanlar yaşama geldiler... Daha sonra Şu ve Tefnut, Jeb ve Nut'u dünyaya getirdiler. Bunlar da vücutlarından Oziris, Horus-Mehenti-İrti¹⁰⁶ Seth, İzis ve Neftis'i dünyaya getirdiler. Bunlar da, bu dünyada çocukları ve torunları olmak üzere, kalabalık şekilleri biçimlendirdiler ve dünyaya getirdiler"¹⁰⁷. Burada görüldüğü üzere Şu ve Tefnut'un Nun'da sevinç kaynağı olması, onların kaybolmalarıyla Rê'nin gözünden yaşlar dökülmesi, diğerlerinin de torun ve torunlarının çocukları olarak kabul edilmeleri gibi normal bir aile yaşamı sergilenmiştir. Farklı diğer bir taraf, Jeb ve Nut'un çocukları arasına çocuk Horus olarak temsil edilen Horus-Mehenti-İrti'nin eklenmiş olmasıdır.

Yine Ptolemeler devrinde, Ogdoa'nın (sekizli tanrılar) yaratıcısı tanrı Thot'un kült merkezi Hermopolis ilahiyatı doğrultusunda, din adamlarının Edfu Horus tapınağında öne sürdükleri başka düşüncelere göre ise Tanrı Rê, şu biçimde yaşama gelmiştir: "Sekizli tanrılar

¹⁰⁴ F. Dunand-C. Zivie-Coche, a.g.e., s. 205.

¹⁰⁵ Cl. Lalouette, a.g.e., s. 34.

¹⁰⁶ Mısırca Horpaşerd, Yunanlılar tarafından Harpokrat olarak adlandırılan bu tanrı, tanrı Oziris'le tanrıça İzis'in oğulları olan çocuk Horus'u ifade etmekteydi. Saçları bir tarafta toplanmış, işaret parmağı ağzında çıplak bir çocukla temsil edilmiştir (Guy et M.F. Ratchet, a.g.e., s. 122).

¹⁰⁷ S.Sauneron-J. Yoyotte, *La Naissance du monde, Sources orientales I*, Paris, 1959, S. 49-51.; R.O. Faulkner, *The Papyrus Bremmer-Rhind*, Bruxelles, 1933, s. 69-72.

grubu spermleriyle bir nilüfer çiçeği yaratmışlardı. Çiçeğin yaprakları, dünyayı ışığıyla aydınlatan güneş çocuğun doğduğunda açılıyordu". Başlangıçta yaşama gelmiş olan nilüfer, daha kimse onu tanımazken, koyu bulutları uzaklaştırmıştı. Siz (sekizli tanrılar), sizden çıkan bir sıvıdan bir tohum yaptınız ve bu tohumu nilüferin üzerine döktünüz. Sperimli sıvıdan yayarak, tek bir biçimde yoğunlaştırarak, onu Nun'a yerleştirdiniz ve varisiniz, bir çocuk görüntüsündeki parlak Rê yaşama geldi... Nilüfer (...) (Ey sekiz tanrı) vücudunuzdan fışkıran su parçaları ortasındaki bu tanrı, Büyük Göl'den¹⁰⁸ çıkan büyük nilüfer, ilk olarak ışığı başlattı... Işığını görüyorsunuz, parfümünü teneffüs ediyorsunuz, burun deliğiniz onunla doluyor¹⁰⁹. Bu, ülkeyi iki gözünü aydınlatan, bir çocuk gibi görünen oğlunuzdur... Size (başlangıç) ilk tanrıları yaratan ve bu ülkede var olan herşeyi yapan Rê'nin gözünün¹¹⁰ bizzat kendisi olan, bataklıktan gelen nilüferi getiriyorum... İki gözünü açarak iki dünyayı aydınlatır, geceyi gündüzdən ayırır. Tanrılar ağzından ve insanlar gözlerinden çıkmıştır. Herşey onunla başlayan nilüferdeki (parlayan) çocuk ve ışınları bütün varlıkları yaşattır¹¹¹. Edfu tapınağında bulunan bu metinde, hem güzel kokulu nilüfer, hem de Başlangıç çocuğu olarak ifade edilen Rê'nin bazı tanrılar tarafından yaratıldığı, ama yine de onun tanrıları, insanları ve evreni yarattığı anlatılmaktadır.

Tanrı Rê'nin başlangıç çocuğu şeklindeki imajı, aslında, M.Ö. VI. yüzyıldan itibaren görülmeye başlamıştı, bunu bir sanduka kapısına resmedilen, gece ve gündüz gemilerinin batı ufkunda karşılaşmalarını gösteren bir kompozisyondan anlamakta mümkün olmaktadır. Burada, gündüz gemisinin burun kısmında, tanrı Rê, parmağı ağzında, oturan bir çocuk şeklinde ve beraberindeki tanrıçanın güneş diskini gece gemisinin uç kısmında duran diğer tanrıçaya geçirmesi ile gündüz güneşinin battığı ve tanrı Rê'nin yeraltına gece gemisiyle yol almaya başlayacağı ifade edilmiştir. Bunun için de, ölünün, diz çökmüş vaziyette, her iki geminin üzerinde resmedilmesi, onun öteki dünyada güneşin dairesel hareketini takip ettiği izlenimi yaratmak içindir¹¹².

¹⁰⁸ Başlangıç Ummanı Nun'dan sözedilmektedir.

¹⁰⁹ Hermopolis dini ayinlerinde nilüfer çiçeği sunma geleneği vardı. Kimi resimlerde görüldüğü gibi, çiçeğin burnun ucunda tutulması, güneşle ilgili sonsuz yaşamın sembolü olarak benimsenmiştir. (Cl. Lalouette, a.g.e., s. 272, dipnot 61. Ayrıca nilüfer sözcüğünün Nil-Nefer, Nil güzeli anlamına geldiğini tahmin ediyoruz.

¹¹⁰ Çok eski devirlerden itibaren güneş ve ay, tanrı Rê'nin gözlerini ifade etmekle birlikte, Ucat adı altında Horus'un gözleri olarak da anılıyordu. Burada Rê'nin gözü olarak nilüfer anılmaktadır. Metnin Edfu Horus tapınağından gelmesi nedeniyle bir inanç karışıklığını görebiliyoruz.

¹¹¹ S. Sauneron-J. Yoyotte, a.g.e., s. 58-59.

¹¹² Wolfhart Westendorf, *L'Egypte ancienne*, Lausanne, 1970, s. 210-211.

Roma İmparatorluğu devrinde ise, Ptolemeler devrinin bir devamı olarak, Mısır tanrılarında dokunulmamıştı. Roma İmparatorları da eski firavunlar için kullanılan ünvanlardan paylarını almışlardı. Böylece, İmparator Augustus "Rê'nin oğlu", "İki Kraliyet senyörü"¹¹³ olarak adlandırılmıştı. Sezar ve Trajan, tanrı Knem-Rê tarafından biçimlenmiş, Rê'nin oğlu olarak görülüyorlardı. Dahası, Trajan'ın sarayının (tahtının) ülkenin üzerinde büyük olduğu, gök tanrıçası Nut'tan çıktığı zamanki Rê'ye benzediği¹¹⁴ ifade edilmişti.

Tanrı Rê'nin imparator Trajan devrinde (M.S. 98-117) hâlâ tapılan bir tanrı olduğunu, tanrıça Neit'le ilgili Esna kozmogonisinden anlamak mümkündür. Bu kozmogoniye göre Ahet inegi olarak da adlandırılan Başlangıç tanrıçası Neit, yüce bir tanrının yaşama geleceğini müjdelerken, şöyle demiştir. "... Gözünü açtığı zaman aydınlık olacak, kapattığı zaman karanlıklar belirecek. Gözünün yaşlarından insanlar, dudaklarının tükürüğünden tanrılar doğacaklar. Çocukları ona karşı ayaklanacaklar¹¹⁵ ama onlar, onun için bastırılacaklar, onun için dövülecekler. Zira, o vücudumdan çıkan benim oğlumdur ve sonsuz zaman için bu ülkenin senyörü olacaktır.. Ona hiçbir kötülüğün ulaşmaması için, onu kollarımın arasında koruyacağım. Size adını söyleyeceğim: Sabahın erken saatlerinde Hepri olacak, akşam Atum ve her günkü Rê adıyla, sonsuz bir zaman için parlak bir tanrı olacak"¹¹⁶. Bununla birlikte, metinde görüldüğü gibi, her ne kadar yaratıcı bir tanrı olarak görülse de tanrı Rê'ye önceleri başına gelenlerden dolayı, annesi Neit tarafından korunan genç bir çocuk görünümü verilmiştir. Dahası, metnin başka bir yerinde, annesi tanrıçanın ona "gel, gel" diyerek seslendiğinde, gülümseyerek annesinin boyununa atıldığı ifade edilip, ana oğulun buluşmaları gözler önüne serilmektedir. Benzer biçimlerde, "Sonra Rê, annesi Ahet inegini artık göremeyince Nun'da ağladı ve insanlar gözyaşlarından yaşama geldiler. Annesini yeniden gördüğünde salyası aktı ve tanrılar dudaklarının salyasından dünyaya geldiler" sözleriyle Rê'nin, annesinin varlığına ya da yokluğuna göre, insanları ve tanrıları yaratığı da ortaya konmuştur. Başka bir yerde ise Rê'nin kendi kendini yaratan bir tanrı olmadığı, Neit'in karnındaki salgılarda bulunan bir yumurta olduğu ve yumurtanın Neit'in karnından Nun'a çıktığında suların yükseldiği ve Nun'un bu büyük tanrının etrafındaki kabuğu kırdı-

¹¹³ F. Dunand-C. Zivie-Coche, a.g.e., s. 203.

¹¹⁴ S. Sauneron, *Les Fêtes religieuses d'Esna aux derniers siècles du paganisme*, le Caire, 1962, s. 194.

¹¹⁵ Ramsesler devrinde başlayan ve sonra devam eden anti-Rê hareketlerine atıfta bulunmaktadır.

¹¹⁶ Cl. Lalouette a.g.e., s. 42-43.

ğında, döllendiği de ifade edilmiş ve şu şekilde devam etmiştir: "Bu Amon adıyla Nun'un ortasında saklanan ve Knum adıyla ışıkları aracılığıyla tanrı ve tanrıçalara biçim verecek olan Rê idi"¹¹⁷. Ama, yine de tanrı Rê'nin tanrı ve tanrıçaları yarattığı kabul edilmiştir.

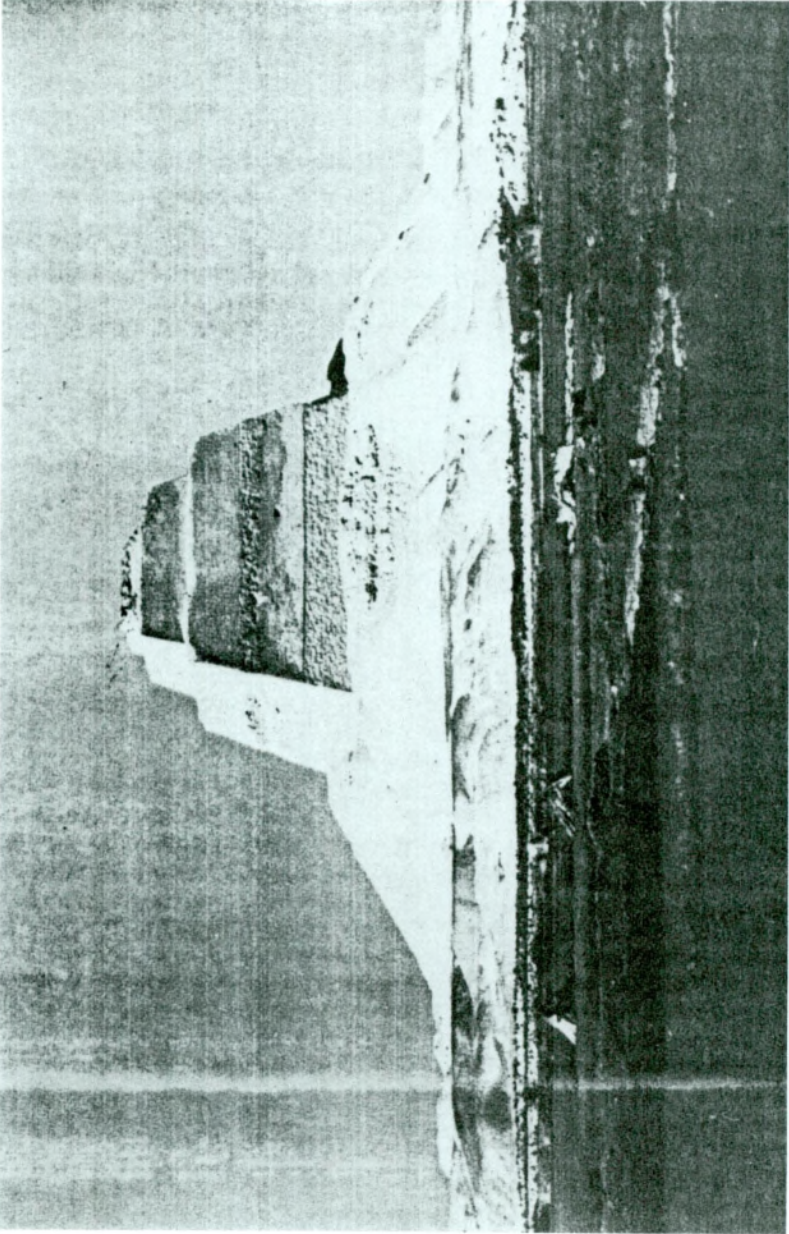
Görüldüğü üzere Orta ve Yeni İmparatorluk devirlerindeki gibi Rê, son zamanlarında bile Amon, Knum gibi tanrılarla özdeşleştirilmiştir. Aslında Rê, asırlar boyu, kendisinden etkilenen bir tanrıydı, çünkü tanrı Rê evrenin yaşam kaynağı idi, ve her tanrının ona erişmesi bir ideal haline gelmişti. Diğer tanrılara ait tapınaklarda din adamları hem Heliopolis kuramını kendi tanrılarına maletmişler hem de Rê'yi tanrılarıyla özdeşleştirmişlerdi. Böylece bir taraftan Rê kültü ve Heliopolis dinî prensipleri her tanrıya tatbik edilmiş ve tanrı Rê, bir anlamda, tanrıların değerini arttıran ve onları kendi yörüngesinde birleştiren bir özelliğe sahibolmuş, bu yüzden de bazı bölgesel tanrılar Ennea'nın (Dokuzlu tanrılar) başı olarak da görülmüşler ve tanrı Rê'nin hükümranlığını bölgesel olarak paylaşmışlardır¹¹⁸, ama diğer taraftan Ahenaton'un tanrı Rê ile ilgili monoteist deneyimi başarısızlıkla sona ermiştir. Genellikle, Mısırda siyasî nedenlere bağlı kalınarak dinî yapılanma gerçekleştirilmiştir. Buna rağmen 3000 yıl boyunca firavunlar, tanrı Rê'nin oğlu olarak iktidarlarnı meşru kılmışlardır.

¹¹⁷ Cl. Lalouette, a.g.e., s. 43.

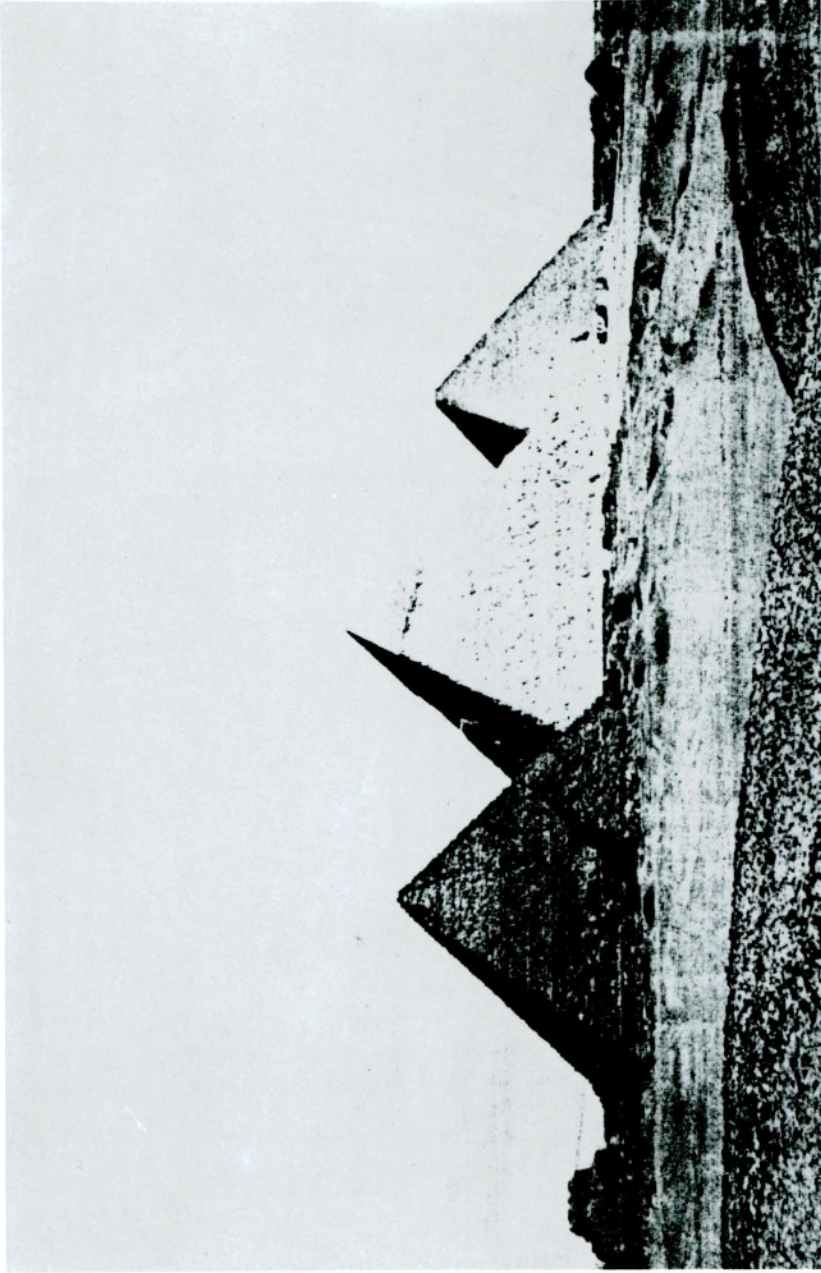
¹¹⁸ Alexandre Moret: *Le Nil...*, s. 442.

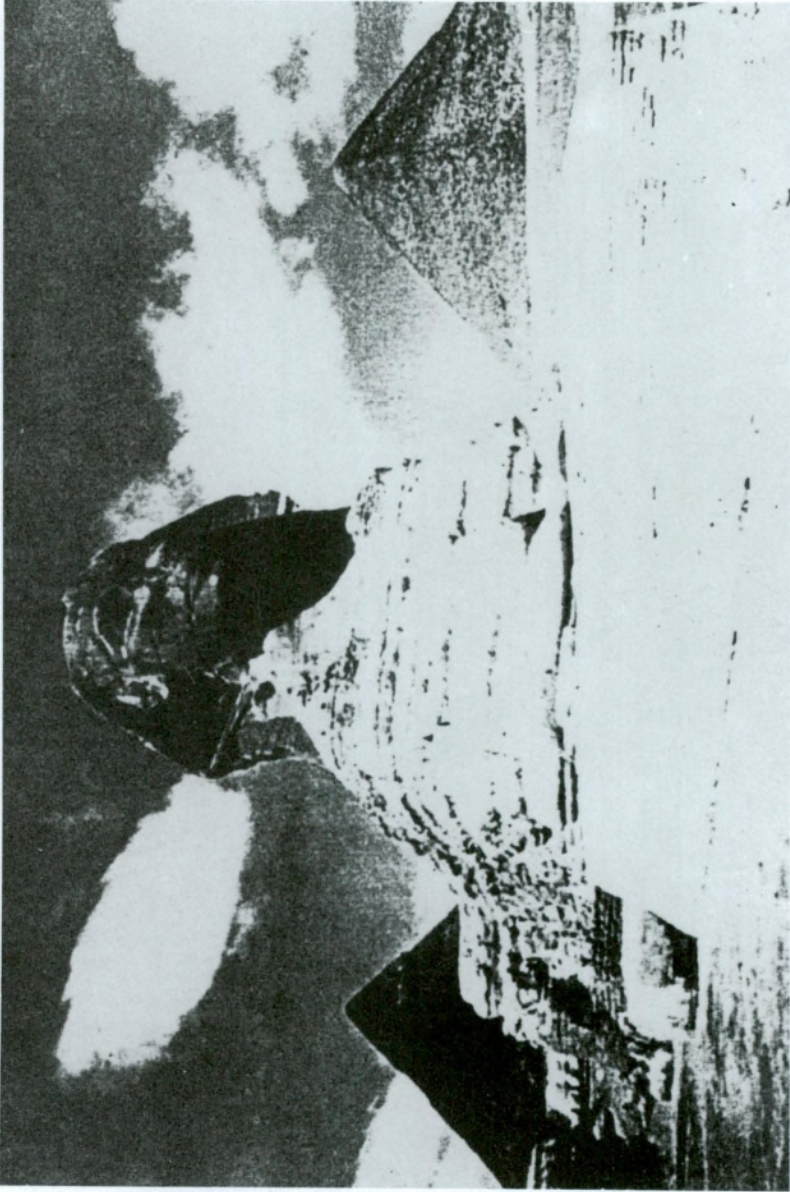
Res. 1 — Eski İmparatorluk III. Hanedandan (M.Ö. 2670-2590) firavun Cozer'in Sakkara'daki piramit mezarı. Yüksekliği 60 metredir.

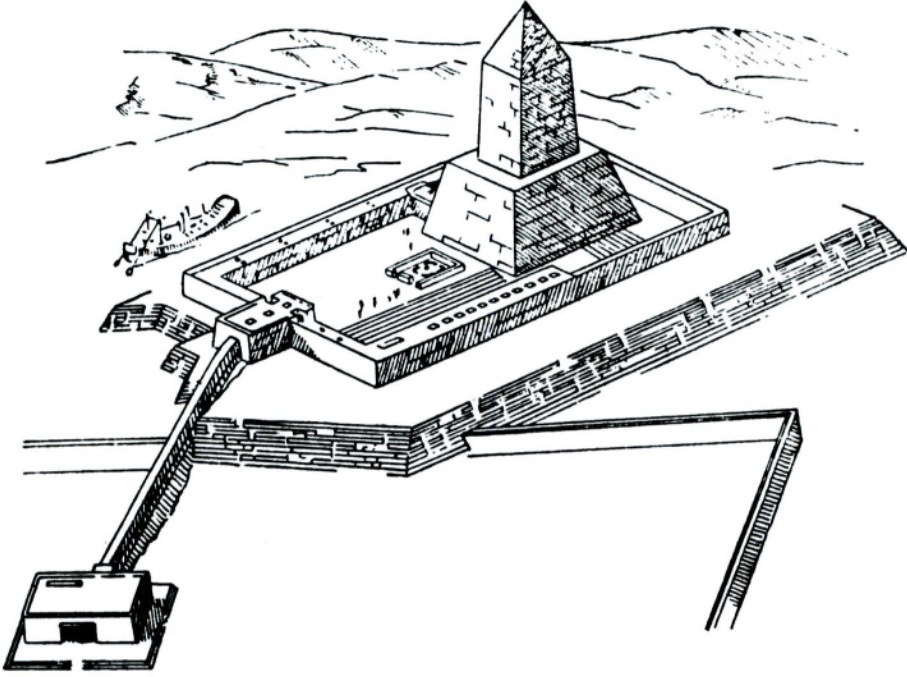
Res. 2 — Eski İmparatorluk IV. Hanedandan (M.Ö. 2590-2470) Snefru'nun Memfis'in güneyinde Meidum'daki piramit mezarı.
Yüksekliği 65 m.dir.

Res. 3 — Eski İmparatorluk IV. Hanedandan Keops, Kefren ve Mikerinos'un her biri birer Benben Güneş dikili taşı temsil eden, Gize'deki Piramit Mezarları (M.O. 2560-2475). Keops piramidinin yüksekliği 147 metre, Kefren'ininki 143,5 metre, Mikerinos'ununki ise 137 metredir.

Res. 4 — IV. Hanedan'dan Keops, Kefren ve Mikerinos'un piramit mezarları topluluğunun yanındaki Kefren yüzü, arslan vücutlu Sfenks (Mısırca Şespanh = yaşayan heykel), Tanrı Rê-Horakti'nin (Rê + Horus) yeryüzünde cisimlenmiş şekli olan Sfenks yeniden yaşama gelmenin ve battıktan sonra yeni bir güneşin doğması gibi ölümden sonra tanrı Rê ile birlikte yeni bir yaşamın başlayacağını sembolüdür. Hayattayken tanrı Horus'un yeryüzünde temsilcisi olan firavun Kefren'in öldükten sonra yüce tanrı Rê ile özdeşleşmiş ve Rê-Horakti olduğunun kanıtıdır. Bu yüzden Sfenks, Yeni İmparatorluk devrinde "Ufuktaki Horus" olarak adlandırılmıştır.

Res. 5 — V. Hanedandan Niuserré tarafından inşa ettirilen Abu Gurab'daki Güneş tapınağının temsili resmi. (W. Stevenson Smith, The Art and Architecture of ancient Egypt, London, 1958) Açık hava Güneş tapınağındaki dikilitaşın (Benben) üst kısmı güneşin üzerinden ilk olarak ve sonsuz bir şekilde yükseldiği Başlangıç Ummanı Nun'daki kutsal tepeyi temsil etmekteydi. Solda yan tarafta güneş gemisi görülmektedir. Sadece dikilitaşın yüksekliği 20-36 m. arasında değişmektedir.

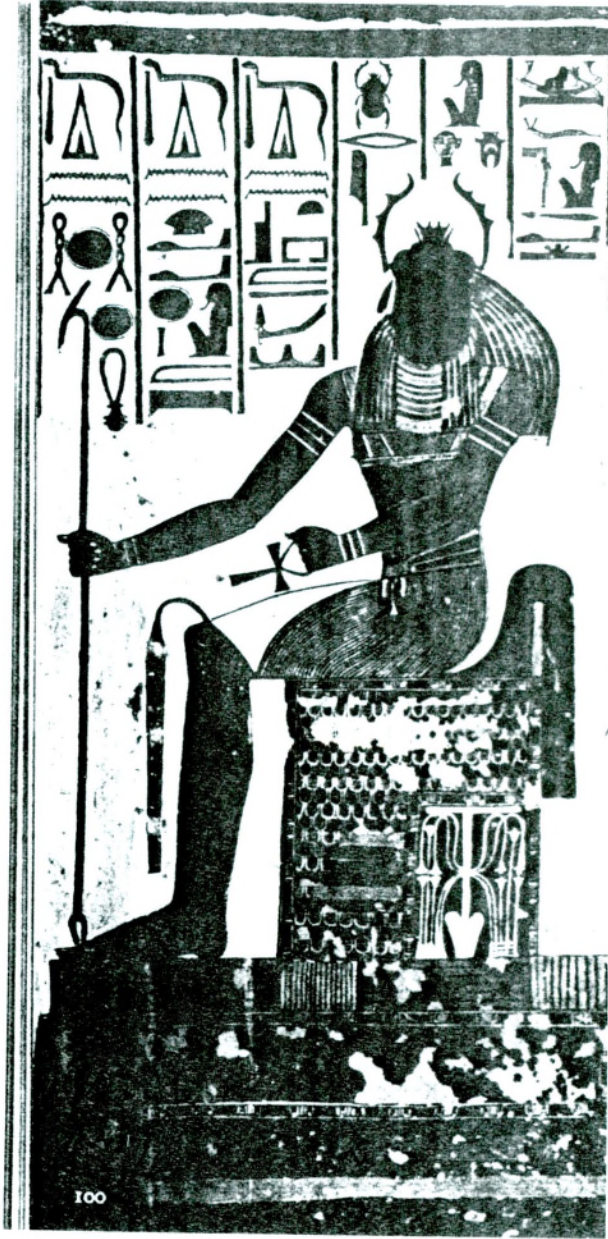
Res. 6 — XVIII. Hanedandan firavun Ahenaton (IV. Amenhotep) ve ailesinin güneş tanrısı Aton'a sunak sunmaları sahnesini gösteren 104 cm. yüksekliğindeki Ahenaton (Tel El Amarna) tableti.

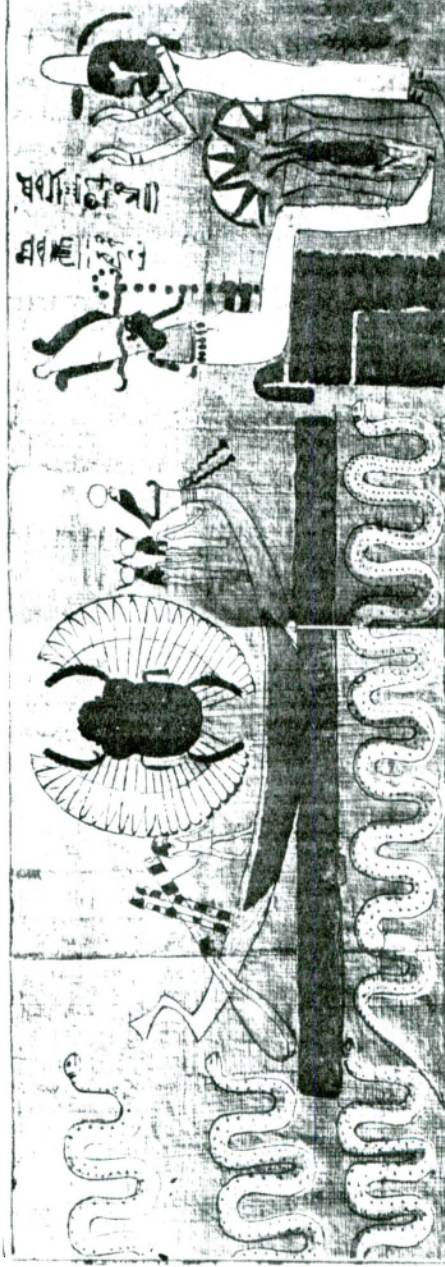
Res. 7 — Gökteki Heliopolis'te "Başı Rê'nin başı" olan Işık-kedinin karanlıklar canavarı yılan Apopis'in kafasını kesmesini gösteren Hunefer papirüs resmi.

Res. 8 — XIX. Hanedandan kraliçe Nefertari'nin kraliçeler vadisindeki mezarının duvar resminde elinde tanrı asası ve hayat işareti (Anh) bulunan, tepesinde güneş diski olan Horus başlı insan vücutlu tanrı Rê-Horakti.

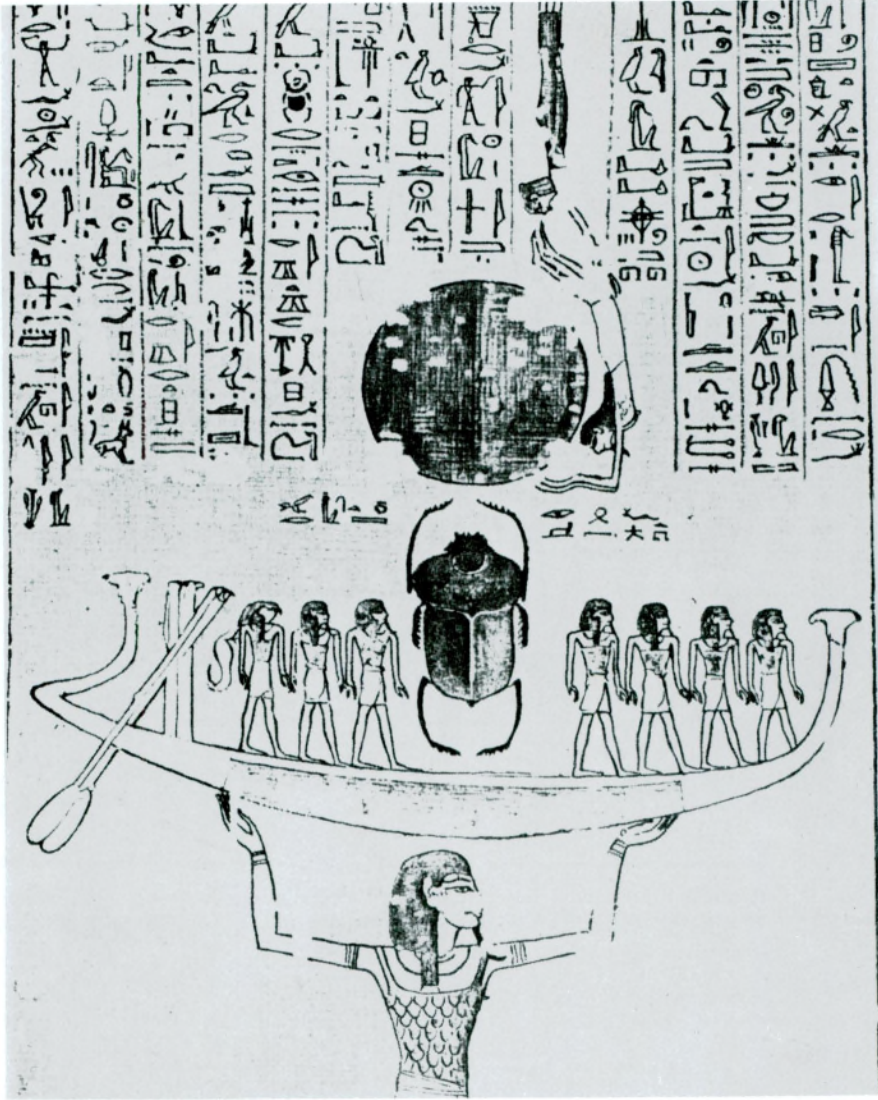
Res. 9 — Kraliçe Nefertari'nin mezarının duvarındaki Hepri (gübre böceği) başlı insan vücutlu tanrı Rê-Hepri.

Res. 10 — Amon ilahileri söyleyen Nsi-Honsu'nun tanrı Oziris'in karşısında savunmasını yapması. Geminin ortasında kanat çirpan Heprî hareketiyle bir güneş diski çizmiş olmakla, ölü için yeni bir güneş (hayat) olan Rê-Heprî'nin yükseleceğini ifade etmektedir.

Res. 11 — “Ölümler Kitabı”nın 110. bölümü Anhai papirusünde başının üzerinde kobra yılanı ile çevrelenmiş güneş diski bulunan Rê-Horakti. Burada Rê-Hepri olarak tepeden yükselen güneşin doğuşuna insanların şükranlarını, maymunların ise sevinç ve şükranlarını ifade ettikleri, hatta tanrıçalar, sağdaki İzis ve soldaki Neftis’in diz çökerek tanrı Rê’ye tapıtlıkları, en aşağıda ise sonsuz yaşama başlayan kuş vücutlu kadın başlı Anhai’nin ruhu yüce tanrı Rê’nin huzurunda görülmektedir. Yukarı kısımda güneş diskinin iki tarafındaki Horus’un gözlerinden (Ucat) soldaki güneşin batışını, sağdaki ise güneşin doğuşunun sembolü olarak sonsuzluğu ifade etmektedir.

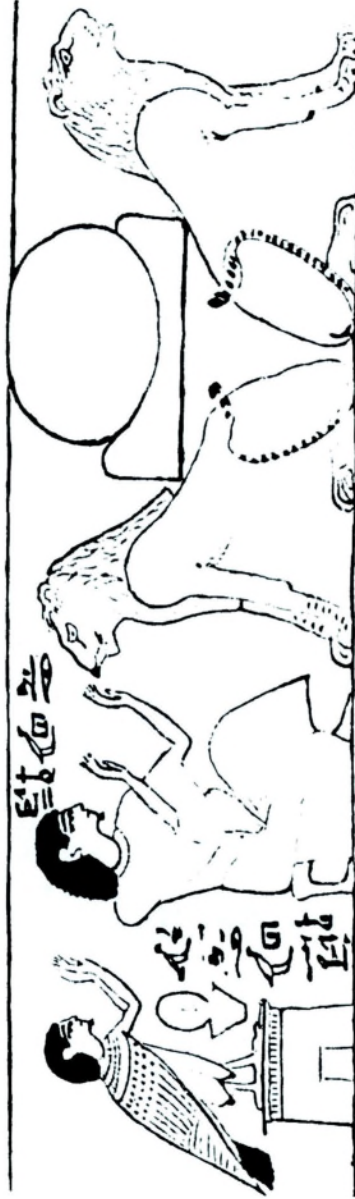
Res. 12 — Anhai papirüsü ile ilgili olarak tanrı Rê'ye yakarış ve dualar kısmında Başlangıç Ummanı Nun'un güneş gemisini iki eliyle yükselttiği görülmektedir. Burada geminin ortasındaki Hepri'nin (gübre böceği) yeraltı dünyası Duat'ı temsil eden toprak rengi güneş diskini iterken gösterilmesi ölümün güneşin yeraltı dünyasına indiği gibi geçici olduğunun ve bunun ardından yeniden Rê-Hepri olarak çıkacağına ifadesidir. O halde insanoğlu için ölümden sonra güneşin seyri doğrultusunda, öteki dünyada bir yaşam olduğu ima edilmektedir.

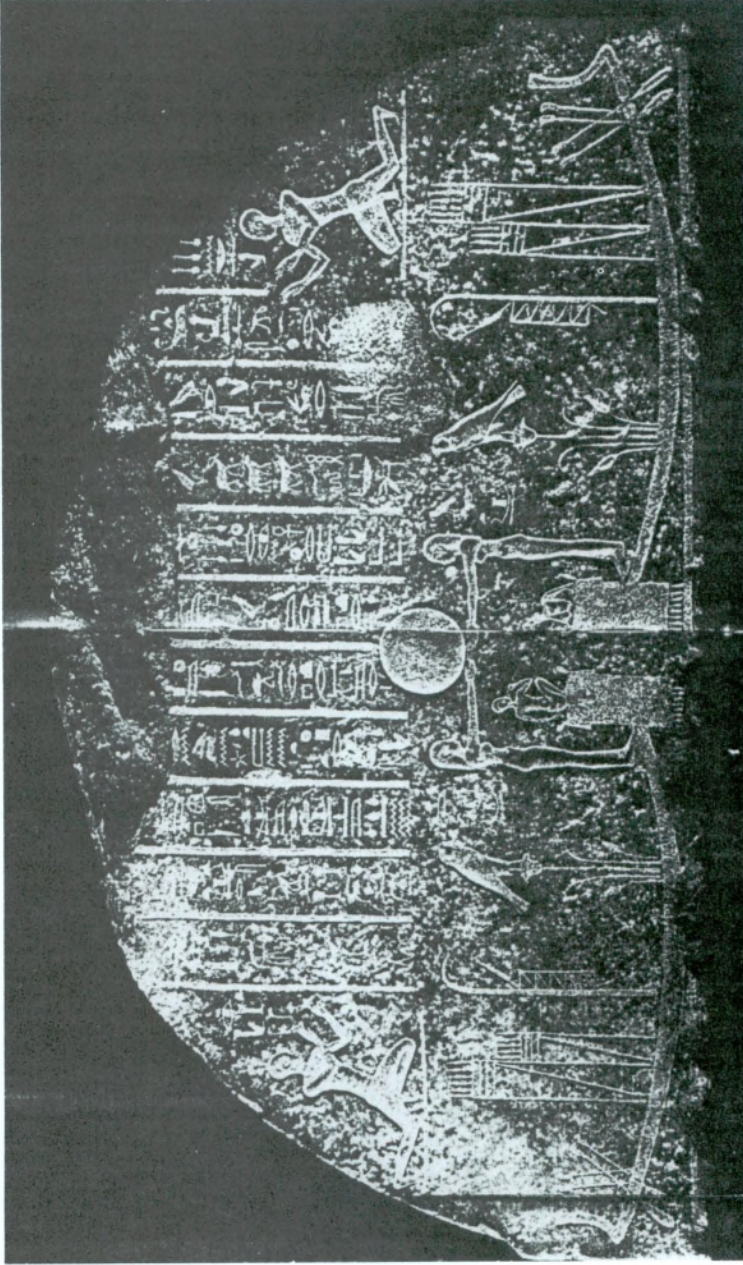
Res. 13 — Ramsesler devrinde İrinefer'in mezar resminde, güneş gemisinde ölünün tanrı Rê'nin yeryüzündeki cisimlenmiş şekli olan, başında güneş diski bulunan Anka kuşu (Bennu) karşısında tapınması görülmektedir.

Res. 14 — Ramsesler devrinde Anhurhâui'nin mezar resminde, ölünün, başında ölümler tanrısı Oziris'in tacı bulunan Anka kuşu (Bennu) karşısında tapınması resmedilmiştir. Burada tanrı Rê-Oziris şeklinde ölümler dünyasının tanrısı olduğu vurgulanmıştır. Ölen kişinin sadece Oziris X olmadığı Rê X'te olacağı ve aynı zamanda her iki tanrının benliğinde sonsuz yaşama sahip olacağı ifade edilmiştir.

Res. 15 — "Ölümler Kitabı"nın 17. Bölümünde Hunefer papirüsünde ölünün öteki dünyaya giden insan başlı kuş vücutlu ruhu (Ba) ile kendi görünümünü altındaki Ka'sının (benliği) birbirine ters dönmüş, biri güneşin batışını yani ölümü, diğeri güneşin doğuşunu yani yarını ifade eden ve sırtlarında birer güneş diski bulunan iki arslan karşısında tapınması görülmektedir. O halde kişinin ölünce dünü ifade eden Oziris şekline girdiği ama sonsuz zaman için yeni yarınları ifade eden tanrı Rê ile birlikte olacağı belirtilmektedir.

Res. 16 — M.Ö. VI. yüzyılda Cedhor isimli rahibin sandukasının kapığındaki batı ve doğuyu temsil eden iki güneş gemisinden soldakinde tanrı Rê parmağı ağzında bir çocuk şeklinde gösterilmiştir. Burada gece gemisiyle seyrini tamamlayan güneş diskinin diğer gemideki tanrıçaya teslim edilerek, gençleşmiş olarak yeniden gökte seyrine devam edeceği ifade edilmiştir.

EV SATIŞIYLA İLGİLİ BİR KÜLTEPE TABLETİ İLE ETÜDLÜK TABLETLERDE GEÇEN YER ADLARI VE KÂRUM NAHRİA

NAFİZ AYDIN, M.A.

1947'lerden bugüne kadar geçen zaman içerisinde Kültepe'de T. Özgüç başkanlığında yapılan kazılarda yaklaşık 15.000 kadar eski Asurca tablet ele geçmiştir¹. Yazılı vesikalardan edindiğimiz bilgilere göre, yalnız ticaret yapmak amacıyla gelen ve Anadolu içlerine kadar yayılan Asurlu tüccarlar Kârum ve Wabartum gibi zamanına göre çok iyi işleyen idari teşkilatlara sahiptiler². Bugüne kadar neşredilen tabletlerde geçen Kârum ve Wabartum'ların yerleri Kâniş'in dışında henüz tesbit edilemediğinden, Asurlu tüccarların Anadolu'daki yayılış sahasını kesin olarak göstermemiz bugün için mümkün değildir. Bu bilinmeyenlerin yanında ev "É-bêtum", tarla "GANA-eqlum" ve depo "maškânium" gibi taşınmaz malların satışıyla ilgili çok az sayıda tabletin bulunması, son zamanlardaki ilgiyi bu yöne çekmiş, C.Günbattu ve S.Bayram Belleten'in çeşitli sayılarında ev satışlarıyla ilgili tabletler üzerindeki çalışmalarını olanakların elverdiği ölçüde sürdürmüşlerdir³.

Gerek bu konudaki çalışmalara yardımcı olmak ve gerekse 1978 yılı kazı mevsimi sonunda Kayseri Müzesine bırakılan etüdlük tablet parçalarının bazıları üzerinde geçen yer adlarının ışığı altında hem ticaret yollarını ve Kârum Nahrîa'nın kesin yerinin nerede olabileceği sorusunu açıklığa kavuşturmak ve hem de Kayseri Müzesinde bulunan ve ev satışlarıyla ilgili bir metin ile biz de bu dar alandaki çalışmalara katılmak istiyoruz⁴.

¹ b. S. Bayram, Bel. LV/213, 297.

² B. Landsberger, AO 24,8.

³ b. C. Günbattu, Bel. LIII/206, 51-60, Ev satışlarıyla ilgili 5 Kültepe tableti ve bunlardan çıkan bazı sonuçlar, S. Bayram, Bel., LV/213, 297-313, Taşınmaz mallar hakkında yeni Kültepe tabletleri.

⁴ Kayseri Müzesinin 337 env. numarasında kayıtlı olan bu tablet 1932 yılında satın alma yoluyla müzeye kazandırılmış olup 4.4×5×2. 8 cm. dir.

No. 1 (Kayseri 337)

Öy. 1	18 GÍN kaspam ší-im bé-tim	— 18 Şeql gümüşü — evin satış fiyatını
3	Ki-kar-ša-an a-na A-ta-a kaspam iš-qúl	— Kikaršan ⁵ — Atā'a ya gümüş olarak — ödedi.
6	ša a-na bé-tim i-tù-ru	— Kim eve (satış ile ilgili olarak) — geri dönecek olursa,
K. Ay. 9	l ma-na kaspam i-ša-qal İGİ Pè-ru-a İGİ [Ha-] ar-za	— 1 mina gümüşü — ödeyecek. — Tanık : Perua ⁶ , — tanık : Harza ⁷ ,
12	İGİ [Tár-] na-na-lá İGİ A-lá-ki-ar İGİ Kà-nu-nu	— tanık : Tarnanala, — tanık : Alakiar, — tanık : Kanunu,
15	İGİ İ-lá-li	— tanık : İlali

6 tanığı bulunan bu ev satış belgesinin benzerlerinden hiç bir farkı yoktur. Zamanımızda da olduğu gibi satıştan caydırıcılığı önlemek amacıyla bu tür vesikalarda her zaman yapıldığı gibi 18 Şeql gümüşe karşılık, 1 mina gümüşü ödeme zorunluluğu getirilmiştir.

Bunları böylece çok kısa bir şekilde dile getirdikten sonra, şimdi yukarıda sözünü ettiğimiz etüdlük tabletlerde geçen yer adlarına ve Kārum Nahria'ya dönebiliriz.

⁵ Kikaršan bu devre ait metinlerde Kikaršen olarak da geçmektedir. Bunun için b. E. Bilgiç, *Anatolia* 8,154, C. Günbattu, Bel., LI/199 Kt.g/t 42, 33. Toplamış olduğum malzemenin çokluğu, bu malzeme içinden en önemlilerini seçmeyi ve yalnız bunlar üzerinde durmayı zorunlu kılıyor.

⁶ Pè-ru-a/wa eski Asurca metinlerde şahıs adı olarak çok sık geçmektedir. b.Pè-ru-wa DUMU Wa-lá-ah-ší-na KTS 46, 23, Ba-ba-lá DUMU Pè-ru-a TC 68, 4 vd. Fakat bunun yanında ve bu devre ait metinlerde hiç bir yerde Pè-ru-a/wa adında bir şehrin varlığına bugüne kadar rastlanmamıştır. Bu nedenle C. Günbattu'nun Bel. LI/199, Kt.g/t 42 1-8 de "Yeniden işlenen bir Kültepe tableti" başlıklı makalesinde sözünü ettiği 'Peruwa' şehri küçük bir yanlışlık olmalıdır. Kar. Pè-ru-wa ... i-na Kà-ni-iš "Peruwa Kāniš'tedir" 11-12, 2 qá-qá-da-tum i-na a-lim^k Pè-ru-wa "İki kişi Peruwa şehrinde." 39-40.

⁷ Eski Asurca metinler üzerinde çalışırken bilinmesi ve yapılması gereken konuların başında, metinlerde tahribat nedeniyle eksik olarak görülen boş yerlerin ve özellikle şahıs adlarının tamamlanması gelmektedir. Bu cümleden olmak üzere S. Bayram ve E. Bilgiç tarafından boş bırakılan yerleri [Sà-we] da-šu ve KIŞIB Šál-ma-A-šur DUMU [i-tur₄-i-lí] şeklinde tamamlamak hiç de zor değildir. Kar. Bel.LV/213 1,24, AKT 8 Z. 3, Sà-we-da-šu DUMU Ša-ra-pú-nu-wa Kay. 308 9-10, b. TMH 1,360,8.

1947 yılından zamanımıza kadar aralıksız T. Özgüç'ün başkanlığında Kültepe'de yapılan kazılara 1978 yılında höyüğün Kârüm kısmında devam edilmişti. O yıl yapılan kazılar süresince meydana çıkarılan pekçok kıymetli keramik eşya yanında bol miktarda çivi yazılı eski Asurca tabletler de ele geçmişti. Bu tabletler, her kazı sonunda olduğu gibi, üzerlerinde çalışmalar yapılabilmesi için Ankara'ya götürülmüşler, fakat bazı küçük tablet parçaları 20.10.1978 tarihinde Kayseri müzesine bırakılmıştı⁸.

Kültepe kazılarına Kayseri müzesinden Bakanlık Temsilcisi olarak katılan H. Özkeski'nin verdiği bilgilere göre bu tablet parçalarının bazılarının I/b tabakasının altına rastlayan yıkıntı halindeki toprak içerisinde ve tahrip edilmiş bir yol üzerinde bulunmasına karşın, bir kısmı da II. tabakada 3×4 m² lik bir alan içerisinde bulunmuşlardır. Bilindiği gibi Kültepe kazılarında şimdiye kadar dört yapı katı tesbit edilmiştir. Bunlardan I. tabaka üstteki a ve alttaki b olmak üzere iki kısımda incelenmektedir. I/b tabakasında bulunan hemen hemen 50 kadar tablet ayrı tutulacaktır⁹.

Kültepe'de bulunan yazılı vesikalar devrin ticaret hukuku yönünden olduğu kadar, ticaret yolları ve merkezleriyle, eski Anadolu'nun coğrafyası yönünden de çok önemlidirler. Bugüne dek yayınlanmış olan Kültepe tabletlerinde pekçok ticaret merkezinin adı geçmektedir¹⁰. Bu merkezlerden Kâniş'ten başkasının yeri ise ne yazık ki bugüne kadar kesin olarak saptanamamıştır. 1947 lerden buyana Kültepe'de sistemli bir şekilde yapılagelen kazılarda bulunan eski Asurca tabletleri okuyup incelemeyen, eski Anadolu'nun coğrafyasını açıklığa kavuşturmak da olanaksızdır. Ne var ki Anadolu Medeniyetleri müzesinde bulunan bu devre ait binlerce tablet meslektaşlarımızın çalışma prensipleri sonucu şimdiye kadar neşredilememiştir¹¹. Gerek eski Anadolu coğrafyası ve gerekse o devrin genel kültürü

⁸ Gerek tablet parçalarını incelemek üzere Kayseri Müzesine getiren ve çalışmalarım sırasında bana tablet parçaları hakkında gerekli bilgileri veren arkadaşım H. Özkeski'ye ve gerekse bu tablet parçaları üzerindeki çalışmalarına izinleriyle olanak sağlayan Hocam T. Özgüç'e teşekkür ederim.

⁹ Bunun için b. T. Özgüç, Kültepe Kazısı raporu 1949, 6-7, A. Goetze, Kleinasien, 70.

¹⁰ Kısaltmalar için b. K. Hacker, An.Or. 44 Abkürzungen XI-XII.

¹¹ Ankara Kültepe Tabletleri/Ankaraner Kültepe-Tafeln 1990 ile başlayan yayınlar serisi bundan sonra bu yöredeki çalışmalara ışık tutması bakımından çok önemlidir.

yönünden çok kıymetli olan bu tabletlerin, çivi yazılı kopyaları halinde neşredilmesinde bile metinlerde geçen birçok ticaret merkezinin yerlerinin saptanması açısından burada sayılamayacak kadar faydalar vardır.

1975 yılına kadar Eski Önasya dilbilimcileri Hititçe metinlerin yalnız Boğazköy'de bulunduğuna inanıyorlardı. Fakat 1975 yılında T. Özgüç başkanlığında Maşat Höyük'de yürütülen kazılarda da bol miktarda Hititçe tablet bulduktan sonra denebilir ki Anadolu'da daha pekçok höyük bulunmaktadır ve buralarda da araştırmalar yapılacak olursa büyük bir olasılıkla çivi yazılı tabletler bulunabilir¹².

Bu düşünceleri doğrulamak bakımından 1977 yılının Ekim ayı başlarında Yangın Söndürme memuru M. Kebapçı tarafından Kayseri müzesine getirilen eski Asur lehçesiyle yazılmış Kültepe kökenli bir mektubu burada örnek olarak gösterebiliriz¹³. M. Kebapçı'nın söylediklerine göre bu tablet Boğazlıyan köylerinde çobancılık yapan bir kişi tarafından, o bölgede bulunmuştur¹⁴. Tablet müzeye getirildikten çok sonra Kültür Müdürü M. Çayırdağ ve Müze Müdürü H. Kodan'ın çağdışı tüm engellemelerine karşı 25 Mayıs 1978 tarihinde Boğazlıyan'a bağlı Yoğunhisar köyü yakınında bulunan Höyüktepe üzerinde ve etrafındaki tarlalardan toplamış olduğumuz keramik parçalarıyla, bölgede yapmış olduğumuz araştırmalardan edindiğimiz bilgilere göre burada Eski Tunç'tan (M.Ö. 2500-2000) başlayarak Bizans'a kadar, Bizans da dahil olmak üzere devamlı bir yerleşimin varlığı saptanmıştır¹⁵. Gerek höyük üzerinde ve gerekse etraftaki tarlalarda definciler ya da köylüler tarafından yapılmış olan bir takım tahribatlar görüldüğünden, o yıllarda, özellikle kazı dışı antikacılar tarafın-

¹² T. Özgüç, Maşat Höyük kazıları ve çevresindeki araştırmalar, 11 vd., S. Alp, Maşat Höyük'te keşfedilen Hitit tabletlerinin ışığı altında yukarı Yeşilirmak bölgesinin coğrafyası hakkında, bel. XLI/164, 637-647.

¹³ 77/545 env.nolu bu tablet Kayseri Müzesinde bulunan diğer mektuplarla birlikte daha sonra neşredilecektir.

¹⁴ Edindiğimiz bilgiler ve yapmış olduğumuz denemelerden sonra denebilir ki köylüler veya antikacılar müzelere getirdikleri eserlerin buluntu yerleri hakkında ilgililere hiçbir şekilde bilgi vermek istememektedirler. Ya da definciler bazı hallerde eserlerin buluntu yerleri için öyle yer adları vermektedirler ki, buralarda değil insan, diğer bazı canlıların yaşamış olmaları bile olanaksızdır.

¹⁵ Yoğunhisar köyü Boğazlıyan'dan hemen hemen 18 Km. kuzey-batıda bulunmaktadır. Köye, Boğazlıyan-Sarıkaya asfaltının 2 km. sinden kuzey-batıya yönelen stabilize bir yol ile ulaşılabilir. Asfalt ile köy arası 7 km.dir. Sulak ve verimli bir araziye sahip olan ve kuzey-güney yönlerine doğru genişlemekte olan Yoğunhisar köyünde evlerin temelleri taş ve duvarları bir metreden sonra kerpiç ile yapılmış olup tipik orta Anadolu evlerinde olduğu gibi üstleri toprak dam ile örtülüdür.

dan Kayseri'ye ve bölgedeki diğer müzelere getirilen arkeolojik eserlerin buralarda bulunabileceğine inanmak gerekiyor. Bu durum yukarıda sözünü ettiğimiz bu bölgede çobancılık yapan bir kişi tarafından bulunan çivi yazılı tablet için de söz konusudur.

Aşağıda yalnız çivi yazılı kopyalarını vereceğimiz tablet parçaları üzerinde Kâniş, Puruşhatum, Timilkia, Turhumit ve şalatuwar gibi birkaç yer adı geçmektedir. Bunlardan Kâniş'ten başkasının yeri ne yazık ki bugün için belli değildir. Fakat çivi yazılı kaynaklarda çeşitli bir takım üretim yerleri veya kültür ve ticaret merkezleri olarak geçen ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde karşılaştığımız höyüklerden hangisine ait olduklarını bilmediğimiz bu ticaret merkezlerinin yerlerinin saptanması konusu da, yukarıda söylediğimiz gibi herşeyden önce yeni bir takım arkeolojik ve dolayısıyla filolojik buluntulara yol açacağından çok önemlidir.

Büyük bir kısmı Kayseri'nin 25 Km. kuzey-doğusundaki Kültepe'de bulunan ve Asurlu tüccarlara ait olan çeşitli alım ve satım belgeleriyle ticaret sahiplerinin oturdukları büyük ticaret merkezleri ve tüccarların kervanlarıyla takip ettikleri yollar ve uğradıkları pazar yerleri hakkında bizleri daha çok aydınlatan ticari mektuplardır. Bu ticari mektuplarla çivi yazılı diğer kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Kâniş o zamanlarda bir ticaret yoluyla Asur'a bağlı bulunuyordu¹⁶. Bu yol hakkında bugüne kadar çeşitli yerlerde neşredilmiş olan Kültepe tabletlerinden yeterli ve açık bilgiler edinmek kolay olmasa da, E. Bilgiç, A. Goetze ve P. Garelli çivi yazılı kaynaklara dayanarak bazı açıklamalarda bulunmuşlardır¹⁷. Metinlerden edinilen bu bilgilere göre Asur'dan başlayarak Kâniş'e kadar yaklaşık 1000 km. olan ve daha çok kullanılan bir yol kuzey Suriye'den geçtikten sonra Birecik yakınlarında Frat'ı aşarak K. Maraş'a ulaşmakta ve buradan kuzey-batı yönünde ilerleyerek Gönsun üzerinden Kâniş'e varmaktaydı¹⁸.

E. Bilgiç'e göre Asur'dan gelen yol Anadolu topraklarına girdikten sonra birkaç yoldan Kâniş'e ulaşmaktaydı¹⁹. Bunlardan birisi K. Maraştan başlayarak Göksun, Kemer ve Sarız üzerinden Zamantı ırmağını geçerek Kâniş'e yöneliyordu.

¹⁶ Bugüne kadar neşredilen Kültepe tabletlerinin yeri için b.K.Hecker, An.Or. 44, Die Texteditionen 2-8.

¹⁷ E. Bilgiç, Afo 15, 1945-51, 27 vd., A. Goetze, Kleinasien, 67 vd. P. Garelli, Les assyriens en cappadoce (=AC), Paris 1963.'P¹⁸ A. Goetze, Kleinasien, 72.

¹⁸ A. Goetze, Kleinasien, 72.

¹⁹ Afo 15, 1945-51, 27 vd., Bel. X/39, 381-423.

İşte, yukarıda sözünü ettiğimiz aşağıdaki tablet parçaları üzerinde geçen yer adlarının da bu yol kavşakları üzerinde aranması gerekmektedir²⁰.

1. Puruṣhatum

Çivi yazılı metinlerde değişikliğe uğramadan daima Pu-ru-uş-ha-tum şeklinde yazılan bu şehir, o zamanlarda önemli bir ticaret merkeziydi²¹. E. Bilgiç'in Bel.X/39, 387 de belirttiği gibi ticari bir seyahat sırasında yapılan masrafların kaydedildiği bir metinde Kāniš-Wašhania-Nenaša-Ulama ve Puruṣhatum sırası vardır ve Puruṣhatum Kāniš'ten 4 günlük yol uzaklığında bulunmaktadır²². OİP 27,54 metnine göre yine Kāniš'ten başlayarak Wašhania ve Mallita üzerinden Wahšušana'ya varıldığı kaydedilmektedir. Yani Wahšušana'ya giden yol Wašhaniada başka bir yöne ayrılmaktadır. Bunun kuzeye doğru değil, fakat büyük bir olasılıkla güney-batıya sapsmış olması düşünülebilir. Çünkü Kāniš-Nenaša yönü gözönünde tutulacak olursa, güney-batı yönüne giden ve ancak 4 duraklama ile Puruṣhatum'a ulaşan böyle bir yolun ucunun Tuz gölünün güney-batısına kadar uzanacağı ve Puruṣhatum'un gerçekten buralarda bir yerde aranması düşüncesi akla yakın gelmektedir. Bu tezin doğruluğunu göstermek bakımından Puruṣhatum ile Wahšušana'nın bir çok metinlerde birarada geçtiklerini ve özellikle KTH 1 metnine göre birbirlerine çok yakın olduklarını söyleyebiliriz. Burada söylenmesi gereken diğer önemli bir konu da, Puruṣhatum'un çivi yazılı kaynaklarda māt Puruṣhatim şeklinde bir ülke adı olarak geçmesidir²³.

2. Tilmilkia

Tilmilkia'nın özellikle Kültepe metinlerinde oldukça sık ve Hitit metinlerinde de birkaç yerde geçmesine karşın yerini doğruya yakın bir şe-

²⁰ b. Harita 1.

²¹ Bu şehir Hititçe metinlerde hem Puruṣhanda ve hem de Parṣuhanda yazılışlarıyla da geçmektedir. Bunun için b. Garstang, Index, 12. Kar. i-na [Pu-ru-uş-] ha-tim 3, 1-2.

²² TC III 165:

iš-tù Kā-ni-iš a-dí Wa-aš-ha-ni-a ag-mu-ur 3-4,
iš-tù Wa-aš-ha-ni-a a-dí Ne-na-ša-a ag-mu-ur 11-12,
iš-tù Ne-na-ša-a a-na Ú-lá-ma ag-m-ur 22-23,
iš-tù Ú-lá-ma a-dí Pu-ru-uš-ha-tim ag-mu-ur 29-30.

²³ KTH 1, 14: a-na A-šur-na-da qí-bi'-ma um-ma Í-dí-ištar-ma ki-ma ma-at Pu-ru-uš-ha-tim lu Wa-ah-šu-ša-na ša-ah-a-at-ni "Aššur-nada'ya söyle, İdi-Istar söyle (der): Puruṣhatum ülkesi veya Wahšušana ayaklanma halinde olduğuna göre".

kilde tesbit etmek olanaksızdır²⁴. Çünkü Kültepe tabletlerinde çok defa yalnız başına ve bazen de özellikle yün alınıp satılan bir şehir olarak geçmesine karşın ne yazık ki yollarda yapılan konaklama ve masraflara ait listelerde hiç görülmemektedir. Buna karşılık TC 81,44, II 27,16 metniyle, Kârum'larda ticaret için dolaşan Asurlu Puzazu'nun Kâniş'te oturan yerli karısı Lâmaşa'ya yazdığı bir mektubu oluşturan TC III 98,6 metninden, burasının Sivas ile Malatya arasındaki bölgede ve hatta biraz daha güneyde olabileceğini söyleyebiliriz. Kt.78/Et.118,8-10 daki tablet parçası üzerinde ise: i-nu-mî KASKAL^{um} iš-tù Tî-mî-il₅-ki-a a-na Kâ-ni-iš is-ri-du-ni "Kervan Timilkia'dan Kâniş'e uğurlandığı zaman" ifadesi geçmektedir. Bu metin parçasına göre Timilkia'nın doğrudan doğruya Kâniş ile bağlantısı bulunmaktadır. Başka bir deyimle Timilkia ile Kâniş arasında başka bir istasyon bulunmaktadır. A. Goetze, Hahhum, Harana, Şamuha, Timilkia ve Tekarama gibi şehirlerin yerlerinin yukarı Kızılırmak ile yukarı Frat arasındaki bölgede aranması gerektiğini söylemektedir ki bu tez araştırılmaya muhtaçtır²⁵.

3. Turhumit

Bugüne kadar neşredilen birçok Kültepe tabletinde geçmesine karşın, iyi cins bakır çıkarılmasında önemli bir yeri olan Turhumit'in bulunduğu yer hakkında da yeterli bilgi edinememiş olmamız kötü bir talihsizliktir. Kültepe tabletlerinde daha çok Wahşuşana ve Şalatuwar'dan önce sayıldığından ve Puruşhatum'un da çok defa bunlarla birlikte geçmesine rağmen Turhumit'in bu üç şehre yakın olmadığı sonucuna varılmıştır²⁶. A. Goetze burasının Merzifon ile Boğazlıyan arasındaki bölgede olacağını kabul etmektedir²⁷. BİN IV 70 metninde geçen "başka bir yoldan" kaydı ile veri-

²⁴ Bel. X/39 An. 53. Geçtiği yerler için kar. a Tî-mî-il⁵-ki-a li-li-kam İCK I 150, 16-17, 5 GİN GUSKİN a-na ru-ba-im Tî-mî-il⁵-ki-a-i-im KTP 442, 1-3, ú KÜ. BABBAR^{ap}-šu-nu i-ta-ba-al a-na Tî-mî-il₅-ki-a té-i-ir-tí i-ta-lá-ak KTS 30, 32-34. a Tî-mî-il₅-ki-a "Timilkia'ya", i-Kâ-ni-iš "Kâniş'te". Bilindiği gibi eski Asurca metinlerde ana ve ina bir lehçe farkı olarak çok defa a- ve i- olarak yazılmaktadır. Bu nedenle C. Günbattu'nun Bel. LI/199, Kt.g/t 42,4 de sözünü ettiği i-kâ-ri/İkkarum şahıs adı çok yanlışdır. Bunu i-Kâ-ri-im (=i-na Kâ-ri-im) şeklinde düşünmek ve "Kârum'da" olarak tercüme etmek gerekmektedir.

²⁵ A. Goetze, Kleinasien, 72.

²⁶ TC II 36, 30-38, BİN IV 70, 6-10.

²⁷ A. Goetze, Kleinasien 72. Kârum Turhumit'in metinlerde yazılış şekilleri için b. ve kar.Tü-ur-hu-mî-it KTS 3 b, 8, Tü-ru-ùh-mî-it TC II 52, 4, Tur₄-ùh-mî-it OIP 27, 56, 39, Tur₄-hu-mî-it KTS 55,2, İCK I 86, 33, 187, 47, Kt.f/k 183, 6, i-na Tur₄-hu-mî-it 4, 7. Kar. AKT 17, 30-32, 66, 8-16: i-na Tur₄-hu-mî-it a-na URUDU.SİG⁵ lu-ta-ir-ma a-na Kâ-ni-iš lu-bi-il₅-ma.

len bilgilere dayanılarak Turhumit'in, Wahşuşana ve Şalatuwar sırasında olabileceği düşünülebilir. Bir başka ifadeyle Turhumit'ten kalkarak Kāniş'e uğramadan, doğrudan doğruya Kayseri'nin güneyinden, Niğde bölgesinde bulunabileceğini söylediğimiz Wahşuşana'ya gelindiği ve oradan da kuzey yönünde ve yakınında bulunan Şalatuwar'a geçildiği kabul edilebilir. Kayseri'nin güneyindeki Evrek/Develi'de de eski Asur devrine ait çivi yazılı tabletlerin bulunmuş olması, böyle bir aşağıyolun varlığını göstermesi bakımından çok önemlidir. Bu nedenle Kārum Mallita'nın da buralarda ve Millidere köyü yakınlarında bir yerde aranması gerektiğini ortaya koymaktadır.

4. Şalatuwar

Şalatuwar'ın Kültepe metinlerinde çok defa Wahşuşana ile birlikte geçmesi dikkati çekmektedir. Çivi yazılı metinlerde geçtiği yerler Şalatuwar'ın yerinin tesbit edilmesine yardımcı olmasalar bile, bir wabartum olarak Wahşuşana'ya idari yönden bağlı olduğunu göstermeleri bakımından çok önemlidirler²⁸. BIN IV 233 nolu metinde ise Şalatuwar'dan birisinin bu mektubun yazıldığı şehre geleceğini ve yazanın da Kāniş'e gideceği kaydedilmektedir. Şalatuwar başta Anittanın tarihi metni olmak üzere Hititçe metinlerde de geçmektedir²⁹. Çünkü Şalatuwar Anitta'nın hüküm sürdüğü devirde çok önemli bir krallıktı. Elde bulunan yazılı vesikaların yetersizliği yüzünden bu şehrin yeri konusunda açık bilgiler edinmek olanaksız gibi görünüyorsa da, bir yandan Niğde veya o bölgeye yakın bir yerde aranması gerektiğini söylediğimiz Wahşuşana'ya yakın olması ve Kāniş'e de çok uzak olmaması nedeniyle, A. Goetze'nin teklif ettiği gibi

3 GÚ 20 ma-na
URUDU.SÍG, ša-bu-ra-am
iš-tù u₄-mì-im
ša AN.NA i-lá-qí-ú
a-na ÍTU.2.KAM
i-na Tur₄-hu-mì-[it]₄, 7.

i-na Tur₄-hu-mì-it
A-šur-ṭab a-na
^dAdad-sú-lu-li
i-ša-qal

²⁸ b. TC 32,6 ve kar. 9 TÚG ku-ta-ni ú 3 ma-na AN.NA^{kl} wa-bar-tum ša Ša-lá-tù-ar i š -ba-at, KTH 16 A 21-23; wá-ba-ar-tum ša Ša-lá-tí-wa-ar dí-nam i-dí-in-ma Adana 237 A 1-13,

Değişik yazılışlar için kar: Ša-lá-tù [-wa-ar] 5 Ay. 2, 8,5.

Ša-lá-tí-wa-ar Gol.14, 13, BIN IV 148, 27, KTS 55 a 20.

Ša-lá-tù-wa-ar CCT IV 39 b 7, BIN VI 204, 20, Bo 289/h, 10.

Ša-lá-tù-ar BIN IV 6, 6, VI 261, 5, KTP 440, 5.

²⁹ Bel. X/39 An. 76.

Kızılırmak ve onun kavsi içerisinde aranan şehirlerle adı birlikte geçtiğinden, orta Kızılırmak çevresinde değil, fakat Niğde'nin doğusunda bir yerde bulunabileceğini düşünmek herhalde gerçeklere en uygun düşen bir görüş olmalıdır³⁰.

5. Kârüm Nahria

Yukarıda sözünü ettiğimiz bu ticaret merkezlerinden birisi de Dicle ve Habur nehirlerinin birleştiği yerde bulunan Nahria'dır. Şırnak İl teşkilatı içerisinde, Yanıkkale olarak geçen ve 1972/73 yılları arasında askerlik görevimi yaparken inceleme fırsatını bulduğum bu höyük Silopi İlçesi sınırları içerisinde ve İlçe Merkezinden yaklaşık 14 Km. güney-doğuda bulunmaktadır³¹. Höyük etrafında yapılan yüzeysel araştırmalar sonucu toplanan keramik parçaları, Yanıkkalenin sürekli iskan gördüğünü ortaya koymaktadır. Jandarmanın kontrolü altındaki bölgede bulunduğundan dolayı bugüne kadar tahrip görmemiş ve hakkında da belki bu nedenle şimdiye kadar hiçbir şey yazılmamıştır. B. Landsberger tarafından Mardin yöresinde bulunabileceği öne sürülen ve çivi yazılı metinlerde bazen Nihria va arasına da Nahria gibi değişik yazılışlarla karşımıza çıkan bu ticaret merkezinin Yanıkkale olması olasılığı bu nedenle çok kuvvetlidir³². Anadoluda bulunan ve üzerlerinde araştırmalar yapılarak sonuçları gün ışığına çıkarılan höyük adlarının çok defa kara-, kül ve yanık- gibi sıfatlarla başlamış olması, yukarıda öne sürülen bu tezi bir başka yönden doğrulamaktadır. Konya yakınlarındaki Karahöyük ile Kayseri İl sınırları içinde bulunan Kültepe bunlardan yalnız ikisidir. A. Goetze'nin Kleinasien 72 de, yukarı Mezopotamya'da bir yerde olabileceğini söylediği Kârüm Nahria Asur ile Anadolu arasında bir köprü rolü oynuyordu³³. Aşağıda transkripsiyon ve tercümesiyle birlikte ele alacağımız Kayseri müzesinde bulunan

³⁰ A. Goetze, Kleinasien, 72. ve kar. AKT. 64 1-12:

i-na 2/3 ma-na KÜ.BARBAR
ša ik-ri-bi -a
ša i-lí-bi₄-a
i-ba-ši-ú
i-na Ša-lá-tù-wa-ar
i-na e-ra-bi₄-a.....

1 ma-na 1 1/2 GÍN
KÜ.BABBAR a-na ša
ik-ri-bi-a i-lá-ak

³¹ Bak Harita 2 ve 3.

³² B. Landsberger, Bel III/10, 217 ve An. 32. Yazılış şekilleri için b. Na-ah-ri-a BIN IV 206 (= EL 210) A 3,9 Ni-ih-ri-a KTS 12, 23 a-na kâ-ri-im Ni-ih-ri-a-e-im a šu-mi Šu-lîstar áš-qúl EL II s. 179.

³³ A. Goetze, Kleinasien, 72 vd.

bir tablet bu gerçeği doğrulamakta ve Kârum Nahria'nın Yanıkkale olabileceği tezini kuvvetlendirmektedir³⁴.

No. 2 (Kayseri 5064)

Öy. 1	1/2 ma-na kaspam şa-ru-pá-am	— 1/2 mina artırılmış gümüşü
	i-şér-er İš-me ^d Adad	— İšme- ^d Adad'dan
3	Ša-lim-A-šùr i-šu	— Šalim-Aššur alacaktır.
	i-şé-er a-sí-ri	— Esirlerin üzerine
	qá-sú [ša-] ak-na-at	— eli konuldu. ³⁵
6	a-šar a-sí-ri i-du-nu	— esirleri sattığı yerde
	kasap ^{ap} -šu i-da-šu-um	— gümüşünü ona verecek.
	a-sí-ru a-šu-mì	— Esirler İšme- ^d Adad'ın
9	İš-me- ^d Adad eq-lam	— adına ülkeyi
	i-lu-ku ta-a-sú	— dolaşacak. Šalim-Aššur'un
K.	ša a-dí Na-ah-ri-a	— Nahria'ya kadar (olan)
Ay. 12	ša Ša-lim-A-šùr	— yol ücretini
	İš-me- ^d Adad ú-ma-lá	— İšme- ^d Adad verecek.
	e-ri-ib-ta-šu	— Nahria'nın
15	ša Na-ah-ri-a Ša-lim-A-šùr	— girişi vergisini Šalim-Aššur
	e-pa-al İGÍ [Šu-] Su-en ₆	— ödeyecek. Tanık : Šu-Su'en,
	İGÍ [Šu-] Ku-bi-im	— tanık : Šu-Kūbum.

³⁴ Kayseri müzesinin 5064 evn. numarasında kayıtlı olan bu tablet 1965 yılında satın alma yoluyla müzeye kazandırılmış olup 4.7x4.6x1,8 dir.

³⁵ asīrum "esir" AHW. 74 a, a-sí-ra-am dannam ša emūqim TC 3, 98, 16. Kar. qá-şu i-na TÚG. HĪ.A i-ku-un CCT II 37 a 25-26.

i-ş é-er lu-qú-tim K. Hecker GKT 103 c 9.

ša qá-tí A-bu-um-A-šur ù A-du-da ša-ak-na-at-ni KTBL. 5, 17-19.

ki-ma qá-tum lá i-ša-ku-nu TC 3, 53, 14, a-na qá-té-e me-er-e

A-šur-ma-lik KTS 23, 34-35, qá-tí tamkârim KTS 6, 31-32

qâtum šakânum "el koymak" AHw 909.

EINE TAFEL ÜBER HAUSVERKAUF MIT DEN ORTSNAMEN IN FRAGMENTEN DER TAFELN AUS KÜLTEPE UND KÄRUM NAHRIA

NAFİZ AYDIN, M.A.

Bei den seit 1947 von Herrn T. Özgüç durchgeführten Ausgrabungen am Kültepe sind etwa 15.000 altassyrische Tontafeln gefunden aber nur sehr wenige Texte davon bis heute bearbeitet worden¹ Aus diesen veröffentlichten Kültepe-Texten erfahren wir, dass die assyrischen Kaufleute mehr als hundert Jahren in Anatolien waren und hierher kamen, nur um Handel zu treiben. Sie hatten damals eine gut funktionierende Handelsorganisationen in den Kärüm und Wabartum². Die Lagen von Kärüm und Wabartum, die in den altassyrischen Texten sehr oft genannt werden, konnten leider bis heute nicht ausfindig gemacht werden. Aus diesem Grunde können wir über die Ausdehnung der von den assyrischen Kaufleuten erschlossenen Handelsräume nichts aussagen.

Neben dieser Lücke in unserem Wissen, haben wir auch wenig Informationen über Haus- Feld- und Lagerverkauf, da zu diesem Punkt nur wenige Texte gefunden wurden. Deshalb haben sich Gott sei Dank C. Günbattu und S. Bayram in der letzten Zeit dafür interessiert und in den Bänden von Belleten über dieses Thema sorgfältig gearbeitet³.

Mit dieser Arbeit verbinden wir zwei Absichten. Die erste ist, durch die vollständige Bearbeitung eines Textes aus dem Museum von Kayseri über Hausverkauf, denjenigen zu helfen, die vorallem mit diesem Thema beschäftigt sind⁴. Die Zweite ist, die Lagen der manchen Handelsorten in Anatolien zu diskutieren, die in den 1978 ins Museum von Kayseri gebachten Fragmenten aus Kültepe genannt werden. Darüber hinaus wollen

¹ s. S. Bayram, Belleten LV/213, 297.

² s. B. Landsberger, AO 24, 8.

³ s. C. Günbattu, Bel. LIII/206, 51-60, Ev satışlarıyla ilgili 5 Kültepe tableti ve bunlardan çıkan bazı sonuçlar, s. Bayram, Bel. LV/213, 297-313, Taşınmaz mallar hakkında yeni Kültepe tabletlere.

⁴ Diese Tafel, die 4.4x5. 2x2.8 cm. gross ist, ist im Jahre 1932 von einem Dörfiler gekauft und im Museum von Kayseri unter der Env. Nr.337 existiert worden.

wir versuchen, die Stelle ausfindig zu machen, an der sie alte Stadt Kārum Nahria lag.

No. 1 (Kayseri 337)

Vs. 1	18 GÍN kaspam šī-im bé-tim	— 18 Šeqel Silber, — den Kaufpreis des Hauses
3	Ki-kar-ša-an a-na A-ta-a kaspam iš-qúl	— hat Kikaršan ⁵ — an Atā'a als Silber — gezahlt.
6	ša a-na bé-tim i-tù-ru	— Wer wegen des Hauses — zurückkommt,
K.	1 ma-na kaspam	— der wird 1 Mine Silber
Ay. 9	i-ša-qal ÍGÍ Pè-ru-a ÍGÍ [Ha-] ar-za	— zahlen. — Vor : Perua ⁶ , — vor : Harza ⁷ ,
12	ÍGÍ [Tár-] na-na-lá ÍGÍ A-lá-ki-ar ÍGÍ Kà-nu-nu	— vor : Tarnanala, — vornk : Alakiar, — vor : Kanunu,
15	ÍGÍ Í-lá-li	— vor : Ílali

Diese Kaufurkunde mit 6 Zeugen hat keinen inhaltlichen Unterschied mit den anderen ähnlichen Kaufverträgen, die bis heute veröffentlicht

⁵ Kikaršan mit nebenform Kikaršen vgl. E. Bilgiç, *Anatolia* 8,154 f, C. Günbattu, *Bel. LI/199 Kt. g/t* 42,33. Ich muss hier nochmals betonen, dass wir diesen Artikel nicht für die Anfänger, sondern für diejenigen schreiben, die schon Altassyrisch kennen.

⁶ Pè-ru-a/wa kommt als Personennamen in den altassyrischen Texten sehr oft vor. s. Pè-ru-wa DUMU Wa-lá-ah-šī-na KTS 46,23, Ba-ba-lá DUMU Pè-ru-a TC 68,4 usw. Aber als Ortsnamen ist es bis jetzt niemals und nirgends vorhanden. Aus diesem Grunde ist Perua şehri/Stadt Perua ein Fehler von C. Günbattu, den er in einem Aufsatz *Bel. LI/199* 1-8 so angenommen und unwissentlich falsch übersetzt hat. Vgl. Pè-ru-wa... i-na Kà-ni-iš "Peruwa Kāniš'tedir" *Kt.1/t* 42, 11-12, 2 qá-qá-da-tum i-na a-lim^{ki} Pè-ru-wa" İki kişi Peruwa şehrinde dir - zwei Personen sind in der Stadt Peruwa." 39-40.

⁷ Wer diese altassyrischen Texte bearbeitet, der soll wenigstens versuchen, die Sätze bzw. die Personennamen zu ergänzen und sie vollständig umzuschreiben, wenn sie irgendwie kaputt sind. Nach diesen kurzen Worten möchten wir hier an Ort und Stelle hinzufügen, dass es immer möglich und nicht schwierig sind, die Personennamen, die S. Bayram und E. Bilgiç ganz einfach frei gelassen haben, folgendes zu ergänzen: [Sà-we-] da-šu und KİSİB Šál-ma-A-šur DUMU [i-tur₄-i-lī] Vgl. *Bel. LV/213* 1,24 und *AKT 8 Z. 3*, Sà-we-da-šu DUMU Ša-ra-pú-nu-wa *Kay. 308* 9-10, s. *TMH* 1,360,8.

worden sind. Nur kommt, wie in unserer Zeit statt 18 Šeqel, 1 Mine Silber in Frage, damit man den Verkäufer von ihren Vorhaben nicht abbringen kann.

Nach dieser kurzen Zusammenfassung kommen wir endlich auf den Ortsnamen in unseren Fragmenten und zwar Kārum Nahria zurück.

Die seit 1947 von Herrn. T. Özgüç durchgeführten Ausgrabungen am Kültepe ist im Sommer 1978 auf dem Kārum fortgesetzt worden. Neben den Keramik wurden dort auch viele altassyrische Tontafeln gefunden. Diese Tontafeln sind, wie an jedem Ausgrabungsschluss, durch die Kommission nach Ankara mitgebracht worden, damit man diese Texte bearbeiten kann. Aber dagegen wurden manche andere kleine Fragmente der Tafeln ins Museum Kayseri am 20.10.1978 abgeliefert⁸.

Wie H. Özkeski sagte, der an den Ausgrabungen am Kültepe seit zwei Jahren als der Vertreter des Kultusministeriums vom Museum Kayseri teilnahm, sind manche von diesen Fragmenten in einer Ruine unter der Schicht I/b und auf eine zerstörten Weg gefunden worden. Die anderen Fragmente stammen aber aus II. Schicht, auf einem kleinen Boden wie 2x3 Qm. Wie bekannt, erlauben die Ausgrabungen in der Ansiedlung der Kaufleute vier Schichten zu unterscheiden, von ihnen kann Schicht I weiter als I/a oben und I/b unten untergeleitet werden. Abgesehen von ungefähr 50 Tafeln, die man in der Schicht I/b gefunden hat, stammte die grosse Mehrzahl der Tafeln aus der Schicht II⁹.

Die bis jetzt am Kültepe gefundenen altassyrischen Tontafeln sind sowohl für den damaligen Handel und die Transportgüter, als auch für die Geographie des alten Anatoliens sehr wichtig. Unter diesen Gesichtspunkten gewinnen natürlich die Ortsnamen der Kültepe-Texte und die Frage ihrer Lokalisierung besondere Bedeutung¹⁰. Wichtige Aufschlüsse zu diesen Problemen sollte man natürlich aus den vielen Tausenden von Texten aus den türkischen Ausgrabungen am Kültepe erwarten, die sich jetzt im Anatolischen Museum in Ankara befinden, in folger der Arbeitsweise von

⁸ Ich bin sowohl meinem Kollegen H. Özkeski, der diese kleinen Fragmente aus Kültepe ins Museum Kayseri gebracht hat, als auch meinem Lehrer T. Özgüç dankbar, der mir diese Bearbeitung und Veröffentlichung gestattet hat.

⁹ s. dazu T. Özgüç, Kültepe Kazısı Raporu 1947, 6-7 und A. Goetze, Kleinasien, 70.

¹⁰ Für die Abkürzungen s. K. Hecker, Grammatik der Kültepe-Texte (An.Or.44.) Rom 1968, XI-XII.

unseren Kollegen aber leider nicht veröffentlicht werden¹¹. Solange die in diesen Texten enthaltenen Ortsnamen der wissenschaftlichen Diskussion aber vorenthalten werden, wird man der Lösung auch von Einzelteilen dieses Fragenkomplexe kaum näher kommen können.

Auf der anderen Seite hat man lange und bis in die jüngste Zeit hineingedacht, dass praktisch alle hethitischen Texte aus Boğazköy stammen. Jetzt aber sind seit 1975 auch bei den von T. Özgüç am Maşat Höyük bei Tokat durchgeführten Ausgrabungen zahlreiche hethitische Texte zum Vorschein gekommen¹². Es liegt nahe, anzunehmen, dass auch die altassyrischen Texte nicht ausschliesslich vom Kültepe stammen, sondern dass es in Anatolien noch manche anderen Höyüks geben mag, unter denen 'altassyrische Texte' begraben liegen. Man kann deshalb viel Neues von dem neuen Material erwarten, das unsere Kollegen in Ankara hoffentlich bald zugänglich machen werden.

Am 3. Oktober 1977 brachte nämlich M. Kebapçı, ein Angestellter der Feuerwehr von Kayseri, eine Tontafel ins Museum Kayseri¹³ und sagte, dass sie von einem Schafhirten in der Umgebung von Boğazlıyan bei Yozgat gefunden worden sei¹⁴. Wir sind deswegen am 25. Mai 1978 nacht Boğazlıyan gefahren, um in der Gegend befindliche Höyüktepe zu untersuchen. Dort haben wir die Keramiken auf dem Höyük und auch auf den Feldern gesammelt. Nach einer sorgfältigen Untersuchung haben wir an Ort und Stelle festgestellt, dass dort von der alten Bronzezeit (2300-2000 v. Chr.) bis Bizantinen ein durchgehendes Leben vorhanden war¹⁵. Sowohl auf dem Höyük selbst, als auch auf den umliegenden

¹¹ Die Bearbeitung von E. Bilgiç und seinen Schülern, die mit der Serie AKT (Ankara Kültepe Tabletleri, oder Ankaraner Kültepe-Tafeln anfängt, ist die neuen wissenschaftlichen Forschungen sehr wichtig. Wir hoffen darauf vom Herzen, dass sie darüber weitermachen werden.

¹² s. T. Özgüç, Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar, 11 ff. TTKY V/38, Ankara 1978. S. Alp, Bel. XLI/164, 637-647.

¹³ Diese Tafel wird mit den anderen Geschäftsbriefen später von uns bearbeitet werden.

¹⁴ Es ist eine Erfahrung, dass die Antikenhändler oder Dörfler die Fundplätze von Tontafeln oder anderen Objekten kaum jemals mitteilen wollen oder können. Wie z.B. gab M. Kebapçı für die Tontafel als Fundort eine Lokalität an, die einer Nachprüfung nicht standhielt.

¹⁵ Höyüktepe liegt ungefähr 18 Km. nord-westlich von Boğazlıyan entfernt und neben einem kleinen Dorf namens Yoğunhisar. Ein guter Weg verbindet Boğazlıyan über Sankaya mit diesem Dorf, wo die Häuser typisch mittelanatolisch gebaut worden sind.

Feldern haben wir viele Zerstörungen gesehen, die von den Dörflern oder Antikenhändlern gemacht worden sind. Aus diesem Grunde müssen wir annehmen, dass die archäologischen Sachen wie Vasen, Kannen, Tassen und Töpfe mit verschiedenen Typen hier gefunden wurden, die die Antikenhändler in der Zwischenzeit in die Museen Kayseri, Niğde und Adana gebracht haben. Die Möglichkeit besteht durchaus, dass die Tontafel, auch die wir oben erwähnt haben, von dieser Gegend ins Museum gekommen sein mag.

Auf den Fragmenten, die wir unter nur mit den Kopien bearbeitet haben, kommen manche Ortsnamen, wie Kāniš, Puruṣhatum, Timilkia, Turhumit und Šalatuwar vor, deren Lagen uns ausser Kāniš leider nicht bekannt sind. Aber trotzdem erfahren wir von den bisher in Kāniš gefundenen altassyrischen Texten, dass Kāniš damals mit einem Weg mit der Hauptstadt Aššur verbunden war, die mit diesem Namen nur ganz selten vorkommt¹⁶. Sonst heisst sie einfach die Stadt ālum. Über diesen Weg geben uns E. Bilgiç, A. Goetze und P. Garelli einige Aufschlüsse, obwohl über die Lage dieser Orte die altassyrischen Texte selbst wenig Sicheres ergeben¹⁷. Aber hier kommt uns der Umstand zu Hilfe, dass viele dieser Orte noch in der Hethiterzeit existieren und sich nach den hethitischen Texten in einen bestimmten geographischen Zusammenhang einreihen lassen.

Wie wir von diesen Texten erfahren haben, betrug dieser Weg von Aššur bis Kāniš etwa 1000 Km, und die Strasse, auf der man von Aššur zum Euphrat und von dort durch die Pässe des Taurus nach Kappadokien zu reisen pflegte, lässt sich an Hand von Aufzeichnungen über Ausgaben an den verschiedenen Wegstationen rekonstruieren, sie führt durch die mesopotamische Ebene zu der Gegend von Harran, überschneidet den Euphrat wahrscheinlich bei Birecik und steigt durch verschiedene Pässe auf die anatolische Hochfläche hinauf bis Kāniš¹⁸.

Nach E. Bilgiç erreichte die Strasse von Aššur, die meistens von den Kaufleuten benutzt wurde, nach der anatolischen Ebene mit den verschie-

¹⁶ Altassyrische Texte sind bis heute in Kültepe, Ališar und Boğazköy gefunden worden. Für die Bearbeitungen der Kültepetexte s. K. Hecker, An.Or. 44, die Texteditionen 2-8.

¹⁷ s. E. Bilgiç, AfO 15, 1945-51i 27 ff, A. Goetze, Kleinasien, 67 ff, P. Garelli, Les assyriens en cappadoce (=AC), Paris 1963.

¹⁸ s. A. Goetze, Kleinasien, 72.

denen Nebenwegen nach Kāniš¹⁹. Eine von diesen Strassen führte an Maraş vorbei und dann über Göksun, Kemer und Sarız nach Kāniš. Es gab auch einen anderen Weg von Kemer über Şar und Kurubel. Die Nordstrasse von E. Bilgiç führte den Euphrat entlang bis Malatya und von dort ab über Gürün und Uzunyayla bis Kāniš.

Aus diesem Grunde müssen also die oben erwähnten Ortsnamen, die auf unseren Fragmenten vorkommen, in der Gegend, aber sicher an diesen Strassen gesucht werden²⁰.

1. Puruṣhatum

Diese Stadt, die man in den altassyrischen Texten ohne Veränderung immer pu-ru-uš-ha-tum schreibt, war damals ein grosses Handelszentrum in Anatolien für die assyrischen Kaufleute²¹. Wie E. Bilgiç in Bel. X/39,387 mitteilte, schreibt man auf einem Brief die Transportkosten von Kāniš über Wašhania, Nenaša und Ulama bis Puruṣhatum²². Nach diesem Brief erreichte man Puruṣhatum von Kāniš in vier Tagen. Nach dem Text OĪP 27,54 aber führte ein Weg von Kāniš über Wašhania und Mallita nach Wahšušana. Sozusagen bog der Weg, der nach Wahšušana führt, in Wašhania in eine andere Richtung ab. Nach den Berichten der Texte können wir annehmen, dass diese Abbiegung nicht nach Norden, sondern mit einer grossen Wahrscheinlichkeit nach Süd-westen führte. Wenn man die Richtung Kāniš-Nenaša vor Augen hält, kann man mit einem solchen Weg in Richtung nach Süd-westen in vier Tagen Puruṣhatum erreichen, deren Lage wir deshalb bei Niğde oder in dieser Gegend suchen müssen. Nach den altassyrischen Texten liegt Puruṣhatum tatsächlich nicht so weit von Wahšušana und sie kommen in den meisten Texten zusammen vor. Nach dem Text KTH 1 liegen sie sogar nicht so entfernt voneinander. An dieser Stelle müssen wir auch sagen, dass Kārum

¹⁹ s. E. Bilgiç, AfO 15, 1945-51, 27 ff. und Bel. X/39 381-423.

²⁰ s. Kar. 1 und Vgl. i-na (Pu-ru-us-) ha-tim 3, 1-2.

²¹ In den hethitischen Texten schreibt man den Namen der Stadt sowohl Puruṣhanda, als auch Paṣuhanda. s. dazu Garstag, Index 12.

²² Vg. TC III 165:

iš-tù Kā-ni-iš a-dí Wa-áš-ha-ni-a ag-mu-ur 3-4,

iš-tù Wa-áš-ha-ni-a a-dí Ne-na-ša-a ag-mu-ur 11-12,

iš-tù Ne-na-ša-a a-na Ú-lá-ma ag-mu-ur 22-23,

iš-tù Ú-la a-dí Pu-ru-uš-ha-tim ag-mu-ur 29-30.

Purušatum in unseren Texten wie māt Purušatim als ein Land bezeichnet wurde²³.

2. Timilkia

Timilkia kommt in den altassyrischen Texten sehr häufig vor. Wir sehen auch den Namen dieser Stadt in den einigen hethitischen Texten. Aber trotzdem können wir nicht feststellen, wo wir diese Stadt lokalisieren sollen, weil sie in den Listen von Handelsunkosten an den Strassen kaum gesehen werden²⁴. Wir wissen nur, dass die Händler dort wolle kauften und verkauften. Aber nach den Texten TC 81,44 II 27,16 und einen Brief TC III 98,6 der von dem für den Handel von Kārum zu Kārum durchreisenden Puzazu an seine Frau in Kāniš geschrieben worden ist, nehmen wir an, dass diese Stadt zwischen Sivas und Malatya liegen kann. Auf einem Fragment unten Nr. 7 kt.78/Et.118,8-10 liest man folgendes: i-nu-mì KASKAL^{um} iš-tù Tí-mi-il⁵ki-a a-na Kà-ni-iš is-ri-du-ni "Als die Karawane von Timilkia nach Kāniš geleitet hat" Nach diesem Fragment können wir sagen, dass Timilkia mit Kāniš direkt in Verbindung war. Mit einem anderen Wort befindet sich zwischen Timilkia und Kāniš keine andere Station. A. Goetze lokalisiert sie auch zwischen oberem Halys und oberem Euphrat mit Hahhum, Šamuha und Tekarama zusammen²⁵.

3. Turhumit

Obwohl Kārum Turhumit, die bis jetzt veröffentlichten Texte aus Kültepe sehr häufig vorkommt, ist die Lage dieser Stadt leider nicht nachweisbar. Es ist uns nur bekannt, dass sie als Herkunftsort für das sogenannte "verfeinerte Kupfer" (=URUDU.SĪG₅/Erūm dammuqum) ist. In

²³ Vgl. KTH 1, 1-4:

a-na A-šur-na-da qí-bi₁ -ma um-ma Í-dí-ištar-ma ki-ma ma-at

Pu-ru-uš-ha-tim lu Wa ah-šu-ša-na sà-ah-a-at-ni "An Aššur-nada sprich folgendermaßen Ídi-Ištar: Demgemäss dass das Land Purušatum oder Wahšušana im Aufstand ist."

²⁴ s. E. Bilgiç, Bel. X/39, Anm. 53 und Garstang, Index, s. 40, Lewl, OLZ 1923 s.542 n.l, Goetze, Kleinasien, 68. Für die Schreibungen des Stadtsnamens vgl. a Ti-mi-il₅-ki-a li-li-kam ICK I 150, 16, 5 GIN GÜSKIN a-na-ru-ba-im KTP 442, 1-3, ú KÜ.BABBAR^{2p}-šu-nu i-ta-ba-al a-na Tí-mi-il₅-ki-a té-i-ir-tí i-ta-lá-ak KTS 30, 32-34. a Tí-mi-il₅-ki-a "nach Timilkia" und i Kà-ni-iš "in Kāniš". Wie bekannt, schreibt man die Präpositionen a-na und i-na in den altassyrischen Texten oft a- und i-, wie z. B. i Kà-ni-iš s. 4,2. Aus diesem Grunde ist Í-Kà-ri-im/Íkkarum als Personennamen nicht richtig, den Doç.Dr. C. Günbattu in seinem Aufsatz, Bel. LI/199, Kt.g/t 42, 4 so angenommen hat. Das muss man als i Kāri-im denken und "in Kārum" übersetzen.

²⁵ s. A. Goetze, Kleinasien, 72.

den Texten wird man sie oft vor Wahšušana und Šalatuwar geschrieben, und Purušatum kommt meistens mit ihnen zusammen vor²⁶. Trotzdem nimmt man an, dass Turhumit nicht so nahe von diesen Städten liegt. Nach A. Goetze liegt sie zwischen Boğazlıyan und Merzifon, wie Hattuš Tuhpia, Tawinia und Zalpa, die die am weitesten nach Norden vorgeschobene Gruppe von Orten gehören²⁷. Dagegen kann man nach dem Text BIN IV 70 sagen, auf den ein Satz hinweist, dass es auch dazwischen noch einen anderen Weg gab. Dadurch können wir annehmen, dass sie an dem Weg Wahšušana und Šalatuwar nach Kāniš liegt. Sozusagen konnte man damals von Turhumit ab ohne nach Kāniš einen Abstecher zu machen, an Kāniš vorbei direkt nach Wahšušana kommen, die wir oben bei Niğde oder in der Umgebung haben lokalisieren wollen. Nach den Texten, die vielleicht bei Everek/Develi gefunden worden sind, kann man sagen, dass eine Südstrasse von Turhumit bis Šalatuwar führte. Auf diesem Grunde soll Kārum Mallita hier um das Dorf Millidere bei Develi/Kayseri gesucht werden.

4. Šalatuwar

In den altassyrischen Texten aus Kültepe kommt Šalatuwar oft mit dem Namen von Wahšušana zusammen vor. Die Texte helfen uns zwar für die Lage dieser Stadt nicht, aber wir erfahren trotzdem von ihnen, dass Šalatuwar ein Wabartum wie Mama, Šamuha, Ulama, Wašhania und Zalpa ist²⁸. Wie die Texte nachweisen, war die assyrische Kauf-

²⁶ s. TC II 36, 30-38, BIN IV 70, 6-10.

²⁷ s. A. Goetze, Kleinasien, 72. Für die verschiedenen Schreibungen des Kārum Turhumit vgl. Tū-ur-hu-mi-it KTS 3 b, 8,

Tū-ru-ùh-mi-it TC II 52, 4, Tur₄-ùh-mi-it OIP 27, 56, 39,

Tur₄-hu-mi-it KTS 55, 2, ICK I 86, 33, 187, 47, Kt.f/k 183, 6

i-na Tur₄-hu-mi-it Kas. Tk. 78/Et. 83, 7. Vgl. AKT. 17, 30-32 und 66, 8-16:

i-na Tur₄-hu-mi-it a-na URUDU:ŠIG, lu-ta-ir-ma a-na Kā-ni-iš lu-bi-il₅-ma.

3 GÚ 20 ma-na

i-na Tur₄-hu-mi-it

URUDU.ŠIG, ša-bu-ra-am

A-šur-ṭab a-na

iš-tù u₄-mi-im

^dAdad-sù-lu-li

ša AN.NA i-lá-qí-ú

i-ša-qal.

i-na Tur₄-hu-mi-[it] 4, 5

²⁸ s. TC 32, 6 und vgl. 9 TÚG ku-ta-ni ú 3 ma-na AN.NA^{ki} wa-bar-tum ša Ša-lá-tù-ar iṣ-ba-at KTH 16 A 21-23, wa-ba-ar-tum ša Ša-lá-tí-wa-ar dí-nam i-dí-in-ma Adana 237 A 1-3, Für die verschiedenen Schreibungen s. Ša-lá-tù [-wa-ar] 5 Rs. 2, 8, 5.

Ša-lá-tí-wa-ar Gol. 14, 13, BIN IV 148, 27, KTS 55 a 20,

Ša-lá-tù-wa-ar CCT IV 39 b 7, BIN VI 204, 20, Bo 289/h, 10.

Ša-lá-tù-ar BIN IV 6,6 VI 261, 5, KTP 440, 5.

mannschaft in den kleinasiatischen Städten als Kārum "Handelskommune" oder als Wabartum "Station, Kolonie von Fremden" organisiert. Šalatuwar kommt auch sowohl im historischen Text Anittas, als auch in den anderen hethitischen Texten vor, weil sie zur Zeit Anitta das Zentrum eines Königstums war und dadurch eine grosse Rolle spielte²⁹. Wegen ihres Namens, die mit Wahšušana und Purušatum zusammen vorkommt, und sie von ihnen nicht so weit entfernt zu sein scheint, lokalisiert man sie, wie A. Goetze vorgeschlagen hat, südlich von mittleren Halys, in der Gegend, die auch bei den Assyrern schon "Unteres Land" geheissen hat³⁰.

5. Kārum Nahria

Eine von diesen Handelsstädten, die wir oben erwähnt haben, ist höchstwahrscheinlich Yanikkale bei Silopi, wo der Habur in den Tigris mündet³¹. Im Jahre 1973 hatte ich die Möglichkeit, dieses Höyük an Ort und Stelle zu untersuchen, als ich dort damals meinen Wehrdienst machte. Durch die altassyrischen Texten, die bis jetzt bearbeitet worden sind, erfahren wir, dass es in Anadolien mehr als 20 Kārum und Wabartum gab. Eine von diesen Städten ist Nahria, das in unseren Texten manchmal als Ni-ih-ri-a geschrieben wird. B. Landsberger fügte hinzu, dass Kārum Nahria in der Umgebung von Mardin gewesen sein könnte und es durch einen Kanal mit Aššur verbunden war³². Meinen Beobachtungen nach, ist es möglich, dass das heutige Yanikkale auf der alten Stadt und Kārum Nahria liegt. Denn sie befindet sich am Fluss Tigris, der als natürlicher Kanal Kārum Nahria mit der Hauptstadt Aššur verbindet. A. Goetze behauptete, dass Nahria nach Syrien oder Obermesopotamien

²⁹ s. E. Bilgiç, *Bel.X/39*, Anm. 76.

³⁰ s. A. Goetze, *Kleinasien*, 72 und vgl. *AKT. 64* 1-12:

i-na 2/3 ma-na KÛ.BABBAR
 ša ik-ri-bi -a
 ša i-li-bi₄-a
 i-ba-šī-ú
 i-na Ša-lá-tù-wa ar
 i-na e-ra-bi₄-a ...

1 ma-na 1 1/2 GÍN
 KÛ.BABBAR a-na ša
 ik-ri-bi-a i-lá-ak

³¹ s. *Kar. 2* und 3.

³² s. B. Landsberger, *Bel. III/10,217* und Anm. 32. Für die Schreibungen der Stadtnamen s. *Na-ah-ri-a BIN IV 206* (=El 210) A 3, 9, *Ni-ih-ri-a KTS 12, 23*, *a-na Kà-ri-im Ni-ih-ri-a-e-im a šu-mi Šu-İstar áš-qúl El II S. 179*.

gehört habe, und zur Hauptstadt Aššur eine Handelsbrücke gewesen sei³³.

Ausserdem fangen die Höyüksnamen im Türkischen wie bekannt immer mit einem Adjektiv an, wie z.B. kara-, kül- und yanık-. In diesen Fällen bedeuten kara "schwarz", kül "Asché" und yanık "gebrannt". Aus diesem Grunde kann man feststellen und deutlich sagen, dass das Höyük Yanıkkale nicht anders sein kann, als unsere Stadt Nahria. Karahöyük bei Konya und Kültepe bei Kayseri sind zwei gute Beispiele dafür.

Im Jahre 1981 vor etwa 10 Jahren sagte mir ein Farchmann aus Münster in Kayseri, dass er im Museum von Mardin ein Paar Tontafeln gesehen hätte. Wir wissen noch nicht, auf welcher Weise und Woher diese Texte ins Museum gekommen sind. Allerdings wissen wir schon, dass es im Museum von Adana etwa 25 altassyrische Tontafeln gibt, die Antikenhändler dorthin gebracht haben. Nach K. Hecker stammt zumindest einer dieser Texte Nr. 237 B. dem Inhalt nach nicht aus Kültepe. Daher können wir vermuten, dass die Texte, die im Museum von Mardin vorliegen, hier in dieser Gegend gefunden wurden. Der Text aber, den wir unten vollständig bearbeiten wollen, bestätigt unsere These, dass die Stadt Kārum Nahria unbedingt hier gesucht werden muss³⁴.

No. 2 (Kayseri 5064)

Vs. 1	1/2 ma-na kaspam ṣa-ru-pá-am	— 1/2 Mine geläutertes Silber
	i-ṣé-er Iš-me ^d Adad	— hat zu Lasten von Išme- ^d Adad,
3	Ša-lim-A-šūr i-šu	— Šalim-Aššur gut.
	i-ṣé-er a-sí-ri	— Auf die Gefangenen
	qá-sú [ša-] ak-na-at	— ist seine Hand gelegt. ³⁵
6	a-šar a-sí-ri i-du-nu	— Wo er die Gefangenen verkauft,
	kasap ^{ap} -šu i-da-šu-um	— wird er ihm sein Silber geben.
	a-sí-ru a-šu-mì	— Die Gefangenen sollen auf den

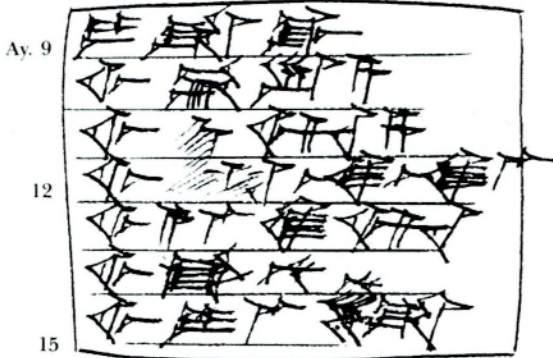
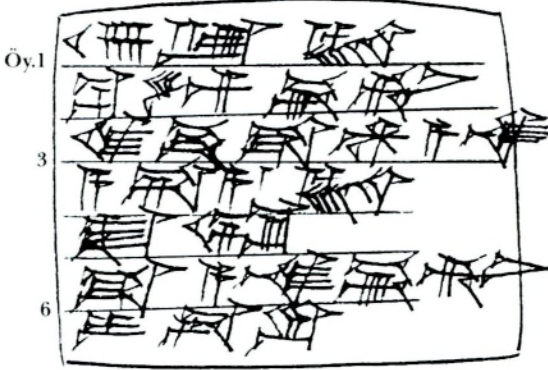
³³ s. A.Goetze, Kleinasien, 72 ff.

³⁴ Diese Tafel, die 4.7×4.6×1.8 cm. gross ist, ist im Jahre 1965 von einem Dörfler gekauft und im Museum von Kayseri unter der Env. Nr. 5064 existiert worden.

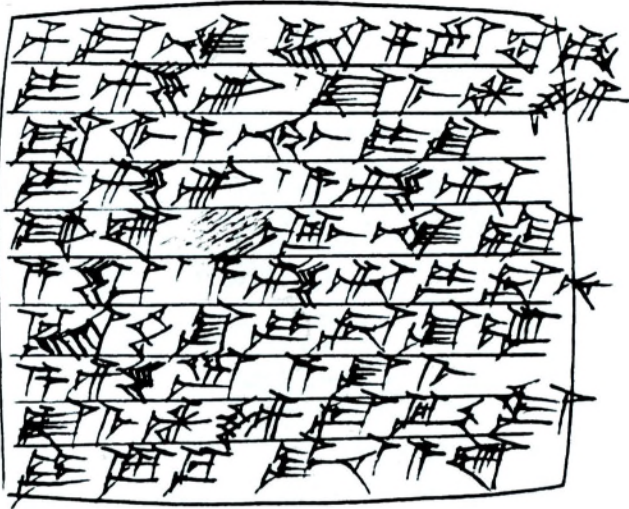
³⁵ asíru(m) "Gefangener" AHw. 74 a, a-sí-ra-am dannam ša emūqim "einen starken, kräftigen Gefangenen (kaufe mir!) TC 3, 98, 16. Vgl. qá-sú i-na TÚG.HĪ.A iš-ku-un "er legte seine Hand auf die Stoffe." CCT II 37 a 25-26. i-sé-er lu-qú-tim "auf die Ware" K. Hecker, GKT 103 c. 9.

9	Iš-me- ^d Adad eq-lam
i-lu-ku ʔa-a-sú	— Namen des Išme- ^d Adad über
— Land gehen. Die Wegekosten
K.	ša a-dí Na-ah-ri-a	— des Šalim-Aššur
Rs. 12	ša Ša-lim-A-šùr
Iš-me- ^d Adad ú-ma-lá
e-ri-ib-ta-šu	— bis Nahria
— wird Išme- ^d Adad erfüllen.
— Seinen Eingangszoll
15	ša Na-ah-ri-a Ša-lim-A-šùr
e-pa-al ÍGÍ [Šu-] Su-en ₆
ÍGÍ [Šu-] Ku-bi-im	— von Nahria wird Šalim-Aššur
— bezahlen. Vor : Šu-Su'en,
— vor : Šu-Kūbum.

No.1
(Kayseri 337)

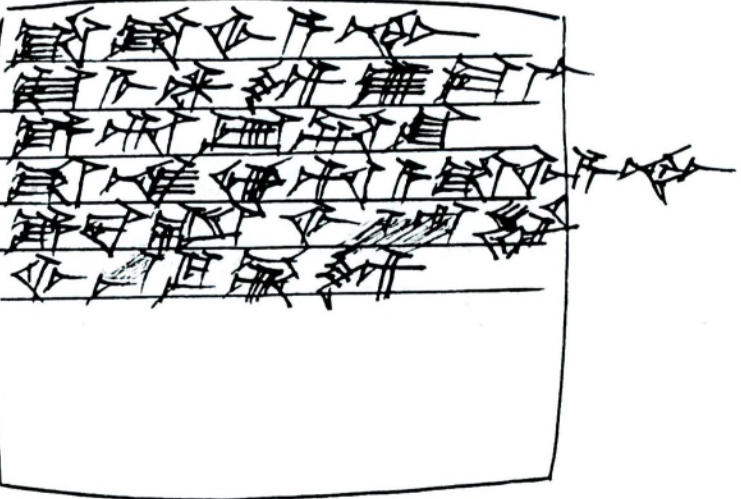
Öy. 1

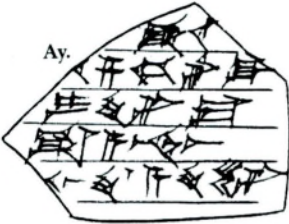
K.

Ay. 12

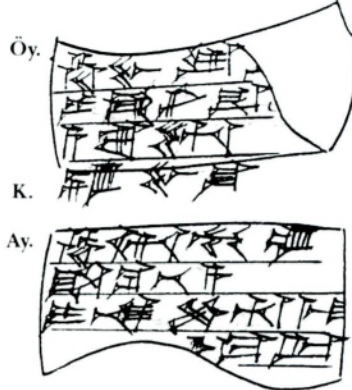

No. 3
(Kayseri Kt. 78/Et. 107)

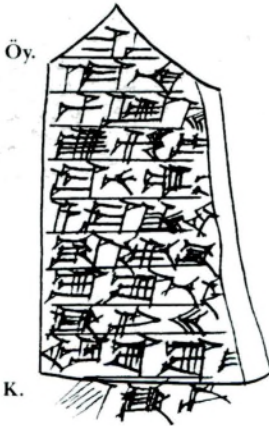
2.4 × 3.4 × 1.8 cm.

No. 4
(Kayseri Kt. 78/Et. 83)

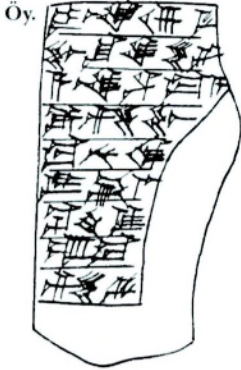
2.8 × 4.2 × 1.7 cm.

No. 5
(Kayseri Kt. 78/Et. 82)

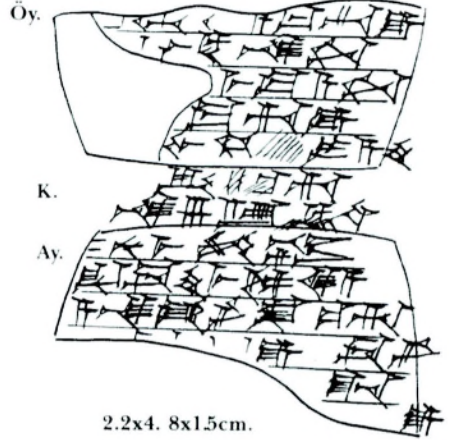
5 × 3 × 1.9 cm.

No. 6
(Kayseri Kt. 78/Et. 100)

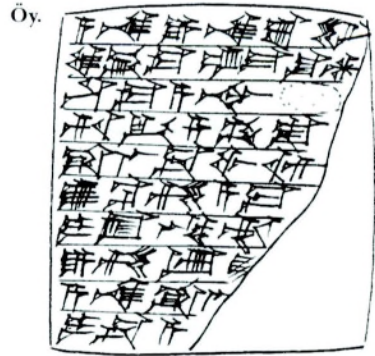
4.8x2.8x1.4 cm.

No. 7
(Kayseri Kt. 78/Et. 118)

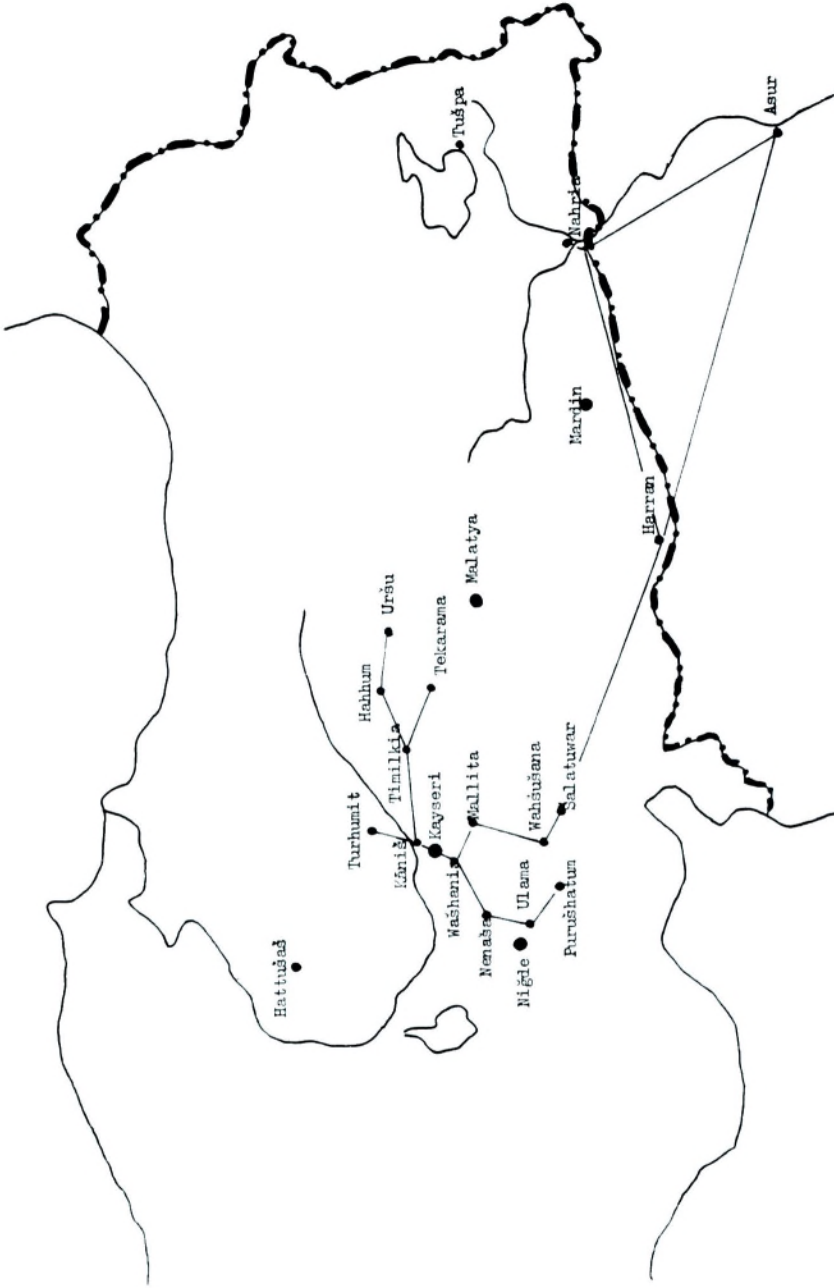
2.2x4. 8x1.5cm.

No. 8
(Kayseri Kt. 78/Et. 117)

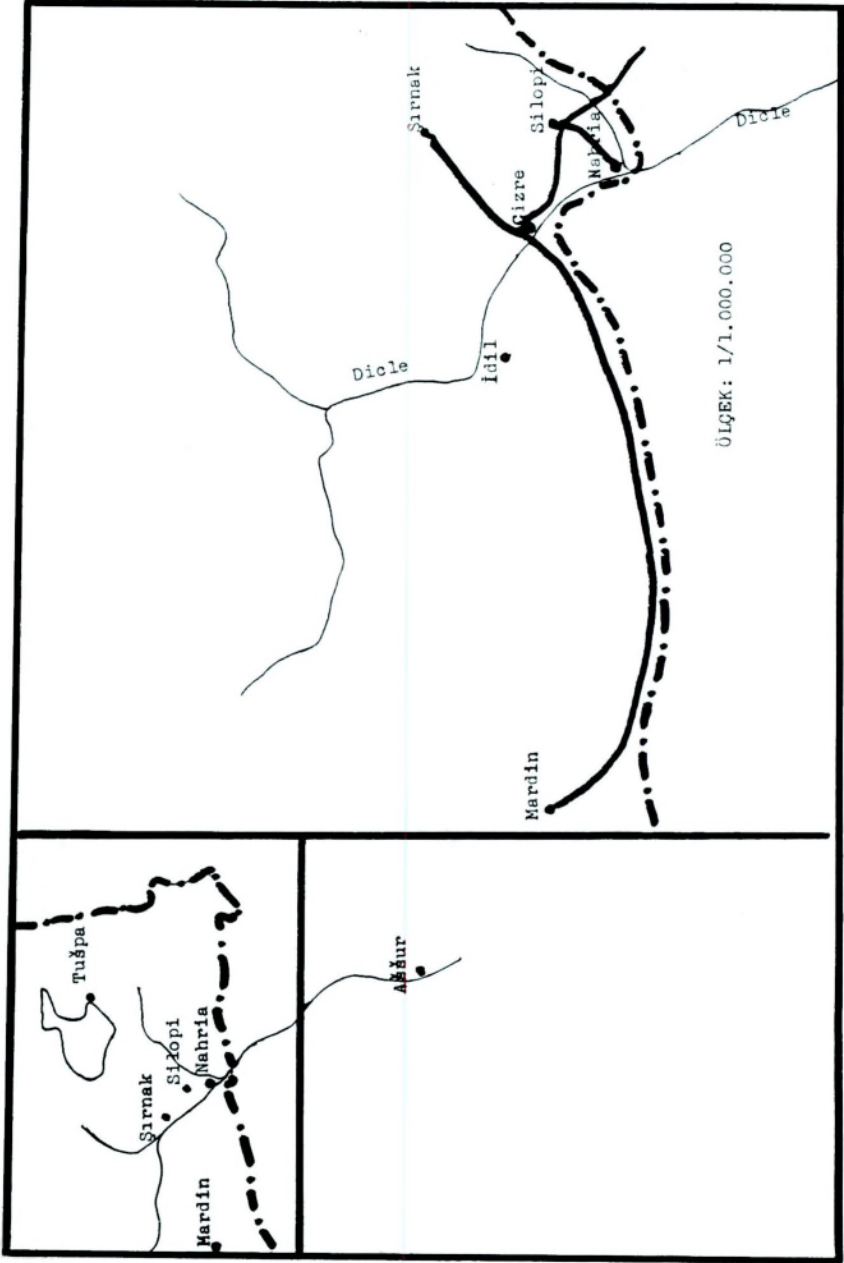

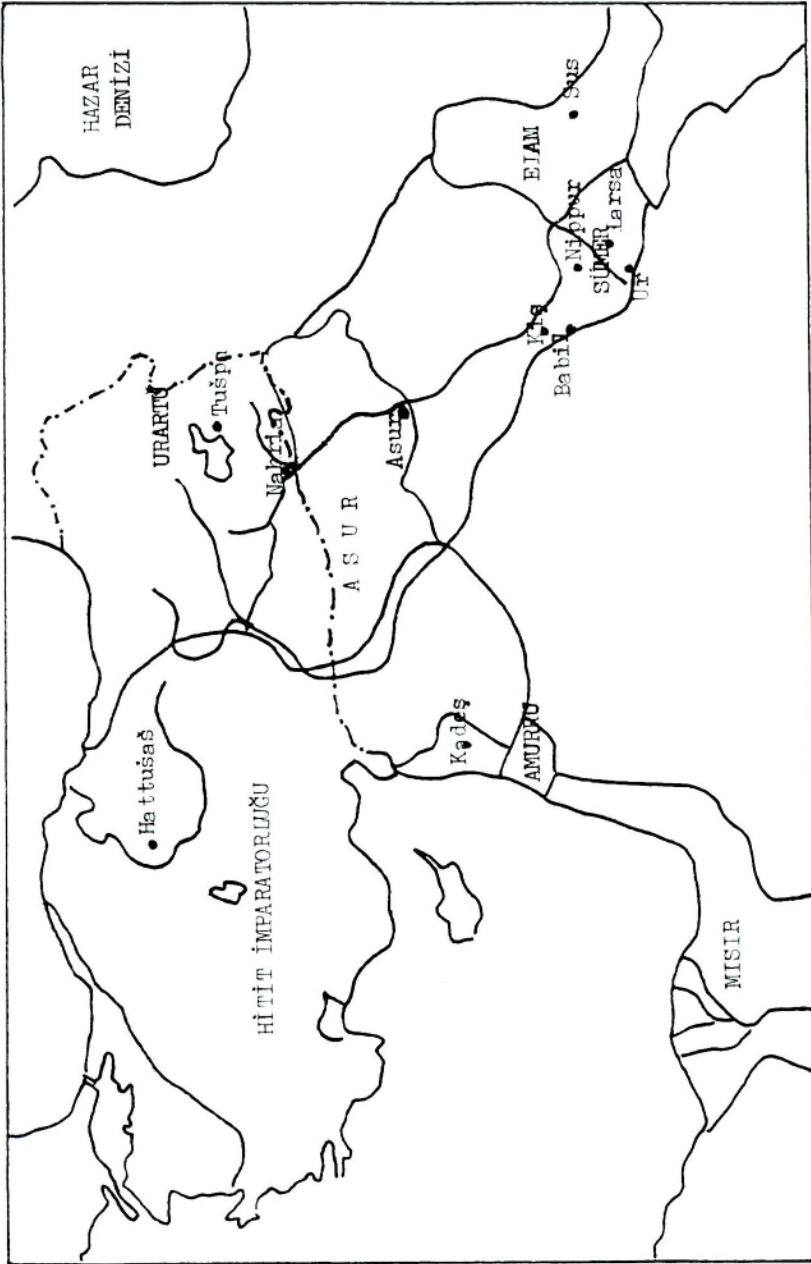
Ay. Kırık

4.7x4x0. 7 cm.

HARİTA I

HARİTA 3
M.Ö. 2. ve 1. Binde ÖNASYA

KÖK TÜRKÇE KAYNAKLARDA GEÇEN BOY VE KAVİM ADLARI: AZLAR

Yrd. Doç. Dr. SAADETTİN GÖMEÇ*

Kök Türk ve Uygur devri kitabelerinde sıkça geçen Azlar, ilim adamlarınca bugüne kadar genellikle, Çin kaynaklarında *An-ts'ai* ve *A-lan-tio* şeklinde transkripsiyon edilen¹ kavim ile eş tutulmuşlardır².

Alanlar ile birleştirilen Azlar konusunda yapılan araştırmaların hiçbiri, onların da bir Türk boyu olabileceği ihtimalini göz önünde bulundurmamıştır. İlk defa tarafımızdan, Kök Türkçe kaynaklarda bir etnik ad olarak geçen Azların, Türk boylarından biri olabileceği fikri ileri sürülecektir.

Herşeyden evvel Az ile Alan arasında fonetik bir uyum yoktur. Elimizdeki Kök Türkçe kaynaklardan da anlaşılacağı üzere Azlar, Tannuola'nın kuzey taraflarında, halen Batı Tuva, Yukarı Alaş, Ak Su ve Kara Köl civarlarında yaşamaktadırlar³. Bilindiği gibi bu bölge Ötüken'in kuzey-batısında olup, Türklerin meskûn olduğu bir yerdir. 1971 yılında bu-

* A.Ü. DTCF. Tarih Bölümü.

¹ A.N. Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972, s. 81; B. Ögel, "Göktürk Yazıtlarının Apurimleri ve Fu-lin Problemi", *Bellekten*, C. 9, Ankara 1945, s. 15.

² Azların Samoyedlerden olduğu söylendiği gibi, 8. yüzyılın ikinci yarısında Semireçi bölgesinde, Türgiş hakimiyeti sona erip, kuvvetin Karlukların eline geçtiği sıralarda Türgişlerin Tuksi ve Azi diye ikiye ayrıldıkları, bu Azilerin de Kök Türkçe yazıtlardaki Azlarla ilişkili olabileceği üzerinde durulmuştur (bakınız, V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Notlar*, İstanbul 1927, s. 30-31; V. Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia*, Vol. 1, Leiden 1962, s. 87; V. Minorsky, *Tamim Ibn Bahr's Journey to the Uyghurs*, Bruxelles 1948, s.302). Sui-shu adlı Çin Kaynağında Tölös boyları arasında zikredilmişlerdir (bakınız, W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. N. Uluğtuğ, Ankara 1942, s. 152; E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültürü Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul 1978, s. 69). Romalılar ve Bizanslılar da *Asioi* demişlerdir. Günümüz ilim adamlarınca, Alanlar İran menşei kabul edilip, bugünkü kalıntılarının da, Moğol istilasından sonra Şark kaynaklarında geçen Kafkasya'daki Osetin (As)ler olduğu kabul edilmiştir (bakınız, Z.V. Togan, *Türkilî (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, C.I, İstanbul 1942-1947, s. 76; Kurat, *a.g.e.*, s. 15-17).

³ L.R. Kızlasov, *Istoriya Tuvi v Sredniye veka*, Moskova 1969, s.50; S.G. Clauson - E Tryjarski, "The Inscription at Ikhe-Khushotu", *Rocznik Orientalistyczny*, 34/1, Warszawa 1971, s. 25.

lunan Bayan-Kol⁴ yazıtı da Azlara ait olup, onların tarihî yurtlarının kesin sınırlarını çizmektedir. Fakat tarihi kaynaklardan anlaşılacağı üzere Alanların, Roma çağında Kafkaslar ile Hazar arasında yaşadıklarını; Hunların 370-375 senelerinde İtil'i geçtiklerinde Kafkaslarda Alanlara rastladıklarını ve bunları daha batıya, yani Avrupa kıtasına doğru sürdüklerini, ayrıca 8-13. yüzyıllar arasında Kafkasya bölgesinde Alanlara tesadüf edildiğini biliyoruz⁵. Halbuki elimizdeki 8. yüzyılın ilk yarısına ait Kök Türkçe kaynaklarda Azların bugünkü Tuva bölgesinde yaşadıkları görülmektedir. Buna karşılık Alanlar veya Asların 8. asırdan evvelde, 8. asırdan sonrada Kafkasya bölgesinde görüldükleri biliniyor. Azlara karşı bir sorumluluk hisseden Kök Türkler, bu ülke sahipsiz bulunmasın diye buraları düzene sokmuşlardır. **Kögmen yir-sub idisiz kalmazun tiyin Az, Kırkız bodunig itip yaratıp keltimiz**⁶. Kök Türklerin Azlara ve Kırkızlara karşı bir sorumluluk hissetmeleri hiç de küçümsenecek bir hadise değildir.

Kök Türkçe yazıtlarda ilk defa Az adı 709 yılındaki Kök Türk-Kırkız savaşları münasebetiyle geçmektedir: **Altı otuz yaşımka Çik bodun Kırkız birle yağı boltı. Kem keçe Çik tapa süledim. Örpente süngüşdim. Süsin sançdım. Az bodunig altım**⁷. Buradan Azların da Kırkızlarla ittifak içinde olduklarını ve Çiklerle beraber onların da itaata alındıklarını öğreniyoruz (710). Azların, Türgiş ordusu içerisinde de görevli oldukları yine kitabelerden ortaya çıkmaktadır. 710 senesindeki Türgiş savaşı sırasında Türgiş liderinin bakanlarından birinin Az Tutuk olduğu görülmektedir: **Ol yılka Türgiş tapa, Altun Yışig toga, İrtiş Ögüzig keçe yorıdımız. Türgiş bodunig uda basdımız. Türgiş kagan süsi Bolçuda otça burça kelti. Süngüşdümüz. Köl Tigin başgu boz at binip tegdi. Başgu boz (anta ölti).... ikisin özi altuzdı. Anta yana kirip**

⁴ Bu yazıt 1971 senesinde bulunmuştur. Yaklaşık 2,5 m uzunluğundaki dikili bir taş üzerindedir. Üç tarafında da yazıt vardır. Bu kitabe 6-8. yüzyıllar arasında tarihlendirilmiştir. Bu yazıt için bakınız, D.D. Vasilyev, *Korpus Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov Basseyne Yeniseya*, Leningrad 1983, s. 42-43; D.D. Vasilyev, "Tyurkskaya Runičeskaya Nadpis iz Okrestnostey Bayan-Kola (Tuva)", *Sovjetskaya Tyurkologiya*, No 3, Bakü 1976, s. 97-100.

⁵ Kurat, a.g.e., s. 16-17; Togan, "Allan", *İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1940, s. 377.

⁶ Bakınız, *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu Tarafı, 20; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 17: *Kögmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye Az ve Kırkız halkını düzenleyip, tertip edip geldik*.

⁷ Bakınız, *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 26: *Yirmi altı yaşımka Çik halkı, Kırkızlarla birlikte düşman oldular. Kem'i geçerek, Çiklere karşı asker sevkettim. Örlen'de savaştım. Askerlerini mızrakladım. Az halkını itaata aldım*.

Türgiş kagan buyruğu Az Tutukıg eligin tutdı. Kaganın anta ölürtümüz. İlin altımız. Kara Türğiş bodun kop içikdi⁸.

Bayan-Kol yazıtından çıkan neticeye göre, 8. yüzyılda Azların altı urug halinde ve Tannu-ola'nın batısındaki Mugur bölgesinde yaşamaktadırlar: **Elim Altı Azım, ökünçig bökmedim. Mugur anta, tüzüm, kızığım anta kantım, ünim, kızığım özin anta konatmadım**⁹. 714 yılında Azlar isyan etmişler, fakat Köl Tigin'in idaresindeki Kök Türk ordusu bu ayaklanmayı bastırmıştır: **Az bodun yağı boltı. Kara Költe süngüşdümüz. Köl Tigin bir kırk yaşayur erti. Alp Salçı akın binip oplayu tegdi. Az İlteberig tutdı. Az bodun anta yok boltı**¹⁰. Büyük bir ihtimalle bu savaşta ele geçirilen Az İlteberi adına dikilmiş olabilecek olan Bayan-Kol yazıtında Az topraklarının savaş ile ele geçirildiği neticesine varılabilir. Ayrıca Mugur-Sargol bölgesinde bulunan yazıtlar da¹¹ Azlara ait olabilir!

Azların adına Uygurların çağında da rastlıyoruz. Şine-Usu yazıtında Az adı, 751 yılında Çikler ile Apa İsilere karşı yapılan mücadeleler vasıtasıyla geçmektedir: **Tutuk başın Çik tapa binga ıtdım. İsi yer tapa Az er ıtdım. "Kör" tidim**¹². Buradan Azların Uygurlara tabi olduğu neticesi çıkmaktadır. Terhin yazıtında Uygurlara bağlı boylar arasında zikredil-

⁸ Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu Tarafı, 36-38; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 27-28: *O yılda Türğişlere doğru, Altun Yişi aşarak, İrtiş Ögüz'i geçerek yürüdük. Türğiş halkını yukuda bastık. Türğiş kaganın ordusu Bolçu'da ateş gibi akın akın geldi. Savaştk. Köl Tigin, başı boz ata binip hücum etti. Başı boz at orada öldü... İkisini kendisi yakaladı. Ondan sonra tekrar girip Türğiş kaganının bakını Az Tutuk'u eliyle tuttu. Kaganını orada öldürdük. Ülkesini aldık. Kara Türğiş halkı hep tabi oldu.*

⁹ Bakınız, **Bayan-Kol**, 2-3: *Halkım! Altı Azlarım. Pişmanlığa doymadım. Mugur orada, doğruluğum, orada doydum. Ünim, doğruluğum, kendisini orada yerleştirmedim.*

¹⁰ Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Kuzey tarafı, 2-3: *Az halkı düşman oldu. Kara Köl'de savaştk. Köl Tigin otuzbir yaşında idi. Alp Salçı'nın ak atına binip hızla hücum etti. Az İlteberi'ni tuttu. Az halkı orada yok oldu.*

¹¹ Mugur-Sargol I Yazıtı, 1976 senesinde M.A. Devlet başkanlığında bir arkeoji heyeti tarafından bulunmuştur. Kaya üzerinde bir de resim vardır. Bakınız, Vasilyev, a.g.e., s. 45; N.A. Baskakov, "Naskalnaya Runičeskaya Nadpis v Terezennike-Buyuk Uriçişça Mugur-Sargol Tuvinskoy ASSR", *Sovyetskaya Etnografiya*, No 3, Moskova 1978, s. 152-154.

Mugur-Sargol II Yazıtı, 1979 senesinde Yenisey'e 2,5 km uzaklıktaki Mugur-Sargol bölgesinde Vasilyev tarafından bulunmuştur Bakınız, Vasilyev, a.g.e., s. 46; D.D. Vasilyev, "Novaya Drevnetyrkskaya Nadpis iz Tuvı", *Arkeologičeskiye Otkrıtiya*, 1979, Moskova 1980, s. 193.

¹² Bakınız, **Şine-Usu Yazıtı**, Doğu tarafı 11; *Tutuk'un başkanlığında Çiklere doğru bin adam gönderdim. İsilere yerine doğru Azlardan adam gönderdim. "Bak" dedim.*

mektedirler: **Az Aşpa Tay Sengün, bodunu Tongra, Ediz, Kayabart, Üç Karluk bunça** bodun yabgu bodunu¹³. Uygurlar çağında Azların mühim bir siyasî kuvvetleri yoktur. Uygurlara bağlı bir boy halinde yaşamaktaydılar.

Öyle anlaşılıyor ki, Azlar menşei itibarıyla Türk boyları içerisine dahil edilmeseler dahi, zaman içerisinde Türk kültürü arasında erimişler ve Türkleşmişlerdir. Bu sebeple biz Azların, İran menşeli Alanlardan farklı bir etnik yapıya sahip olduklarına inanıyoruz.

¹³ Bakınız, **Taryat-Terhin Yazıtı**, Kuzey tarafı, 3: *Az Aşpa Tay Sengün, halkı Tongra, Ediz, Kayabart, Üç Karluk bunca halk yabgu halkıdır.*

Bu Yazıt için bakınız, S.G. Klyastorniy, "Terhinskaya Nadpis", **Sovyetskaya Tyurkologiya**, No 3, Bakü 1980, s. 82-95; S.G. Klyastorniy "The Terkhin Inscription", **Acta Orientalia**, Tom. 36; Budapest 1982, s. 335-349; T. Tekin, "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı", **Bellekten**, C. 49, Ankara 1982, s. 795-825.

KEMAL PAŞA-ZÂDE (İBN-İ KEMAL)NİN TALEBELERİ

MUSTAFA KILIÇ

Giriş

Kemal Paşa-Zâde (873-940/1468-1534) yılları arasında Osmanlı İmparatorluğunun yükselme devrinde yaşamış, o devre adını yazdırmış büyük bir ilim ve devlet adamıdır. Asıl adı Şemseddin Ahmed olduğu halde dedesi Kemal Paşa'ya nisbetle, Kemal Paşa-Zade veya İbn-i Kemal diye şöhret yapmıştır. Babası Süleyman Çelebi Amasya ve Tokatta Sancak Beyliği yapmış, daha sonra İstanbul'a gelmiş ve burada vefat etmiştir. Doğum yeri hakkında kaynaklarda farklı görüşler vardır. Onu Tokat, Edirne ve Amasya'ya nisbet edenler olmuştur. Aslında İbn-i Kemal bu üç şehirde de bulunmuştur. Fakat Tokat menşe'li olmakla beraber Edirne doğumlu olduğuna dair kanaatlar daha yaygındır. Dayısı Fatih devri alimlerinden İbn-i Küpeli münasebetiyle alim, dedesi Kemal Paşa münasebetiyle de idareci bir aileye mensub olan İbn-i Kemal şahsında ilmi ve idareciliği birleştirebilmiş müstesna bir şahsiyettir. İlk tahsilini baba ocağında yapmıştır. Kuvvetli bir öğrenim gördüğü anlaşılmaktadır. Yükselme hırs ve azmi yanında ilmî kabiliyetiyle beraber devrin meşhur alimi Molla Lutfi (900/1494)ye öğrenci oluncaya kadar, askerlik dönemi hakkında doyurucu bir bilgiye sahip değildir. Bu arada genç bir sipahî olarak (Altı bölük sipahisi) II. Bayezid'in bazı Sefer-i Hümayununa katıldığı bilinmektedir.

Küçüklüğündenberi zamanını çok iyi değerlendirmiş ve okumak için büyük çaba sarfetmiştir. Kur'ân'ı hıfzetmiş, lügat ezberlemiş, daha sonra edebî sanatlarla aid kitaplar okumuştur. Görkemli kıyafeti olmamasına rağmen, devrin alimi Molla Lutfi (900/1494)nin kumandanlar ve emirler yanında itibar görüp toplantıda başa geçmesi, Kemal Paşa-Zade'nin askerliği bırakarak ilmiyeye intisabında, yükselme arzularını tahrik eden bir hadise olmuştur. Sefer dönüşü Rumeli'den İstanbul'a gelirken Edirne'de rastladığı Molla Lutfi (900/1494) efendiyi görür görmez askerlikten derhal istifa edip Edirne Dârü'l-Hadîs'i'ne girmiştir.

Molla Lutfi'den başka Kestelli namiyle bilinen Muslihiddin Mustafa (901/1495-96), Hatip-Zâde Muhyiddin Mehmet (901/1495-96), Müeyyed-Zâde Abdurrahman (922/1516), Muarrif-Zâde Sinanüddin Yusuf efendilerden de okumuştur.

Fatih Sultan Mehmet (saltanat süresi 1451-1481/855-886), II Bayezid (886-918/1481-1512), Yavuz Sultan Selim (918-926/1512-1520), Kanûnî Sultan Süleyman (926-974-5/1520-1566) gibi yükselme devrinin padişahları zamanında yaşaması, Kemal Paşa-Zâde'nin yetişmesinde elbette etkili olmuştur. Tabii olarak toplumsal kalkınmada ilim ve idare işbirliği zarureti açısından Kemal Paşa-Zâde, Ebussûd (896-981/1491-1573) ve daha başka alimlerle de yükselme devrinin mayası oluşmuştur. Nitekim o devrin hukûkî mevzuâtının ve sosyal düzeninin tanziminde Kemal Paşa-Zâde ve Ebussûd efendilerin büyük rolleri olduğu nakledilmektedir.

Mısır seferinden dönerken atının sıçratmasıyla kaftanı kirlenen Yavuz Sultan Selim'e karşı mahcub duruma düşen Kemal Paşa-Zâde için, Yavuz'un: "Bir âlimin atının ayağından sıçrayan çamur benim için şereftir. Öldüğüm zaman bu kaftanı böylece tabutumun üstüne koysunlar." diye vasiyet etmesi Kemal Paşa-Zâde'nin itibarını anlatan tarihî bir hadisedir.

Müderris olarak ilk resmî hizmeti 10 Muharrem 909/5 Temmuz 1503 tarihinde Edirne Taşlık Medresesinde başlar. Bu görevine kadar kanaatimizce on seneye yakın bir süre ciddi bir tahsil dönemi geçirmiştir. Taşlıktan sonra görev yaptığı medreseler sırayla şunlardır: Üsküb İshak Paşa Medresesi, Edirne Halebiye (Çelebi) Medresesi 918/1512-13, Edirne Üç Şerefeli Medresesi, İstanbul Semâniye, Edirne Dâru'l-Hadisî 925/1519, Sultan Bayezid Medresesi, Varna, Edirne Osmaniye Medresesi. Tedris hizmeti sırasında (922/1516) Edirne kadısı olduğu kaydedilmiştir. Varna kadılığında da söz edilir. Mısır seferinden az önce 4 Cemaziyel-evvel 922/1516 da Anadolu, Mısır dönüşü de Rumeli Kazaskerliğine atanır. Daha sonra Mısır valiliğine atanmasıyla Mısır'ın tahrir ve mülkî işlerinin teşkilatlandırılmasında büyük payı olduğu da nakledilir. Kazaskerlikten sonra bir süre günde yüz akçe ile emekli olan Kemal Paşa-Zâde 932/1526 da Şeyhülislâm Ali Çelebi (Ali Cemâlî) Efendinin vefatı sonucu boşalan Şeyhülislâmlığa atanmıştır. Müftile-nâm, Müftissakaleyn tabirleri bu görevindeki gücünü anlatan iki ünvanıdır.

Te'lif hizmeti itibarıyla de emsali az bulunan bir kişidir. Hakkında "Üs-lûb, te'lif ve tasnifde eslâf ü eşrâf ona halef olmadı." ifadesi kullanılmıştır. İzâhu'l-İslâh isimli eserini yazarken bizzat kendi yaptığı açıklama bu konudaki başarısını açıkça anlatmaktadır: "Bu emr i hatîre başlayışım 928 dedir. Aynı senenin Şevvalinde bitti (21 Eylül 1522). Üç seneden fazla bir müddetde tamamlayacağımı düşünürken, Allahın izniyle senenin üçte birinden az bir sürede (4 ayda) bitirmek müyesser oldu." II. Bayezid'in emri üzere

yazdığı Osmanlı Tarihi, sahasında önemli bir kaynaktır. Keza tefsiri lügavî ve edebî incelikler yönünden oldukça önemli bir çalışmadır. Kemal Paşa-Zâde'nin te'lifat konusunda bilinmesi gerekli bir yönü de fikir ve ideoloji sahibi bir kimse olmasıdır. Bu özelliğiyle Osmanlı Ehl-i Sünnet tefekkürünü başarıyla savunmuştur. Bu yolda bir takım eserler, makaleler kaleme almıştır. Kanunî Sultan Süleyman nezdinde de teşebbüse geçmiştir.

Bu konuda kaynaklar şöyle yazmaktadır: Çok yazmıştır. Eserlerini yaşına taksim edersek, günde bir cüz düşmektedir. Bütün Arap ve Acem alimleri, onun, eşi bulunmayan biri olduğuna kail olmuşlardır. Te'lif çokluğu bakımından Rûm'da bunun gibi başka kimse yoktur. Her fende bir risâle, her ilimde bir makale yazmıştır. Mecma-ı mecmû-ı ulûm ve iftihar-ı ulemâ-i vîlayet-i Rûm'dur.

Ömrünü hep dine, devlete, millete, tarihe, ilme hizmetle geçiren bu müstesnâ kişi 940/1534 tarihinde vefat etmiştir. Başarı ve şeref dolu 72 sene ömür sürmüştür. Kabri Edirnekapı'dadır. Cuma günü vefat eden merhumun cenaze namazı Fatih camiinde kılınmıştır. Mekke'de duyulunca gaip namazı kılmışlardır.

Seciye itibariyle nüktedan, mütvazi, gönlü bol, hazır cevap, mert ve açık sözlü olduğu kaydedilmiştir. Kazaskerler, Beylerbeyi, Vezirler ve Defterdarlar ve Niçancıların birlikte kabullenmelerine rağmen, bir konuda tek başına direnerek kanunsuzluk gerekçesiyle reddi meşhurdur. İlmî konulardaki tenkidleri de açık ve cesûranedir. Ancak Çivi-Zâde diye bilinen Muhyiddin Şeyh Muhammed b. İlyas (954/1547)ın tenkidine de hiç dayanamamıştır. Tağyîru't-Tenkîh isimli eserine yapılan bu tenkidten dolayı Çivi-Zâde'yi Padişah'a şikayetle hapsini sağlamış olmasına rağmen tatmin olamıyarak ölümünü istediği ve Çivi-Zâde'ye ayağını öptürerek hırsını yendiği nakledilir. Bu ısrarından haksız ve yersiz tenkidcilere haddini bildirme çabasına girdiği de düşünülebilir.

Kısmen çağdaşı sayılan İmam Süyûtî (911/1506-7) ve talebesi olan Ebussuûd Efendi (896-981/1491-1537) ile karşılaştırmalar yapılmış her birinin farklı üstünlükleri olduğu ifade edilmiştir. Bir çok müellifler Sadettin Teftazânî (793/1389) ve Seyyid Şerif Cürçânî (740/816/1340-1413) ile karşılaştırmışlar, sonuçta İbn-i Kemal'i beğenmişlerdir. Bir çok alimler kendisine müracaat ederek eserlerinin tashihini istemişlerdir. Haklı olarak Anadolu'nun İbn-i Sînâ'sı lakabını almıştır. Tefsir, Tarih, Edebiyat, Dil, Felsefe vs. olmak üzere Dinî, Edebî ve Sosyal ilimlerin hemen her dalında eser

vermiş, makale yazmış, görüş beyan etmiş güçlü simalardan biridir. Kabiliyet ve ilmîne idarî başarısını da katarak önemli bürokrasi hizmeti de yapmıştır. Askerî, ilmî, idarî ve siyasi sahalarda başarı göstererek benzeri az bilinen, bulunan güçlü bir şahsiyet ortaya koymuştur.¹

Kemal Paşa-Zâde'nin tedaris hizmetleri de çok hareketli geçmiş, talebeleri arasından bir çok ilim ve idare adamı yetiştirmiştir. Bunlar da hocaları gibi değerli hizmetler vererek adlarını Türk İlim ve İdare tarihine yazdırmışlardır. Muhtelif kaynaklardan tesbit edebildiklerimizi burada kısaca tanıtmakla Kültür Tarihimizin bir dönemi hakkında bilgi vermiş olacağız. Daha sonra yapılması düşünülen çalışmalarla her birini ayrı, ayrı daha derinlemesine araştırarak, yaşadıkları döneme hizmet ve katkıları ortaya konulabilir.

Kişiler ölüm tarihlerine göre sıralanmıştır. Tarihsizler ise sona alınmıştır.

I – Muhyiddin Mehmed (941/1534-35)

Sadrızam Pîrî Mehmet Paşa (940/1533) nın oğlu olan Muhyiddin Mehmed, Kemal Paşa-Zâde'den bir sene sonra vefat etmiştir. Kemal Paşa-Zâde'nin öğrencisi olduğunu Kefevî ve Mecdî kaydetmişlerdir. Yirmi dört kişinin katılıp Muhyiddin Mehmed'in en başarılı olduğu bir imtihanda Kemal Paşa-Zâde de mümeyyiz olmuştur. İstanbul Koca Mustafa Paşa Medresesiyle daha bazı medreselerde görev yapmıştır. (929/1522-23) Semâniye Karadeniz ciheti Başkurşunlu'da müderrislikten sonra Edirne kadılığına geçmiş, bu görevde iken vefat etmiştir. Edirne Dâru'l-Hadîs bahçesine defnedilmiştir. Şairdi. Bir gece çıkan bir yangında uykudayken yanarak vefat etmiştir.²

¹ Geniş bilgi için bakınız:

a) Prof. Dr. Şerafettin Turan, Tarih-i Âl-i Osman, VII. Defter, Ankara, 1970.

b) Dr. Mustafa Kılıç, İbn-i Kemal, Hayatı ve Tefsire dair Eserleri ve Tefsirindeki Metodu, Doktora Tezi, İslâmî İlimler Fakültesi, Erzurum, 1982.

c) Şeyhulislâm İbn-i Kemal Sempozyumu Tebliğleri, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1986.

² Taşköprü-Zâde, Ahmed b. Mustafa b. Halil, eş-Şakâyîku'n-Nu'mâniyye, 273, Beyrut, 1395/1975; Mecdî, Mehmed Efendi, Hadâik'ş-Şakâyîk, s. 458 Basıma Hazırlayan Doç. Dr. Abdülkader Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989 m./1409h.; Kefevî, Mahmud b. Süleyman (990/1582), Ketâib-i A'lâm'l-Ahyâr, Süleymaniye Kütüphanesi, yazma, Hâlet Ef. 630, Reisül-küttâb, 690; Baltacı, Cahid, XV, XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, s. 283, 370, İstanbul, 1970.

2 – Şânî (941/1534-35)

Latîfî (896-990/1491-92/1582) ye göre Kastamonuludur. Kemal Paşa-Zâde'nin mülâzımlarındandır³. Kanûnî'nin Bağdat seferi sırasında Kasr-ı Şîrin'de (941/1534-35) vefat etmiştir. Şairdir. Ferhatnâme adlı bir eseri vardır.

Şiirlerinden bir beyit:

Ey felek meylin eğer câhil ü nâdâne ise,
Ben dahî tâ o kadar kâmil ü dâna degilen.⁴

3 – Hasan Çelebi, Aşçı-Zâde, (942/1535-36)

Gelibolu'da doğdu. Aşçı-Zâde Hasan Çelebi diye anıldı. Gürez Seydi'den mülâzım oldu. Fakat asıl Kemâl Paşa-Zâde'ye bağlıydı ve O'nun isteğiyle Mısır seferine katıldı. Ondan hiç ayrılmadı. Muhtelif medreselerde müderrislik ve Bursa Kadılığı yaptı. Şairlik kabiliyyetine rağmen şiirlerine gereken dikkati göstermedi. Bursa'da vefat etti. Zeyniler tekkesine defnedildi. Şu beyit O'na aittir:

Geldikçe tîr-i sineme dil mürği şâd olur.
Şâd olmasın mı herbirisi kol kanad olur.⁵

4 – Sa'dî Sadullah Efendi (2 Şevval 945/1538)

Daday'da doğdu, İstanbulda vefat etti. Molla Samsûnî'(919/1513) den ders aldı, O'ndan mülâzım oldu. Ayrıca Kemal Paşa Zâde'nin de ihtisas talebesi oldu. Hasan Çelebi (942/1535) bu zatın Müftülenâm, Şehüslâm, Keşşâfûlmüşkilât ve hallâlülmu'dalât olduğunu kaydediyor. Medrese öğreniminden sonra İstanbulda Başçı İbrahim, Mahmut Paşa, Semâniye, Edirne'de Taşlık Medreselerinde müderrislik yaptı. On bir yıl süreyle İstanbul Kadısı oldu (1523). Tekrar müderrisliğe döndü. Sonra Şeyhüslâmlığa getirildi,

³ Mülâzım: İlmiye istilâhında, medrese tahsilini bitirip icâzet alanlar hakkında kullanılan bir terimdir. Mülâzımlık süresi yedi senedir. Bu süre sonunda ruûs imtihanı denilen bir imtihan kazananlar özellikle müderrislik ikinci derecede kadılık görevlerine atanırlar. M.Z. Pakalın, Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü; 2, 612.

⁴ İpekten, Doç. Dr. Halûk ve ekibi, Tezkirelere göre Divan Edebiyatı Sözlüğü, s. 467, L., HÇ., K., B., Kültür ve Turizm bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988; Müstakim-Zâde, S. S., Mecelletü'n-Nisab....., Sül., Hâlet Ef., No. 628, v. 269/b.

⁵ Kefevî, a.g.y.; Mecdi, a.g.e., 457; Baltacı, a.g.e., 365; İpekten, a.g.e., 185-6, S., L., AÇ., B., R., F., (R. Küttab, 690, v. 389b).

(940/1533-34). Kâzî Tefsirine ve Hidâye'ye olanları başta olmak üzere bir çok haşiye yazmış, birçok eserin tashihini yapmıştır. Fetvâları vardır.⁶

5 – Hidâyetullah b. Bâr Ali el-Acemî (948-9/1548-49)

Devrinin alimleri Pîr Ahmed Çelebi (932/1525-26) den, Taşkôprü-Zâde'nin babası Muslihiddin Mustafa b. Halil (935/1528-29)den, Muhyiddin Fenârî (954/1547) den ve İbn-i Kemal'den okudu. İstanbulda Efdaliyye ve Kalenderiyye, Bursada Sultan Bayezid ve Manastır medreselerinde, ayrıca Edirne ve İstanbul Sahn-ı Semân medreselerinde görev yaptıktan sonra Mekke kadısı oldu. Gözlerinden rahatsız olup Mısır'a geldi ve orada vefat etti. Usûlde, fıkıhta âlim, edîb, vakûr, halîm, mütevâzî bir adamdı.⁷

6 – Muhyiddin Muhammed b. Abdullah, (950/1543)

Muhammed bey diye meşhurdur. Sultan Bayezid'in kölesi iken ilim öğrenmeye heves etti. Hocaları: Muzafferüddin el-Acemî (922/1516), Muhyiddin el-Fenârî (954/1547), Pîr Ahmed Çelebi (932/1525-26) ve İbn-i Kemal'dir. Önce İbn-i Kemal'e müdlik yaptıktan sonra İstanbul ve Edirne'de müderrislik yaptı. Dimağındaki rahatsızlık yüzünden ara verdi. Sonra deniz yoluyla Mısır'a gitti. Yolda esir düştü. Tekrar İstanbul'a geldi. Bursa ve Edirne'de müderrislik yaptı. Daha sonra Şam Kadısı oldu. Kadılıktan azlolunup İstanbul'a geldi. Kadı olarak tekrar Mısır'a giderken Kütahya'da vefat etti. Akli ve riyazî ilimlere vâkıfı.⁸

7 – Abdullatif Efendi, Kazasker (953/1546-47)

Meşhur Zeyniyye Şeyhi Safiyüddin'in oğludur. Hakkında fazla malumat bulamadığımız Abdüllatif efendinin İbn-i Kemal'in öğrencisi olduğunu Kefevî kaydetmiştir (952/1545-46 da 50 akçe ile İznik Süleyman Paşa Medresesinde müderris olan Abdüllatif Efendi'nin bir sene sonra vefat ettiği kaynaklarda zikredilmiştir.⁹

⁶ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Devletinin İlmiye teşkilâtı, c. II, s. 666, Ankara, 1960; İpekten, 405, S., L., AÇ., HÇ., B., R., F.

⁷ Taşkôprü-Zâde, a.g.e., 297; Kefevî; a.g.y.

⁸ Taşkôprü-Zâde, a.g.e., 294; Mecdî; a.g.e., 491.

⁹ Kefevî, a.g.y.; Atâî, Nev'i-Zâde Atâullah b. Yahyâ, (1045/1635), Hadâyıku'l-Hakâyık fî Tekmiletî's-Şakâyık, s. 76, Basıma hazırlayan, Doç. Dr. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İst., 1989 m./1409h.; Baltacı, a.g.e., 430.

8 – Kurbî (954/1547-48)

Asıl adı Emirşah'dır. İznik'de doğdu. Kemal Paşa-Zâde'nin öğrencisi daha sonra da mülâzımı oldu. Bilgili ve kültürlü bir kişi idi. Muhtelif yerlerde mutasarrıflık yaptı. Farsça'dan Türkçe'ye çevirileri oldu. Şairler tezkiresinde yer almakla beraber şiirleri dikkat çekici değildir. Vefat tarihi Müstakîm-Zâde'de 956 dır.¹⁰

9 – Abdülkerim Vizeli (961/1554)

Zamanın alimlerinden okuduktan sonra İbn-i Kemal'in yanına geldi. İbn-i Kemal bu sırada müftü idi. Mülâzemetle Balıkesir, Bursa ve Çorlu'da müderrislik yaptıktan sonra Manisa'ya evvela Kadı sonradan Hatûniye medresesine müderris oldu. Müderris iken vefat etti. Bir imtihan münasebetiyle şu beyti söylemiştir:

Lev i vasliyyeyi şartiyye sandı,
Bu gün bu imtihanda iki levlü.¹¹

10 – Derviş Mehmed (962/1554-55)

Annesi, Âlim Sinan Paşa (891/1486)nın kızıdır. Devrin ulamâsından okuduktan sonra İbn-i Kemal'e geldi, hizmetinde bulunup istifade ettikten sonra çeşitli yerlerde müderrislik yaptı. Daha sonra Edirne Üç Şerefeli Medresesi Müderrisi iken vefat etti.¹²

11 – Muhyiddin Muhammed b. Abdülkadir, Ma'lûl, (963/1555-56)

Ma'lûl diye meşhur olan bu zat devrin alimlerinden Muhyiddin Fenârî (954/1547), Kemal Paşa-Zâde, Hüsâm Çelebi ve Molla Nureddin'den okudu. Padişahın hocası Molla Hayreddin (950/1543) in hizmetinde bulundu. Bursa ve İstanbul'da müderrislik, Mısırdaki Kadılık yaptıktan sonra Anadolu Kazaskerliğine yükseldi. Ayağındaki rahatsızlığı yüzünden ayrıldı. Günlük yüzelli dirhemle tekaüd oldu ve vefat etti. Kefevî bu zat için "Osmanlı memleketinde bu günkü Nakîb'in babasıdır." demektedir.¹³

12 – Hasan b. Zeyneddin Muhammed b. Muhammed Şah el-Fenârî (964/1566)

Dedesi meşhur Molla Fenârî (834/1430-31), babası Zeyneddin Çelebi (926/1520) dir. Kemal Paşa-Zâde ölünceye kadar onunla beraber bulundu,

¹⁰ İpekten, a.g.e., 256, S., L., AC, HÇ., R., Müstakîm-Zâde, a.g.e., v. 350b.

¹¹ Taşkôpri-Zâde, a.g.e., 302; Mecdî, a.g.e., 501; Baltacı, a.g.e., 238.

¹² Taşkôpri-Zâde, a.g.e., 307; Mecdî; a.g.e., 509.

¹³ Taşkôpri-Zâde, a.g.e., 289; Kefevî, a.g.e., Halet Ef., 630, v. 485b; Mecdî, a.g.e., 484.

ondan okudu. İlk defa otuz akçe ile Edirne'de müderris, daha sonra Selânik ve muhtelif yerlerde Kadı oldu, müfettişlik yaptı. Rüstem Paşa (906-969/1500-1561) dan iltifat gördü.¹⁴

13 – Muslihiddin Mustafa b. Molla Seydî, Menteşevi (964/1556-57)

Ayî Seydî (933/1526-27) denilmekle meşhur olan Seydî efendinin öğrencisidir. Zamanın alimlerinden okuduktan sonra İbn-i Kemal'e intisab etmiş ve onun mülâzımı olmuştur. Muhtelif medreselerde görev yaptıktan sonra Edirne Üç Şerefeli Medresesi'nin birinde müderris iken vefat etti.¹⁵

14 – Yahya Çelebi b. Emin Nureddin, Emin zâde, (892-964/1487-1556-57)

İstanbulda doğdu. Babası Ümeradandır. Bursa civarında büyüdü. Okumağa heveslendi. Müeyyed-Zâde (922-1516) ve Kemal Paşa Zâde'den okudu. Daha sonra Müftü Ali Cemâlî (932/1525-26) Efendinin hizmetine girdi. Ondan istifade etti. Bayezid Medresesindeki derslerinde O'na müd.¹⁶ oldu. Daha sonra 25 akçe ile Bursa'da başlayan müderrisliği terfi ederek İstanbul, Çorlu, Edirne, tekrar Bursa ve İstanbulda devam etti. Bağdat kadılığından emekli olduktan sonra Padişah Kanûni Sultan Süleyman (900-974/1494-95-1566-67) O'nu İstanbulda Yaptırdığı Dâru'l-Hadis'e müderris olarak tayin etti (964/1556-57) de günde 100 akçe ile (dirhem ile) bu görevi başladı. Bu esnada iade satmak töhmetiyle azlolundu. Atâi'nin Yahya b. Nureddin Hamza el Emîn başlığıyla takdim ettiği Yahya Çelebi, Emin Kösesi diye de meşhurdur. Babası Nureddin Hamza II. Bayezid (852-918/1448-1512) in İhrâcât-ı Hâssa Emîni idi. Vefat tarihini Taşköprülü Şakâyıkda 964 derken, Karaçelebi-Zâde 967, Atâi ise 968 Muharremi olarak göstermiştir. Son ikisi arasında senelerin sonu-başı alakası vardır¹⁷.

15 – Muhyiddin Muhammed b. Hüsameddin, Hicri, (965/1558)

Çoğunluk Bursalı olduğunu, Ahdî (?) ise Kastamonulu olduğunu söyler. Asıl adı Mehmed olup Karaçelebi diye bilindiğini söyleyen çoğunluğa

¹⁴ Atâi, a.g.e., 13.

¹⁵ Taşköprü-Zâde, a.g.e., 307; Mecdî, a.g.e., 509; Baltacı, a.g.e., 455.

¹⁶ Medreselerde müzakerecilik edenler ve müderris muavini mertebesinde bulunanlar hakkında kullanılan bir tabirdir. Gibi için bak, M.Z. Pakalın a.g.e., 2, 573.

¹⁷ Taşköprü-Zâde, a.g.e., 313; Mecdî, a.g.e., 516, Atâi, a.g.e., 18; Baltacı, a.g.e., 602.

karşı Fâizî (1027/1618) Karaçelebi-Zâde olarak kaydetmiştir. Taşköprü-Zâde'nin babası Muslihiddin Mustafa b. Halil (935/1528-29), Molla Hüsameddin (?), Fenârî Muhyiddin Çelebi (954/1547) ve İbn-i Kemal'den mülazim olarak ders aldı. Edirne Sultan Bayezid Medresesinde İbn-i Kemal'in muftî oldu. Bursa, Kütahya, Tire, Amasya, Çorlu, tekrar Bursa, Manisa ve Edirne'de Müderrislik yaptı. Şam kadılığından sonra Bursa'da peşpeşe kadılık, müderrislik, kadılık yaptı. Ayrıca Edirne ve İstanbul kadılıklarında görev aldı. İstanbul'da Kadı iken vefat etti. Mezarı Edirnekapı dışında Emir Buhârî Tekkesi yakınındadır. Hicrî mahlasıyla şiir yazdı ve beğenildi. Tarihe de kabiliyetli idi.¹⁸

16 – Dursun b. Hacı Murad (966/1558)

Önce Sa'dî Efendi (945/1538-39) den okuduktan sonra Kemal Paşa-Zâde'ye intisab etti. Dokuz sene okuduktan sonra Mülâzım oldu. 942/1535-36 da 30 akçe ile Edirne Beylerbeyi Medresesinde başlayan müderrisliği, İstanbul Kadı Hüsam ve Kasım Paşa (939/1532-3) Mihrimâh Sultan (986/1578) ve Semâniye Medreselerinden birinde görev aldı.¹⁹

17 – Muhyiddin Muhammed b. İbrahim (969/1561-62?)

Karesi (Balıkesir)li bir köylü olan Muhyiddin önce bir süre devrin alimlerinden okuduktan sonra İbn-i Kemal'e intisab etti. İbn-i Kemal 932/1525-26 da Şeyhülislâm olduğu sırada Muhyiddin Muhammed Mülâzimi idi. İlk defa 20 akçe ile Hasköy medresesinde başlayan müderrisliği Dimetoka ve Edirne Taşlık Medreselerinde devam etti. Daha sonra Rumeli ve Anadolu'da valilik yaptı. İlmiyle ve fazlıyla anılan bir kişi idi.²⁰

18 – Abdüvehhâb b. Abdurrahman... Ali Siyavuş b. Evran el Müeyyedî (970/1562-63)

Devrin alimlerinden, bu arada Ebussuûd Efendi (896-981/1491-1573) den ders aldı. Daha sonra Şeyhülislâm Kemal-Paşa-Zâde'ye geldi. Hoca-Zâde (893/1488)nin Tehâfütünü okudu. Müderris olarak atanması için Kemal Paşa-Zâde Sadrazam İbrahim Paşa (899-943/1493-1536) ya "Bu benim oğlum, Müeyyed-Zâde merhum (922/1516)un ciğer köşesidir. Size bize riayet lazımdır." diyerek ilgilendi. İlk defa 30 akçe ile İstanbul'da İbrahim Pa-

¹⁸ Taşköprü-Zâde, a.g.e., 297; Kefevî, a.g.e., Halet Ef., 630, 485b; Mecdî, a.g.e., 495; İpekten, a.g.e., 208, A., AÇ., HÇ., B., K.R., F., GD.

¹⁹ Atâî, a.g.e., 15; Baltacı, a.g.e., 347.

²⁰ Atâî, a.g.e., 30; Baltacı, a.g.e., 447.

şa Medresesinde başlayan müderrisliği, Edirne Halebiyye, İznik Orhan Gazi, Edirne Dârü'l-Hadîs, Sahn-ı Semân, en son 60 akçe ile Bursa Muradiye Medreselerinde devam etti.²¹

19 – Leâli (972/1565)

Saruhan (Manisa)lı meşhur bir kadıdır. Kemal Paşa-Zâdenin Mülazımı olup fetvâ katipliğini yapmıştır. Ferâize dair kitabı vardır.²²

20 – Celâl-Zâde Sâlih Çelebi (973/1565-66)

Nişancı Koca Mustafa Çelebi (975/1470-71) nin kardeşidir. İlk öğreniminden sonra Edirne'de Kemal Paşa-Zâde'nin himaye ve meclisine girdi, derslerine katıldı. Kemal Paşa-Zâde'nin eserlerini temize çekecek kadar yakınlık sağladı. İlerde Muslihiddin Bostan tanıtılırken görüleceği üzere devrinin seçkin talebelerindendir. Daha sonra Kanûnû'nin hocası Hayreddin Efendi (950/1543-44) den mülazım oldu, ders aldı. Padişah'ın Belgrad, Rodos, Budin vs. kuşatmalarına katıldı ve bunları kaleme aldı. Bu çalışmalarına karşılık olarak ilk defa 25 akçe ile Edirne Saraciye Medresesi olmak üzere, İstanbul Murad Paşa (879/1474-75), Atik Ali Paşa (917/1511-12), Semâniye Çifte Akkurşunlu, Edirne II. Bayezid (852-918/1448-1512) Medreselerinde müderrislik yaptı. Buradan kazaya ayrılan Celâl-Zâde Halep, Şam ve Kahire Kadılıklarında bulundu. Kahire'de valilik de yaptığı nakledilir. Bilahere emekliye ayrılarak İstanbul'a döndü. Eyub Medresesinde tekrar müderris oldu.

Kemal Paşa-Zâde'nin İslah ve İzahı'na ve Seyyid Şerif (740-816/1340-1413)in Şerhu'l-Miftâh'ına haşiyeleri vardır. Tarih, Fıkıh ve Belâgat adair eserleri vardır,Şiir de yazmıştır. Gazelinden alınan beyitler:

Ahir oldu ömür, çün geçti heva şimden gerü,
Nideyim el verdiğim dünya bana şimden gerü.

Ben cihan sevdalarından çekdim el ey müddeî,
Ser be ser gavğa yı dehrî al sana şimden gerü.

Bir gün âgâh olmadın düş gibi geçdi mâ medâ,
Sâlihâ halin nolur, bâri ona şimden gerü.²³

²¹ Atâî, a.g.e., 31; Baltacı, a.g.e., 512.

²² Atâî, a.g.e., 44; İpekten, a.g.e., 262, AÇ., HÇ., R., F.

²³ Atâî, a.g.e., 47 vd.; Uzunçarşılı, a.g.e., 234; İpekten, a.g.e., 421, L., A., AÇ., HÇ., B., R., F.; Baltacı, a.g.e., 203.P.

21 – Taceddin İbrahim (Zırva Taceddin Efendi) (973-74/1565-66)

Devrin alimleri Cürcân (969/1561-62) ve Sa'dî (945/1538-39) Efendilerden okudukdan sonra Kemal Paşa-Zâde'nin hizmetine girdi ve mülâzım oldu. Edirne, Adana, Bursa, Manisa, İstanbul ve Şam'da müderrislik yaptı. Ramazanoğlu Pîr Mehmed Paşa (976/1568-69) nın yaptırdığı medreseye Adana'da ilk defa günlük 50 akçe ile Taceddin İbrahim tayin edildi.

Adıgeçen medreselerdeki müderrislik hizmetlerinde de paşanın desteği olmuştur. Şam'da (Kanûni) Süleyman Han Medresesinde günlük 80 akçe ile müderrisken şam Müftüsü oldu. Müftü iken bir sene sonra vefat etti.²⁴

22 – Molla Muhammed (973/1565-66)

Kemal Paşa-Zâde'den okudu. Günlük 20 akçe ile Kütahya'da başlayan müderrislik görevi terfi ederek İnegöl ve Yıldırım medreselerinde, ayrıca İstanbul'da muhtelif medreselerde devam etti. 959/1551-52 de Haleb Kadısı oldu. 972/1564 da Amasya Müftülüğüne ve Amasya Sultan Bayezid Medresesinde Müderris tayin olundu. Türkçeleştirdiği bazı gramer kitapları yanında Kâdî Beydâvî Tefsirine hâşiye yazmıştır.²⁵

23 – Alâeddin Ali Manavgadı (974/1566-67)

Dayısı Ebû'l-Leys (944/1537) Efendi'nin yanında yetişti. Kemal Paşa-Zâde'nin yanında Mülâzım oldu. Bazı medreselerde müderrislikten sonra 30 akçe günlük ile İnegöl İshak Paşa, (945/1538-39) da 40 la Dâvut Paşa (904/1498-99) medreselerinde görev aldı. Daha sonra Trabzon ve Manisa Sultaniyelerinde müderris, arkasına Manisa Müftüsü oldu. 958/1551 de Semâniye'den Çifte Akkurşunlu Medrese'ye, üç sene sonra Ayasofya Medrese'sine müderris oldu. 964/1556-57 de Bağdat Kadısı oldu. 969/1561-62 de ma'zûlen emekli oldu ve ölünceye kadar 80 akçe maaşla yaşadı.²⁶

24 – Muhammed b. Muhyiddin b. eş-Şeyh Tavrud (975/1567-68)

Kemal Paşa-Zâde'nin yanında uzun süre kaldı. O'ndan mülâzım oldu. 950/1543 civarında Bursa Hançeriyeye, 955/1548 Manastır 956/1549 Rodos, 958/1551 Sahn ve 960/1553 de Şeyh-Zâde medreselerinde görev yaptı. 961/1554 de Bağdat Kadısı oldu. 967/1560 da Mekke Kadısı olarak

²⁴ Taşkôpri-Zâde, a.g.e., 371; Atâi, a.g.e., 110; Baltacı, a.g.e., 535.

²⁵ Atâi, a.g.e., 51; vd.

²⁶ Ali b. Bâli, el İkdû'l-Manzûm, 382, Şakâyık'ın zeyli olarak birlikte basılmış; Atâi, a.g.e., 109; Baltacı, a.g.e., 478.'P.

atandığı halde istemezlerinin gammazlaması ile kararname yoldayken durduruldu. Bilvesile Hacc yapıp döndü ve emekli oldu.²⁷

25 – Muhammed b. Abdüvehhâb b. Abdülkerim (975/1567-68)

Dedesi Abdülkerim Fatih Sultan Mehmed (936-886/1432-33/1481) devrinde kadı, babası Abdüvehhâb ise Yavuz Sultan Selim (875-927/1470-71/1520) devrinde Defterdar idi. Hocaları İsrâfil Zade (943/1536-37) ve Çivi-Zâde (954/1547-48) dir. Bir müddet Ebussûd ve Kemal Paşa-Zâde ile çalıştı. Gelibolu, Edirne, İstanbul, İznik, tekrar İstanbul'da müderrislik yaptı. Halep ve Şam Kadılıklarında bulundu. Sonra kısa bir süre Mısır Kadılığından Şam Kadılığına, oradan da Anadolu Kazaskerliğine getirildi. Yaşı altmışa yaklaşmıştı ki vefat etti.²⁸

26 – Mehmed b. Abdüvehhâb (975/1567-68)

Kemal Paşa-Zâde'ye talebe olduktan sonra, Mülâzemetle 25 akçe ile Gelibolu'da Sarıca Paşa (857/1453) Medresesinde müderrisliğe başlayıp, 30 akçe ile Edirne Taşlık, 951/1544-45 de 40 akçe ile İstanbul Kalenderhane, 953/1546-47 de 50 akçe ile İznik Süleyman Paşa

(761/1359-60), bir sene sonra Semâniye Ayakkurşunlu, 957/1550 de Yavuz Selim-i Kadim Medresesine müderris oldu. Daha sonra Halep, Şam, Mekke, tekrar Şam ve Bursa Kadılıklarında bulunduktan sonra Anadolu Kazaskeri oldu. Hocası Kemal Paşa-Zâde'nin türbesi yanına defnedilmiştir.²⁹

27 – Mustafa b. Ali (Muhammed), Muslihiddin Bostan diye meşhur (904-977/1498-99-1569)

Atâi başlıkta Mustafa b. Ali metinde (b. Muhammed) olarak göstermiştir. Tire'de doğdu ve küçük yaşta Hafız oldu. Muhyiddin Fenâri (954/1547-48) ve Molla Şüca' (?) dan okudu. Sahin Müderrisi Karabâlî'de Muîd oldu. Cârullah (?) Efendi ve Zeyrek-Zâde Rükneddin (939/1532-33) Efendilerden istifade etti. Sonra İbn-i Kemal'e geldi. Onda okuduktan sonra Kânûnî'nin hocası Molla Hayreddin (950/1543-44) e Mülâzım oldu. Atâi, Tekmile 248-49 da Kânûnî 927/1520-21 de tahta geçince Molla Hayreddin'in seçkin medrese ve müderrislerinin en başarılı talebelerini toplayıp Padişaha takdim, ve Belgrad Seferini teşrifden 927/1521 sonra da bunlara

²⁷ Atâi, a.g.e., 112.

²⁸ Taşköpri-Zâde, a.g.e., 386; Kefevî, a.g.e., Halet Ef., 630, v. 485b; Atâi, a.g.e., 114.

²⁹ Kefevî, a.g.e., Reisülkütub, 690, v. 309b; Atâi, a.g.y.; Baltacı, a.g.e., 537.

mülâzemet verdiği kayıtlıdır. Bu seçkin talebelerden ikisi bu Bostan-Zâde ile Celâl-Zâde Salih Çelebidir. O zaman bunlar Edirne Dâru'l-Hadis'inde İbn-i Kemal'in gözde talebeleri idi.

Bostan-Zâde Bursa'da müderris oldu Kasaba Kadılıkları yaptı, Sultan Süleyman'ın hanımı ile tanıştı. Haseki Sultan (965/1557-58) İstanbul'da yaptırdığı medresesinde O'na müderrislik verdi. Daha sonra Bursa, Edirne ve İstanbul Kadılıklarında bulundu. Sahn ı Semân müderrisi oldu. Anadolu Kazaskeri olduktan on gün sonra Çivi-Zâde (954/1547-48) nin vefatıyla boşalan Rumeli Kazaskerliğine terfi etti. 150 dirhemle Kazaskerlik'ten ayrıldı. Taşköprü-Zâde Kadir Gecesi defnolunduğunu kaydetmiştir. Namazını Ebussuûd kıldırılmış olup Edirne Kapı dışında Emir Buhârî Türbesine defnedilmiştir. Beydavi'nin bazı yerlerine yaptığı haşiyeler müsvedde olarak kalmıştır, Her hafta namazda hatim yaptığı nakledilir. Elli seneden beri sabah namazını kazaya bırakmadığını söylemiştir. Kemal Paşa-Zâde'nin İstanbul Müftülüğü sırasında Çivi-Zâde arasında meydana gelen imtihan hadisesinde Hocasının yanında mülâzim idi.³⁰

28 – Molla Bâli (Uzun Bâli) Efendi (901-977/1496-1569)

Bir süre değişik yer ve kişilerde okuduktan sonra Kemal Paşa-Zâde'ye bağlandı, Mülazemetle ilk defa 20 akçe ile Edirne Hasköy'de Mahmut Paşa (879/1474) Medresesinde müderris oldu. Daha sonra kadılığa ayrıldı. Yevmî 130 akçe ile Budin Kadılığına tayin edilmişken yolda Çorlu'da vefat etti. Hocasının bir çok eserlerini yazıp tashih etti. İslâh ve İzâh'a ve Ferâiz'e ta'lik yazmıştır. Riyâziye ve Kelâma aid çalışmaları da vardır.³¹

29 – Şeyh Hasan Zarîfî (977/1569)

Aslen Sirozludur. Zarîfî mahlasını kullanmıştır. Kemal Paşa-Zâde'ye dânişmend (öğrenci veya muavin) iken tasavvufa intisab etti. Hacca giderken Mısır'da İbrâhim Gülşeniye varıp Uşşâkî halkasına girdi. İstanbul'da muhtelif tekkelerde irşad görevi yaptı. Vefat edince Rumeli Hisarı, Kabalar denen yerde defnedilmiştir. Buraya Durmuş Dede Tekkesi de denmiştir. Sadrazam Rüstem Paşa (906-969/1500-1561) İstanbul tarafından bir Halife buldurması için ricada bulunmuş ve Zarîfî'ye intisab ederek Langa Mahallesinde yaptırdığı bir zâvîyeyi ihsan buyurmuştur. Vahdet-i Vücûd görü-

³⁰ Taşköprü-Zâde, eş-Şakâyık, 395; Kefevî, a.g.e., Atâî, a.g.e., 129, 248, 9; Baltacı, a.g.e., 391.

³¹ Atâî, a.g.e., 134; Baltacı, a.g.e., 121.

şünden ötürü tarikat arkadaşı Karamanlı Vahdet'in 957 de öldürülmesinden zan altında kalmıştır. 102 sene yaşadı.³²

30 – Ebussuûd b. Şeyh Muhyiddin Mustafa el-İmâdî, el-İskilibî (896-981/İstanbul 1491-1573)

Bazı kaynaklara göre İbn-i Kemal'in tilmiz-i hasları olarak tahsilini tamamlayan Ebussuûd Mehmed Efendi XVI. asrı şereflendiren büyük alimlerdenidir. İskilipli olduğu nakledilmekle beraber ihtilafıdır. İstanbul yakınında Direkli diye anılan bir köyden olduğu da nakledilirse de bu köyün nerede olduğu da bilinmemektedir. Bu yüzden de İmâdî (Direkli) lakabıyla anılmıştır.

Devrin meşhur alimleri Müeyyed-Zâde (922/1516), İbn-i Kemal (940/1533-34) ve Mevlânâ Karamânî (923/1517) den tahsilini tamamladı. II. Bayezid'in iltifatıyla, bu dönemde kendisine 30 akçe Çelebi ülüfesi bağlandı. İcâzetini İbn-i Kemal verdi. İnegöl, İstanbul, Gebze ve Bursa medreselerinde müderris oldu. İstanbul ve Bursa kadıliklarında bulundu. Rumeli Kazaskeri oldu. 952/1545-46 da Şeyhulislâm olan Ebussuûd Efendi, Hoca Sadeddin (1008/1599-1600), Bâkî (1008/1599-1600), Kınalı-Zâde Hasan Çelebi (1012/1603-4) gibi bir çok değerli âlim ve edîb, şair yetiştirdi. İstanbul'da mektep ve hamam, İskilip'de cami olmak üzere hayır müesseseleri inşa ettirdi. Büyük bir devlet adamı olan Ebussuûd, bir çok dalda yazmış olduğu eser ve makaleleri ile de haklı şöhrete ulaşmıştır. Bunlar arasında İrşâdül-Aklî's-Selîm... isimli Tefsiri ile Sultânül-Müfessirin ünvanına layık görüldü. Müteahhirin ordusunun öncüsü vs. gibi yüceliğini anlatan bir hayli ifade kullanılmıştır.³³

31 – Pervîz Efendi (Molla Pervîz) (987/1579)

Ümerâdan Nişancı Abdi Bey'in oğlu olup, Anadolu Kazaskerliğine kadar yükselmiş bir ilim adamıdır. Kemal Paşa-Zâde'den Mülazemetle ilk defa 30 akçe ile İstanbul'da Eski İbrahim Paşa, 939/1532 de Mahmut Paşa, 942/1535 de Edirne Dâru'l-Hadis, 945/1538 de Semâniye'den Akdeniz ci-

³² Atâî, a.g.e., 201; Müstakîm-Zâde, S.S., a.g.e., v., 306b.

³³ Atâî, a.g.e., 183-88; Bursalı, M. Tahir, Osmanlı Müellifleri, 1, 306, İst., 1976; Uzunçarşılı, a.g.e., 235 ve Osmanlı Tarihi, II, 677, Ank., 1977; Serkis, Yusuf İlyâs, Mu'cemü'l-Matbûâtî'l-Arabiyye ve'l-Muarraba, I-IV, Kahire, 1346, 1928; Bilmen, Ömer Nasûhî, İstîlâhât-ı Fikhiyye Kamûsu, 1, 357, İst.; Evliya Çelebi, Seyahatnâme, 1, 173; Aydemir, Dr. Abdullah, Ebussuûd ve Tefsirdeki Metodu, Diyanet Yayınları, no. 195, Ank., Tarihsiz, bu zat hakkında önemli çalışma.

hetindeki Çifte Akkurşunlu Medreselerine müderris oldu. 950/1543 de azlolunduktan bir müddet sonra Semâniye'nin Karadeniz ciheti ikinci medresesi olan Çifte Başkurşunlu'ya müderris oldu. 955/1548-49 da Bağdatta başlayan kadılığı Halep, Şam, Kahire, Edirne ve 968/1560-61 de İstanbul Kadılığı ile devam etti. 971/1563-64 de Anadolu Kazaskeri olan Pervîz Efendi 974/1566-67 de resmi görevden azlolundu. Ancak 984/1576-77 de yeniden Kazaya intisabla Mekke Kadısı iken vefat etti. İlmi, fazlı ve ibadetiyle anıldı. İskilipli Şeyh Muhammed'e intisab etti. Muhtelif telhîs, ta'lik ve risaleleri vardır. İstanbul Fatih'de bu gün yeri bilinmeyen bir medrese yaptırmıştır. Şu beyit onundur:

Kadrini, zülâl i hoş güvâr-ı lutfun,
Germâye i kahra girmeyen bilmez.³⁴
Ölüm Tarihi Tesbit Edilemeyenler:

32 – Sihri

Edirnelidir. Adı Mehmeddir. Dîvdest oğlu diye tanındı. Kemal Paşa-Zâde Edirne Kadısı (922-1516 iken katipliğini yapmıştır. Daha sonra vergi toplama görevinde bulunmuştur. Eskilerden birçok şiir ezberlemiştir. Geçmişe aid hikayeler, latifeler ve sohbetler yazdı.³⁵

33 – Zuhûri

Aslen Manastırlı Dûlbend-Zâde'lerdendir. Kemal Paşa Zâde'den mülâzim olup 40 akçe ile kadı olmuş ve Manastırda vefat etmiştir. Şairdir. Şiirleri sade ve incedir. Hafif meşrep mısralar da işlemiştir:

Sever gönlüm şu dildârı cefâsın olsun olmasın
Kabulettim cefâsın vefâsı olsun olmasın.
Zuhûri hacrine tenhâ gelirse ol melek sîmâ
Öp ağzın, dudağın em, rızası olsun olmasın.³⁶

34 – Selmân

Aydında doğdu. Kemal Paşa-Zâde'den Mülâzim oldu. Sahın'da müderrislik, bazı yerlerde ve Birgi'de Kadılık yaptı. Kanûnî dönemi ortalarında öldü. Dîvânı vardır.³⁷

³⁴ Atâi, a.g.e., 253 vd; Baltacı, a.g.e., 334; İpekten, a.g.e., 338, A.

³⁵ İpekten, a.g.e., 448, AÇ., HÇ., K., E.

³⁶ Müstakim-Zâde, a.g.e.; İpekten, a.g.e., 554, L., AÇ., HÇ., B.

³⁷ İpekten, a.g.e., 435, AÇ., HÇ., E.

35 – Cevânî

Aslen Turhal'dandır. Kadı-Zâde lakabıyla anıldı. Genç yaşta ilme heveslenen civânî Kemal Paşa-Zâde'ye intisâb etti, ve O'ndan Mülâzim oldu. Daha sonra Vize'de (Tire'de) Kadı iken öldü.

İki Beyit:

Goncaya ol la'l-i dür pûşi nice teşbih edem,
Gonca ancak bir dehendir kim anın dendânı yok.

Aşık olan şem'den görmek gerekdir yanmağı,
Yüreği yanar, yaşı akar, velî efgânı yok.³⁸

36 – Mısır Kadısı Mehmet Bey

Hadîkatü'l-Cevâmî', 181 de Kemal Paşa-Zâde'nin mezarından bahsedilirken: "Şâkirdanından Mısır Kadısı Mehmet Bey, etrafında taşdan parmaklık yaptırmıştır." denilmekle beraber Mehmet Beyin kim olduğu açıklanmamıştır.

KISALTMALAR

- A : Ahdî, Gülşen-i Şuarâ
AÇ : Aşık Çelebi, Meşâ'ûru-ş-Şuarâ
B : Beyânî Tezkiresi
E : Enisü'l-Müsâmirin
F : Fâizî, Zübdetü'l-Eş'âr
HÇ : Hasan Çelebi, Tezkiresi
K : Kühü'l-Ahbâr
L : Latîfî Tezkiresi
R : Riyâzî Tezkiresi
S : Sehî Tezkiresi

³⁸ Müstakim-Zâde, a.g.e., 175a; İpekten, a.g.e., 93, S., HÇ., E.

TÜRKLERİN YÖNETİMİ DÖNEMİNDE CEZAYİR'İN İDARESİ VE KURUMLARI

SABRİ HİZMETLİ*

Cezayir'de yüzotuz yıl kadar süren Fransız sömürgeci yönetimi önemli politik ve sosyal dengesizliklere sebep olduğu gibi, ülkenin idaresi, askerî, iktisadî ve kültürel kurumlarının varlığı yönünden de olumsuz bir tablo bırakmıştır. Cezayir'in böyle bir duruma düşmesi, gerçekte, işgal ettiği ülkeyi her bakımdan sömürmeyi ve kendisine bağımlı durumda bırakmayı gaye edinen işgalci düzenin doğal sonucudur.

İşgal öncesinden mevcut olan kurumların bir bölümünü Fransa'nın çıkarları yönünde işleten sözkonusu yönetim, birçok kültür ve eğitim kurumu ile ibadet yerlerini kuruluş amaçları dışında kullanmış, bunlardan bir bölümünü de kiliseye çevirmiştir. Müslüman halkın dilini, dinini, tarihini, milli ve manevî değerlerini yok sayan, inanç ve ibadet hürriyetine saygılı olmayan Fransız idaresinin tamamen ortadan kaldırdığı veya kiliseye dönüştürdüğü kurumların sayısı ise çok fazladır. Başkent Cezayir'deki Seyyide Camii, Hasan Paşa (Kütşavet) Camii ile Besnin Ali Camii ve Daru's-Sultan onlardan sadece birkaçıdır.

Gerçek böyle olmasına karşın, Claude Bontems, P.Boyer ve benzeri Fransız yazarlar, Cezayir halkını öz değerlerinden koparan bir eğitim ve kültür politikası izleyen, ülkedeki çeşitli kurum ve kuruluşları ortadan kaldıran Fransız idaresini savunmakta, mevcut yönetimi Fransa'daki yönetimin bir uzantısı göstermektedirler. Cezayir'de işgal döneminde adil bir düzen olduğunu ve ülkeyi kalkındıracak tüm kurum ve kuruluşların mevcut bulunduğunu ileri sürmektedirler. Onların bu iddialarından sadece son ikisinin şu yönden doğru olabileceği görüşündeyiz: Cezayir'i çok kısa zamanda Fransa'nın emperyalist emellerini gerçekleştirdiği bir ülke yapmak isteyen yöneticiler, valiler ve mahalli emirler doğrudan Fransa kralı tarafından tayin edilen kimselerdi. Bu insanlar görevlerini tam olarak gerçekleştirmenin çabası içinde olmuşlardır. İkinci olarak Fransız idaresi, çok önemli bir Akdeniz ülkesi olan, Afrika kıtasına açılan kapı durumunda bulunan, çok zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarına sahip olan Cezayir'den bir daha çıkmamak

* A.Ü. İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Başkanı.

ve ülkeyi Fransa'nın bir eyaleti yapmak için çalışmışlar, bu amaca yönelik birçok kurum kurmuşlardır. Nitekim Cezayir, idarî yönden de, 1870 yılında doğrudan Fransız savaş bakanlığına bağlandı ve bu yönde kurumlaştırılması yönüne gidildi.

Osmanlı dönemi Cezayir kurumları tarihiyle ilgili olarak belirtilmesi gereken ikinci husus kaynak konusudur; sözkonusu dönemdeki Cezayir kurumlarını müstakil olarak inceleyen matbu ve gayri matbu hiçbir Arapça müstakil esere-araştırdığımız kadarıyla- rastlayamadık. Türk hakimiyeti dönemini ele alan Arapça tarih kitapları, seyahatnâmeler, terâcim kitapları, fikhî- dinî ve edebi eserler, ülkedeki kurum ve kuruluşları, genel durumları veya isimleri itibariyle sözkonusu etmektedir.¹

Buna karşılık belirtilen devirdeki Cezayir kurumlarıyla ilgili olarak yazılmış birçok Fransızca ve İspanyolca kitap mevcuttur, ama eski sömürgeci-lerce yazılan bu kitaplarda Cezayir kurumları tarihi oldukça sübjektif tarzda ele alınmaktadır.²

¹ Seyahatnâmeler, genel tarih kitapları ile dinî ve edebi literatüre ait eserler Cezayir'deki kurumlardan öz olarak söz ederler. Bkz. mesela. Yefrîni, "en-Nuzhetu'l-Hâdî fi Ulemâi'l-Karnî'l-Hâdî"; Eb'u'l-Kasım ez-Zeyyânî, "et-Tercümânetu'l-Kübrâ"; İbn Sahnûn er-Râşîdî, "es-Sağrul-Cem'ânî fi İbtisâmî's-Sağri'l-Vahrânî"; Şeyh Abdurrahman b.Muhammed el-Ciyâlî, "Tarihü'l-Cezâiri'l-Amm" (Cezâir 1402/1982); İbnu'z-Zâkir, "er-Rihle" (Cezair 1902); el-Mehdi el-Bu'abdelî, "Lamahât min Tarihi Bûna" (Multeka fikri'l-İslâmî-el-Âşir-Annabe 1976, s. 57-90); Ebu'l-Kasım Sa'dullah, "Tarihü'l Cezâiri's -Sakâfî" (Cezâir 1985). Ayrıca Fikri'l-İslâmî Sempozyumu(9), Tlemsen 1975'de sunulan tebliğler; çünkü bu sempozyum Osmanlı Devri Cezayir Tarihine ayrılmıştır.

² Bu tür eserlere örnek olarak bkz.: Claude Bontems, "Manuel des Institutions Algeriennes de la domination turque à l'indépendance" (ed. Cujas, 1976); C. Collot, "Les Institutions de l'Algérie" (1830-1962), cours polycopié de la Fac. du Droit, Alger 1970; P.Boyer, "L'Evolution de l'Algérie Mediane" (Paris 1960); H. Coste, "Les impôts achour et hockor dans le département de Constantine" (Alger 1911); P.Leroy-Baeulieu, "L'Algérie et la Tunisie" (Paris 1897); Sabaterys, "Elements du droit musulman et organisation de la justice dans le pachalik d'Alger avant 1830" (Alger 1866); N.Robin, "Notes sur l'organisation militaire et administrative des Turcs dans la Grande Kabylie" (R.A. 1873, s. 132 ve devamı); L. Lacoste "la Marine algérienne sous les Turcs" (Paris 1931); P.Boyer, "Contribution à l'étude de la politique religieuse des Turcs dans la regence d'Alger, "XVI-XIX. é siècles" (Revue de L'Occident et de la Méditerranée, 1966, s. 11-50); LRinn, "Marabouts et Khouan" (Alger 1884); E. de Neveu, "Les Khouans, ordres religieux chez les Musulmans d'Algérie" (Alger 1913); H. de Grammont, "Histoire d'Alger sous la domination turque" (Paris 1887); Federmann et Aucapitaine, "Notices sur l'histoire et administration du beylik de Titteri" (R.A., 1865 et 1867). Bunların ve benzeri kitapların yazarları çoğunlukla Avrupa devletlerinden, özellikle de Fransa tarafından gönderilen misyoner papazlardır.

Türklerin yönetimi döneminde Cezayir'in yönetimini ve kurumlarını şöyle bir düzen içinde ele alabiliriz:

I – İdâri Yapı ve Kurumları

XV. yüzyılda 'Orta Mağreb' (el-Mağrebu'l-Vustâ)-bugünkü Cezayir- bir anarşi devri yaşıyordu; XVI. yüzyılın başında bu durum daha da kötüleşmişti. Bu sırada Hafsoğulları Tunus ile Trablus ve Cezayir'in Doğusunda, son Abdülvâdi oğulları ise, eski hükümdarlıklarının başkenti olan Tlemsen ve dolaylarında hüküm sürüyorlardı. Bu iki devlet arasında irili ufaklı birtakım mahalli emirlikler ve bağımsız beldeler mevcuttu. Ülkenin içinde bulunduğu anarşi durumu emperyalist İspanya'yı iştahlandırdı ve İspanyollar 1505-1511 yılları arasında Cezayir'e deniz yoluyla saldırdılar; Merse'l-Kebîr, Vahran, Mustâganem, Tenes, Şerşel, Cezâyir, Delli ve Bicâye gibi sahil şehirlerini işgal ettiler. Neticede Müslüman Cezayir halkı Hıristiyan İspanyolların idaresinde yaşamaya başladı.

Bu sıralarda Cîcil'de karargah kurmuş olan Oruc ve Hızır Reis kardeşler bu durum karşısında sessiz kalmadılar. Halkın daveti üzerine 1514'de Cezayir'e ayak bastılar.³ Önce, Napoli'den Barcelona'ya girmekte olan ve 300 kadar asker ile önemli miktarda cephane taşıyan Napoli gemisine saldırdılar. Ancak birkaç defa saldırdıktan sonra gemiyi ele geçirdilerse de, Oruc Reis yaralandı. Gemiyi ve içindekileri karargahları olan 'Halku'l-Vâdi'ye getirdiler. Oruc Reis, aldığı bu yaranın tesiriyle 1514 veya 1518'de ölürken,⁴ Mitice, Dahra, Varsenis ve Tlemsen şehirleri İspanyollardan geri alındı.

³ Günümüz Cezayir kültür tarihi yazarlarından Ebu'l-Kasım Sa'dullah, Cezayir'in Türk hâkimiyeti devrini 920/1514 veya 1516 yılından itibaren başlatmanın yanlış olduğunu, çünkü bölgedeki Türk varlığının çok öncelere vardığını hatta 897 H. yılında Garnata'nın düşüşüne rastladığını belirtir (Sa'dullah, "Tarihu'l-Cezairi's-Sakafi", C. 1, s. 131). Nitekim Piri Reis (Ahmed b.el-Hac Muhammed el-Kirmâni)'in "Seyahatname"sinde kaybettiğine ve bazı mahalli kaynaklardaki bilgilere bakarsak, Osmanlıların Cezayir'in sahil halkı ve özellikle de din görevlileri ile münasebetleri vardı: onlarla anlaşılıyorlar ve ortak düşmana karşı birlikte savaşıyorlardı. Piri Reis, 896/1491 yılında Bicâye'de bulunduğunu kaybeder (R. Mantrant, Revue d'Occident Musulman", 1973, numero: 15-16, pp. 150-168; yazar burada Piri Reis'in Seyahatname'sini tanıtır).

⁴ Oruc Reis'in ölüm tarihi ve gömüldüğü yer konusu ihtilafıdır. Çoğunluğun görüşüne göre 29 Eylül 1518'de şehid olmuştur ve Fas yolu üzerindeki "Benî Snassen Dağı"nın eteğinde gömülmüştür. Bazıları da onun Rio Salado savaşında yararlandıktan sonra 1518'de şehid olduğunu ve Ayn Temuşent'te medfun bulunduğunu söylemektedir. Nitekim Ayn Temuşent belediyesi her yıl Temmuz ayının ilk haftasında "Oruc Reis'i anma" törenleri düzenlenmektedir. (Ayrıca bkz.: Abdulhamid b. Eşnahu, "El-Eyyâmu'l-Ahîre li-mulûki Beni Zeyyan ve İstîşâdu Oruc", (Multeka li'l-Fikri'l-İslâmi, Tlemsen 1975, ss. 41-48).

Oruc Reis'in ölümü üzerine yerine geçen Hayreddin Paşa (Hızır Reis), Osmanlı sultanı Yavuz Sultan Selim'e itaat etti. Sultan Selim ise emrine 2000 asker vererek onu Cezayir Beylerbeyi tayin etti. İşte bu tarihten itibaren (1518) Cezayir'de Türk hâkimiyeti resmen başladı. 1518'de başlayan Türk hâkimiyeti, Cezayir'de, Fransızların bu ülkeyi 1830'da işgal etmesine kadar devam etti. Türk yönetimi ile birlikte Cezayir'de yeni bir dönem yaşandı.

Türk yönetimi Cezayir'de eski düzenle olan ilişkiyi kesti. Ülkede, Osmanlı Devlet teşkilatına benzer bir teşkilat kurulmaya başladı; yeni bir yönetim kuruldu ve birtakım ıslahat yapıldı. İslâm dünyasındaki geleneksel kurumlar burada tesis edilmeye çalışıldı. İstanbul'dakilere benzeyen idarî, askerî, adlî, mâlî ve ilmî kurumlar meydana getirildi. Bunlar ülkeye yeni bir görünüm vermeye başladı.

Türk hâkimiyeti dönemi Cezayir idaresi ve kurumlar tarihi, tıpkı siyasi ve kültürel tarihi gibi, zamanla gelişen ve değişen yönetim düzenine paralel olarak, bölümlere ayrılır. Bu dönem, Beylerbeylik, Paşalık, Ağalık ve Dayılık devirleri şeklinde ele alınır.⁵

1) *Beylerbeylik Devri (1518-1587)*; 60 yıl kadar süren bu dönem zarfında Cezayir yeni bir yönetim şekline sahne olmuştur. Ağabeyinin ölümü üzerine yönetimi ele alan Hayreddin Paşa (Hızır Reis), 1518'de Osmanlı sultanı Yavuz Selim'e bağlılığını bildirince, Cezayir Beylerbeyi rutbesiyle mükafaatlandırılmış ve emrine yeniçerilerden oluşan 2000 kişilik bir askerî kuvvet verilmiştir. Cezayir'i fethedenler bu askerler olduğu gibi, daha sonraları idarayı ele geçirenler de bunlardır. "Yeniçeri Ocağı"na yönetilen yeniçeriler ülkenin ikinci önemli gücünü oluşturmaktaydılar.

Ülkenin yönetimini elinde bulunduran ve İstanbul adına iş yapan "Beylerbeyi", üç yıllık veya daha fazla bir süre ile doğrudan sultan tarafından seçilirdi. İstanbul'dan gönderilen Beylerbeyi, beyler ve paşalar "Danışma kurulunu" (ehlul-hal ve'l-akd) oluşturmalarıydı. Yeniçeri Ocağı hem Beylerbeyi'ne ve Beylere, hem de Danışma Kuruluna itaat ederdi. Bu durum, XVII. yüzyıla kadar böyle devam etti; bu tarihten itibaren artık askerler idarede kesin söz sahibi olmaya başladılar; Sultan tarafından tayin edilen beyler ve paşaları İstanbul'a geri gönderdiler, yerlerine kendi aralarından birini (dayı) seçtiler. Beylerbeyi'nin ve beylerin İstanbul'dan tayin edildiği zamanda Ce-

⁵ Bazı tarihçiler, Beylerbeylik döneminden önce, ayrıca "Türk Fetih dönemi" (920-950/1514-1544) ayrımını yaparlar.

zayir ile Bâb-ı Ali arasındaki ilişkilerin çok iyi olmasına karşılık, XVII. yüzyıldan itibaren mevcut ilişkilerde kötüleşme gözlenmiştir.

Cezayir Beylerbeyi Uluc Ali Paşa'nın (saltanatı: 1568-1587) ölümü üzerine Beylerbeylik düzeni sona erdi, "Paşalık Devri" başladı.⁶

2) *Paşalık Devri (995-1069/1587-1656)*; Beylerbeylik düzeninden önemli farklılık gösteren bir yönetim şeklidir. Bu dönemde Cezayir hem Osmanlı Devleti'yle hem de komşu ülkelerle olan ilişkilerini yeniden düzenleyip geliştirdiği gibi, iç işlerinde de büyük bir serbesti elde etmiştir. Öyle ki, bazı tarihçiler bu dönemde Cezayir'i müstakil bir ülke sayarlar; çünkü Cezayir idaresi, Osmanlı Devleti'ne danışmadan, Avrupa ülkeleriyle çeşitli ticarî ve iktisadî antlaşmalar yapabiliyordu.

Paşalık idaresinde, Yeniçeri Ocağı yönetimde söz sahibi oldu ve ön plana çıktı. Zaman zaman ayaklanan yeniçeriler, tıpkı XVII. ve XVIII. yüzyıl Türkiyesinde olduğu gibi, bir çok yöneticinin ve Paşa'nın öldürülmesine sebep oldular. Bu devirde, Paşa'nın yanında Ocak'tan oluşan ve yönetimde söz sahibi olan bir "Divan" vardı. Paşa, devlet işlerini, ayda dört defa toplanan bu "Divan"a danışarak yürütürdü. Cezayir'de 1634'lü yıllarda 22 bin civarında yeniçeri olduğu belirtilir.⁷

Tayfa reisleri de, Paşaların yönetiminde, idarede büyük ağırlıkları olan bir kuvvet oluşturuyorlardı; 13 yıl kadar sürecek olan "Ağalar Devri"ne gelinceye kadar ülkenin iç ve dış meselelerini yönetenler, Ocak ile işte bu Tayfa reisleriydi.

Ocaklılardan meydana gelen Divan, 1659 yılında, yaptığı bir toplantıda alınan bir kararla "Paşalık Devri"nin sona erdiğini açıkladı.

3) *Ağalık Devri (1069-1081/1659-1671)*; Büyük çoğunluğu Ocak'lılarca öldürülen Paşalar devrinin son buluşu, Ocak'ın devlet idaresince kesin söz sahibi oluşunun başlangıcıdır. Bu tarihten itibaren, ülke bir bakıma Yeniçeri Ocağı'nın eline geçti. Cezayir artık, Ocaklılardan meydana gelen Divan'ın koyduğu kurallar ve yine onlarca seçilen Ağa'nın kararlarıyla yönetilecektir. Aslında, Divan'ın başına geçen Ağalar'ın tamamına yakını öldürülmüştür; Halil Ağa 1659'da, Ramazan Ağa 1661'de, İbrahim Ağa 1662'de, Şaban Ağa 1665'de, Ali Ağa da 1671'de öldürülmüştür. Artık Cezayir bir anarşi devrine girmiştir.

⁶ Claude Bontems, "Manuel des Institutions Algeriennes, C.1, s. 31, 38.

⁷ Aynı kitap, ss. 34-36; Abdurrahman el-Ciylali, "Tarihu'l-Cezâiri'l-Amm, C.3, s.225.

4) *Daylık Devri (1082-1246/1674-1830)*; Cezayir'de bölük bölük bölünen ve parçalanan yeniçerilerin, içlerinden bir "Dayı"yı yönetime getirdikleri dönemdir. Bu devirde, ülke her yönden kurumlaştı; özellikle dinî ve ilmî yönden gelişti, iktisadî yönden de önemli ölçüde kalkındı. Ne varki, düşman güçleri Cezayir'in ekonomik ve kültürel yönlerden kalkınmasına fırsat vermediler ve ülke çeşitli düşman saldırılarına maruz kaldı. Bu dönemde birçok dirayetli dayı yönetime geldiği gibi, âciz ve câhil dayılar da iş başına gelmişlerdir. Her iki özellikteki dayıların yönetime gelmesinde Yeniçeri Ocağı'nın tesiri büyüktür.⁸

Osmanlı himayesindeki Cezayir'in üçbuçuk asra yakın tarihi işte bu yönetimlerde geçmiştir. Ülke, bu devrede, idarî, askerî, siyasi, iktisadî ve kültürel alanlarda büyük gelişme gösterdi; yöneticiler ülkenin imarı ve gelişmesi için büyük çaba gösterdiler. Pekçok idarî, askerî, ilmî ve ictimai kurum meydana getirildi. Türk hâkimiyeti Cezayir'e birçok yönden damgasını vurdu.

İstanbul'dan tayin edilen Beylerbeyi, Paşa veya Ağa, ülkeyi merkezi bir idare ile yönettiler. Sultan adına hükmeden bu yöneticiler her türlü yetkiyi elinde bulunduruyorlardı. Beylerbeyi, kesinlikle Türk asıllı idi ve Osmanlı Devleti'ni temsil ederdi. Son Cezayir Beylerbeyi, 1587 yılında ölen Uluc Ali Paşa idi.

a) Merkezî Yönetim ve Yöneticiler

Paşalar ve Ağalar devrinde yönetimde değişiklik oldu; özellikle üst rütbeli subaylardan ve bazı memurlardan oluşan bir "Divan" kuruldu ve bu kurum devlet idaresinin en yetkili organı oldu. Artık ülkenin yöneticisini de bu kurum seçmeye başladı. Cezayir, bu Divan'dan gelen bir bey, paşa veya ağa tarafından idare edildi. Bir bakıma "Millî Meclis" veya Millet Mec-

⁸ Cezayir tarihi ile ilgili çalışmalarıyla tanınan Fransız yazar P.Boyer, Cezayir'in Osmanlı yönetimi devrine müstakil çalışmalar ayırmıştır. Türk hakimiyetini çeşitli yönleriyle inceleyen P.Boyer, dayılık devri kurumlarıyla ilgili ayrıntılı bilgiler verir. H.de Grammont'un çalışmaları ile bazı yazmalara dayanan P.Boyer, mesela, "Des Pachas Triennaux à la Revolution d'Ali Khoja" (R.H. 1930, s. 99 vd.) adlı çalışmasında, dayılık döneminin üç safhadan geçtiğini gösterir; 1671'den 1710'a kadarki dönem: Bu dönemde dayılar ordunun elinde oyuncak oldular. Bu zaman içerisinde iktidara gelen 11 dayıdan beşi sürgüne gönderildi, beşi öldürüldü, biri de tabii ölümle öldü; 1710'dan 1798'e kadarki safha; dayılar tamamen Erkan'a dayanmaktadır, 9 dayının hüküm sürdüğü bu devrede sükûnet vardır; 1798'den 1830'a kadarki safha; Devlet Erkan'ı arasında bölünmeler vardı ve iktidar çatırdıyordu; 9 dayıdan 6'sı öldürüldü.

lisi statüsüne sahip olan bu kurum, Yeniçeri Ocağının üst rütbeli subaylarının tamamı ile devlet erkanını bünyesinde topluyordu.

Ancak Divan kurumu da zaman içerisinde birtakım değişiklikler geçirdi. Paşalar idaresinden itibaren devletin en büyük kurumu niteliği kazanan Divan, dayılar devrinde iki kademeli bir statüye sahip oldu: büyük divan ve küçük divan.

Büyük divan başlangıçta yüksek rütbeli subaylardan oluşuyordu. Daha sonra kâdı ve haneî müftüsü de büyük divan azası oldular. Çok kalabalık azası bulunan büyük divanda teorik olarak bin kişi bulunmaktaydı; pratikte ise, illerde ve ilçelerdeki üst düzey yöneticileri ile mahallî âmirler katılırlardı. Büyük divan "Ağa" tarafından yönetilirdi ve ülke işlerinin yürütülmesinde en etkili organdı.

XVII. yüzyılda kurulan küçük divan ise ordudaki yüksek rütbeli subaylardan meydana gelirdi. Dinî, adlî ve kazaî işlerle görevli kadılar, müftüler ve benzeri kişiler de küçük divanın üyeleriydiler. 1681 yılında 30 kadar kişi tarafından teşekkül eden küçük divan, yine bir "Ağa" tarafından yönetilirdi. Hergün toplanarak ülkenin günlük işlerini görüşürdü. Daha sonraları gelişti ve büyüdü, üye sayısı 100'ü geçti.⁹

Öte yandan, ülkenin mülkî âmirleri, kendilerine "Erkân" veya "Büroktarlar" (Puissances) denilen bir topluluktuktu. Her beylik içerisinde belli bir bürokratik düzen çerçevesinde görev yapan Devlet Erkanı veya üst yöneticiler (İktidarı ellerinde bulunduranlar), ülkenin en yetkili idarî ve siyâsî şahsiyetleriydiler.

Devlet Erkânı denilen bu kişiler kimlerdi? Onları şu şekilde tanıtabiliriz:¹⁰

Dayı: Paşalar, ağalar ve dayılar Devlet Erkanı'nın başlıdırlar. Dayılık döneminde Erkan, idarede söz sahibi oldukları için, Dayı'yı özellikle zikrettik. Nazariyede büyük divan üyelerince seçilen dayı, gerçekte Ocak'ın arzusu istikametinde iktidara gelirdi. Her ne kadar dayılar bu tür bir seçi-

⁹ C.Bontems, aynı kitap, s. 36-38.

¹⁰ Erkân-Üst yöneticiler (Puissances)ın varlığı, 1718 tarihinden itibaren, yani İstanbul'dan Paşalık unvanı elde eden Ali Çavuş (1710-1718)'ün hükümdarlığı zamanında kendini hissettirdi. 1718'den 1808'e kadar iş başına gelen bütün beyler bu Erkân arasından tayin edildiler ve genellikle birbirlerinin akrabasıydılar; Hazneci Muhammed b. Osman, Arablar Ağası Kör Kâdı, Hazneci İbrahim, Küçük, Hoca Muhammed b. Bekir bunlara örnek gösterilebilirler.

me karşı çıkmışlarsa da, birçokları yine Ocak taraftarlarınınca çok kötü bir şekilde öldürüldüler. Bununla birlikte dayılar, teorik olarak, hedeflerini belirleme hakkına sahiptiler, ölmeden önce yerlerine birisini seçebiliyorlardı.

Dayılık döneminde iki yoldan iktidara geliniyordu; Erkan'a veya üst yöneticiler topluluğuna mensup olmak, Paşa, Ağa ve dayı gibi ülkenin mutlak hakimi olan biri tarafından tayin edilmek ya da Ocak'ın temsilcisi durumunda olan Divan tarafından seçilmek lazımdır. 1671'den 1830'a kadar olan dönemde devlet kurumlarında bazı düzenlemeler yapılmaya çalışıldı; özellikle de Ocak'ın devlet idaresindeki etkisi azaltılmaya, askerler kışlaya döndürülmeye uğraşıldı. 1710 tarihinden itibaren "Paşa" unvanını da alan Bey, iki yönlü unvan ve yetkiye sahipti. Bey hem askerî kaftan hem de bey libası giyerdi. Böylece biryandan siyâsi bir güce sahipti diğer yandan Ocak'ın başı durumundaydı. Orduyu yönetmek, asayişin sağlanmasına çalışmak ve yeniçerilerin maaşlarının ödenmesini temin etmek başlıca görevleriydi.

Bu duruma göre, siyâsî düzen, cumhuri ve askerî olmak üzere iki temele dayanıyordu. Cumhuri idi, çünkü yöneticilik mansıbı seçim yoluyla elde ediliyordu, verâsetle değil; askerî idi, çünkü bey veya dayı askerler arasından belirlenirdi.

Cezayir'in üst düzey yöneticileri, genellikle Türkler, bazan da "Kuloğlu"¹¹ veya "Koroğlu" aileleri arasından seçilen kimselerdi.

Erkân-Üst yöneticiler (Puissances); Sayıları çok değişkendir. Oluşturdukları konsey, Paşa'nın veya dayının isteğine göre değişir. Paşa veya dayı konseyi istediği gibi kurar; fakat, dört kişi konseyin tabii üyesidir; bunlar Beylik'in en üst düzey yöneticileridir. Erkan'da görevli ve konseyin daimi üyesi olan bu dört kişi, hazneci, Araplar ağası, atlar hocası ve vekil harcıdır.¹²

Hazneci; en büyük güç (puissance) tür; Beylik'in irad kaynaklarını oluşturan gelirleri toplamakla görevlidir. Hazineye giren malları ve gelirleri özel bir kaydediciye yazar; Bey tarafından belirlenen miktardaki yeniçeri maaşının ödenmesini yapar. Haznecinin bir numaralı devlet adamı olmasını sağlayan da özellikle bu fonksiyonudur.

¹¹ Gerek Yeniçeriler gerekse idârî, askerî, iktisadî ve ilmi görevler yapmak üzere İstanbul'dan gönderilen Türkler bekar olarak Cezayir'e geliyorlardı. Bunların önemli bir kısmı Endülüs'lü kadınlarla evlendiler. Bu tür evlilikten yeni bir nesil teşekkül etti ki, bunlara "Koroğlu" ve sonraları "Kuloğlu" denilmiştir. Söz konusu ailenin ülke yönetimindeki payı büyüktür.

¹² Bontems, aynı kitap, s. 48-50.

Cezayir Beylerbeyliğinde mâli meseleler en önemli konulardan biri oldu. Bu konuda, çeşitli dönemlerde çok değişik tedbirler alındı. Hazinesinin anahtarı, 18. yüzyılın başındaki Ali Hoca isyanına kadar, Bey'deydi. Bu isyandan sonra hazinenin anahtarı ondan alınmış ve Bey tek başına hazineye girememiştir. Devletin mâli işlerinden sorumlu en yetkili kişi hazneci olmuştur.¹³

Araplar Ağası; ülkenin yerli halkı olan Araplardan meydana gelen kuvvetleri yönetirdi; savaşta ise kuvvetlerinin kumandanlığını yapardı. Dayı, özellikle yeniçeri isyanında, Ocak'a karşı bu kuvvetleri kullanırdı. Araplar ağası, belli bir süre zarfında (18. yüzyılın başına doğru) Cezayir şehrinin tamamının (dâru's-sultan) kumandan ve âmiri oldu.¹⁴

Araplar ağası, mahalle ağası veya sipahiler ağası diye de çağırılırdı; sultanın sarayının güvenliğinden sorumluydu.

Atlar Ağası (hocatu'l-hiyel); başlangıçta, vergi adıyla verilen atları tespit etmekle görevliydi, daha sonraları her türlü vergiden sorumlu kişi oldu. Gelirleri yeniçeriler arasında paylaştıran da o idi. Ülkenin ekonomisine hâkim olan Atlar ağası, yeniçerilerden artan gelirleri halk arasında taksim ederdi.¹⁵

Vekilharcı; deniz(bahriye) işlerinden sorumluydu; tayfa reisliği ile iyi ilişkiler içerisinde olmak durumundaydı. Dış ilişkilerde de etkiliydi. Deniz kuvvetlerinin ihtiyaçlarının karşılanması, gerekli araç ve gereçle donatılması, gemi alımı vs. ile uğraşmak da vekilharcının vazifesiydi.¹⁶

b) Mahallî Yönetim ve Yöneticiler

Mahallî idare görevlileri genelde iki sınıfa ayrılırlar: Âmirler ve memurlar. Âmirlerden dördü buldukları yerin en büyük mülki âmiri durumundaydı; bunlar, vilâyette vâli, Vatan'da veya kabilede kâid, ilçe ve kasabalarda ise kâdi-hâkimdir. Köylerin veya firkaların yöneticileri ise "şeyhler"dir.

¹³ P. Boyer, Des Pachas Triennaux à la Revolution d'Ali Khoja, s. 110.

¹⁴ C. Bontems, a.g.e., s. 50.

¹⁵ H. Coste, Les Impôts achour et hockor dans le departement de Constatine, s. 45.

¹⁶ Geniş bilgi için bkz. L.Lacoste, la Marine algerienne sous les Turcs (Alger 1884); Moulay Belhamissi, Histoire de la Marine Algerienne(depuis XV.è siècle jusqu'au XVIII.è siècle), ENAL, 1986 Alger.

Vâli (Bey); Cezayir Beyi veya dayı tarafından tâyin olunur; başkent emirleri doğrutusunda icraatta bulunur. Beyler veya vâliler Türkler ve “Kuloğulları” arasından seçilir. Bey’in veya vâlinin görevlerinin bir sınırı yoktur; idaresindeki beyliğin tüm işlerini tedvirle görevlidir. Her üç yılda bir başkent Cezayir’e giderek vergileri Beylerbeyi’ne veya Cezayir Dayı’sına takdim eder. Gerek uyguladığı yönetim gerekse vergileri takdim etme tutumu ile Cezayir Beylerbeyi’nin hoşuna gitmek ve beğenisini kazanmak durumundadır. Beğenilmesi mükafatlandırılmasına sebep olacağı gibi, hoş gitmemesi de görevinden azledilmesine yol açacaktır.

Kâid (Kaymakam, Komutan); Vatan’ın yöneticisi olup günümüzdeki kaymakama benzer. Bey tarafından tâyin olunan kâid, Türkler ve Kuloğulları arasında seçilirdi. Bey’e karşı sorumlu olan kâid, kendisine bağlı bulunan köy muhtarlarını (şeyhler) ve öteki, siyâsî-idârî yöneticileri mürakabe ederdi. Aynı şekilde kâidler buldukları yerin mâli işlerine de müdahale ederler; vergilerin nispetlerini belirler ve toplanan vergileri Bey’e takdim ederlerdi. Kâzâî meselelerle de ilgilenen kâidler, siyâsî ve adli cinayetlere müdahale ederler, çarşı-pazarın güvenliğini ve düzenini sağlardı.¹⁷

Birtakım özel işlerle vazifeli kâidler de vardı; her kabilenin vereceği öşürün miktarını belirlemekle görevli kâidler bunlardandırlar.

Hâkim (kâdı); kırsal bölgelerde, kazalardaki kâidlerin yaptıkları işlerin benzerlerini yapan yöneticidir. Şu farkla ki, kâidler Türkler ve Kuloğulları arasından seçilirlerken, hâkimler Araplar arasından seçilirler, fakat tayinlerinde çok dikkatli davranılır. Ayrıca, özel görevler yüklenen hakimler de mevcuttu; Şehir güvenliğini koruma (Garnizon) birliğini yöneten “kahya” bunlardan biridir.¹⁸

Şeyh; “fırka” (köy) düzeyinde kâidin yetkilerine sahiptir. Öncelikle bulunduğu fırkanın idaresini ve güvenliğini sağlamakla görevlidir. Şeyhler, kâidler tarafından seçilirler ve nüfuzlu Arap ailelerinden olmalarına özen gösterilir. Vergi toplamak, siyâsî ve idarî istikrarı sağlamak, Ocak’a hizmet edecek kuvvetler yetiştirmek şeyhlerin görevleri arasında yer alırdı.¹⁹

Öte yandan, sözkonusu mahalli yöneticilerin, beyin veya vâlinin, kâidin, hâkimin ve şeyhin birtakım yardımcıları ve danışmanları vardı. Bu yar-

¹⁷ Sa’dullah, a.g.e., C. 1, s. 143.

¹⁸ Bontems, a.g.e., s. 61.

¹⁹ Aynı kitap, s. 61.

dımcılar ve danışmanlar, Cezâyir Beylerbeyi'nin yardımcılarının ve danışmanlarının yaptıkları işlere benzer işler yaparlardı. Bu yardımcı memurlar genelde, bey tarafından seçilen ve atanan halife, yani bey'in kaymakamı,²⁰ mali işlerden sorumlu haznedar, resmî postadan sorumlu kişi, nakliyattan sorumlu paşa, askerî birliklerden ve asayiş kuvvetlerinden sorumlu kumandanlar ve görevleri açıkca belirlenmeyen 4 çavuştan meydana gelmekteydiler. Sözkonusu bu üst düzey memurların yanısıra, her konsey üyesinin emrinde, çeşitli konularda kendisine yardım eden yardımcılar ve danışmanlar mevcuttu. Mesela, konsey üyelerinden kâidler, yanlarında dükkan kâidi, deve kâidi olduğu halde toplantıya katılırdı.²¹

c) Öteki Devlet Memurları

İdârî işlerde çalışan çok sayıda memur vardı. Çeşitli görevler yapan memurların tâyin durumları ve sayıları görev yapılan yere ve özelliklerine göre değişmekteydi. Ayrıca, bazı memuriyetler için özel yetenekler istenmekteydi. Meselâ, önemli memuriyetlerden biri olan "hocalık",²² öncelikle memurun iyi bir idareci olmasını ve okuma-yazma bilmesini gerektirmekteydi; ayrıca, Hoca'nın örnek kişiliği ve ahlakı ile tanınmış olması lazımdı. Bu durum, memur adayının iyi bir sınavdan geçmesini, hoca olabileceğini kanıtlamasını zorunlu kılmaktadır. Hocalar genellikle Araplardan olurdu.

Devlet memuriyetlerinin büyük çoğunluğu Türklerin ve Kuloğlu ailesi mensuplarının elindeydi. Ancak, kadılık, şeyhlik, hocalık ve Araplar ağalığı gibi yalnızca Araplara has olan memuriyetler de vardı. Aynı şekilde tamamen ihtisas gerektiren ve devlet için oldukça önemli olan bazı görevler vardı ve bunlar özenle, güvenilir ve ehil olan kişilere tevdi edilirdi. Mal müdürlüğü bu tür işlere örnek gösterilebilir, ülkenin malî işlerini düzenleyen mal müdürü (el-beytu'l-malcı), maliye sahasında mütehasıs ve güvenilir bir kimsedir. Dayılık devrinde kurulan bu mansıbın sahibi kişi, bazan vekilharcı'ndan da önce gelirdi ve mali işlerden sorumlu en üst düzey görevlisi idi.

²⁰ Günümüzde Kuzey Afrika ülkelerinden Fas, Tunus ve Cezayir'de genellikle Osmanlı dönemi idârî ananesi devam etmektedir. Söz konusu ülkelerdeki idârecilerin tayinleri yine aynı yolla yapıldığı gibi taşıdıkları unvanlar da değişmemiştir; paşa, halife, kâid, vâli, haznedar, çavuş vb. gibi isimler taşımaktadırlar.

²¹ P. Boyer, a.g.e., s. 145.

²² "Hocalık" günümüzde, "müdürlük" mansıbının, hoca da müdürün karşılığıdır, buna göre Cezayir'de müdürler, mütehasıs kişilerden olurdu.

Ekili arazilerden gelen vergileri toplamakla görevli olan “Ziraat mahzeni hocası” ise, bir bakıma il Ziraat Müdürü’nün yetki ve vazifesine sahipti; kendisinden ziraat mühendisinin sahib olduğu formasyona benzer bir formasyon istenirdi. Ülkenin tuz ihtiyacını karşılamaktan sorumlu olan “Tuz hocası” (hocatu’l-melh)de, görevli olduğu alanda yetişmiş birisiydi. Adalet ve emniyet sahalarındaki memuriyetler de, aynı şekilde, ihtisası gerektirmekteydi.

Sonuç olarak söylemek isteriz ki; Cezayir, tıpkı Tunus ve Libya gibi Türk hâkimiyeti altına girdikten sonra, ilk yıllarda ortak ve daha sonra ayrı bir eyâlet olarak yönetilmiştir. 972/1564’de Cezayir Beylerbeyliği ve batı Cezayir Beylerbeyliği şeklinde iki bölgeye ayrılarak idare edilen Cezayir’in Cezayir beylerbeyi (valisi) kaptan-ı derya Piyale Paşa, Batı Cezayir’in vâlisi ise Hasan Paşa oldu. Bu ikili idare XVI. yüzyılın sonuna kadar devam etti.²³ XVII. yüzyılın başlarında Beylerbeyliği düzeninin sona ermesiyle bu ikileme kalktı, yerine tek bir eyâlet idaresi geçti.

Cezayir’in yönetim tarzı, az önce belirtildiği gibi beylerbeyliği, paşalık, ağalık ve dayılık olmak üzere dörde ayrılır. Özellikle dayılık devrinde Yeniçeri Ocağı’nın (ordu) yönetimde söz sahibi olduğu görülmektedir. Devlet başkanını bile kendi aralarından seçen yeniçeri ocakları ülkenin yönetimini uzun süre ellerinde tuttular.²⁴

Cezayir’de, özellikle paşalar, ağalar ve dayılar devirlerinde mevcudiyeti sözkonusu olan iki divan vardı. Devlet başkanından sonra ülkenin ikinci derecede sorumlu mevki idi. Bu divanlardan birisi (büyük divan) devlet başkanlığına, ikincisi (küçük divan) ise yeniçeri ocağına aitti. Yeniçeri ağasına bağlı olan ikinci divana “ağa divanları” denilmektedir; Paşa divanına “kerrâse” de denilmekteydi. Büyük divanın üyeleri haznedar (defterdar), yalı vekilharcı (gümrük ve tekel müdürü), beytul-malcı (mal müdürü), emiri-ahur, arap ağası, kadı ve yeniçeri ağasından oluşmaktaydı.

Paşa divanı, eyâlet işlerini, ağa divanı ise yeniçeri ocağı ile ilgili işleri yürütürdü. Ancak ağa divanı, 1027/1618’den itibaren hükûmete, yani beylerbeyliğine ait işlere karışmaya başladı ve vâlilerin nüfuzunun kırılmasına sebep oldu. Böylece, Cezayir Türk hâkimiyeti -Oruc ve Hızır Reis, Uluc

²³ İ.Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, III. cilt, 2. kısım, 3. bas. T.T.K. yay, XIII. dizi, s. 293.

²⁴ İhtiyar bir denizci olan ilk Cezayir dayısı Hacı Mehmet Ağa onbir yıl dayılık yaptı, fakat devlet işlerini damadı Baba Hasan yürüttü ve 1092/1681’de kayınpederinin yerine dayı oldu. Son Cezayir dayısı Mezomorto Hüseyin Paşa idi.

Ali Paşa, Hasan Paşa, Piyale Paşa gibi- büyük denizciler tarafından tesis edildiği halde, yeniçeriler bunlara hükmetmeye kalkıp idareyi ele geçirdiler. Uzunçarşılı bu durumu şöyle ifade eder: “...Garp ocaklarının en ferman dinlemezi Cezayir’di: Yeniçeri ocağı ile bu ocağa asker veren Kuloğlu olarak iki sınıf askerle bir de denizci sınıfı vardı; vâliler bunlara boyun eğmeğe mecbur oluyorlardı: hükûmetin verdiği emirler buradan geçmiyordu...”²⁵

Mülkî âmirlerin-beylerbeyi, bey veya vâli, kâid, hâkim ve şeyh-başlıca vazifeleri toplantılara ve merasimlere başkanlık etmek, çeşitli anlaşmaları imzalamak, saray işlerini düzenlemek ve Osmanlı Devleti’nden gelen emirleri yerine getirmektir.

Cezayir halkı ile birleşme ve bütünleşme temeli üzerine kurulu bir yönetim uygulayan Türk yöneticiler, beldedeki toplulukları ve kabileleri kendilerine itaat etmeye ve hakimiyetleri altına girmeye zorlamadılar. Onlara çok iyi davrandılar ve yaklaştılar. Mahzen ve Marabut kabileleri gibi imtiyazlı kabilelerin varlığına müsaade ettikleri gibi, kabile reislerine, örf ve âdet gibi değerlere saygıyı göstermekte kusur etmediler; öyle ki Cezayir’in bazı bölgelerinde Türk hakimiyetine girmeyen, bağımsız olarak yaşayan kabileler de vardı. Günümüze kadar dinamik bir tarzda varlığını sürdüren Kabil kabilesi bunlardan biridir. Osmanlı idaresi bu bağımsız kabilelerle çeşitli ilişkiler içerisindeydi ve ihtiyaçlarının karşılanmasında onlara yardımcı oluyordu.

Ünlü Afrikalı gezgin el-Ayyâşî’nin “Seyahatnâmesinde” (Mâu’l-Mevâid) yazdıklarına göre, Cezayir’in önemli bir bölümü bağımsızdı, mahallî emirlikler ve kabileler tarafından yönetiliyordu. Osmanlı himayesine girmemişti. Ancak bölgeler, sık sık kuvvetli kabilelerin saldırılarına ve yağmalamalarına maruz kalıyorlardı. Ayrıca sünnî halkla hâriciler arasında çatışma eksik değildi. Mesela Vâdi-i Rığ halkı ile Vergla emirliği arasında devamlı çatışma vardı.²⁶

el-Ayyâşî, Türk hâkimiyetinin askerî olarak Biskra şehrine, ruhî olarak da Vergla’ya kadar uzandığını; Sahra’daki bu emirliklerde cuma hutbesinde Osmanlı Sultanı Murad Han oğlu İbrahim Han oğlu Mehmed Han’ın adının zikredildiğini bildirir.²⁷ Öte yandan el-Ayyâşî (1037-1090/1628-1679), Biskra

²⁵ Uzunçarşılı, aynı eser, aynı yer, s. 294-95.

²⁶ Mevlây Belhamissi, el-Cezair min hilâli, r-Rihelâtü’l-Mağâribe fi’l-ahdi’l-Osmanî (Cezair 1981) içinde, s. 28.

²⁷ el-Ayyâşî, Mâu’l-Mevâid, aynı kitap içinde, s. 28.

sâkinlerinin hem Türklerden hem de bedevî askerlerden çok zarar gördüğünü; kâh Türklerin kâh bedevî Arapların eline geçen bu şehrin sonunda, su kaynağının başına bir kale yaptıran ve halkı itaat etmeye mecbur bırakan Türklerin eline geçtiğini, fakat Türk askerlerinin şehri harap hale soktuklarını söyler.²⁸

II – Mahallî Yönetim ve Toprak Dağılımı

Bölgeler düzeyinde halkla yakın ilişki içerisinde olmak ve ülkeyi bir bütün olarak yönetmek anlayışında olan Türkler, bir yandan Bâb-ı Ali'nin eyâletlerle bağlarını güçlendirmek, diğer yandan da bölgeler arası işbirliğini canlandırmak gayesiyle birtakım bölgesel kurumlar kurdular. Özellikle dayılar devrinde ülkede idârî, iktisadî ve ziraî alanda birçok düzenleme yapıldı. Meselâ, toprak dağılımı yönünden Cezayir dört büyük bölgeye ayrıldı:

- 1) Doğrudan 'dayı'nın idaresinde bulunan ve "dâru's-sultân" diye adlandırılan arazi(bölge),
- 2) Muasker ve havalisini içine alan batı Bölgesi (beyliği),
- 3) Medca ve dolaylarını kapsayan Titteri Bölgesi (beyliği),
- 4) Konstantin ve civarını içine alan Doğu Bölgesi (beyliği).

Türklerin hâkimiyeti döneminde Cezayir'in geleneksel yönetim düzeni işte böyleydi.²⁹ Saydığımız bu bölgeler, "kâid" veya "vatan" adıyla alt bölgelere bölünmekteydi. Her alt bölgenin yönetimi doğrudan Bey veya Dayı tarafından atanan bir "kâid"ın elindeydi. Böylece ülkenin yönetimi, dört sancak beyliği veya vâililik ile bu vilâyetlere bağlı ilçelere (kâidlik veya kaymakamlık) ve firkalara (köylere) bölünerek yürütülmekteydi. Bununla birlikte bölgesel beylikler ve kâidliklerin asıl âmirleri beyler veya dayılardı.

1) *Dâru's-sultan*; Başkent Cezayir vilâyeti ile Mitice yaylasını, yani Cezayir (Fahs) şehri ve banliyösünü içine almaktadır; Mitica yaylasındaki yerleşim merkezleri "şeyh"e bağlı yedi mahalli bölgeye ayrılmaktadır ki, bunlar Bû Zarea, Benû Massus, Zûrare, Ayn Zebûca, Bi'r Hakem, Kouba ve Hamma'dır.

²⁸ el-Ayyaşî, aynı kitap, s. 29.

²⁹ Türkler, aynı dönemlerde, Tunus eyâletinde de, 4 bölge beyliği veya sancak beyliği tarafından yönetilen bir idare kurdular ve buralara dört bey veya vâli tayin ettiler.

Doğrudan Cezayir Beyi'nin veya Dayısı'nın nüfuzu altındaki Cezayir (Fahs) vilâyeti, Arap ağası tarafından yönetilmekte ve yarım daire oluşturan dört vatandan meydana gelen bir ikinci bölge ile çevrili bulunmaktadır. Cezayir (Fahs)'e bağlı olan bu dört vatan şunlardır: a) Hasena vatanı; Burcu'l-Kiffân ve es-Senya'yı kapsar, b) Beni Halil vatanı; Harraş ile Ciff arasındır, c) Benî Mûsa vatanı; Sidî Mûsâ ve Erba'a'yı içine alır; d) Sebt vatanı; Tıpaza ve Kolea'yı kapsar.³⁰

Zikredilen bu dört vatan, Cezâyir (Fahs) vilayeti ile öteki bölgesel beylikler arasında "ara-tampon-bölge" görevi yapan üç bölge ile devam eder. Vatan'lar, beyler tarafından atanan kâidler, vatana bağlı yerler ise, kâidlerce tayin olunan şeyhlerin idaresindedir. Kabileler, kabile toplulukları ve fırkalar, kâid tarafından tayin edilen bir şeyh tarafından yönetilirken, adı geçen kabile toplulukları da şeyhin tayin ettiği bir kişi veya bir topluluk tarafından yönetilen "duvarlar"a, onlar da kanbağı ile birbirlerine bağlı bulunan "aileler"e bölünürler.

Genelde Tenes şehrinden Dellys'e kadar olan sahil bölgesini içine alan Dâru's-Sultan'ın yönetim tarzı işte böyleydi.

2) *Titteri Bölgesi (Beylik)*; Toprak bakımından üç bölge beyliğinin en küçüğüdür, belki de, Dâru's-sultan'ın bölgedeki gücünün daha nüfuzlu olması için bu beylik küçük bırakılmıştır.

Titteri beyliği, ilk planda, Telle (Tepe)'deki yedi vatanı içine alır. Yedi kabilenin ülkesi durumundaki bu yedi vatan şunlardır: Benî Hassan, Ebû Ya'kûb, Ebû Varza, Ebû Amrî, Hassan b.Ali, Riha ve Hûvâra.

İkinci bölge, Telle'in orta kısmıdır. Ancak buradaki kabilelerden bir kısmı ya doğrudan bey veya dayı ya da bunlardan biri tarafından tayin edilen "kâid"lerce yönetilirdi.

Üçüncü derecedeki bölge, "Dirah kâidliği"nin merkezi durumundaki yer olup Huzlan suru ile çevrili bulunan toprakları içine alır. Gerek Titteri beyliğine bağlı vatanların kâidleri gerekse Hızlan kaidi Türkler arasından atanırdı.³¹

3) *Doğu Bölgesi (Konstantin Beyliği)*; Doğrudan beylerin nüfuzu altındaydı. Konstantin ve Annabe vilâyetleri ile bu iki vilayete bağlı yerleri

³⁰ Osmanlı dönemi Cezayir kurumlar tarihini oldukça sübjektif bir biçimde ele alan ve Türk yöneticileri sık sık suçlayan C.Bontems, böyle bir bölgesel yönetim uygulamayı, yerli halkın küçümsenmesine dayandırarak gerçekleri tahrif etmeye çalışmaktadır (aynı kitap, s. 52).

³¹ Bontems, a.g.e., s. 54

kapsamaktaydı. Mahalli yöneticiler, bölgenin kuvvetli ve tanınmış kabilelerine mensuptular. Genellikle tarım ve hayvancılıkla uğraşan bölge halkı, gelirlerinin belli bir bölümünü “öşür” olarak beye verirlerdi.

4) *Batı Bölgesi (beyliği)*; Ülkenin en teşkilatlı beyliği, Batı bölgesi beyliği idi. Türk nüfusunun zayıf olduğu Batı bölgesi üç bölgeye ayrılırdı; en verimli bölgesi Şelif ve civarı olup bir “halife” tarafından yönetilirdi. İkinci ve üçüncü bölge ise, doğrudan bölge beyine karşı sorumlu olan ve onun tarafından mürakabe edilen iki “ağa”nın idaresindeydi. Bu ağalar, idarede, bölgenin güçlü kabileleri olan Duveyr ve Smale kabilelerinin desteğini sağlamaya çalışırlardı. (Vahran Oran), Tlemsen, Mustaganem ve öteki büyük yerleşim yerleri, idâri kurumların merkezi durumundaydı.³²

III – Askerî İdâre ve Kurumları

Cezayir'deki ilk Türk askerî varlığının Oruc-Hızır Reis kardeşlerin maiyetindeki askerler ile Osmanlı Sultanı Yavuz Selim tarafından gönderilen iki bin kişilik yeniçeri kuvveti olduğunu daha önce söylemiştik. Zaten bu ülkenin ilk yöneticileri de ordudan gelmeydiler ve herşeyden önce birer askerdiler. Bu sebeple, gerek coğrafi ve sosyal konumu gerekse idârecilerinin yetişme tarzları itibariyle olsun, Cezayir'in askerî idaresi ve kurumları yönetimin önemle üzerinde durduğu konuların başında gelmekteydi. Osmanlı Devleti de “Garp Ocakları”nın teşekkülünde Cezayir'e ayrıcalık tanımıştır.

Yeniçeri ocağı örnek alınarak kurulan Kuzey Afrika (Garp) Askerî Ocaklarının ilki Cezayir Beylerbeyliği'ndeki Ocak'ı. Teşkilatlanması, İstanbul'daki yeniçeri ocağının gibi oldu. Yeniçeri kuvvetleri Cezayir'de “Kasriyye” denilen yedi kışlada yaşarlardı ve teşkilatları İstanbul'daki yeniçerilerin bölük teşkilatına benzerdi.³³ Her bölüğün başında “başbuğ” (bölükbaşı) adında bir zâbit bulunurdu. Bütün zâbitlerinin üstünde en büyük zâbit olarak “Yeniçeri Ağası” vardı; Ülkede ayrıca yedi tane yeniçeri ağası vardı.

Kuzey Afrika'ya, özellikle de Cezayir'e gelen yeniçeriler genellikle müslüman asıllı olmayan devşirmelerden meydana gelirler, daha sonra müslümanlaştırılırlar ve türkleştirilirlerdi. Trablusgarp, Tunus ve Cezayir gibi Kuzey Afrika ülkelerinden gelen Beyler veya Dayılar, Anadolu'nun çeşitli mıntıkalarına, özellikle de Batı Anadolu'ya giderek yeniçeriler toplarlar ve beraberlerinde götürürlerdi.³⁴

³² Sa'dullah, a.g.e., C. 1, s. 148.

³³ Uzunçarşılı, a.g.e., C. III, 2. kısım, s. 294 vd.

³⁴ Yılmaz Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi, İstanbul 1978, IX, s.385.

Batı Anadolu'dan gönüllü olarak gelip Cezayir'e yerleşen bu ocak mensupları, ülkede yeni bir neslin yetişmesine sebep oldular. Varlıklarını günümüze kadar asli hüviyetiyle devam ettiren ve kendilerine "Kuloğlu" denilen bu aile veya nesil gerek Ocak içerisinde gerekse ülke yönetiminde önemli rol oynamıştır. Günümüzde bu nesil yoğun olarak Tlemsen ile Cezayir şehirlerinde yaşamaktadırlar, ülke yönetiminde yine söz sahibidirler.

Cezayir'deki Yeniçeri Ocağında bulunan çerilerin sayısı 10 bin ile 20 bin arasında değişirdi. Dayılar döneminde, "divân-ı gazât" veya "Ağa divanı" denilen ve yeniçeri ağasınca idare edilen divana üye 1000'den fazla dayı bulunduğu belirtilmektedir ki, ülkede 10-15 bin civarında yeniçeri olduğunu gösterir.³⁵ Ancak Garp Askerî Ocakları içerisinde en problemlili ve karışık olan Cezayir Ocağı idi. Cezayir Türk hakimiyeti ve devlet idaresi denizciler tarafından kurulduğu halde yeniçeriler bunlara karşı tahakküm edip XVII. yüzyıldan itibaren idareyi ele aldılar.³⁶

Yeniçeriler maaşlı idiler ve maaşlarını, "ağa divanı"nın belirlediği şekilde, beytul-malcı öderdi. Ayrıca, savaş ganimetlerinden ve öteki gelirlerden hisselerine düşeni alırlardı.

Cezayir'in özel ve güçlü bir donanması vardı; Batı Akdeniz'in en güçlü donanmalarından biri durumundaydı. Yabancı devletlerle antlaşmalar yapardı. Antlaşma yapıp iş bittikten sonra beylerbeyi ve divan heyeti ayağa kalkarlar, böyle bir antlaşma yapmayı kendilerine nasib etmiş olmasından dolayı Allah'a hamdederek, fatiha okurlar, daha sonra da anlaşıldığı şekilde muahadename yazılırdı.³⁷ Sonraları Akdeniz kıyısındaki ülkelerden ihtida eden kişilerin katılmasıyla³⁸ daha da güçlenen Cezayir deniz donanması uzun süre Akdeniz'in en büyük deniz güçlerinden biri olma özelliğini korumuş ve Osmanlı Devleti'nin batı Akdeniz'deki temsilcisi ve karakolu olmuştur. Oruc Reis, Hızır (Hayreddin Paşa) Reis, Piyale Paşa, Hasan Paşa, Uluc Ali Paşa ve benzeri denizcilik tarihine adını yazdırmış seçkin reisler ve kaptan-ı deryalar tarafından yönetilen bu donanma batı İslam dünyası-

³⁵ Sa'dullah, a.g.e., C. 1, s. 145; Bontems, a.g.e., s. 80.

³⁶ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 296.

³⁷ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 304.

³⁸ Uzunçarşılı, Yılmaz Öztuna ve benzeri tarihçiler "Kuloğlu" ailesini, özellikle Batı Anadolu'dan gelen ve Endülüslü göçmen kadınlarla evlenen çerilerin çocukları ve Yeniçeri Ocağı'na asker veren soy olarak gösterirken, Ercüment Kuran, onların Akdeniz kıyısındaki ülkelerden ihtida eden kişilerden meydana geldiğini ve bu denizci çocuklarının tümüyle babalarının haklarına sahip bulduklarını söylemektedir.

nın savunmasını yapmış ve varlığını devam ettirmesinde, ticarî ve iktisadî yönden kalkınmasında önemli rol oynamıştır.

Denizciler ve kaptanlar deniz sahillerindeki mahallelerde otururlar, yeniçerilerin işlerine karışmazlardı. Ayrı bir ocak halindeydiler ve denizcilikle uğraşırlardı.

IV – Sosyal Yapı ve Kurumları

Cezayir, Osmanlı hâkimiyeti döneminde, sosyal ve kültürel yönden altın çağını yaşadı. Abdurrahman el-Ciyâlî, Tevfik el-Medenî, el-Mehdî el-Bu'abdelî vb. Cezayirli yazarlar ile P.Boyer, H.de Grammont ve onların doğrultusundaki Fransız araştırmacıların kanaatı da böyledir.³⁹ Türk hâkimiyeti dönemi Cezayir sosyo-kültürel tarihini olduğundan çok aşağı bir düzeyde göstermeye çalışan, idârecilerini suçlayan ve onların bazı olumsuz davranışlarını genelleştirip Türk yönetimi aleyhinde hüküm veren Ebu'l-Kasım Sa'dullah bile “Günümüz Cezayir halkı sahib olduğu kültür ve uygarlık düzeyini Türk hakimiyeti dönemine borçludur” demek zorunda kalmıştır.⁴⁰

Cezayir'de Osmanlı Devleti'nin geleneksel düzenine benzer bir sosyal yapının mevcut olduğu gözlenmektedir. Halk, kırsal kesimde yaşayanlar -bedevîler köylüler gibi- ve şehirli (medenî) olmak üzere iki bölümdü. Kırsal kesimde yaşayanlar veya bedevî Arapların büyük çoğunluğu bu dönemde şehirli (yerleşik) yaşayışa geçtiler. Kırsal kesimde yaşayanlar, tıpkı öteki ülkelerde olduğu gibi, tamamıyla ziraat ve hayvancılıkla uğraşırlarken yerleşik yaşantıdaki kesim tarım ve hayvancılık ürünlerine dayalı ve bölgenin şartlarına uygun birtakım el sanatları ve küçük sanayii ile meşgul olmaktadır. Kuşkusuz ticaret şehirli halkın en önemli gelir kaynaklarından birisiydi. Çeşitli hayvan derilerinden yapılan giyecekler, yünlü dokumalar ve kumaşlar, ayakkabı, dülgerlik demircilik, kalaycılık, terzilik, denizcilik, avcılık, benzeri sanat ve meslek alanlarıyla ilgili malzemeler ile çeşitli mutfak eşyası ve gıda maddesi şehirli halkın temel üretim maddelerini ve geçim kaynaklarını oluşturmaktaydı.

Ülkedeki arazilerin şehirli ve kırsal kesim toplulukları arasında paylaşıldığı gözlenmektedir. Ancak şehirli (idareci zümrenin) ve özellikle de “kuloğlu” veya “koroğlu” ailesi mensuplarının arazilerdeki payı daha fazlay-

³⁹ Adları anılan bu yazarların kitaplarını araştırmamız boyunca müracaat kaynağı olarak kullandığımızdan burada ayrıca zikretmedik.

⁴⁰ Sa'dullah, a.g.e., C. 1, s. 250-258.

di. Onlar bu arazileri 1/5 lik işletme hakkı ile çiftçilere işlettiler; çünkü onlar şehirlerde oturdukları ve ticaret işleriyle meşgul olduklarından arazileriyle doğrudan ilgilenmiyorlardı. Türkiye’de ve Cezayir’de bulunan arşiv belgelerinde, hıristiyan tâcir, esir ve misyonerlerin yazdıkları kitaplarda, gezginlerin seyahatnamelerinde, terâcim ve tabakât kitaplarında kırsal kesimlerde yaşayanlar ile şehirlilerin sosyo-ekonomik ve kültürel durumları, her iki topluluk arasındaki ilişkiler konularında geniş bilgiler vardır.⁴¹

Bununla birlikte, kırsal kesim halkı yerleşik yaşantıda olan topluluğun kan damarı durumundaydı, şehirlere yapılan göçler ve medeni hayata geçiş, şehirli kesime yeni kan ve ruh veriyordu. Şehirliler bir bakıma bu taze kana muhtaçtırlar ve çoğalıp nesillerini devam ettirmeleri de ancak bu yolla olmaktadır. Aynı şekilde kırsal kesimle şehirli veya yerleşik yaşantıda olanlar arasında birçok ortak nokta, aynı gelenek ve görenek vardı. Herşeyden önce din, dil, ırk ve benzeri millî ve manevi değerlerle birbirlerine bağlıydılar. Bu da onların kader birliği içerisinde olmalarını, dayanışma ve yardımlaşma anlayışı içerisinde varlıklarını sürdürmelerini sağlıyordu.

Kırsal kesimin, özellikle tasaavvuf tarikatlarının ve marabut’ların yönlendirmelerine dayanan birtakım âdetleri vardır, fakat bölgeler arasında önemli farklılıklar gösteriyordu. Bu durumda aşiret ve kabilecilik anlayışının rolü büyüktü. Oysa, şehirlerin âdetleri bir bütünlük arz ediyordu ve önemli ölçüde Endülüslü göçmenlerin âdetlerine benziyordu. Kuşkusuz her iki toplumun âdetleri de gücünü İslam tarihinden ve müslüman kültüründen almaktaydı. XVI, XVII ve XVIII. yüzyıl seyyahları ülkedeki dini yaşayışı, sosyal âdetleri ve kültürel etkinlikleri seyahatnamelerinde zikrettiler. Evlenme, sünnet, nişan, hacı karşılama ve hacı uğurlama merasimleri bunlardan bazılarıdır. Ayrıca kaptanların, reislerin, bahriye ordusunun

⁴¹ Araştırmamızın başlangıcında Türk hâkimiyeti döneminde Cezayir toplumunun çeşitli durumlarından sözeden ve değişik dillerde yazılmış bulunan eserlerin bir listesini vermiştik; burada bunlara ilave olarak: Hamdan Hoca’nın, “Kitâbu’l-Miraat”ını; el-Ayyaşı’nın “Mâu’l-Mevâid”ini; Ebû Ali (el-Hasan) İbrahim el-Merini’nin, “Unvânu’l-Ahbâr fî mâ marra alâ Bicâye”sini; Reşid ed-Duvakli’nin “Mesâcidu Medineti’l-Cezâir fi’l-Ahdi’l-Osmani”sini; H.de Grammont’un “Histoire d’Alger sous la domination turque 1515-1830” nü; P.Boyer’in “L’Evolution de l’Algerie Mediane; A. Devoulx’un “Les archives du Consulat général de France à Alger” (Alger 1865)’sini; P.Gaffâre’in “l’Algerie, histiore, conquête et colonisation” (Paris 1930)’nu; M.L.Zoubeiri’nin “Le commerce exterieur de l’Est Algerien” (Alger 1975)’ni; E.Fourmestaux’nun “L’Instruction publique en Algerie” (Alger 1882)’sini; Y.Turin’in “Affrontements culturels dans l’Algerie Coloniale” (Paris 1971)’ni; P.Bernard’in “Les anciens impots de l’Afrique du Nord” (Alger 1926)’nu; L. Charpentier’nin “Précis de la nation algérienne et tunisienne” (Alger 1899)’ni ve benzerlerini zikredebiliriz.

başında seyr-ü sefere çıkışları ve dönüşleri, valilerin belde vilayetine tayini, müftülerin ve kâdıların tayinleri ile Osmanlı sultanlarının tahta çıkışları ve çocuklarının (şehzade) doğumları ile Kadir gecesi ve Mevlid-i Nebevi de parlak törenlerle kutlanırdı. Gerek kırsal kesimde gerekse şehirlerde, ramazanda mescidlerde ve özellikle de Ulu Cami'lerde Sahih-i Buhari okunur ve Kur'an hatmedilirdi. Kurban bayramında ayrıca güreş oyunları düzenlenirdi. Bu yarışmaya şehirli ve köylü tüm halk katılırdı. Paşa, ve devlet adamları da güreş merasimlerini izlerlerdi. Güreş oyunlarından sonra oynanan cirit oyununa Paşa da katılırdı. İki taraf olunarak oynanan cirit oyununda Paşa'nın atı ve sopasıyla takip edip attan aşağı indirdiği kişiye bir miktar dirhemle ikram edilirdi. Aslında hem cirit hem de güreş oyunları yalnızca Kurban bayramına has milli bir oyun olmayıp, ayrıca her cuma günü bu oyunlar oynanırdı. Şu farkla ki cuma günleri oynanan cirit ve güreş oyunlarına ne seçkin oyuncular ne de Paşa katılırdı.⁴²

Cezayir'de Cuma günü tatil günü idi. Cuma günlerinde dükkanlarını kapatarak cuma namazına giden halk, namazdan sonra doğruca dükkanlarına dönmeyizler, o günü tatil olarak değerlendirirler, aileleriyle dolaşırlar, eğlenirlerdi. Kadınlar da cuma günü -sabahtan itibaren- mezarlıklara giderler, ölülerinin mezarlarında Kur'an okurlardı.

Ülkede, tatil günlerinde, halkın yakın ilgisini çeken ve Türkler tarafından buraya getirilen "Karagöz oyunu", "orta oyunu", "meddah" gibi oyunlar da vardır. Bu oyunlar oynanırken seyirciler çay ve kahve, bazı zengin ve yönetici ailelere mensup gençler de içki içerlerdi.

Kadınların sosyal yaşantısına gelince; kadınlar Osmanlı dönemi Cezâyir toplumunda, iktisadî, ziraî, ticarî siyâsî, içtimaî ve kültürel planda önemli rol oynadılar. Özellikle kırsal kesimde yaşayan kadınlar çoğunlukla erkeklerin yapacağı işleri yaparlardı: ekin ekme, biçme tarla sulama, hayvan bakımı vs. işler bunlardandır. Şüphesiz ev işleri ve çocuk bakımı ile de ilgilenirlerdi: kilim ve halı dokurlar, çeşitli el işi yaparlardı, elbise dikerler hatta gerektiğinde ordu ile birlikte savaşa çıkarlardı.

Şehirli kadınlar ise, ticaretle ve deniz ürünleri, ziraî mahsüllerin alımı ve satımı ile uğraşırlardı. Çarşı ve pazara ancak örtülü olarak çıkarlardı. Bunun önemli sebeplerinden birisi sosyal mevkiyi korumaktı. Şehirli kadınların seçkinleriyle Türk yöneticiler ve köroğlu aileleri arasında siyasi evlilik-

⁴² Bontems, a.g.e., s. 158.

ler de olurdu. Oruc Reis ve Mustafa Ebû Şalgam bu tür evlilik yapan Türk yöneticileridir.⁴³

Sosyal yapıda, Türkler-Paşa'dan yoldaşa kadar-merdivenin en üst basamağındadırlar; idare onlardaydı; paşalar, beyler, dayılar, deniz reisleri, ağalar, divan üyeleri onlardan olurdu.

Cezayir toplumu, Müslüman ve Doğulu zihniyetine sahip bir toplumdur. Önceki dönem sosyal ve kültürel yapısının⁴⁴ olduğu kadar, Endülüslü göçmenlerin, Türk varlığının ve yahudi-hıristiyan varlığının sosyal yapıda önemli etkisi vardır.

a) Şehircilik ve Şehirlerin Rolü

Osmanlı idâresinin Cezayir'de damgasını vurduğu alanlardan birisi şehirleşmenin, yani bedevî yaşayıştan, kırsal yaşantıdan vazgeçip şehir hayatına girme olayının başlatılmasıdır. Bölgede İslâm'ın ve Müslümanların koruyuculuğunu yapmak üzere gelen Osmanlılar, emperyalist İspanyollar ve daha sonra bir daha buradan çıkmamak üzere yerleşmek isteyen işgalci Fransızlar gibi, Cezayir'de yeni şehirler kurmadı veya şehirleri emperyalist emelleri doğrultusunda yeniden bina etme yoluna gitmedi. "Osmanlılar devrinde Cezayir'in şehirleri Avrupa şehirleri seviyesinde değildi; sokakları dardı; banka ve kapitalcilik yarışı yoktu, Avrupadaki gibi hastaneler ve oteller de mevcut değildi", diyen Cezayirli yazar Sa'dullah bu önemli noktayı unutmuş görünmektedir.⁴⁵

Bununla birlikte ülkenin yöneticileri olan Türkler, din kardeşi oldukları ve ortak düşmana karşı kader birliği yaptıkları Cezayir halkını ve bölge-

⁴³ Sa'dullah, a.g.e., C. 1., s.160.

⁴⁴ Türk hâkimiyeti öncesi Cezayir sosyal ve kültürel tarihi ile ilgili olarak elimizde, başta seyahatnameler ve terâcim-tabakât kitapları olmak üzere, birtakım değerli eser mevcuttur. XV. yüzyıl Magribli yazarların bıraktıkları bu eserlerden bir kısmı günümüze kadar ulaşmış olup araştırmacılara kaynak olarak kullanılmaktadır. Büyük çoğunluğu fıkıh, tefsir ve edebiyat ilimlerinde ihtisas sahibi olan bu devir yazarları arasında İbn Haldun'un öğrencisi İbnu'l-Ezrak gibi seçkin tarihçiler de vardı. İbnu'l-Ezrak, "Bedâiu's-Sulûk" (tahk. Muhammed b.Abdulkerim, Cezâir 1977) adlı eserin yazarıdır. Aynı şekilde Ebu'l-Abbas Ahmed b.el-Kanfez el-Kosantini, "el-Fârisiye fi Mebâdii'd-Devlet'l-Hafsiyye" unvanlı eseriyle ve es-Sa'alebi "er-Risâle" adlı kitabı ile bu çağın ünlüleri arasında yer almışlardır. İbnu'l-Kanfez'in tarih sahasında "el-Vefâyât" adında bir eseri olduğu gibi, Abdurrahman es-Sa'alebi'nin de tarih ve siyer alanında değerli kitapları mevcuttur; "el-Envâr fi Âyatî'n-Nebiyi'l-Muhtâr"ı siyer, "Câmiu'l-Himem fi Ahbârî'l-Umem"i de tarih konusunda değerli iki eseridir. Ancak, bu devrin en ünlü tarihçisi, Beni Zeyyan'ın tarihçisi lakabıyla ün yapan ve "Nazmu'd-Dur ve'l-ikyân fi Şerefi Beni Zeyyân ve Zikri Mülûkihimi'l-Ayân ve men Meleke min Eslâfihim fimâ mazâ mine'z-zaman adlı eserin yazarı Muhammed b. Abdülcelil et-Tenissi'dir.

⁴⁵ Sa'dullah, a.g.e., C.1, s.160.

nin tarihi-coğrafi özelliklerini iyi tanıyorlardı; tesis ettikleri mimârî ve sanat eserleri, askerî, idarî, ictimâî ve kültürel kurumları ile ülkeyi imar ettiler; bugün bile birçoğunu hayranlıkla seyrettiğimiz değerli eserleri bıraktılar ki, az ileride bunlardan öz olarak bahsedeceğiz.

İmdi, Türk hâkimiyeti döneminde sosyal ve kültürel hayatta önemli yeri olan belli başlı şehirleri belirgin özellikleriyle birlikte tanımaya çalışalım:

Cezâyir (başkent); es-Sa'alebe Şeyhi Selim et-Tûmî'nin davetini kabul eden Türkler XVI. yüzyılın başlarında Cezâyir'e ayak bastılar ve Barbaros kardeşler burasını başkent yaptılar. Zaten Cezayir kenti, bu sırada, es-Sa'alebe emirliğinin başkentiydi. Türk hâkimiyeti süresince pâyitaht olan Cezayir şehri, Tlemsen'in Zeyyâniler'den, Kostantin'in de Hafsiler'den alınmasında karargah görevi yaptı. Nitekim, deniz yoluyla Avrupa ülkelerine yapılan hücumlar da buradan yönetiliyordu.

Cezayir şehri, yerli halkın sosyal, ekonomik ve kültürel ihtiyaçlarını karşılayabilecek kurumlara sahipti. Şehrin her tarafında dükkan, hamam, cami, fırın, çarşı, pazar vb. sosyal hayat için zaruri olan kurumlar mevcuttu. Osmanlı himayesi devrinde dükkanların çokluğu ve sosyal ekonomik kurumlarının fazlalığı sebebiyle "Küçük İstanbul" denilecek bir düzeye ulaşan Cezayir şehrinde çok sayıda bilim ve kültür merkezi, cami, mescid, zâviye, medrese, Kur'an kursu ve vakıf vardı. Az da olsa ticârî şirketlerin de mevcut olduğu Cezayir'in, görkemli sarayları, zengin meyve ve sebze bahçeleri ile güzel bir görünümü vardı. Şehirde çeşitli dilden ve renkten insan yaşardı. Ancak, 107 mescidi, 90 medresesi, 62 hamamı, 9 oteli 6 hapisanesi, 400 fırını, 300 kasabı bulunan Cezayir şehrinin sokakları güvenlik sebebiyle ve tabiat icabı dardı. Fakat Cezayir şehri emin bir yerdi.⁴⁶

Aynı zamanda büyük bir liman kenti olan Cezayir deniz kuvvetlerinin bel kemiği durumundaydı. Şehrin korunmasına yönelik çeşitli uzunlukta surlar ve kaleler vardı. Şehre giriş-çıkış beş ana kapıdan gerçekleşirdi. Bunları kuzeyde Bâbu'l-Vâd (şehri dışarıya ve kabristana bağlayan kapı), Bâbu Az-zûn (güneydeki bu kapı şehrin ticârî bağlantısını sağlar), Bâbu'l-bahriyye veya Bâbu'l-cezire (şehri limana bağlayan kapı), Bâbu's-sayâdin veya Bâbu't-tersâne (gemi tersanelerine açılan kapı) ve nihayet Bâbu cedîd (Kasaba'ya götüren kapı)'dır.⁴⁷

⁴⁶ Sa'dullah, a.g.e., C.1, s.160.

⁴⁷ Pierre Bourdieu, "Sociologie de l'Algerie", Que Sais-Je, Puf, 6. bas. Paris 1980, s. 56 vd; Bontems, a.g.e., s. 80 vd.

Türk hâkimiyeti döneminde yaşayan seyyahların eserlerinde ve terâcim kitaplarında Cezayir şehrinin çeşitli yönleriyle tasvir edildiği, tanıtıldığı görülmektedir. Bunlardan Ebu'l-Kasım ez-Zeyyânî Türklerin payitahtı hakkında kötü bir tablo ortaya koyar; Cezayir'de veba hastalığının çok yaygın olduğunu ve yolcuların korkularından şehre giremediğini dışarıda kaldıklarını...bildirirken⁴⁸, et-Temegrûtî, Sahnun er-Raşîdî ve öteki seyyahlar şehrin durumunu iyi bulurlar ve överler; çok sayıda sosyo-kültürel kurumla dolu olduğunu yazarlar.

ez-Zeyyânî, o devirde, Cezayir kentinde, güzel minberleri ve minareleriyle dikkati çeken 12 cami ile çok sayıda mescid bulunduğunu ve bunlardan en ünlüsünün "Ulu Cami" (Mescidu'l-Kebîr) olduğunu söyler.⁴⁹ Bu camide biri hanefî diğeri mâlikî olan iki müftü bulunurdu. Bunlar her perşembe günü toplanırlardı; mahkemenin karara bağlayamayıp kendilerine sorduğu önemli meseleleri görüşürler, karara bağlarlar ihtilafli mirasları vârisler arasında taksim ederlerdi⁵⁰.

"en-Nefhatu'l-Miskiyye fi's-Safareti't-Türkiye"nin yazarı et-Temegruti ise Cezayir kentini şöyle tasvir etmektedir: "Cezayir bakımlı, çok sayıda sokakları ve surları bulunan bir şehirdir. Üç tane giriş kapısı vardır... Orada büyük bir cami (Ulu Cami) vardır ve imamı mâlikî mezhebindedir, bu camide üç hutbe okunur -bunlardan birisi Türkler içindir ve imamları hanefî mezhebindedir-. Deniz kuvvetleri bakımından ülkenin en güçlü şehri olan Cezayir'in limanı her zaman gemilerle doludur. Ayrıca Cezayir şehri, Afrika'nın en çok imar edilmiş, ticaret ve sosyal yapı itibarıyla en gelişmiş şehridir, öyle ki, "küçük İstanbul" diye adlandırılmıştır."⁵¹ Cezayir şehrinde çok sayıda kitap, öğrenci ve ilim adamı bulunur. Geniş bahçeler ve güzel sarayları bulunan Cezayir şehri, 1510'dan 1830'a kadar çok sayıda taarruza maruz kalmıştır.⁵²

Önemli sayıda idarî, ilmî, tarihî ve islâmî eserin bulunduğu Cezayir şehrindeki Dâru'l-İnkîşâriye", Kasr Cenâni'l-Bey, Kasru'l-Bardo, Kasru'l Ka-

⁴⁸ ez-Zeyyani, et-Tercümânetü'l-Kübrâ", M. Belhamissi'nin "Tarihu'l-Cezâir min hilâl Rehelâti'l-Mağaribe..."si içinde, s. 37 vd.

⁴⁹ Selçuklular ve Osmanlılardaki bu tür cami yapım geleneği Türk hâkimiyetindeki yerlerde (eyâletlerde) de devam etmiş, her şehirde bir "Ulu Cami" bina edilmesi cihetine gidilmiştir.

⁵⁰ M. Belhamissi, a.g.e. 38.

⁵¹ et-Temegrûtî, en-Nefhatu'l-Miskiyye..., s. 139 ve, Belhamisi, aynı eser, s. 57.

⁵² Belhamissi, aynı eser, s. 115.

saba, Daru'l-Bey, Kitşavet camii, mescidu'l-Cedid, Beşnin Ali camii, Seyyidi el-Ahdar Medresesi, Kasr imareti'l-Bahr ve Daru'l-Halife en önemli olanları ve günümüze kadar gelenleridir.⁵³

Konstantin; Ülkenin ikinci önemli şehridir; 18. yüzyılda Cezayir'in en büyük şehriydi. Nüfusu hakkında farklı görüşler olup, 25 binden 100 bine kadar değişen rakamlar verilmektedir. Osmanlı hakimiyeti devrinde çok sayıda âlimi, talebesi, kitabı, kütüphanesi, ilim ve irfan merkezi bulunan bu şehir ülkenin en önemli kültür merkezi durumundaydı. Hür düşünceli, serbest görüşlü ve geniş bilgisi olan âlimleri halka her yönden yol gösterirlerdi. Ünlü Seyyah ez-Zeyyânî burada çok sayıda âlimle karşılaştığını ve bilgilerine hayran kaldığını bildirir. Şeyh Ömer es-Sayığî, Ebu'l-Hasan Ali bin Mesud el-Venisî, Ebu'l-Kasım el-Muhtalî, Ahmed b.el-Mübarek onlardandır. Mescidu'l-Ahdar, Hasan Paşa, Kasr Ahmed Bey, Beytu'bni'l-Fekûn, Kostantin şehrinde Osmanlı döneminden kalan eserlerin en önemli olanlarıdır. Bu şehirde 1800'lü yıllarda 86 medrese-i ibtidaiye, 7 tane medrese-i ulyâ, 35 mescid ve 16 kadar zâviye bulunduğu kaydedilir.⁵⁴

Bugün de Konstantin, Cezayir'in ilim ve kültür şehridir.

Tlemsen; İslâm'dan çok önce kurulduğu bildirilen bu şehir, Cezayir'in en eski ve en önemli şehirlerinden biridir. Zanâta kabilelerinden Benî Yefrîn tarafından kurulduğu ve onların dilinde "Ecdîr" diye adlandırıldığı kaydedilir.⁵⁵

Tlemsen kelimesinin, "tlem" ve "sîn" kelimelerden mürekkep olup Zanât dilinde iki şeyin arasını birleştirme anlamına geldiği; Tlemsen'in tepe ile Sahra'yı birleştirdiği için böylece adlandırıldığı belirtilir. Tlemsen, Romalılar zamanında da "Pomaria" diye adlandırılmıştır.⁵⁶

Birçok devlete başkentlik, pekçok medeniyete de beşiklik etmiş olan Tlemsen, Osmanlı idaresi zamanında ayrı bir özellik kazanmış, ilim ve irfan merkezi olmuştur. Günümüzde Türklere ait mimarî, ilmi ve dinî eserlerin en çok bulunduğu şehir olan Tlemsen, bir Türk şehri olarak ün yapmış

⁵³ Sabri Hizmetli, "İlim ve Kültür Yönünden Osmanlı Dönemi Cezayir-Türk İlişkilerine Bir Bakış", İlim ve Sanat der., sayı: 4, sene: 2, s. 43.

⁵⁴ M.Belhamissi, a.g.e., s. 57; Reşid ed-Duvaklî, *Mesâcidu Medineti'l l-Cezâir fi'l-Ahdî'l Osmani*, Cezâir 1974, s. 12.

⁵⁵ M.Belhamissi, aynı eser, s. 162.

⁵⁶ Aynı eser, s. 162.

olup, sâkinlerinin yarısına yakını Türk asıllıdır. İslâm öncesi dönemlerine ait kültür ve medeniyetlerle İslâm sonrasına, çeşitli Müslüman millet ve devletlerin uygarlıklarına, özellikle de Osmanlı Devleti dönemi medeniyetine sahne olan Tlemsen şehri, bütün bu medeniyetlerin buluşup kaynaştığı ve karşılıklı olarak etkileştiği bir yer olmakla da ayrı bir önemi haizdir. Osmanlı hakimiyeti dönemine ait en değerli eserlerinden olarak Tlemsen Ulu Camii (el-Camiu'l-Kebîr) ile Mescidu'l-Cuma (Cuma Camisi)'yı zikredebiliriz. Ayrıca Türk hakimiyetinde bu şehirde çok sayıda ilkokul (ibtidâiye), orta-lise (es-Sâneviye) ve Ulu Cami gibi yüksek okul (medrese-i ulyâ) mevcuttu. Günümüzde, Cezayirli aydınların, ilim ve kültür erbabının, iş adamları ve yöneticilerin önemli bir bölümü Tlemsenli ve Türk asıllıdır.

Biskra; Cezâyir'in en eski şehirlerinden biri olup Zeyyûban'ın başkentidir. Romalılar'ın gelişinden önce burada Berberler oturmaktaydılar. İslâm fethinden sonra durumu değişti; Benû Raman'ın idâresine girdi ve Milâdî 1058'e kadar böyle kaldı; sonra Milâdî 1152'ye kadar Benû Sindî, XIII. yüzyıl sonlarına kadar da Benû M'zenî'nin idaresinde kaldı.

Türkler, 949/1542'de, Hasan Ağa zamanında Biskara'ya ulaştılar. Şehri kuşatan Hasan Ağa fazla zorlanmadan burayı ele geçirdi. Salih Bey zamanında (1552) şehir halkı ayaklandı ise de, Salih vali sert bir şekilde onları yeniden itaat altına aldı. Salih Bey, Biskra suyunun başına bir burç dikti ve şehir halkını teslim olmaya mecbur etti.⁵⁷

Biskra, sosyal ve ekonomik durumu itibariyle ülkenin en güzel vilayetlerinden biriydi. Ünlü seyyah el-Ayyâşî, bu vilayette Sidî Abdülvahid er-Rammanî, Sidî Muhammed b.Bû Alî gibi seçkin fakihler ve bilgin kişiler bulunduğunu kaydeder. Biskra, bugün de, Cezayir'in önemli yerleşim merkezlerinden biridir.

el-'Avâz; başkent Cezayir'e 428 km. uzaklıkta eski bir şehirdir; tarihçiler bu şehrin 10. yüzyılın yarısında kurulduğunu söylerler. Vahalar üzerinde kurulu bulunan el-'Avaz şehrinin büyük burçları vardır ve etrafı zengin hurmalıklarla çevrilidir.

Mustaganem; Sahil şehridir; İslâm'dan önce Rumlar tarafından kurulduğu bildirilir. Daha önceleri Tlemsen Beyliğinin ve bölgedeki öteki İslâm devletlerinin idaresinde yaşadı. Türk yönetimi zamanında çok gelişti ve önemli bir yerleşim merkezi oldu.

⁵⁷ et-Temegî'î, a.g.e., s. 159; Belhamisi, a.g.e....., s.57.

Şerşel; Başkent Cezayir ile Vahran arasındaki önemli şehirlerden birisidir. Meyve ve sebzesi boldur; tarım ve hayvancılık da gelişmiştir. XV. yüz yılın sonlarından itibaren Osmanlı hükümrânlığının merkezlerinden biri oldu. 1516'da Şerşel'i ele geçiren Oruç Reis, şehre bir kale yaptırdı. Şerşel 1531'de Andre Doria'nın saldırısına maruz kalmışsa da, kısa sürede püskürtülen düşman ordusu çekilmek zorunda bırakılmıştır.

Bicâye; Osmanlı hakimiyeti döneminde çok büyük ve önemli bir şehirdi; ilim ve iş merkeziydi. el-Lu'lu adında küçük bir kalesi bulunan bu önemli yerleşim merkezi, işgalci yönetim zamanında yakılıp yıkıldı. Eski ve yeni camileriyle ünlüdür. Osmanlı dönemine ait birçok tarihi ve dini eser arasında 1212 Hicrî tarihinde Mustafa Paşa'nın emriyle yapılan el-Camiu'l-Kebîr en ünlü olanıdır.

Delhs; XVI. yüzyılda Türk hükümrânlığının önemli merkezlerinden biri idi; Cezâyir ile Bicâye arasında eski bir şehirdir ve etrafı sağlam bir surla çevrilidir. Arazisi tarıma elverişlidir ve balıkçılık da gelişmiştir.⁵⁸

Tahert; Rüstemîlerin başkenti idi; Doğulular onu Mağribin Irak'ı diye adlandırdılar. Hicrî 144-148/765-768'de Rüstemîler tarafından kuruldu. Eski ve yeni Tahert diye iki kısma ayrılır. Rüstemîlerin 130 yıl kadar hüküm sürdüğü bu şehir daha sonra Fatımîlerin eline düştü. Osmanlı idaresi zamanında gelişen ve bölgenin en önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri durumuna gelen Tahert günümüzde de aynı özelliğini korumaktadır.

Sicilmâse; Zîz Vâdisi üzerinde kuruludur. Hicrî 187 yılında kurulduğu söylenir. Murabıtlar tarafından mühasara edildi ve 1362 senesinde ele geçirildi. Şehir, Türk himayesi döneminde önemli gelişme gösterdi ve büyüdü.

Tennis; Hicrî III/M. IX. yüzyılda bir grup Endülüslü denizci tarafından kuruldu (Hicrî 262 /M. 875). Buna göre, Vahran şehrinden çeyrek yüzyıl önce kurulmuş olmaktadır.⁵⁹

Vergla; Kuzey Afrika'nın fethi sırasında Kuzey'den ve Batı'dan buraya gelib Benû Vergla kabilesine nisbetle böyle adlandırılmıştır.⁶⁰ Hicrî IV/M.10. yüzyıl başlarında, Rüstemîlerin Tahert'e yerleşmesinden sonra, Verg-

⁵⁸ 1983 yılında bu küçük ve fakat güzel şehri ziyaret etme fırsatı buldum; şehir girişindeki sur'un kalıntısı ve o devre ait birkaç tarihi eser bakiyesi varlığını devam ettirmektedir.

⁵⁹ Belhamissi, aynı eser, s. 40; et-Temegrûti, a.g.e., s. 137.

⁶⁰ İbn Haldun'un bu şehri Verkla, Vârkla, Vârkli ve Vârgalan şeklinde okuduğunu Belhamissi zikredilen kitabında söylemektedir (Belhamissi, ..., s. 83).

la'ya Hâriciler yerleştiler ve Myzâb vâdisinde iskan ettiler. Daha sonra Benû Tûcin ve Benû Hilal'ın hakimiyetine geçen bu şehir, bir süre Muvahhitler ile Benû Ganiye arasındaki savaşlara meydan oldu ve durumu kötüleşti. XIV. yüzyılda Benu M'zen'nin hükmüne girdi, daha sonra da Benû Ebû Gabûl'un yönetimine geçti. Vergla, 959/1557'de Salih Reis tarafından ele geçirildi ise de, XIX. yüzyıla kadar mahallî emirlik yönetiminde kaldı, şeklindeki görüş ile el-Ayyaşî, et-Temegrûti gibi seyyahların verdikleri haberler arasında bir çatışma söz konusudur. Zira adıgeçen seyyahlar bu şehir hakkında öz olarak şu malumatı verirler:

Vergla'da müezzin ezan'da tekbirleri dörder defa okurdu, oysa halkı mâlikî idi... İnsanlar namaz kılmak üzere camiye girdiklerinde mescidin zâviyelerine geçtiler ve taşla teyemmüm ettiler. Bu duruma çok hayret ettim ve kendi kendime acaba bu insanların hepsi de mi özürlü dedim; sonra onların Myzablî râfiziler (ibâdiler kastedilmektedir) olduklarını düşündüm, daha sonra da onlara sordum; mescid onların mescidi, orada namazlarını kılarlar ve onlar cami ehli olarak bilinirler. Bunlar, itikâdî konuların çoğunda multezileye uyan Abdullah b.İbâz'ın taraftarlarıdır (İbâdiye).⁶¹

Vergla'da, cuma hutbesinde, imam önce İmam Mehdi, sonra en büyük sultan ve en güçlü hâkan IV. Murad (Sultan Murad oğlu, İbrahim oğlu), daha sonra da beldenin sultanı Mevlayı Alahim'e dua etti.⁶²

Vergla şehrinin ortasında büyük bir su havuzu vardı ve buraya ancak yedi kapıdan birisiyle girilebilirdi.⁶³

Huneyn; surları ve güzel mescidleri bulunan küçük bir şehirdir. En güzel surlar ve kaleler burada bulunur. Etrafı tarım ürünleri yetiştirilen tarlarla çevrilidir. İçerisinde alış-veriş yapılan dükkanları ve çarşıları bulunan güzel bir şehirdir. İki dağın ortasında kurulmuştur.

Vahran; İslâm'dan önce Rumlar tarafından kuruldu. Sağlam kaleleri bulunan bir şehirdir; Muhammed b.Ebî Avn ve Endülüslü bir topluluk tarafından Hicrî 290/M.915 yılında şehir yeniden kuruldu. Ancak, İbn Abd Rabbihi (246-328/960-1040) bunu söylerken, Ebu Re's en-Nâsırî, Ahmed eş-Şakrânî, Muhammed b.Yusuf ez-Zeyyânî, Mizarî, İbn Zerka ve benzeri

⁶¹ Bu bilgiler el-Ayyaşî'nin "Mâu'l-Mevâid" adlı şeyhatnamesinden alınmıştır (Bkz: Bel hamissi, a.g.e., 183.

⁶² Aynı yer. s. 83.

⁶³ Lewicki (T.), L'Etat Nord Africain de Tahert et ses relations avec le Soudan occidental à la fin du VIII. et IX.è siècle, Cahiers d'Etudes Africaines, 8, 1962.

yazarlar da Vahran'ın aynı tarihte Hazer b.Hafs el-Miğravî tarafından kurulduğunu söylerler.⁶⁴

İspanyollar Vahran şehrini 1509'dan 1708'e kadar ellerinde tuttular. Mustafa Bû Şalgam 1708 yılında Vahran'ı emperyalist İspanyollardan kurtardı ise de, 1732'de tekrar işgal edildi. Vahran Osmanlı hakimiyetine kesin olarak 1792 tarihinde girebildi.

Vahran, bugün "Murcacu" diye bilinen dağın eteğinde kurulmuş bir sahil şehridir. Kuzey Afrika'nın Paris'i diye adlandırılan bu şehirde birçok burç vardır; bu burçlar San Fernando, San Andre, Sandre, Santa Cruz adlarının da olup ispanyollarca yapılmıştır. Yefrîniler, İdrisiler, Şiiler, Kurtubalılar (benû Ümeyyye), Zanâtiler, Sanâhice ile Fatımiler, Murabıtlar, Muvahhitler, Zeyyâniler, Merîniler, İspanyollar, Türkler, Fransızlar ve Araplar bu şehirde hüküm sürmüş milletler ve devletlerdir.

Öz olarak tanımaya çalıştığımız bu şehirler hakkında çeşitli ansiklopedilerde- özellikle Fransızca ansiklopedi ve dergilerde-tarih ve coğrafya kitaplarında geniş bilgiler vardır; ancak, bizim araştırma alanımıza giren kısmı, şehircilik yönü ve Osmanlı devrindeki belirgin özelliği olduğundan bu kadarla yetiniyoruz. Zaten bu şehirlerin tarihî ve kültürel değerlerinden yeri geldiğince ayrıca sözedeceğiz. Üstelik, önemli bir bölümü tahkikli olarak neşredilmiş bulunan XVI, XVII ve XVIII. yüzyıla ait seyahatnameler ve terâcim kitapları⁶⁵, bu şehirler hakkında tatmin edici malumat ihtiva etmektedir. Mesela ünlü Mağribli seyyah el-Ayyaşî, "Mâu'l-Mevâid" adlı seyahatnamesinde Cezâyir'in siyasi, idarî, askerî, iktisâdî, ictimâî, ilmî ve kültürel durumları hakkında geniş bilgiler verir. Tlemsen, Muasker, Konstantin yolu ile üç defa hacca giden el-Ayyaşî gezip gördüğü, geçip oturduğu her yeri ayrıntılı olarak tanıtır. Bir yandan sahra halkının bencilliğinden sözederken diğer yandan şehirli halkın ticaret anlayışını ve ahlakını gözler önüne sermeyi ihmal etmez. Sahra'daki şehirlerin genellikle yüksek yerlerde ve tepe başlarında, vâdi üzerinde kurulu olduklarını, etraflarının surlarla çevrili bulunduğunu, şehirlerin idaresine kabilecilik anlayışının hakim olduğunu ve kabileler arasında çatışmaların eksik olmadığını söyler. Sahra'daki şehirlerin nüfusunun öteki bölgelerinkilere nispetle çok az olduğunu kaydeden el-Ayyaşî, bedevilerin yaşayış durumlarını da ayrıntılarıyla kaydeder.⁶⁶

⁶⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz: M.Belhamissi, a.g.e.,s. 46 vd.

⁶⁵ Bu kitaplar hakkında bilgi için bkz. Sabri Hizmetli, Fikretun Âmmetun ani'n-Naşâti'l-İlmî ve's-Sakâfi fi'l-Ahdi'l-Osmani, AÜİFD, C.XXX, s. 213 Ankara 1989.

⁶⁶ Bu konularla ilgili olarak M.Belhamissi'nin mezkur eserine müracaat edilebilir; çünkü eser, dört seçkin Faslı seyyahın eserlerini kapsamaktadır.

V – Malî Kurumlar

Ülkede kamu hizmeti gören en önemli kurumlardan birisi şüphesiz malî kurumlardır. Memleketin malî düzeninin sağlanması, bütçenin hazırlanması ve düzenlenmesi, vergilerin tesbiti ve kabileler arasında, Beyliklerin ekonomik ve sosyal düzeylerine göre, dağılımının yapılması tamamen mahalli beyliklerdeki malî kurumlar yoluyla sağlanmaktadır. Her beyliğin hususî bütçesi vardı ve malî kaynaklarını kullanma özgürlüğüne sahipti.⁶⁷ Beytulmalcı, vekilharcı, haznedar, atlar ağası, mahzen hocası ve benzeri memurlar malî kurumların üst düzey yöneticilerini oluşturmaktaydılar. Arazilerin mevkilerine ve verimliliklerine göre değerlendirilip vergilendirilmesi, elde edilen mahsülden öşür tesbiti ve bunların devlet hazinesine, elde edilen mahsülden öşür tesbiti ve bunların devlet hazinesine ulaştırılması vb. konular da malî kurumların yetki ve görev alanına girmektedir. Kuşkusuz, Osmanlı devri Cezayir'indeki malî düzenin, ekonomik yapının incelenmesi apayrı bir araştırma konusu ve özel ihtisas gerektiren bir iştir.

VI – Adli Kurumlar

Adli kurumlar, sivil adli kurumlar ve cezâi kurumlar diye ikiye ayrılır. Mahkemelerin çalışması ve yargılama, bütünüyle İslam devletlerindeki geleneksel temaüle uygundur.

Sivil yargılama, doğrudan dayı tarafından yapılır ve kesindir. Bölgesel beyliklerde veya vilayetlerde, Beylerbeyinin veya dayının yürüttüğü bu sivil yargılamayı doğrudan beyler veya vâliler icra ederlerdi. Başkent Cezayir'de, her ikisi de fakihler arasından seçilip doğrudan Paşa veya dayı tarafından atanan biri hanefî ötekisi mâlikî iki kâdı bulunurdu. Bir bakıma şeyhulislam konumuna sahip olan bu iki kâdı diğer mahkemelerin karar vermediği çok önemli meseleleri görüşürlerdi. Danıştay veya Temyiz mahkemesi görevi yapan bu yargı organı genellikle her hafta perşembe günü yargılama yapardı.

⁶⁷ Türk hâkimiyeti dönemi Cezayir kurumlarını oldukça subjektif bir tarzda ele alan Fransız yazar Claude Bontems, ülkenin malî düzenini tamamen dinî-gayri dinî, Kur'ânî ve gayri kur'ânî şeklinde keyfi bir bölümlenmeye tabi tuttuğu vergilere dayandırı; yöneticileri, halkı soyan ve onlardan zorla vergi alan zalimler olarak göstermeye çalışır (bkz. mesela, C. Bontems, Manuel des Institutions Algeriennes, s. 87-105). Oysa ülkenin ekonomik yapısına can ve yön veren birçok kaynak vardı. Her bölgenin yetiştirdiği ürünler, yeraltı ve yerüstü kaynakları, altın ve bakır gibi madenleri, hurma zeytin, keten, kına, meyve ve sebze, hurma, balık, tavukgiller ve benzeri ürünleri vardı; bunları satarak öteki komşu bölgenin ürünlerini alarak ekonomik varlıklarını sürdürürler ve iyileştirmeye çalışırlardı.

Mahkemelerde asayişî çavuşlar sağlardı.

VII – Eğitim-Öğretim ve Kültür Kurumları

Türk hâkimiyeti döneminde Cezayir'de canlı bir ilim ve kültür hayatı vardı. Türkler bir bakıma Türkiye'deki ilim ve kültür kurumlarını tümüyle oraya taşımışlardır. Bu bakımdan ülkedeki eğitim-öğretim düzeni, Osmanlı Devleti'nin geleneksel eğitim-öğretim düzenine uygun olarak kurulan kurumlarda yapıyordu. Camiler, mescidler, medreseler, zâviyeler, özel ve genel kütüphaneler, işyerleri dükkanlar başlıca eğitim ve öğretim kurumlarıydı. İslâm uygarlığının temel kurumlarından biri olan Vakıflar ülkede eğitim-öğretimin yaygınlaşması, kültür seviyesinin yükselmesi için en büyük desteği oluşturuyordu; ilim erbabına, fakirlere, kimsesizlere ve yetimlere ilk ve orta öğrenimin en iyi şartlarda gerçekleşmesi için gereken maddî-manevî yardımı sağlıyordu. Zâviyeler, mescitler, camiler ve medreseler de Vakıflar sayesinde ayakta duruyorlardı. Onun içindir ki Cezayir'deki dinî kurumları, eğitim-öğretim müesseselerini, talim-terbiyeyi Müslüman Toplum'un sorumlulukları arasına sokan Devlet değil, hem kendilerini hem de bakımı altındakilerin eğitim-öğretimden doğrudan sorumlu olan vatandaşlar ile onların kurdukları Vakıflar oldu. Ancak, doğrudan birtakım devlet adamları tarafından kurulan Vakıflar ve eğitim-öğretim kurumları da vardır.

Ayrıca, gerek himayeci Türkler gerekse yerli halk bütünüyle Müslüman oldukları için onların aralarında kader birliği, ülkede ise tam bir huzur ve dini özgürlük havası mevcuttu. Hanefî ve mâlikî mezheplerine mensup olan bu insanlar birbirleriyle çok iyi anlaşıyorlardı. Camiler-mescidler, medreseler ve zâviyeler ile, bunlarla ilgili vakıflar, sahil şehirleri başta olmak üzere ülkenin her tarafına yayılmıştı. Her büyük ve küçük yerleşim yerinde mutlaka bir mescid vardı; mesela, kaynaklar, Hicrî XI/M.XVII. yüzyılda başkent Cezayir'de 100 civarında mescid-cami, 90 dolayında da medrese, 30 kadar zâviye olduğunu bildirmektedir.⁶⁸

Ülkedeki eğitim-öğretim kurumlarını şöyle bir sıralama içerisinde değerlendirebiliriz:

1) *Medreseler*; Büyük ve küçük tüm yerleşim yerinde medrese vardı; bedeviler ve dağlık yöre halkı arasında bile yayılmıştı. Eğitim-öğretimin bu derece geniş bir alana yayılmasında ve ülkenin her köşesini kuşatmasında Vakıflar'ın payı büyüktür.

⁶⁸ Sa'dullah, a.g.e., C.1., s. 250-258.

Medreseler, tıpkı Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi, üç dereceye ayrılır:

a) *İbtidâiye (ilkokul)*; çok basit bir öğrenimdi; eğitici kişi mescidde veya mescide bitişik olarak yapılmış bir odada ya da benzeri bir hücrede küçük yaştaki çocuklara ilk öğrenimi yaptırır, onları birtakım basit bilgiler temelinde eğitirdi. Müderris (ilkokul öğretmeni), hasır veya benzeri birşey üzerine oturur, sırtını duvara dayar, yüzünü öğrencilere dönerdi. Bornoz giyer ve elinde bir baston bulunurdu; öğrenciler onun etrafında tam yada yarım halka oluştururlardı.

Öğrenciler, hergün-sabah ve öğle olmak üzere-iki defa okula gelirler ve her vakitte ikişer saat ders görürlerdi. Bir veya iki âyet yazıp ezberler, sonra da ertesi günün dersini alırlardı. Her öğrencinin âyetleri yazmak için yanında bulundurduğu bir yazı levhası vardı. Toplam öğrenci sayısı, medresenin yerine, kırsal kesim veya şehirde olmasına, müderrisin durumuna göre değişmekteydi, fakat genellikle 15 ile 30 arasındaydı.

İlk öğrenimin metodu, zihni eğitme metodu idi ve ezberciliğe dayanıyordu. Öğrenci, ilk öğrenimi sonunda Kur'an-ı Kerim'i ezberler ve bazı temel dini bilgiler öğrenirdi.⁶⁹

b) *Sâneviye (Orta-Lise)*; Aynı şekilde mescid, medrese veya zâviyede yapılır. İbtidâiye'de Kur'an'ı ezberleyen, arapça yazmayı bilen ve birtakım dini bilgilere sahip olan öğrenciler bu derecedeki medreselere devam ederler. Her ilim dalı; o dalda yetişmiş bir müderris tarafından okutulur. Uzakta oturan ve fakir olan her öğrenciye zâviyede veya mescid yanında kalacak bir yer verilir, burada öğrenci yatılı öğrenci olarak öğrenimine devam eder. Orta öğrenim öğrencileri mevcut âdet üzerine doğup büyüdükleri yerde okumazlar, uzak yerlere gönderilirler, kendi memleketlerinden uzaklaştırılırlar; Mâzune medresesi, İbn Ali eş-Şerif zâviyesi gibi ünlü eğitim-öğretim merkezlerine gönderilirlerdi.

Ders esnasında öğrenciler müderrisin etrafında tam veya yarım halka oluştururlar; her müderris belli dersleri okutur ve istediği kitapları takip eder; ders metodunun ve saatlerinin tayini de müderrise aittir.

Öğrenciler genellikle günde üç defa ders yaparlar; sabah, öğle ve ikinci dersleri diye adlandırılan bu dersler ikişer saatti ve namaz vaktinin girmesiyle sona ererdi. Ancak, ikinci dersini akşam vaktinin girişine kadar değil, iki saatlik bir süreyle yaparlardı. Öğrenci ile müderris (öğretmen) arasında

⁶⁹ Sa'dullah, aynı eser, C.1., s. 254.

çok yakın ve devamlı bir ilişki vardı; müderris öğrencisini yakından tanır ve onun her durumunu kontrol ederdi. Müderrisin ününe veya seçkin bir âlim olmasına, medresenin imkanlarına ve ekonomik şartlara göre öğrencilerin sayıları artar ve eksilir; öğrenci, müderris değiştirebilir.

Öğrenim metodu, ibtidiye'de olduğu gibi, zihni eğitime metodudur ve ezbere dayanır. Öğrenci, müderrisin ezberlemesini istediği birtakım kitapları ezberlemek ve anlamakla yükümlüdür;⁷⁰ bu kitapları öğretmen seçer ve öğrencinin o derste yetmişmiş olup olmadığına da yine o karar verir.

Orta dereceli okulların (es-Sâneviye) gayelerinden birisi de yüksek öğrenime talebe yetiştirmektir.

Orta okul-lise ve yüksek öğrenimin temeli imla ve şerhti. Her müderrisin bir okuyucu öğrencisi vardı; o kitapta bir yeri okur, müderris de onu açıklar, akli ve nakli yollardan okunan metnin izahını yapardı. Dersin sonunda işlenen konuyu özet olarak yazdırırdı. Zaten öğrenciler de gördükleri her dersin notunu tutarlardı. Öğrenciler derslere aktif olarak katılırlardı. Ezber ve rivâyet müderrisin temel özellikleriydi; ilimleri senetleriyle bilir ve ezberlerdi. "Şerhu Halil "gibi bazı kitaplar ise hem müderris hem de öğrenciler tarafından tamamen ezberlenirdi. Bu bakımdan orta dereceli okullarda ezbercilik çok gelişmişti ve yaygındı. Öğrenciler ilimleri hocalarından naklederler ve ezberlerdi. "el-Milel ve'n-Nihal" (Şehrestani'nin) hemen her derste okutulurdu. Ayrıca, nakli ilimlerin yanında akli ilimlere de yer verirdi.

Eğitim ve öğretim programları, genellikle, fıkıh, tefsir, hadis, kelam ve tasavvuf gibi dinî ilimlerle tarih ve coğrafya gibi beşerî ilimleri ve dil ilimleriyle sınırlı idi. Osmanlı Devleti merkezinde uygulanan program da genelde böyleydi. Çünkü bu devrin ilim anlayışı öncelikle Kur'an ilimlerini öğrenip anlamayı amaçlıyordu. Kur'an âyetlerinin bilinmesi, hadislerini ezberlenmesi, temel inanç ve ibadet esaslarının öğrenilmesi bir Müslüman'ın eğitim ve öğretiminin hedeflerini teşkil ediyordu. Ayrıca, İslam âlemindeki ulemâ daha çok nakilciliğe ve nakli ilimlere önem veriyorlar, akli

⁷⁰ Osmanlı devri Cezayir tarihi ülkemizde genellikle bilinmediği gibi, üç asrı aşan bu dönemdeki eğitim-öğretim düzenini, plan ve programlarını kapsayan, bilim ve kültür durumunu ele alan müstakil bir eserde yazılmamıştır. Ancak, müstakil olmasa da genel olarak belirtilen devir Cezayir kültür tarihini içine alan Ebu'l-Kasım Sadullah'ın "Tarihu'l-Cezâyiri's-Sakafi"(2 cilt)'sini bunun dışında tutmak gerekir. Bazan karşıt fikirlerin hatta suçlamaların bazan da sübjektif değerlendirmelerin yer aldığı bu eserde, genel anlamda, eğitim-öğretim meselesine, bilimsel ve kültürel yapıya temas edilmmiştir.

ilimlere gereken değeri vermiyorlardı. Onlara göre, en güvenilir eğitim-öğretim yolu, öncekilerin bilgi ve düşüncelerine sahip olmak ve onlara uymaktı. Zaten Müslümanların gözünde gerçek bilgin de din ilimleriyle uğraşan kimseydi; tefsirle uğraşan herkes müfessir, kelamla ilgilenen herkes mütekellim, fıkıh çalışsan herkes de fakih görülüyordu.

Eğitim-öğretim kurumları özellikle büyük yerleşim merkezlerinde, sahil boyundaki şehirlerde toplanmış durumdaydı. Başkent Cezayir, Konstantin, Tlemsen, Bicâye, Cicil, Annabe, Mustaganem ve Vahran gibi şehirler bu kurumlardan en çok nasib alan yerlerdi. Eğitim-öğretim kurumları ülkenin ihtiyaçlarını karşılıyordu ve o devre göre yeterli bir düzeydeydi.

c) *Yüksek okul (el-medârisu'l'ulyâ)*; Sâneviye öğrenimini tamamlayan tabelelerin okudukları medreselerdir. Hemen her şehirde bina edilen "Ulu Cami"lerde veya zâviye ve medreselerde bu tür öğrenimi yapabilmek mümkün ise de, uygulamada Konstantin, Cezayir, Tlemsen, Bicâye gibi birkaç şehirde toplanmış olduğu görülür. Müderrislerin hepsinin yüksek öğrenim dersleri verebilecek düzeyde olmadıkları, olanlarının ise her şehirde bulunmadığı, ayrıca öğrencilerin bazı meşhur müderrislerden bazı ünlü eğitim-öğretim kurumlarında ders almak istemeleri hesaba katılırsa böyle bir yüksek tahsil dağılımının zarureti kendiliğinden anlaşılır. Yüksek öğrenim, tıpkı orta dereceli öğrenim gibi, belli bir sene ile sınırlı değildi; öğrencilerin belli kitapları okumaları, öğrenmeleri ve ezberlemeleri esastı. Çoğunlukla birbirine bağlı olarak devam eden orta ve yüksek öğrenimde okutulan kitaplar genelde şunlardan ibaretti: Elfiye (İraki'nin) Sahih-i Buharî, Muhtasaru Malik (fıkıh), Nuzum ibn Âsım (ahkâm), eş-Şifâ (Kâdı 'ÿyâdî'nin), Akâid (Senûsî'nin) Hazreciye (Şerif el-Karnatî'nin), Lâmiye (ibn Mâlik'in), Cemu'l-Cevâmi'(Subkî'nin), Telhîsu'l-Miftah...⁷¹ Bu kitapları tedris edenlere 'icâzet-nâme' verilir. İcâzetler müderris tarafından verilmekte olup çeşitlidir. Lisans diplomasının karşılığı olan ve sahibinin fıkıh, mantık vd. dersleri okutması veya rivayet etmesini sağlayan yeterlilik diplomaları (şahadetu'l-Kifaye) ile, bütün İslamî ilimleri okutma, rivâyet ve nakletme haklarını veren icâzetler (mütahassis müderris diploması veya doktora diploması) bunlardan başlıcalarıdır. Kuşkusuz bu icâzetnâmeler islam ilimleri yönünden de önemli bir malzeme oluşturmaktadır; çünkü beldenin seçkin bilginlerinin, şeyhlerinin ve onların şeyhlerinin isim ve künyelerinin listesidir; neticede Doğu ve Batı'daki Müslüman âlimler arasındaki sağlam isnad vesikalaları ve ilmî şecere ortaya çıkması olacaktır.

⁷¹ Belhamissi, a.g.e..., s. 33 vd.

Gerek lise seviyesindeki medreselerde tahsil yapanlar gerekse yüksek öğrenim gençliği, istedikleri medresede okurlar ve istedikleri müderrisden ilim tahsil ederlerdi. Eğitim-öğretim kurumlarının idaresi genellikle Vakıfların elindeydi; ülkede bir Milli Eğitim Bakanlığı mevcut değildi. Hemen her şehirde ilim ve takvası, tasavvufa bağlılığı ile ün yapmış kişiler veya aileler vardı; Konstantin'de Ben Bâdis ve el-Kunfûz aileleri, Tlemsen'de el-Makarrî ve el-Abbanî aileleri, Bicâye'de el-Mancalatî ve el-Meşhed aileleri, Biskra'da Ebû Zeyyân Nasır b.Mi'zenî ailesi kendilerini ilim ve irfana adamakla ün yapmış ailelerin başlıcalarıdır.⁷² Gençler ve halk bu ailelere gelir, onlardan ilim öğrenirdi; dışarıdan gelenler zâviyelerde kalırlar ve vakıflardan maddî ve manevî destek görürlerdi.

Ülkenin eğitim-öğretim tarihinde önemli yeri olan kurumlardan birisi de Kur'an Kursları'dır. Kurs yeri, Genellikle camiye bitişik bir oda veya hücre idi. Bazan dükkanlar veya kütüphaneler de bu görevi yerine getirirdi. Ayrıca kırsal kesimde, Murabıtların zâviyelerinde kur'an hıfzı için özel bölümler vardı. Kur'an kursları ülkenin her tarafına yayılmıştı ve genellikle bulunduğu mahallin, veya yaptırılan ya da vakıf sahibinin adını alırdı. Müzeyyidu'l Kayseriye, Mektubu's-Semmâîn, Ali Paşa, el-Hac Mustafa Bölükbaşı, el-Âmâlî... Kuran kursları gibi.⁷³

Kur'an kursları toplumun her kesimindeki insanlarca yaptırılıyordu; beyler, paşalar, dayılar, memurlar, yerli halk herkes Kur'an kursu yapımına önem veriyordu. Mesela Beytu'l-Malcı Sarı Mustafa'nın emriyle Seyyide Cami'nin yanında bir Kur'an kursu yapıldı. Ayrıca, zâviyelere ve vakıflara bağlı kurslar da vardı.

Ancak, ilkokul vazifesi gören bu ibtidâî medreseler genellikle sağlığa uygun değildi, yer olarak da dardı; çoğunlukla hasır serilidir.

Osmanlı devrinde-Cezayir'de, yalnızca eğitim-öğretim yapılan müstakil okul yoktu, çünkü bu dönemde böyle bir okul açma fikri mevcut değildi; camilerdeki müderrislerin maaşlarını vakıflar verirdi, medreselerdekilerinkini ise ya belli sayıdaki eşraf veya zenginler ya da o medresenin hususi vakfı öderdi.⁷⁴

⁷² İbn Meryem, el-Bustan fi zikri'l-Ulemâ v'e-Evliyâ bi Tlemsen, neşr. Taleb Abdurrahman, Cezâir 1987, s. 288, M. Emrit, l'Etat intellectuel et moral de l'Algérie en 1830, R.H.M.C., 1954, ss. 201-212.

⁷³ Sa'dullah, a.g.e., s. 279.

⁷⁴ İbn Sahnun er-Râşidi, es-Sağru'l-Cum'ani fi Sağri'l-Vahrani, s. 12.

2) *Zâviyeler ve Ribatlar*: Cezayir'deki Osmanlı varlığının belirgin özelliklerinden birisi tasavvufun gelişmesi ve tarikatların her tarafa yayılmasıdır. Tasavvuf erbabını seven, tarikat şeyhlerine yakın olan, tıpkı ilim ehli gibi, bunları maddeten ve manen destekleyen yöneticiler bir yandan kâdirlik, bektâşilik, nakşibendilik ve mevlevilik gibi Anadolu tarikatlarını buraya naklederlerken, öte yandan ülkede çeşitli yerlerde zâviyeler ve türbeler yapturdular; neticede zâviyelerin ve ribatların çoğalmasında ve ülkenin dini düşüncesinde etkili olmasında önemli rol oynadılar. Şehirlerde ve kırsal kesimlerde, dağlık mıntıkalarda ve Sahrâ'da yaşayan tasavvuf ve tarikat erbabı, inançlarını ve görüşlerini her yerde yaydılar; müridlerine zikir yapmayı öğrettiler, onları uzlet ve ibadet temellerine dayalı bir yaşayışla yönelttiler. Meşhur olan şeyhlere özel yerler yapıldı; orada ziyaretçilerini, müridlerini ve taraftarlarını kabul ettiler, öğrencilere de dersler verdiler. Bu tür yaşayışta olan mutasavvıfın adı da "murabıt" oldu, ki bulunduğu yerin âlimidir. Nitekim bulunduğu bu yer de, halk arasında "falan Sidi..."n zâviyesi veya falan Sidi'n ribatı diye tanındı. İşte bu falan Sidi öldüğünde bu zâviyeye veya ribata defnolundu; orası yeşile boyandı ve artık onun soyundan gelenler ve halk orayı bir ziyaret yeri haline getirdiler, kutlulaştırdılar, adını her tarafa duyurdular ve meşhurlaştırdılar ki, günümüzde bile Kuzey Afrika ülkelerinde. özellikle Cezayir'de bu durumlarını korumaktadırlar. Çeşitli şeyhlere ait türbeler halkın ziyaret yerleridir.

Ayrıca, her şehirde bir veli türbesi vardır; Tlemsen velileri, Cezayir, Konstantin, Bicâye ve Bona salihleri gibi. İbn Meryem "el-Bustan"ında, Muhammed b, Süleyman "Ka'betu't-Tâifyîn"ninde ve el-Bûnî de "Elfiye-ed-Durretu'l-Musavvana fi Sulahâf Bonâ"sında bu salihleri ve velileri tanıtırılar.

Başkent Cezayir'de evliya ve sulehâ için yapılmış çok sayıda zâviye, tekke ve türbe vardı. Veli Dede, Abdurrahman es-Sa'alebî, Abdulkadir el-Giylanî, Sidi Muhammed Şerif, Sidi Ahmed b. Abdullah el-Cezâiri, Sidi Cuma, Sidi el-Kittanî, Sidi Sadi, Sidi el-Fasî, Sidi Ya'kûb, Sidi Eyyub zaviyeleri ve türbeleri bunlardan bazılarıdır.⁷⁵

Konstantin şehrinde de çok sayıda zaviye vardı; Sidi el-Manatukî Sidi Abdelmumin, Sidi Mahluf, Sidi Meymun, Sidi Raşid zaviyeleri gibi. Ayrıca Türklere ve Koroğlu ailesi mensuplarına has zâviyeler de vardı.

Tlemsen ve çevresi de zâviyeleriyle ünlüdür; Sidi Bu Medyen, Sidi Muhammed Senusî zâviyeleri gibi.⁷⁶

⁷⁵ Belhamisi, a.g.e., s. 49.

⁷⁶ E.de Nevau, Les Khouans, ordres religieux chez les Musulmans d'Algerie, (Alger 1913), s. 34; L.Rinn, Marabouts et Khouan, (Alger 1884), s. 75.

Kırsal kesimlerde zâviyelere vakfedilmiş araziler vardı; halk bunların bakımını üzerine almıştı, eker-biçerdi; gelirlerini hocalara ve talebelere verirler, zâviyenin ihtiyaçları için harcarlardı.

Cezayir'deki zaviyelerin ve tekkelerin sayısının camilerin ve medreselerin sayısına yakın olduğu bildirilir. Osmanlı döneminin sonlarına doğru yalnızca Tlemsen'de 30 kadar zâviye bulunuyordu; Konstantin'de de, Salih Bey zamanında, 13 zâviye vardı.

Zâviyelerin kırsal kesimlerde birlik-beraberlik ve cihad konularında olumlu ve önemli rolü oldu; halkın ve gençlerin dinî yönden aydınlatılmasını sağladı. Şehirlerde de medreselerin, Kur'an kurslarının yerine geçti, aynı düzeyde öğrenim verdi. Ancak, zâviyeler ülkede olumsuz etkilerde de bulundular; halkı tembelleğe, miskinliğe, cahilce teslimiyetçiliğe sürüklediği gibi düşüncenin donmasına, fikri ve ilmi hareketin durmasına büyük etki yaptılar. Öyle ki insanlar, ribatı medreseye, murabıtı âlime, tercih eder duruma geldiler.⁷⁷

3) *Mescidler-Camiler*: İslam'da, temel eğitim ve öğretimin yaygınlaşmasında, Arapça'nın ve İslam kültürünün öğretilmesinde büyük payı olan kurumlardan birisi kuşkusuz camilerdir. İslam eğitim-öğretim kurumları tarihinde Hicrî 459 yılı bir dönüm noktasıdır. Bu tarihten itibaren, camilerin dışında, yeni eğitim kurumları kuruldu: Bağdat'ta Nizamiye medresesi tesis edildi. Böylece, saraylar, cilt evleri (havaniyetu'l-varrakîn), kütüphaneler, daru'l-Hikmelerin ve mescitlerin yanısıra, düzenli eğitim-öğretim kurumları-örgün eğitim yerleri kuruluyordu. Aslında, mescid-cami, İslam'da, sadece ibadet yeri değil, eğitim-öğretim kurumu, sosyal,ekonomik ve idarî konularda kararlar alınan meclis, diplomatların kabul edildiği, askerî hareketin yürütüldüğü, adli-kazai meselelerin çözümlendirildiği bir yerdir. Camilerin bu yönlerdeki fonksiyonu herkesce bilinmektedir.⁷⁸

Camiler-mescidler Osmanlı dönemi Cezayir'inde eğitim-öğretim ve din hizmetleri veren kurumların başında gelir. Bu camilerden bir kısmı bazı zâ-

⁷⁷ Sa'dullah, a.g.e., s. 272-274.

⁷⁸ Bu konuda bkz.: Nebil Amir Sabih, et-Terbiyetu'l-İslamiye ve devru'l-Mesâcid fihâ, Mecelletu kulliyeti't-terbiyye, el-adadu'l-evvel, Katar 1982; Abdullah el-Meşed, Vazifetu'l-Mescid fi'l-Muctema'i'l-Mu'âsir, Kahire 1974; Abdulhalim Mahmud Ali, el-Mescid ve Eseruhü fi'l-Muctema'i'l-İslamî, Kahire, 1976; Câd Ahmed Fırğali, ed-Devru't-Terbevî li'l-Mescid, mecelletu'l-Faysal, el-aded 138, 1988.

viyelere bağlı bulunurken, bir kısım zâviye de bu camilere bağlıydı. Bu kurumlarda çoğunlukla öğrenciler, garibler ve fakirler için barınaklar ve evler vardı, müridlerin toplanıp zikir yaptıkları hücreler mevcuttu. Camilerin hacimleri gördükleri hizmete göre değişirdi; yalnızca günlük namaz kılınan mescidler bulunduğu gibi, hem günlük namaz hem de cuma ve bayram namazları kılınan camiler de vardı. “Hutbe Camii (Câmiu'l-Hutbe) diye adlandırılan bu camilerden bazıları daha büyük ve bakımlı olup “Ulu Camii” (el-Camii'l-Kebir) diye, bazan “el-Camii'r-reisi”, bazan da “el-Camii'l-Azam” (Baş Cami-En Büyük cami) tarzında isimlendirildi.⁷⁹

Cezayir'deki şehirlerin çoğunda “Ulu Camii” (el-Camii'l-Kebir) adı verilen, büyüklüğü ve eskiliği ile ün yapmış camiler de mevcuttur. Osmanlılar, Selçuklulardaki bu geleneği hem devlet merkezinde hem de eyâletlerinde yaşattılar, önemli yerleşim merkezlerine Ulu Camii'ler bina ettiler. Ayrıca şehrin eski semtlerinde yapılan ve “Eski Cami” (el-Mescidu'l-Atık) denilen camiler de vardı ve şehrin yöneticisinin himayesinde olurdu. Hem mülki âmirler hem de vakıflar camilerle yakından ilgilenirlerdi.

Camiler ve mescidler bazı salih kişilere veya velilere nisbet edilmezler, genellikle yaptırılan hayırsever, siyâsi ve askerî kimselerin ya da tâcirlerin adlarını taşırlardı; oysa zâviyeler çoğunlukla sülehâya ve evliyaya nisbet olunurlar; Ahmed b.Abdullah el-Cezâiri zâviyesi ve Abdurrahman es-Sa'alebi zâviyesi bunlardandır. Buna karşılık, camiler, mescidler yapıldıkları mahalle veya yerleşim merkezine, mimârî özelliklerine, tezyinatına ve yapımda kullanılan maddenin rengine göre isimler alırlar; Yeşil Cami (el-Camii'l-ahdar), Ulu Camii, Ada Kapısı Camii (Camii babı'l-Cezîre), Camii-i Hayy gibi. Bazan da mahalle sakinlerinin veya meslek erbabının adına nisbet edilir, Terziler Camii (Câmiu'l-hayyâtîn) gibi.⁸⁰

Cezayirli halk camilerin yapımına ve bakımına büyük önem verirdi. Mescidsiz hiçbir mahalle veya köy yoktu; gerek kırsal kesimde gerekse şehirde ibâdet mahalli olmasının yanında, sosyal ve kültürel faaliyetlerin merkezi olarak da camiler-mescidler en önemli yerlerdi. Zaten başlangıçtan bu yana “İslam öğretim ve eğitiminin başlıca yeri camilerdir. İslâm'ın ilk devirlerinden itibaren camilerde halkalar meydana gelmeye başlanmış ve bu, bu güne değin sürmüştür.⁸¹

⁷⁹ Sa'dullah, a.g.e., C.1, s.243-245.

⁸⁰ Sa'dullah, a.g.e., C.1. s.245.

⁸¹ H.G. Yurdaydın, İslam Tarihi Dersleri, 2. bas, s. 71.

Camilerin etrafında evler, dükkanlar ve Kur'an kursları ile, gerektiğinde, fakir veya yabancı öğrencilerin barınacakları bir yer bulunurdu. Ülke halkını birbirine bağlayan, Türklerle yerli halkı birbirine yakınlaştıran, aralarındaki bağları güçlendiren öncelikle camilerdi. Nakdi ve aynı yardımlar, sadakalar ve infaklar camilerin en önemli gelir kaynağı idi; mahalle ve köyün ileri gelenleri, zenginleri camilere teberruda bulunurlardı. Ayrıca Türk idarecileri camilere önemli yardım yaparlardı, fakat devlet cami yaptırmaktan sorumlu değildi; eğer bir paşa, bey veya vâli bir cami yaptırsa, onu kendi malından yaptırır, servetinden de vakfederdi. Siyâsî veya idari görevi icabı değil; imanından, ihsanından dolayı cami yaptırdı, halkı da böyle hayır işleri yapmayı teşvik ederdi.

Türk hâkimiyeti döneminde Cezayir'de yaptırılan ilk hanefî camii es-Safer Camii'dir. Bu camii'nin giriş kapısında şu ibareler yazılıdır: "Bu cami büyük bir camidir, pek yüce bir makamdır, takva üzere tesis edilmiş bir bina-dır. Yüce Sultanımız, ulu hakan, alemlerin Rabbi'nin yolundaki mücahid Efendimiz Hayreddin, ki Allah ona yardım etsin, bu camii'nin yapılmasını mevlası fakire emretti; Efendimiz Hayreddin Yüce Allah'ın kulu Safer'dir, Allah onun günahlarını bağışlasın."⁸²

Paşaların sonuncusu olan Hüseyin Paşa, Cezayir şehrinin en güzel camii sayılan bu camiiyi tamir ettirdi. Taştan yapılmış olan (Safer) Camii'nin üstü muazzam bir kubbe ile örtülüdür; mihrabı, pencere kenarları beyaz ve yeşil çinilerle süslüdür.

Gerçekte, hemen her şehirde Türk beyleri, paşaları, ağaları ve dayılarınca yaptırılan camiler mevcuttur; Cezayir şehrindeki Ulu Cami, Sidi Ramazan Camii, Kasaba Camii, Hasan Paşa Camii, Vahran'da Paşa Camii ve (Osman) Bey Camii, Konstantin'de Ahmed Bey Camii ve Hasan Paşa Camii, bunlardandır. Daha sonra Türk muhacirleri ile onların evladı olan Köroğulları ve öteki aileler yeni hanefî camileri yaptırılar; el-Hac Hüseyin Mizmorto Camii, Yeni Camii, Hıdır Paşa Camii ve Abdi Paşa Camii bunlardandır. Hanefiler, ülkede, mâlikî camilerinin yanında, birçok cami bina ettiler ve onlarla ilgili zengin vakıflar meydana getirdiler. Bu camiler çok gösterişli idi ve zeytinyağı kandilleriyle aydınlatılırdı, kapıları ve pencereleri çinilerle kaplıydı, tabanı halı ve kilimle döşeli, tavanı ve duvarları Arapça ve Türkçe harflerle nakışlı, temiz ve bakımlı idi; seyyahlardan birçokları Vahran'daki camilerin yine bu şehirdeki kiliselerden daha süslü ve bakımlı olduğunu söylemişlerdir.⁸³

Camilerde genellikle minber, mihrab ve pencere kenarları çinilerle kaplıdır ve üzerlerinde çeşitli âyetler veya hadisler yazılıdır; döşenmesi ca-

⁸² Sa'dullah, a.ge. C. 1, s. 252.

⁸³ Aynı eser, s. 253.

minin mali durumuna göre değişir, bazı zengin camiler çok kıymetli halı ve kilimle döşeli, diğerlerinde ise sıradan bir döşeme veya hasır seriliydi.

Her camide halkın, öğrencilerin ve hocaların okuyacakları kitapların bulunduğu birer kütüphane bulunurdu; kitapların sayısı ve çeşitliliği camiden camiye değişirdi. Bazı mescidlerde ise sadece Kur'an, Sahih-i Buhari, tasavvuf ve tarikat kitapları dışında kitap bulunmazdı.⁸⁴

Türk hâkimiyeti döneminde Cezayir'deki camilerin sayıları ile ilgili istatistikler farklılık göstermektedir, çünkü henüz bazı şehirlerle alakalı istatistik bile yoktur. Kaynaklar çoğunlukla büyük şehirlerden ve buralardaki "Ulu Cami" veya Cuma Cami'i (mesâcidu'l-Hutbe)'nden söz etmekle yetinirler. Bazı istatistikler de Osmanlı öncesinde yapılan camilerle Osmanlı himayesi döneminde yapılanları karıştırırlar. Mesela, Mağribli seyyah et-Temegrûti, XVI. yüzyıl sonunda Cezayir şehrinde söz ederken şunları söyler: "Orada bir "Ulu Cami"(el-Camiu'l-Kebîr) vardır, geniş bir camidir ve imamı mâlikidir. Üç hutbe okunur, bunlardan birisi Türkler içindir ve imamları hanefidir..."⁸⁵ Bu demektir ki, onun zamanında Cezayir'de sadece üç büyük camii (Cevâmi'li'l-cum'a) vardı; birisi mâlikilerin cuma namazı kıldıkları Ulu Cami (el-Câmiu'l-Kebir), diğeri hanefi camii-belki de Hayreddin Paşa'nın yaptırdığı Safer Camii kastediliyor-, üçüncüsü ise, muhtemelen Kaşşâş Camii veya daha önce yapılan Sidi Ramazan Camii'dir.

Öte yandan, İspanyol yazar Herdo(?), yaklaşık aynı dönemde (16. yüzyıl sonu), başkent Cezayir'de 7 camii ve 100 dolayında mescid bulunduğunu yazar.⁸⁶ İtalyan ilim adamlarından Benatti(?) ise, Hicrî XIII/M.XIX. yüzyılda, yine Cezayir kentinde 9 cami ve 50 mescid olduğunu kaydeder.⁸⁷

Başkent'teki el-Camiu'l-Kebîr (Ulu Cami), mâliki ve hanefi müftülerin bazı önemli dinî meseleleri ve kazâî işleri görüşüp karara bağlanmak üzere haftada bir toplandıkları yerlerdir; bu toplantıya hanefi ve mâlikî kadılar ve öteki önde gelen idareciler; gerektiğinde Paşa veya nâibi de katılırdı. Bu meclis, gündeminde bulunan genel ve özel konuları görüşüp sonuçlandırır-
dı.

Mâliki müftüsünün bulunduğu yer olan Ulu Cami'in görevlilerinin sayısı kalabalık, vakfı da çok zengindi. Mâliki müftüsünün yanısıra, iki müftü

⁸⁴ ed-Duvakli, Mesâcidu Medineti'l-Cezâir fi'l-Ahdi'l-Osmani, s. 80.

⁸⁵ et-Temegrûti, a.g.e., s. 139.

⁸⁶ Deifuques, Revue Africaine, 1862, s. 371.

⁸⁷ Sa'dullah, a.g.e., C. 1., s. 245.

yardımcısı, iki imam, 9 muallim, 18 müezzin, 8 "hizb okuyucusu", üç vakıf vekili-ki bunlardan biri müftü yardımcısıdır ve baş vekildir, ikincisi müezzinlerin vakıflarının temsilcisidir, üçüncüsü de hizb okuyucularının vekilidir-; ayrıca 9 temizlikçi ve üç tane sahur görevlisi vardır.⁸⁸

Başkent Cezayir'deki Yeni Cami ise, hanefî müftülüğünün merkeziydi, ki bir bakıma İstanbul'daki şeyhulislamlık makamının temsilcisiydi. Hanefî müftü toplantılara mâlikî müftüden önce girerdi ve ilk zamanlarda Paşalar üzerinde de etkili oldu. Yeni Cami, Hicrî XI/M.XVII. yüzyılda Yeniçeri Ocağı'nın emriyle yaptırıldı. Vakıfları da hayır işlerine bağlıydı. Denize nâzır olan bu cami, bir zaviye harabesi üzerine kurulmuştur. Cezayir ordusu bir savaş kazandığı zaman iyice aydınlatılırdı. Çok sayıda yöneticisi ve görevlisi vardı; Cezayir'deki Osmanlı dönemi örnek sanat eserlerinden birisidir. Duvarlarında Kur'an âyetleri, Arapça ve Türkçe yazılı dinî ibareler ve Kaside-i Bürde'den bazı beyitler yazılıdır.⁸⁹

Deifeques (?), Cezayir şehrindeki dinî kurumlardan söz ederken, 1246/1830 yılında burada 13 cami (câmiu'l-hutbe) ve 109 mescid, 32 kubbe, 12 zâviye ve toplam olarak 176 dinî kurum bulunduğunu kaydeder.⁹⁰

Konstantin şehrindeki camilerle ilgili istatikler de farklılık gösterir. Dinî eğitim ve öğretime, mescidlere ve zaviyelere büyük önem veren Salih Bey zamanında bu şehirde 75 mescid vardı; ayrıca şehrin dış kısmında 7 mescid mevcuttu. Fransız işgali öncesinde yapılan istatistiklere göre ise, bu şehirde 35 cami, 12 hanefî ve 92 de mâlikî mescidi vardı.⁹¹ Bunlardan Hicrî 1147'de yapılan el-Hunka mescidi, en ünlüsüdür. Aynı yüzyılda Annabe şehrinde 37 cami ve mescid mevcuttu.

Bicâye şehri de eski ve yeni mescidleriyle ünlü bir yerdi. Osmanlılar devrinde burada yapılan camilerin başında Hicrî 1212' (M.XVIII)de Mustafa Paşa'nın emriyle yapılan Ulu Cami gelmektedir.

Tlemsen de, Osmanlı idaresinin yaptırdığı dinî ve mimarî eserlerden yeteri kadar nasibini alan şehirlerdendir, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru bu şehirde 50 mescid, 5 cami ve çok sayıda zâviye bulunduğu kaydedilir ki, Ulu Cami, Sidi Bumedyen Camii, Muhammed Senusî Camii, Evlâdu İmam Camii en ünlüleridir.

⁸⁸ İbn Sahnun er-Râsîdî, a.g.e., s. 10-12.

⁸⁹ İbn Sahnun er-Râsîdî, a.g.e., s. 12.

⁹⁰ Deifeques Revue Africaine, 1862, 372.

⁹¹ P.Boyer, L'Evolution de l'Algerie Mediane, s. 70.

Muasker, Vahran, Mâzûne, Mustaganem, Blida, Milyane ve benzeri yerleşim merkezlerinde çok sayıda cami ve mescid vardı. Ancak bir çok seyyah bu ibadet yerlerinin bakımsız ve kirli olduğunu yazmaktadırlar.⁹²

Camilerdeki görevli sayısı farklı idi; bazan-Cezayir kentindeki Ulu cami'de olduğu gibi-görevli sayısı 60'ı geçirdi, bazan da bir elin parmakları sayısı kadar görevli bulunurdu. Ancak, her camide mutlaka bir imam, bir hatib veya imam- hatib, bir vekil, bir müderris, bir müezzin bulunurdu. Bunlardan herbirinin, ilmine ve yeteneğine göre, cami vakfında ayrı ayrı görevi vardı.

Hıdır Paşa, mesela, XVI. yüzyılın sonuna doğru, kendi adına yaptırılan camiin vakfını-aylık maaş olarak-şu şekilde belirledi:

Görevli	Maaş miktarı
Hatib	50 dinar
Muhammediye okuyucusu (Pazartesi-perşembe günleri)	2 dinar
et-Ta'rif okuyucusu (Cuma günü)	2 dinar
Üç hanefti müezzin (bunlara cuma günü dinar ödenir)	2'şer dinar
Hizib okuyucusu (9 kişi)	1'er dinar
Maliki müderris	30 dinar
Sahih-i Buhari okuyucusu	30 dinar
Risale okuyucusu	30 dinar
Vakıf vekili	5 dinar

Konstantin'deki "Sûku'l-Gazel Camii (Câmiu'Sûki'l-Gazel)'nin görevlileri ve maaş tutarları ise, Salih Bey zamanında, aşağıdaki şekildeydi:

Görevli	Maaş miktarı
Hatib	100 riyal
İmam	50 riyal
Baş müezzin	30 riyal
Müezzin (beş kişi)	25'er riyal
Hizib okuyucusu (beş kişi)	4'er riyal

⁹² Sa'dullah, a.g.e., s. 246.

Hatibin esasını taşıyan	4 riyal
Temizlikçiler	28 riyal
Vakıf vekili	40 riyal
Müderris	48 riyal
Müderris derslerine devam eden talebelerin bursları	144 riyal

Aynı dönemde Muhammed b. Osman Bey'in (Cezayir Beylerinden Muhammed el-Kebir'in oğludur) Muasker şehrinde yaptırdığı "Aynu'l-Beyda Camii'ne tahsis ettiği vakıflar da şu şekilde dağıtılmıştır:⁹³

Görevli	Maaş miktarı
Hatib	40 riyal
İmam	40 riyal
Müezzin (dört tane)	20'şer riyal
Hizb okuyucuları	44 riyal
Sahih-i Buhari Müderrisi	40 riyal
Fıkıh ve diğer ilimlerdeki üç müderris	60'ar riyal
Talebe murakıbbı	40 riyal
Kütüphane vekili (Müdürü)	15 riyal
Râviler	10'ar riyal
Vakıf vekili (mdr.)	15 riyal
Abdesthane temizlikçisi	15 riyal
Yıl boyunca Sahih-i Buhari derslerine devam eden talebelere verilen burs	4(altın) sultaniye

Görüldüğü üzere, Osmanlı devrinde cami görevlileri, hizmetleri karşılığında ücret almaktalar ve onlara ücret vakıf vekili, kütüphane vekili gibi idarecilere ve memurlara ödenen ücretten birkaç kat daha fazladır. Ancak, ödenen ücretler Cami vakfının mali imkanlarına ve görevli sayısına göre değişmektedir.

4) *Kütüphaneler ve Kitaplar*: Türk hakimiyeti döneminde Cezayir'de her biri ilim ve kültür hazinesi olan çok sayıda kütüphane meydana getirildi. Eğitim ve öğretim çalışmalarına kaynak teşkil eden bu ilim ve kültür yuvaları, yazma,

⁹³ Hıdır Paşa Camii'nin vakfı ile Konstantin Süku'l-Gazel Camii vakfının taksimleri için bkz: Deifeques, *Revue Africaine*, 1869, 24; Aynu'l-Beydâ Camii vakfının taksimi için de: Sa'dullah, a.g.e., s. 256; İbn Sahnun, a.g.e., s. 12'ye bakınız.

telif ve tercüme birçok değerli eseri ihtiva etmekteydi. Hemen her mescid ve camide bir kütüphane vardı. Hac yolculukları ile yabancı ülkelere yapılan ticaret yolculukları kütüphanelerin zenginleşmesinde en önemli faktörü oluşturuyordu. Endülüslü göçmenlerin beraberlerinde getirdikleri kitaplar ile hanefî fakihlerinin ve âlimlerin Anadolu'dan taşıdıkları eserler, Doğu ve Batı İslam âlemine ait bilgileri Cezayir'e nakletti. Büyük yerleşim merkezlerindeki ve Ulu Cami yakınındaki kütüphaneler daha zengindi. Konstantin'deki Salih Bey kütüphanesi, Şeyh Buras kütüphanesi, Şeyh Ibnu'l-Fekûn kütüphanesi, Albay Muhammed b.Osman Bey (el-Kürdî) kütüphanesi, Şeyh et-Tazi Zâviyesi kütüphanesi, adları anılmaya değer zengin kütüphanelerdi.

Kütüphanelerdeki kitaplar genellikle din ilimleriyle ilgiliydi; kıraat hadîs, tefsir, fıkıh, tevhid, usûl ve tasavvuf kitapları çoğunlukta; tarih, coğrafya, felsefe ve mantık kitapları azdı.

Kütüphaneler, özellikle kitap bağışları yoluyla zenginleşirdi, özel kütüphanelerini vakfeden kimseler de vardı. Cami ve medrese talebelerine Allah rızası için kitap vakfedilirdi ve kitapları vakfeden onların dışarıya çıkarılmasını yasaklardı, kitaplara da mührünü basardı. Seyyahlar Konstantin'deki Salih Bey kütüphanesinde hanefî kadısı Muhammed b.el-Arabî b. İsa'nın imzası ve şerhleri bulunan kitaplar buldular.⁹⁴ Kur'an mushafları, hadis ve fıkıh, dua ve zikir kitapları vakfedilen kitapların çoğunluğunu oluşturuyordu. Konstantin'deki Mustafa Başterzi kütüphanesi bu tür kitapların çoğunlukta olduğu kütüphanelerdendir.

Tlemsen'deki Muhammed b.Yusuf es-Senûsî vakfiyesinde şu yazma kitaplar bulunmaktaydı: Sahih-i Buharî (2 nusha), Şerhu Şeberhaytî alâ Muhtasarı Halil (4 cilt), Şerhu'l-Harşî alâ Muh. Halil (1 cilt), Tenbihu'l-Enâm (2 cilt), Şeyhu'l-Arûsî Sefereyn (2 nusha).

Konstantin şehrindeki Ibnu'l-Fekûn kütüphanesi ve öteki cami-medrese kütüphanelerinde ise genellikle şu kitaplar bulunurdu:

eş-Şatibî el-Endelûsî'nin Kitabu'l-cum'an fî muhtasar ahbarî'z-zaman, İbn Hişam'ın Şerh (banét saad), et-Tebriзі'nin el-muallakatu's-seb'a, el-Mustemleḥ mine't-tekmile (ünlü Endülüslülerin biyografisi), el-Menavî'nin el-Kevâkibu'd, durriye fî terâcimi's-sâdeti's-süfiye, Harirî'nin Makamat, el-Harşî'nin Şerh-u muhtasar-ı Halil, ez-Zöhretu'n-nîre (Hayreddin'in tarihi), Mi-

⁹⁴ Sa'dullah, a.g.e., s.304.

zanu'sh-Şa'ranî, el-Kayravani'nin el-Mu'nis fi ahbari ifrikiye ve Tunis, el-Makarrî'nin Nefhu't-tib, Mes'udî'nin Murucu'z-zeheb, Fethu'l-husûnu's-seb'a (Arablar'ın Afrikayı fetihiyle ilgili kıssalar), el-Kamusu'l-muhit, İbnu'l-Esir'in en-Nihaye..., İmriu'l-Kays divanı, Şerh İbni'l-Heysem, tarihi Benî Abbas, Beyânu muluki'l-Cezâir, Futûhu Ifrikiye, Tarihu Taberi, ve el-Makrizî'nin Tezkire adındaki eseri gibi.⁹⁵

Ne var ki, Cezayir kütüphanelerini dolduran bu değerli kitapların önemli bir bölümü Fransız işgalinden sonra, sömürgeciler tarafından Avrupa'ya taşınmıştır. Öyle ki, gerek dini ilimler gerekse Cezayir tarihi ile ilgili olan birçok değerli eseri Avrupa kütüphanelerinde bulabiliyoruz.

5) *Vakıflar*: Osmanlı dönemine ait Cezayir kültür kurumlarından birisi de vakıflardır. Vakıflar İslam uygarlığının en önemli eserlerinden birini oluşturur. Müslümanın hayır işleme inancının ve filinin sonucudur. İslam'ın ilk yıllarından itibaren kurulan vakıf kurumu, Selçuklular zamanında oldukça gelişti, Osmanlılar zamanında ise altın çağını yaşadı.

Vakıf, dinî esasa, gerekli kazaî kurala göre kurulur. Genellikle kâdı, dolayısıyla mahkeme vakfın varlığını meşrulaştırır. Vakfedenin ve şahitlerin huzurunda vakfı kaydeder, değerini belirler, amaçlarını ve yararlanma durumlarını intikal şeklini ayrı ayrı yazar. Vakıf tarihini yazar, vakfedene, şahitlere imzalatır, sonrada kendisi imzalar. Öyleyse vakf şer'î bir vesikadır, vâkıf, ailesi ve vakıfdan yararlananlar bu şer'î vesikaya gereken ihtiramı gösterirler. Ne varki, bu saygı her zaman gösterilmemiş, vakfın malları bazı idareciler tarafından kendi mülkleri gibi kullanılmış, bazan da ihmal edilmiştir.

Vakfın bir vekili (başkan-müdür) veya yöneticisi vardır. Vakfın, vakıf şartlarına uygun olarak bakımı, kullanılması ve idaresi onun sorumluluğundadır. Ayrıca vekilin ahlaklı, ilim aşığı ve güvenilir birisi olması icabeder. Paşa veya dayı gerektiğinde velinin ailesinden olmayan birini vekil tayin edebilir.

Vakıf belli bir topluluğun, meclisin veya idarenin yönetiminde de olabilir. Ancak bunların sayıları ne olursa olsun, Paşa veya bey tarafından tayin edilirler. Vakıftan hizmeti karşılığında belli bir maaş alan vekil, âlimlerden oluşan mütevevelli heyete ve mürakabe meclisine her yılın sonunda faaliyet raporu verirdi.

⁹⁵ Geniş bilgi için bkz: Sa'dullah, a.g.e., ss. 304-310.

Vakıflar çok çeşitlidir ve sınırlandırılmaları zordur. Arazi, dükkan, ev, arsa, tarla vb. şeyler vakfedilebilir. Vakfın gayesi, mescidlere, medreselere ve zâviyelere yardım etmek, buralardaki görevlilerin maaşını vermek, ülkede eğitim ve öğretimin en iyi şekilde yapılmasını sağlamak, fakir halka, yetimlere ve miskinlere yardım etmek, Endülüslü muhacirlere barınak ve yiyecek temin etmektir. Bir mezhebin öğretilmesi ve yayılması gayesine yönelik vakıflar da vardı.

Bazı kimseler de, Kur'an hafızlarına, din bilginlerine, tarikat şeyhlerine, evladına veya eşine vakıf yapardı. Halkın ihtiyacı olan zeytin ve zeytinyağı temini için vakfedenler de vardı. Nitekim yeniçerilerin ve bazı tarikatların yararına olan vakıflar mevcuttu. Böylece vakıflar, sosyal ve kültürel hayatın gelişip iyileşmesine önemli katkılarda bulunmakta, ilim adamlarının, din hizmeti gören kimselerin, talebelerin ve fakir halkın yararına hayır işleri yapmaktadır.⁹⁶

Cezayir'de vâkıflar belli bir ırktan ve mezhepten kimseler değildi; Türk veya Arap asıllı, kadın ve erkek, hanefî-maliki her Cezayirli vakıf yapardı. Aynı şekilde beyler, paşalar, ağalar ve dayılar, birçok vakıf kurdular, mektep-medrese, mescid, cami, tekke ve zâviye tesis ettiler. Türk idarecilerinden ilk vâkıf Cezayir Beylerbeyi Barbaros Hayreddin Paşa'dır ve inşaa ettirdiği Safer Camii'ne has bir vakıf kurmuştur.⁹⁷

Vâliler, vezirler, hocalar ve önde gelen öteki idareciler çeşitli alanlarda vakıflar kurdular; hemen her mescid ve zâviye ile ilgili bir vakıf vardı. Vakıflar, medrese ve mescid de yaptırılıyordu. Hayıra hizmet vakıfları, Mekke ve Medine vakıfları da sosyal yapıda önemli hizmetler görüyordu. Mekke-Medine (Haremeyn) vakıfları hem en zengin hem de en itibarlı vakıflardı; Paşa tarafından tayin edilen dört kişilik bir mütevelli heyetce yönetilirdi. Haremeyn vakıfları, Osmanlı idaresinin sonuna doğru (XVIII. yüzyılın sonları), Cezâyir'de, 840 ev, 258 dükkan, 33 mahzen, 82 oda, 3 hamam, 4 kahve, 1 otel, 57 bostan ve birçok hurmalığa sahipti.

Mekke-Medine vakfının siyasî önemi de büyüktü; İslam âleminde Cezayir'in görünümü durumundaydı. Cezayir'in hac gemisi her yıl önemli miktarda para, altın, gümüş, elbise vb. şeyleri Mekke ve medine fakirlerine

⁹⁶ Vakıfların Osmanlı döneminde Cezayir'de oynadığı iktisadî ve ictimâî rol için bakınız: Nâsiruddîn Sa'idüni, en-Nizamü'l-Mâlî li'l-Eyâleti'l-Cezâiriyye, doktora tezi, Edebiyat fak. Cezayir 1974.

⁹⁷ Sa'dullah, a.g.e., s. 231.

dağıtılmak üzere harameyn bölgesine götürürdü. Cezayir'in her yöresinde bu vakıflarla ilgili arazi ve emlak vardı.⁹⁸

Cezayir şehrindeki Ulu cami ve es-Sa'alebi Zâviyesi vakıfları ile, Konstantin, Muasker, Tlemsen ve Bicâye'deki Ulu Camilerin vakıfları ülkedeki en zengin vakıfları oluşturuyorlardı. Cezayir'deki Ulu Camii vakfının idaresi, Kaddure ailesinin elindeydi ve vakfın gelirinden birçok medrese ve zâviye yapıldı; Veli Dede ve eş—Şeyh es-Sa'alebi zâviyeleri bunlardandır.

1184/1770 yılları istatistiklerine göre Cezayir'deki dinî gayeye yönelik vakıflar şunlardır:

1 – Harameyn-Endülüs müşterek vakıfları	: 62 adet
2 – Harameyn ve Camii 'Azam vakıfları	: 69 adet
3 – Harameyn vakıflarına ait evler	: 74 adet
4 – Harameyn vakıflarına ait mahzenler	: 76 adet
5 – Harameyn vakıflarına ait arazi ve emlak	: 81 adet
6 – Mizmorut Camii vakıfları	: 130 adet
7 – Abdi Paşa Camii vakıfları	: 134 adet
8 – Ali Paşa Camii vakıfları	: 142 adet
9 – Hıdır Paşa Vamii vakıfları	: 139 adet
10 – Fakirler, esirler ve talebelere ait vakıflar	: 48 adet

Başlıcalarını zikrettiğimiz bu vakıfların dışında kuşkusuz başka vakıflar da mevcuttu ve çeşitli amaçla hizmet etmekteydi.⁹⁹

Osmanlı devri Evkaf kurumlarından biri de Beytu'l-mal kurumu idi. Beytu'l-malcı denilen bir emîn tarafından yönetilirdi. Beytu'l-malı koruma görevi, resmi bir görevdi. Paşa veya Bey, beytu'l-mal emirine yönetimde yardımcı olmak üzere bir kâdı tayin ederdi. Böylece, beytu'l-mal hem siyasi yönü hem de hayır gayesi olan bir kurumdu.

Beytu'l-mal kurumu, bütün yetimlerin, kimsesizlerin malları ile terekelerine bakardı; fakirlerin ve kimsesizlerin defnedilmesi, her perşembe günü 100 fakire sadaka dağıtılması, her bayramda Paşaya ve tardımcılarına hediyeler verilmesi gibi işleri görürdü. Her ay belli miktarda devlet hazinesine para öderdi.¹⁰⁰

⁹⁸ Nâsiruddin Sa'idûnî, adigeçen doktora tezi, s. 32 vd.

⁹⁹ Sa'dullah, a.g.e., C.1., s.241-243.

¹⁰⁰ Nâsiruddin Sa'idûnî, adigeçen doktora tezi, s. 103.

Yahudiler de, tıpkı Hıristiyanlar gibi, kiralama ve benzeri yollarla mevcut vakıflardan yararlanırlardı. Mesela, bir yahudi haremeyn vakıflarına ait emlaktan belli bir miktar aldığı gibi, bir hıristiyan da Abdi Paşa camii vakfından yararlandı.¹⁰¹

Sonuç olarak söylemek isteriz ki; Cezayir, Türk hakimiyeti döneminde sosyal ve kültürel yönlerden altın çağını yaşadı. Bâb-ı Ali ile bu ülke arasındaki ilişkilerin en iyi düzeyde olduğu XVII. yüzyılda ülke örnek bir sosyo-kültürel yapıya kavuştu. Seyahatnameler, terâcim ve tarih kitapları bunun açık örneklerini sunmaktadırlar. Mesela, Mağribli seyyahlar el-Ayyaşî, et-Temgurûti ve benzerleri, ülkenin sosyal ve kültürel hayatına eserlerinde önemli yer ayırdılar. Bunlardan el-Ayyaşî'nin yazdıklarına göre, ilim ve kültür kurumları Sahra'nın en ucra yerlerine kadar yayılmıştı; medreseler, mescidler ve zâviyeler örümcek ağı gibi ülkeyi sarmışlardı. O, bunlardan bazılarının isimlerini de sayar ki, Sidi Ahmed b. Musa, Sidi Abdullah b. Tımtım, Ömer b. Muhammed ve el- Ahdarî zâviyeleri bunlar arasındadır.

İlim adamları özellikle su, arazi, hastalıklar ve tedavi yolları gibi sosyal ve güncel konularla ilgileniyorlar ve bunlar üzerinde fıkıh kurallarını uygulamaya çalışıyorlardı. Onların en çok önem verdikleri şey de kitaplardı. Kütüphanelerde, çok sayıdaki telif eserlerin yanısıra, nâdir yazmalar da bulunmaktaydı. el-Pervezeli'nin "en-Nevâzili"nin İbn Merzuk tarafından yazılan nüshaları buna örnektir.

el-Ayyaşî'nin dikkatini çeken bir husus da, Sahra'daki Vergla halkının özürsüz olmadıkları halde, abdestle değil de teyemmüm yoluyla namaz kılmaları ve yeni bile olsa, ölünün elbisesini şehrin dışına atmaları ve yakmalarıdır.¹⁰²

Türk yönetimi dönemi Cezayir idaresi ve kurumları ile ilgili olarak Türkçe verilen bu ilk malumatın müstakil çalışmalarla genişletilmesi ve geliştirilmesi en içten dileğimizdir.

¹⁰¹ Sa'dullah, aynı eseri, C. 1, s. 240.

¹⁰² M. Belhamissi, a.g.e., s. 30-31.

OSMANLI DÖNEMİNDE ANTAKYA'NIN FİZİKİ VE DEMOGRAFİK YAPISI 1709-1860*

Yrd. Doç. Dr. RİFAT ÖZDEMİR**

I - Antakya'nın Tarihî Gelişimi

"Antakya" kelimesi'nin "örtü" veya "halı"yı ifade ettiği tahmin edilmektedir.

Tarihî Antakya (Antakiya, Antiochia) şehri, 35° 52' ve 37° 04' kuzey enlemleri ile 35° 46' ve 36° 35' doğu boylamları arasında, Âsi nehrinin aşağı ucundaki münbit ovanın kenarında, denizden 440 m. yükseklikteki Habibü'n-Neccar Dağı'nın eteklerinde, Fırat havzasından Akdeniz'e, Akdeniz ve Suriye'den Anadolu'ya giden yolların kavşak noktasında kurulmuş, Türk-İslâm karakterleri bir yerleşim merkezidir.

Şehir, muhtemelen M.Ö. 300 tarihlerinde I. Seleukus tarafından kurulmuş ve kısa sürede gelişerek hem Roma ve İskenderiye gibi kalabalık bir şehir, hem de önemli bir idare merkezi olmuştur. Bu durum, Sâsânîler'in, Roma İmparatorluğu'nu Asya'da zayıflatmak için bir taraftan askerî harekâtlarda bulunurken, öbür taraftan *Nesturî Kilisesini* batıdan ayırma teşebbüslerine (260 ve 499 senelerinde) kadar sürdü. Şehir bir taraftan İran ordularının saldırısı, diğer taraftan zelzele felâketi (m.s. ilk beş asırda ondan fazla zelzele olmuştur) karşısında tahrip oldu. Sâsânî hükümdarı I. Husrev tarafından tahrip edilen şehir, Roma imparatoru Justinyanus tarafından daha küçük ölçekte yeniden kuruldu. Fakat yeni kurulan şehir de askerî akınlardan kurtulamadı. Bu sefer güneyden gelen Müslüman Arap Ordularının taarruzuna maruz kaldı ve M.S. 6338'de (h. 17) Müslümanların eline geçti. Bu hâkimiyet M. S. 969 (h. 358)'a kadar sürdü ve bu tarihte Bizans'ın eline geçti. Bizans hâkimiyeti 1084 m. (477 h.) tarihine kadar sürdü ve 1084'te tekrar Müslümanların eline geçti. Bu hâkimiyet de fazla

* Bu makalenin kısa bir özeti 1-2 Haziran 1990 tarihleri arasında, Antakya'da, Hatay Valiliği ile Özel Kültür Eğitim Merkezi tarafından müştereken tertiplenen "I. Hayat Tarih ve Folklor Sempozyumu"na tebliğ olarak sunulmuştur.

** Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Elazığ Türkiye.

sürmedi ve bir sene sonra, yani 1085 m. (478 h.)'te, şehir, Konya Selçuklu Sultanı I. Süleyman'ın eline geçti. I. Süleyman'ın vefatı üzerine, Selçuklu Sultanı Melikşah 1086 m. (479 h.) şehri hâkimiyeti altına alarak, Yağı Basan'ı vali tayin etti. Bu Türk hâkimiyeti de 1098 m. (492 h.) tarihine kadar sürdü ve bu tarihte Haçlı'ların eline geçti. Haçlı hâkimiyeti 1268 m. (666 h.) tarihine kadar sürdü. 1268 tarihinde, Mısır Memluklar'ından Sultan Baybars, şehre hâkim oldu. Memluk hâkimiyeti, Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferine kadar devam etti. Yavuz Selim'in 1514'te kazandığı Çaldıran zaferinden sonra, 1515 m. (921 h.) (1517 tarihi de verilmektedir) Osmanlı egemenliğine geçti. Bu tarihten sonra oluşturulan idarî düzenlemede "*Haleb Eyaleti*" ne bağlı bir "*Sancak*" (Liva) haline getirildi. Buraya tayin edilen "*Sancak Beyleri*" de Sancak merkezî olarak tesbit edilen *Antakya*'da oturmaktaydı. Antakya'nın idarî düzenlemedeki yeri her zaman "*Sancak*" olarak kalmadı. Değişik tarihlerde yapılan idarî taksimatlarda yine "*Halep Eyaleti*" ne bağlı "*Kaza*" haline getirilerek idare edilmeye çalışıldı. Bu durum, 1918 tarihine kadar sürdü. Bu tarihten sonra İngilizler'in daha sonra da Fransızlar'ın işgaline uğradı. 1921'de imzalanan *Ankara Antlaşması* gereğince idarî muhtariyeti sağlandı. 1937'de ise "*Hatay Devleti*" adı altında devlet oldu. 1939 tarihinde ise anavatan Türkiye'ye iltihak etti¹.

Değişik tarihlerde bu şekilde el değiştiren "*Antakya*" bugün Türkiye'nin "*Hayat Vilayet*" merkezidir. Hububat, zeytin, narenciye, ipekböcekçiliği ve dericilik sanayii açısından önemli bir merkez durumundadır.

II- Antakya Kal'ası ve Fonksiyonları

Antakya Kal'asının inşa tarihi, şehrin kuruluşu kadar eski olmalıdır. Muhtemelen M.Ö. 300 tarihlerinde şehri kuran I. Seleukus, şehrin güvenliğini sağlamak amacıyla belirli ölçülerde müstahkem bölümler yaptırmış olmalıdır. Romalılar'ın, kal'aya yeni ilaveler yaparken, bazı yerleri de genişletmeleri bunu göstermektedir.

Antakya Kal'ası, *Asi* nehrinden başlayıp, *Habibü'n Neccar Dağı* ile *Silpius Dağı* üzerindeki beş tepe ve yamaçlardan geçerek yine nehirde son bul-

¹ Streck; "*Antakya Maddesi*". *İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, 1965, s. 456-459; *Yurt Ansiklopedisi*; "*Hayat Maddesi*", C. 5, İstanbul, 1982, s. 3369-3503; Halil Sahillioğlu; "*Antakya*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* için yazılmış maddedir. Aynı madde, 1-2 Haziran 1990 tarihlerinde Hayat'da yapılan "*I. Hayat Tarih ve Folklor Sempozyumu*"na tebliğ olarak da sunulmuştur.

maktaydı. Kal'a, 1,5 km. genişliğinde, 3,5 km. uzunluğundaki (antik Antakya şehri bu ölçülerin 5 katı kadardı) şehri kuşatan, 12 km. genişliğinde, kesme taş ve tuğladan yapılmış, müstahkem büyük bir yapı olmalıdır. Bu hacmi ile şehrin bütün mahallelerini bünyesinde toplamaktaydı.

Değişik tarihlerde yapılan çalışmalardan anlaşıldığına göre, kal'anın tespit edilebilen belli başlı kapıları şunlardır: 1- Doğuda *Halep Kapısı* (Saint Paul, Bâb Bulus'da denmektedir), 2- Batıda *Akakıyr Kapısı* (Surların bitişğinde olmalıdır), 3- Güneyde *Saint Pierre Kapısı* (Bâb Butrus), 4- Yine Güneyde *St. Georges Kapısı* (Bâb Curcus), 5- Hacıkruş (eşek boğan) denilen yerde *küçük Demir Kapı*, 6- Âsi Nehri üzerindeki köprüye açılan *Köprü Kapısı*, 7- *Bahçeler Kapısı* (Bâbü'l-Cenayin, Duc Kapısı'da deniyordu), 8- *Köpek Kapısı* (Porte du Chien).

Bu özellikte inşa edilen kal'a, m.s. 69, 458, 525, 527, 551, 557, 577 ve daha sonraki tarihlerde ardarda meydana gelen depremlerle² hem şehir hem de kal'a duvarları geniş ölçüde tahrip olmuştur. Bu tahribatları, Roma, Bizans, Sasânî, Arap (İslâm) ve Türk orduları arasındaki mücadeleler sırasında meydana gelen tahribatlar takip etmiştir. Yapılan savaşlar sırasında, şehri zaptetmek amacıyla önce kal'anın tahrip edildiği, daha sonra da yeniden tamir edildiği bilinmektedir. Özellikle Bizans, Haçlı orduları ve Sultan Baybars döneminde meydana gelen tahribat ile tamiratlar bunlara birer örnek sayılmalıdır.

Şehrin etrafını çeviren kal'a, Roma İmparatoru Tiberius, Bizans İmparatoru Justinian, Haçlı komutanları tarafından bazı yerleri genişletilirken bazı yerleri de büyük ölçüde tamir edilmiştir. Bu tamirlerden sonra, Hıristiyanlığın önemli bir merkezi olarak kalmayı başaran şehir, Sultan Baybars'ın elinden kurtulamadı. Sultan Baybars, şehri kuşattığı zaman, fetihle oldukça zorlandı. Bu mukavemet karşısında, surları tahrip etmeye mecbur kaldı. Bu tahribattan sonra, her ne kadar Baybars kal'a ve şehri imar ettirdi ise de eski kudretine kavuşturamadı. Bundan sonra surların birçok yeri kaderi ile başbaşa kalırken, şehir de Hıristiyanlığın önemli merkezi olma niteliğini kaybetti. Selçuklu ve Osmanlı döneminde küçük bir şehir olarak kaldı³.

² Antakya Arkeoloji Müzesi, *Antakya Şer'iyye Sicili*; Defter No; 2, Sayfa No: 99. Bu belgeden anlaşıldığına göre 1736 (1194 h.) tarihlerinde Antakya'da kuvvetli bir zelzele olmuştur. Birçok yapının yanında Antakya Bedesten'in de yıkılmasına neden olmuştur.

³ Streck; "Antakya Maddesi", *I.A.*, C. 1, s. 456-459; *Yurt Ansiklopedisi*; "Hayat Mad.", C. 5, İstanbul, 1982, s. 3383-3402; Halil Sahillioğlu; *a.g.tebliğ*.

Şehre, kuzeydoğudan gelen "Halep yolu", güneybatı istikametinde "Samman Dağ"ı (Süveydiye) yani Akdeniz'e kadar uzanıyordu. Buradan deniz yolu ile Mısır, Venedik, İzmir, İstanbul gibi merkezlere ulaşıyordu. Anadolu içlerinden çıkan bir başka yol da, kuzey ve kuzeydoğu istikametinden başlayarak şehre ulaşıp, oradan Harbiye (Defne) üzerinden güneye ulaşıyordu.

Yukarıda değişik özelliklerini anlattığımız Kal'a, Osmanlı döneminde ne durumdaydı? Ne gibi fonksiyonları icra etmekteydi? Belirli oranlarda ne gibi tamiratlar görmüştür? Diğer Osmanlı kal'alarında gördüğümüz "Kal'a Görevlileri" denilen "Dizdar, Kal'a Kethüdası, Kal'a Erleri" vb. gibi görevliler bu kal'ada da görev yapmakta mıydı? vb. gibi değişik sorular akla gelmektedir. 1709 tarihinden itibaren incelemeye tabi tuttuğumuz "Antakya Şer'iyye Sicilleri"nde kal'anın fonksiyonları ile "Kal'a görevlileri" hakkında bazı belgeler tespit etme imkânımız oldu. Bu belge ve bilgilerle, bu konuları biraz olsun aydınlatma imkânımız olduğu halde, kal'anın bu dönemdeki genişliği, hangi bölümlerinin kullanıldığı, nerelerinin tahrip olduğu, ihtiyaç duyuldukça nerelerinin tamir edildiği, hangi malzemelerin kullanıldığı, ne kadar akçe sarf edildiği, kaç usta ve ırgad'ın çalıştırıldığı vb. gibi konuları net olarak aydınlatma imkânımız olmadı. Bu konuda, *Osmanlı Arşivleri* üzerindeki çalışmalarımız devam etmektedir.

III- Osmanlı Döneminde Antakya'nın İdarî Statüsü ve Şehrin Mahalleleri

Osmanlı yönetimi, bir bölgeyi feth edince, o bölgenin insan ve ekonomik potansiyelini öğrenmek amacıyla "tahrîr" (sayım) yaptırırdı. O tahrîrden sonra, idarî taksimatı, askerî üniteleri, ekonomik gelir kaynaklarını, *örfi* ve *şer'î* vergi çeşit ve miktarlarını ayrı ayrı tespit edip defterlerini tanzim ettirirdi.

Kazanılan toprağın coğrafi ve ekonomik özelliği belirlendikten sonra "eyalet, sancak, nahiyeye, köy ve mezraa" esasına göre idarî taksimat tamamlanırdı. Tesbit edilen bu idarî ünitelerin sayıları her zaman aynı kalmayıp değişkenlik arzede bilirdi. Meselâ: 1595 tarihinde imparatorluk 8'i Avrupa'da, 4'ü Afrika'da, 28'i de Asya'da olmak üzere 40 "eyalet"e ayrılırken, 1609'da ise 23'ü "has", 9'u "Sâlyâneli" olmak üzere 32 "eyalet"e ayrılmıştı⁴.

⁴ Şerafettin Turan; "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimatı", *Atatürk Üniversitesi 1961 Yılığ*, Erzurum, 1961, s. 201-232.

İmparatorluk yöneticilerinin, kuruluştan beri takip ettikleri bu politika, 1514'den sonra alınan topraklar için de geçerli oldu. 1515 (1517)'de Osmanlı egemenliğine alınan Antakya, idarî açıdan "Merkez Antakya Kazası", ona bağlı batı'da "Süveyde (Süveydiye) Nahiyesi" (Samandağ), güney'de Keldag'dan (Cebel-i Akra) adını alan "Cebel-i Akra Nahiyesi" (Merkez Antakya'nın güneyindeki bazı köyler, Altınöz ile Yayladağ köylerinden bazıları), kuzeydoğu'da yer alan "Kuseyr Nahiyesi", güneydoğu'da yer alan "Altınöz Nahiyesi" (Altınöz Kazası), en güneyde "Ordu Nahiyesi" (Yayladağ Kazası) denilen nahiyeler ve onlara bağlı köy ve mezraalardan oluşan bir "Sancağ" (Liva) durumuna getirilip "Halep Eyaleti"ne bağlanmış idi⁵. Bu idarî ünite her zaman "Sancağ" olarak kalmadı. Zaman zaman yapılan idari düzenlemelerde "Kaza" statüsüne getirilerek idare edilme cihetine de gidildi. Bu idarî ünitenin gelirleri de "Mukataa" haline getirilmişti. XVIII. yüzyılın başlarından Tanzimat'a kadar olan dönemde, "Sancağ" (veya Kaza) "Halep Beylerbeyi" tarafından atanan "Voyvoda" veya "Mütesellim"ler tarafından idare edildi⁶. Atanan "Voyvoda" veya "Mütesellim" hem idareci hem de maliyeci gibi davranıyordu. Bu idarî özelliğinden dolayı "Antakya Sancağı"nı "Mukataa sancağ" olarak tanımlamak mümkündür.

Antakya'nın "Halep Eyaleti"ne bağlı bir idarî ünite olarak yönetilmesi, Tanzimat'tan sonra da devam etti. 1867 (1284 h.) 1904 (1322 h.), 1906 (1324 h.) tarihli "Halep Vilayet Salnâmeleri"ne bakılacak olursa durum net olarak görülmektedir. Yukarıda zikrettiğimiz kaza ve nahiyeler hemen hemen bir bütün halinde "Halep Eyaleti"ne bağlı gözükmektedir⁷.

İncelediğimiz dönemde "Voyvoda, Mütesellim, Yeniçeri Serdarı, Kethüda Yeri, Şehir Kethüdası, Muhtesip" vb. gibi "ehl-i örf" mensupları ile "Kadı, Nâib, Müfti, Müderrisler, Nakibü'şraf Kâim-i Makamı" vb. gibi "ehl-i ilm" ve "ehl-i şer" mensupları tarafından yönetilen "Antakya Sancağı"nın merkezi

⁵ Hayat Arkeoloji Müzesi, *Antakya Şer'iyye Sicili*; Defter No: 1, Sayfa No: 107-108, Belge No: 302-303; Defter No: 2, Sayfa No: 50, 183, Belge No: 65, 253 vd. Bundan sonraki dipnotlarda *Antakya Şer'iyye Sicili*, Antakya Ş.S. şeklinde, arkasından gelen birinci rakam defter numarasını, ikinci rakam sayfa, üçüncüsü de belge numarasını gösterecektir.

⁶ *Antakya Ş.S.*; Defter No: 2/s. 182, b. 252; s. 207, b. 293-294; Defter No: 12/b. 153, 154, 155 vd.

⁷ *Salnâme-i Vilâyet-i Halep*. Matbaa-ı Vilâyet-i Halep, Halep, 1322, s. 293-301; Antakya Sancağı'nın idarî yapısı ile Bürokrasinin işleyişini Hatay'ın Anavatana katılışının 50. yılı nedeniyle 23 Temmuz 1989 tarihinde Hatay Valiliği tarafından tertiplenen konferansta "Osmanlı Döneminde Antakya'nın İdaresi ve Yönetimde Bürokrasinin İşleyişi" konulu bir konferans olarak sunduğum için, burada ayrıntılı olarak incelemekten kaçındım.

"Antakya" şehri idi. Çevresindeki nahiyeye ve köylere merkezlik eden bu şehir, insanların oturduğu evlerden oluşan mahalle ve sokaklara, ticarî hayatın, üretim ve tüketimin canlı olarak yaşandığı çarşı ve pazarlara ayrılmış vaziyette idi. Biz, bu makalemizde sadece mahalleler ve demografik yapı üzerinde duracağız⁸.

1-1709 Tarihinde Şehrin Mahalleleri

Osmanlı şehirlerinin fizikî, demografik, idarî, askerî, malî ve beledi özelliklerinin iyi anlaşılabilmesi için, Osmanlı Arşivlerinin çok iyi incelenmesi gerekmektedir. Özellikle bölgesel çalışmalarda, "Şer'iyye Sicilleri"nin incelenmesi daha büyük bir önem arz etmektedir.

1709 (1121 h.) tarihindeki Antakya şehrinin mahallelerini öğrenebilmek için, "Antakya Şer'iyye Sicilleri"ne bakmak gerekmektedir. Bu Sicillerde, "Rûz-ı Hızır" ve "Rûz-ı Kasım" dönemi diye adlandırılan bahar ve güz dönemlerinde yılda iki defa (bazan bu sayı ikiden fazla olabilirdi) "Avârz ve Nüzül Malı" veya "Bedel-i Avârz ve Bedel-i Nüzül Malı" denilen resimlerin (vergi) toplanması için tanzim edilen "Mevkufat Defterleri Sureti", "Beylerbeyi, Voyvoda, Mütesellim" vb. gibi görevliler için toplanan resimlerin yazıldığı "Sâbyâne Defterleri", tabii afetlerde şehir masraflarının karşılanması, şehre hayat veren dinî ve sosyal yapıların tamir ve terim edilmesi, diğer devlet hizmetlerinin karşılanması için toplanan resimlerin kayıtları edildiği ve bu resimlerin "Avârz-Hâneleri" ile "Gerçek Hâneler"e, "Hâne" esasına göre dağıtıldığını gösteren "Mahallât Hâneleri Defterleri", "Mahallât Defterleri", "Hâne Defterleri", "Tarih ve Tevzi Defterleri", "Tevzi ve Taksim Defterleri", "Müfredat Defterleri" denilen defterler bulunmaktadır⁹. Bu defterlerde, şehrin mahalle listeleri, mahalle isimleri altında kaç "Avârz Hânesi" oldukları, mahalleyi oluşturan evlerin mülk veya kira olduğu, ne kadar resim ödemeleri gerektiği, bazı listelerde, mahallelerde meskûn olanların etnik veya dinî yapıları, özel durumu olan mahallelere ait bazı bilgiler, toplam "Avârz ve

⁸ Antakya'nın fizikî, idarî, askerî, malî, sosyal ve demografik yapıları ile esnaf kuruluşları, aile yapısı, etnografik değerleri vb. gibi özelliklerini bir kitap halinde yayınlamaya çalışmaktayız. Bu konuda, gerekli olan belge ve bilgiler Osmanlı Arşivlerinden toplanmış olup, yazım işi devam etmektedir.

⁹ Antakya ŞS.; Defter No: 1/s. 107, 108, b. 302, 303, 304; Defter Defter No: 2/s. 50, 100, b. 65, 66, 134. a; Defter No: 22/s. 57, b. 123 vd.; Antakya Arkeoloji Müzesi; Antakya Şer'iyye Sicili; Defter No: 1, Sayfa No: 10, 13. a-b; Defter No: 3, Sayfa No: 43. b; Defter No: 6, Sayfa No: 65, 87. a-b; Tokat Arkeoloji ve Etnografya Müzesi; Tokat Şer'iyye Sicili; Defter No: 2, Sayfa No: 6, 9; Defter No: 13, Sayfa No: 126-127; Rifat Özdemir; XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1986, s. 75-98 vd.

Nüzül Hâne” sayıları, ödenecek resim toplamı, bu mahalle listelerinin hemen devamında merkez kazaya bağlı nahiyelerin adları, bu nahiyelere tabi olan köy veya mezraaların listeleri yer almaktadır. İşte bu defterler dikkatlice incelenip, üzerinde bazı teknik hesaplar yapıldıktan sonra, mahalleler hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmamız mümkün olmaktadır. Biz, “*Antakya Şer’iyye Sicilleri*” üzerinde yaptığımız çalışmalar sonucunda, bu defterlerden yararlanarak, 1709 ve daha sonraki tarihlerde Antakya şehrini meydana getiren mahallelerin adlarını, dinî ve etnik yapılarını, “*Avârız ve Nüzül-Hâne Sayıları*”nı, “*Gerçek-Hâne Sayıları*”nı, mahallelerdeki mülk veya kira ev sayılarını, her mahalleye isabet eden resim miktarlarını, mahallelerdeki “*Avârız-Hânesi*” ile “*Gerçek-Hâneler*”e (ev) isabet eden resim (vergi) miktarlarını, “*Avârız ve Nüzül-Hânesi Sayıları*” ile ödenen resimlerin miktarlarını gösteren toplamları ayrı ayrı tespit ettik. Bu bilgilerden yararlanarak mahallelerin adlarını, dinî ve etnik özelliklerini, demografik yapılarını, yeri geldikçe ayrı ayrı tablolar halinde göstererek durumu aydınlatmaya çalıştık¹⁰.

1709 tarihinde şehre hayat veren mahalleler şunlardır (Bkz. Tablo 1).

¹⁰ *Antakya ŞS.*; Defter No: 1/s. 107, 108, b. 302, 303, 304; Defter No: 2/s. 50, 100, b. 65, 66, 134. a: Defter No: 22/s. 57, b. 123 vd. Bu vesikalar ile sicillerdeki başka vesikalardan bulduğumuz bilgileri birleştirerek ayrı ayrı tablolar çıkarma cihetine gittik. Bu tabloları arka arkaya vermek yerine, biraz aşağıda anlattığımızla ilgili başlıklar altında vererek, konunun daha iyi anlaşılmasına çalıştık.

TABLO - I

1709 TARİHİNDE ANTAKYA'NIN MAHALLELERİ

Sıra No.	MAHALLELERİN ADI	AVARİZ-HÂNE SAYILARI			AVARİZ-HÂNESİ BAŞINA ALINAN VERGİ MİKTARLARI			DÜŞÜNCELER
1	Meydan	5	—	—	45- 50	9-10	2	Her mahalledeki avâriz hânelerinden 9 veya 10 sümün 2 akçe alınmış. Bütün mahalleler için aynı şerh düşülmüştür.
2	Dörtayak	14	—	—	126-140	9-10	2	
3	Sekâkin (سكاكين)	2	—	—	18- 20	9-10	2	
4	Tabi-i Sofular	19	—	—	171-190	9-10	2	
5	Sofular	26	—	—	234-260	9-10	2	
6	Menzil Maa Kanavâd (Gamdur) (منزل مع غمدور)	24	—	—	216-240	9-10	2	
7	Debbus (دبوسى)	3,5	—	—	31,5-35	9-10	2	
8	İmrân (İman) (عمران)	4,5	—	2	—	9-10	2	
9	Hümmara (همارة)	5,5	0,5	—	—	9-10	2	
10	Şeyh Ali	5,5	—	1	—	9-10	2	
11	Habibü'n-Neccâr	30	—	—	270-300	9-10	2	
12	Tut (Dutdibi) (توت)	31	0,5	—	—	9-10	2	
13	Kantara (قطره)	11	1	—	—	9-10	2	
14	Sarı Mahmud	7	—	—	63- 70	9-10	2	
15	Sâha (Sahad) (ساحة)	4	1	—	—	9-10	2	
16	Şenbey (Şenlik) (شنلك)	4	1	1	—	9-10	2	
17	Mukbil (مقبل)	3,5	—	—	31,5-35	9-10	2	
18	Câmi-i Kebir	7	—	—	63- 70	9-10	2	
19	Kastal (قسطل)	5,5	—	2	—	9-10	2	
20	Mahsen (محسى)	19	—	—	171-190	9-10	2	
21	Günlük (Gevenlik, Könlük, Kütünk) (كوتنك)	5,5	—	2	—	9-10	2	
22	Şirince (شرنجه)	4,5	—	—	40,5-45	9-10	2	
23	Hallabü'n-Neml (Hallafü'n-Neml) (حلاب النمل)	6,5	—	2	—	9-10	2	
Toplam		247,5	4	10	2477	4,5		Bu rakamlar belgede verilen toplamlardır.
Genel Toplam		251,5 hâne 1 sülüstür (Burada 4 rub'u bir bütünü, 10 sülüs 3 bütün 1 sülüsü meydana getirmekte. 4 bütün 1 sülüs 247,5 hâneye eklenerek 251,5 hâne 1 sülüs rakamı elde edilmektedir).						

Tablo I'de görüldüğü gibi, 1709 tarihinde Antakya şehrinde, irili ufaklı 23 tane mahalle bulunmaktadır. Bütün mahallelerdeki "Gerçek-Hâne-

ler” (evler) toplam olarak 251, 5 hâne 1 sülüs “*Avâriz-Hânesi*” olarak sayılmıştır. Tespit edilen her “*Avâriz-Hânesi*”nde 9 veya 10 “*Sümün*” 2 akçe “*Sâhyâne Resmî*” tarh ve tevzi edilerek toplam olarak 2477 guruş 4,5 sümün resim (vergi) toplanmıştır¹¹.

Tablo I'deki “*Avâriz-Hâne*” sayılarına dikkat edildiği zaman. *Tut, Habîbü'n-Neccâr, Sofular, Menzil (Kanavâd), Tabî-i Sofular, Mahsen, Dörtayak, Kantara, Sarı Mahmud, Cami-i Kebir* mahalleleri en büyük mahalleler olarak görülürken, *Sekâkin, Debbus, Mukbil, Şenbey, Saha, Şirince, İmran, Meydan, Hümmare, Şeyh Ali, Kasta, Günlük, Hallabü'n-Neml* mahalleleri ise orta büyüklükte ve küçük mahalleler olarak görülmektedir.

1709 tarihinde tespit ettiğimiz bu mahalle sayıları, her zaman aynı kalmayıp, şehrin gelişmesine uygun olarak artış göstermiştir. Meselâ: 23 Ağustos 1736 (15 R. Âhir 1149) tarihinde tanzim edilen “*Mahallat Defteri*”nde¹² Tablo I'de verdiğimiz mahallelere ilaveten şu mahalle adlarını da görmekteyiz (Bkz. Tablo-II)

TABLO - II

1736 TARİHİNDE, ESKİ MAHALLELERE İLAVE OLAN YENİ MAHALLE ADLARI

Sıra No	MAHALLELERİN ADLARI	DÜŞÜNCELER
1	Uncular (اونجیلر)	Bu mahalle isimlerinin altında mülk ve kiracı evlerin sayıları ayrı ayrı verilmiştir.
2	Oruçoğlu (اورج اوغله)	
3	Kara Ali (قره علی)	
4	Keçeci (كجه جی)	
5	Cinci (جنجی)	
6	Rikabiye (ركابیه)	
7	Havâce Abdi (خواجه عبدی)	
8	Kapu (Kuyu) Bölüğü (قپولو کی)	
9	Ak (Ahi) Baba (اق بابا)	

¹¹ “*Avâriz-Hânesi*”, ile “*Gerçek-Hâne*” sayılarının mahiyeti, tesbiti, bunlara tarh ve tevzi edilen vergilerin miktar ve çeşitleri, bu rakamların demografik tahminlerde kullanılıp-kullanılmayacağı konusunda daha önce yaptığımız çalışmalarda bilgi verildiği için burada izah-tan kaçınıldı (Bkz. Rifat Özdemir: *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1986, s. 75-135; R. Özdemir; “*Avâriz-Hâne Sayılarının Demografik Tahminlerde Kullanılması Üzerine Bazı Bilgiler*”, *X. Türk Tarih Kongresine Sunulmuş Tebliğ*, Ankara, 1986).

¹² *Antakya ŞS.*; Defter No: 2/s. 50, b. 66.

Sıra No	MAHALLELERİN ADLARI	DÜŞÜNCELER
10	Benârî	(بناری)
11	Elvâniye	(علوانیه)
12	Sarmiyе	(صاریه)
13	Güncañ	(گونجان)
14	Cünuniyye	(جنینه)

Tablo II'ye dikkat edilecek olursa, 1709 tarihinde tespit ettiğimiz 23 mahalleye ilaveten 14 mahalle daha ilave olmuştur. Geçen 27 yıllık bir zaman dilimi içinde nüfusun 14 mahalleyi dolduracak nisbette artmış olması pek akla yatkın düşmüyor. Bu fazlalık, vergilerin toplanması, zaman zaman emredilen diğer malî yükümlülüklerin yerine getirilmesi amacıyla tanzim edilen "*Mahallât Defterleri*"ne, muaf olan mahallelerin alınmamasından, bazı mahallelerin uzantısı olan ve "*Koltuk Mahalle*" adı verilen mahallelerin ana mahalleden ayrı sayılmasından olduğu gibi, zaman içinde nüfusun artmasından dolayı yeni kurulan mahallelerin ilâve edilmesinden de ileri gelmektedir.

Tablo II'de verdiğimiz yeni mahalle isimlerinin genellikle Türkçe kökenli olması ayrıca dikkat çekicidir. Bu isimlerden, "*Ak Baba*" isminin, "*Ahi*"likle ilgisi olduğunu, diğer Osmanlı şehirlerinde gördüğümüz "*Ahi*" veya "*Ahi Baba*" isimlerinin aynısı olduğunu belirtmek gerekmektedir. "*Ahi*" teşkilâtına verilen "*Ahi*" isminin, Arapça "*Ahi*" (kardeş) kelimesinden geldiğini savunanlar olduğu gibi, Türkçe "*Akı*" (cömert, yiğit) kelimesinden geldiğini savunanlar da vardır¹³. Buradaki "*Ak Baba*" ismi Türkçe olarak söylenmekte ve Arapça olarak söylenen "*Ahi Baba*" isminin eşitidir. Bu durum "*Ahi*"lik teşkilâtına âlem olan, Arapça kökenli "*Ahi*" kelimesi olmayıp, Türkçe kökenli "*Akı*" kelimesi olduğu tezini kuvvetlendirmektedir. Yine bu ismin lügat manası olan "*siyah*"ın karşıtı olan "*beyaz*" manasında kullanılması ihtimali de var, ama bu ihtimal bu türlü isimlerde çok uzak ihtimal olarak gözükmemektedir.

2 - 1829 Tarihindeki Mahalleler

1829 (1245 h.) tarihindeki Antakya şehrini tahlil ettiğimiz zaman, 1709 tarihlerinde, yani 120 yıl önce tespit ettiğimiz mahalle dokusunu

¹³ Neşet Çağatay; *Bir Türk Kurumu Olarak Ahilik*, Ankara, 1974, s. 51-52; Franz Taeschner; "İslâm Ortaçağında Fütüvvet Teşkilatı", *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XV, Sayı, 1-4 (Ekim, 1953-54), İstanbul, 1955 s. 3-32.

yaklaşık olarak yine tespit etmemiz mümkün olmaktadır. Bunu net olarak tespit edebilmek için, 1829 tarihli *Antakya Şer'iyye Sicilleri*'nin incelenmesi gerekmektedir. Bu dönemde, Halep Valisi ile diğer "ehl-örf" mensuplarına verilmek amacıyla toplanan vergilerin kayıt edildiği "*Sâlyâne Defteri*" ile "*Mahallât Defterleri*"nde, şehirde yer alan mahallelerin adları, "*Avârız-Hâne*" sayıları ile ödedikleri resim miktarları ayrı ayrı belirtilmiştir ¹⁴. Bu listeler tarandığı zaman, konu net olarak aydınlanmaktadır. Biz konunun hem iyi anlaşılması, hem de önceki bilgilerle kontrol imkanı sağlaması için bu dönemin mahallelerini de ayrı bir tabloda vermeyi uygun bulduk (Bkz. Tablo-III).

TABLO - III

1829 TARİHİNDE ANTAKYA'NIN MAHALLELERİ

Sıra No.	Mahallenin Adı	Avârız Hânesi Sayıları	Mahalle Olarak Ödenen Resim Miktarları (guruş olarak)	Düşünceler
1	Cünûniyye (جونيه)	31	4725	
2	Benekli (Benarî) (?) (بنكل)	25	6075	
3	Günlük (Gevenlik) (كونلك)	76	10260	
4	Sofular (صوفلر)	83	11205	
5	Tabi-i Sofular (تابي صوفلر)	62	8505	
6	Güncân (كوجان)	26	3375	
7	Kanavat (Konut) (قنوات)	102	13500	
8	Mahsen (محسن)	103	13905	
9	Şenbey (Şenlik) (شنلك)	41	4455	
10	Debbus (دبوسى)	15	2160	
11	Uncular (Dakikiyye) (اونجيلر)	43	5805	
12	İmran (İman) (عمران)	22	2970	
13	Sarı Mahmud	37	4995	
14	Kastal (قسطل)	31	4185	
15	Kapu Bölüğü (قبولوكى)	20	2700	
16	Hoca (Koca) Abdi Bölüğü (خواجه عبدى بلوكى)	60	8100	
17	Kantara (قنطره)	49	6615	
18	Şirince (شرنجه)	17	2295	
19	Mukbil (مقبيل)	21	2835	
20	Akbaba (Akı, Ahi) Bölüğü (اغ بابابلوكى)	25	3375	

¹⁴ *Antakya ŞS.*; Defter No: 22/s. 57, b. 123

Sıra No.	Mahallenin Adı	Avânz Hânesi Sayıları	Mahalle Olarak Ödenen Resim Miktarları (guruş olarak)	Düşünceler
21	Tut (Dutdibi) (توت)	103	14175	
22	Câmi-i Kebir (جامع كبير)	30	4050	
23	Meydan (ميدان)	80	10800	
24	Hümmâre (حمامه)	25	3375	
25	Sâha (ساحة)	30	4050	
26	Şeyh Ali (شيخ علي)	35	4725	
27	Sekâkin (سكاكين)	20	2700	
28	Rikâbiye (ركابه)	30	4050	
29	Dörtayak (دورت اياق)	185	24975	
Toplam		1427	194940	

Tablo III'te görüldüğü gibi, toplam 29 mahallenin adı yer almaktadır. Bu sayı 1709 tarihinde 23'tür. Bu 23 sayısına, 1736 tarihinde 14 daha eklenerek 37 olmuştur. Bu iki tarihte, tespit ettiğimiz sayılara göre, XVIII. yüzyılda Antakya'nın mahalle sayısı 37 olarak görülmektedir. Bu rakam ile 1829 tarihine ait 29 rakamı mukayese edilecek olursa, mahalle sayılarında azalma olduğu kanaati ortaya çıkmaktadır. Bu gibi durumları, azalma veya çoğalma şeklinde yorumlamamak gerekmektedir. Bu durum, değişik tarihlerde "Avânz" veya "Sahâne" resimleri toplanırken, bazı "Koltuk Mahalleler" ile "Parekente" halinde şehrin dışında oluşan evlerin (gecekondu gibi) ayrı ayrı mahalleler halinde sayılmalarından veya bu küçük yerleşim merkezlerinin (mahallelerin) büyük mahallelerle beraber sayılmasından ileri gelmekteydi. 1709 tarihine göre, 1829 tarihindeki mahallelerin "Avânz-Hâneleri" nin artmış olması, bu izahımızı doğrular mahiyettedir. Tablo-III'e dikkat edilecek olursa, bu sayılardaki artışlar oldukça fazla gözükmemektedir. Osmanlı şehirlerini oluşturan mahalle ad ve sayılarını net olarak 1830 tarihinde yapılan "Nüfus Sayım Defterleri"nden öğrenebilmekteyiz. Biz, bu amaçla, 1830 tarihinde Antakya'da yapılan "Nüfus Sayım Defterleri"ni aramamıza rağmen bulamadık. Bu sayımın yapıldığına dâir hiçbir kayda da rastlamadık. Kanatimizce burada sayım yapılmamıştır. O nedenle, bu konuyu, ancak sözünü ettiğimiz vergi defterlerinden öğrenmemiz mümkün olmaktadır.

Bu dönemdeki mahalle adlarında da, yine *Akbaba* (Ahi Baba), *Şenbey*, *Şirince*, *Dörtayak*, *Uncular* gibi Türkçe isim ve esnaf adları dikkati çekmek-

tedir. Mahalle adları, Anadolu içlerinde bulunan Ankara, Afyon, Manisa, Antalya, Kırşehir, Tokat, Trabzon, Harput, Eğin (Kemaliye-Erzincan), gibi Osmanlı şehirleri ile çok yakınlık göstermektedir. Bu durum, Antakya mahalle isimlerinin oluşmasında, Türk-İslâm kültürünün geniş ölçüde tesirli olduğu şekilde yorumlandığı gibi, Osmanlı şehirlerinde kurulan mahallelerin hem şekil hem de isim bakımından tutarlı bir idarî geleneğe de dayandığı şeklinde yorumlanmalıdır.

Buraya kadar, 1709, 1736, 1829 tarihlerinde Antakya'yı oluşturan mahallelerin adları, "*Avânz-Hâne Sayıları*" ile ödedikleri vergi miktarları üzerinde ayrı ayrı durduk. Bu açıklamalardan sonra hemen akla şu sorular gelmektedir. Daha önceki yıllarda Antakya'nın fizikî durumu neydi? Kaç mahallesi vardı? Bu mahallelerin adları, yerleri, kaç "*Avânz*" (vergi toplamak amacıyla zengin veya fakir 10, 12, 15, 20, 25, 40, 60 gibi rakamlardan oluşturulan itibarî hânelerdir) ve "*Gerçek-Hâne*" (ev) oldukları, değişik tarihlerde ödedikleri vergi miktarları ne idi? Yaklaşık olarak bu mahallelerde ne kadar nüfus barınmaktaydı? gibi soruları saymak mümkündür. Biz, bu soruların hiç değilse bir kısmını cevaplayabilmek amacıyla, Osmanlı egemenliğine geçtikten sonra yapılan "*tahrîr*" kayıtlarından istifade edilerek meydana getirilen çalışmalardan¹⁵ aldığımız bilgiler ile bizim yukarıda verdiğimiz bilgileri yanyana ayrı bir tabloda vererek durumu aydınlatmaya çalıştık (Bkz. Tablo IV). Tablo IV'te görüldüğü gibi, 1527-1584/1709-1829 tarihlerinde mevcut olan mahallelerin birinci ve ikinci adlarını, "*hâne*" (ev, evli) ve "*mücerret*" (bekâr) sayılarını, "*Avânz-Hâne Sayıları*"'nı yanyana aynı tabloda vermeye çalıştık. 1527-1584 tarihlerinde tespit edilen 25 mahalleden, 1709-1829 tarihlerinde adları devam edenleri yanyana yazmaya çalıştık. Eğer 1709-1829 tarihlerinde isimler devam etmiyorsa orasını boş bıraktık. Buradaki amaç, 1709-1829 tarihlerinde bu isimlerin devam etmediğini net olarak gösterebilmektir. Bu durum göz önünde bulundurulduğu zaman, 1709-1829 tarihlerinde tespit ettiğimiz mahalle sayısı 37'dir.

Tablo IV'de geçen mahalle adlarına bakıldığı zaman XVI. yüzyılın başlarında adlarını gördüğümüz 25 mahalleden, 18 tanesinin adı XIX. yüzyılın ortalarına kadar (Cumhuriyet dönemine kadar devam edenler ile bugün devam edenler de mevcut) devam etmektedir. Bu durum, Osmanlı şehirlerinde istikrarlı bir yönetimin mevcudiyetini, mahallelerin kurulması, gelişmesi, isim almasında zorlayıcı unsurların olmadığını, mahalle adları

¹⁵ Halil Sahillioğlu; *a.g.tebliğ.*

değiştirilerek devlet bürokrasisinin zorlanmadığını göstermiş olmaktadır. Bu uygulama sayesinde, bazı mahallelerde oturan unsurların dinî ve etnik yapılarını (mahallede din değişikliği olmadığı sürece, aynı etnik yapıya dahil olan nüfusun başka yere göçmesi halinde bu mümkündür), mahalle adıyla yaşayan eski kültür değerlerini öğrenmemiz de mümkün olmaktadır.

Siciller üzerinde yaptığımız çalışmalarda, 1888, 1893, 1894, 1908, 1910, 1911 m. (1306, 1311, 1312, 1326, 1328, 1329 h.) tarihlerine ait çeşitli belgelerde, 1- *Mahkeme*, 2- *Dakikiyye*, 3- *Innâbân* (üzüm) gibi mahallelerin adları da geçmektedir¹⁶. Bunların ayrı ayrı mahalleler olması mümkün olduğu gibi, bir mahallenin ikinci bir ismi olması da mümkündür. Kanaatimizce, *Dakikiyye*, *Uncular* mahallesinin ikinci adıdır. *Mahkeme* de, *Mahkeme-i Şer'iyye*'nin bulunduğu mahallenin ikinci adıdır. Sadece *Innâbân*'ın ayrı mahalle olması kuvvetle muhtemeldir. Belgelerden anlaşıldığına göre bu mahalle Müslüman Türklerin oturduğu bir mahalle idi.

3 - Mahallelerin Etnik ve Dinî Yapıları

Dünya üzerinde kurulan çeşitli imparatorluklarda olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun da dinî ve etnik yapısında tam bir birlik görülmez. Bu farklılık da imparatorlukların belirli özelliklerinden sayılmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun genel yapısında gördüğümüz bu farklılığı, şehir hayatında da görmekteyiz. Birçok Osmanlı şehri, dil, din ve etnik yapı bakımından oldukça karışık manzara sergilemekteydi. Bu farklı unsurlar bazı mahallelerde müstakil olarak ikâmet ederken, bazı mahallelerde ise hep bir arada karışık olarak ikamet etmekteydi. Aynı manzarayı, incelemeye tabi tuttuğumuz Antakya şehrinde de görmekteyiz. Şehirde, Müslüman Türkler, Hıristiyan Araplar, Hıristiyan Rum ve Ermeniler ile Musevî Yahudiler bir arada yaşamaktaydı. Yani 5 etnik unsur ile 3 ayrı semavî din bir arada yaşamaktaydı.

Antakya mahallelerinden, "*Avârız ve Nüzül Resimleri*", "*Salyâne Resimleri*", "*Tekâlif-i Örfî ve Tekâlif-i Şakka Resimleri*" toplamak amacıyla tanzim edilen "*Avârız ve Nüzül Hânesi Defterleri*", "*Salyâne Defterleri*", "*Hâne Defter-*

¹⁶ *Antakya ŞS.*; Defter No: 47, Belge No: 6, 7, 11, 12, 113, 161, 165; Defter No: 49, Belge No: 1, 15, 16, 42, 49, 64, 82, 88, 95, 99; Defter No: 55, Belge No: 17, 18, 455, 977, 987.

leri", "Mahallât Defterleri" vb. gibi defterlerde¹⁷ Antakya'yı oluşturan mahallelerin adları yer almaktadır. Bu defterler incelendiği zaman, bu etnik ve dinî unsurların birbirinden kopuk, ayrı ayrı mahallelerde yaşadıklarına dair kesin belirtiler dikkati çekmiyor¹⁸. Tespit edebildiğimiz *Sofular*, *Sarı Mahmud*, *Dörtayak*, *Günlük (Gevenlik)*, *Kantara*, *Kastal* ve *Mahsen* gibi 7 mahalle dışında kalan 30 mahallede Müslüman Türkler müstakil olarak yaşarken, bu 7 mahallede de karışık olarak yaşamaktaydılar¹⁹. Sicillerde yer alan "Mahallat Defterleri" ile diğer vesikalar dikkatlice incelendiği zaman, zikrettiğimiz 7 mahallede oturan nüfusun, büyük bir çoğunluğunu Müslüman Türklerin meydana getirdiği açıkça gözlenmektedir²⁰.

Karışık olduğunu tespit ettiğimiz 7 mahallede hangi dinî ve etnik unsurlar bir arada yaşıyordu? Bu soruyu doğru olarak cevaplayabilmek için Antakya Sicillerini taradık ve konuya ışık tutacak bazı belgeler bulmamız mümkün oldu.

Bu belgelere göre, *Müslüman Türkler*; *Sarı Mahmud* mahallesinde, *Hıristiyan Ortadoks Rumlarla*²¹, *Sofular* ile *Dörtayak* mahallelerinde *Hıristiyan Ermenilerle*²², *Kastal*, *Kantara* ve *Mahsen* mahallelerinde *Hıristiyan Araplarla*²³, *Mahsen* mahallesinde *Musevî Yahudilerle*²⁴ *Günlük*²⁵ mahallesinde etnik yapısı belli olmayan zimmî unsurlarla karışık vaziyette yaşamaktaydılar. Sicillerdeki bu karışık mahallelerle ilgili vesikalar tahlil edildiği zaman, nüfusun büyük çoğunluğunun Müslüman Türklerden meydana geldiği,

¹⁷ Bu defterlerin hepsi, *Antakya Şer'iyye Sicilleri*'nin muhtelif cilt ve sayfalarında yer almaktadır.

¹⁸ Daha önce Anadolu Osmanlı Şehirleri üzerine yaptığımız çalışmalarda, Müslüman ve Zimmîlerin bazı mahallelerde ayrı ayrı yaşarken bazılarında ise karışık yaşadıklarını tespit etmiştik (Bkz. R. Özdemir: *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1986, s. 75-133).

¹⁹ *Antakya ŞS.*; Defter No: 1/s. 2, 8, 9, 12, 45, 129, 169, b. 3, 19, 23, 31, 119, 348; Defter No: 2/s. 43, 50, b. 55, 56, 100, 142, 183, b. 57, 66, 75, 78, 134, a, 198, 253; Defter No: 47/b. 6, 7, 11, 12, 113, 161, 165; Defter No: 49/b. 1, 15, 16, 42, 49, 64, 77, 82, 88, 95, 99; Defter No: 55/b. 17, 18, 455, 977, 987.

²⁰ *Antakya ŞS.*, Defter No: 1/s. 2, 8, 9, 12, 45, 129, 169, b. 3, 19, 23, 31, 119, 348; Defter No: 2/s. 43, 50, b. 55, 56, 100, 142, 183, b. 57, 66, 75, 78, 134, a, 198, 253; Defter No: 47/b. 6, 7, 11, 12, 113, 161, 165; Defter No: 49/b. 1, 15, 16, 42, 49, 64, 77, 82, 88, 95, 99; Defter No: 55/b. 17, 18, 455, 977, 987 vd.

²¹ *Antakya ŞS.*, Defter No: 55/b. 17, 18 vd.

²² *Antakya ŞS.*; Defter No: 1/s. 9, 10; Defter No: 47/b. 7; Defter No: 49/b. 1, 49; Defter No: 55/b. 455 vd.

²³ *Antakya ŞS.*; Defter No: 1/s. 12; Defter No: 47/b. 161; Defter No: 55/b. 987.

²⁴ *Antakya ŞS.*; Defter No: 2/s. 43.

²⁵ *Antakya ŞS.*; Defter No: 49/b. 64; Defter No: 55/b. 987.

bazı mahallelerde ise sadece birkaç tane zimmî evinin var olduğu açıkça gözlenmektedir. *Sarı Mahmud* mahallesinde 8-10 hâne *Rum* evi, *Sofular* ve *Dörtayak* mahallelerinde ise 10-12 hâne *Ermeni* evinin olduğunu tahmin etmekteyiz. Bu tahminimize göre, en kalabalık zimmî nüfus bu üç mahallede yaşıyordu denebilir. Tablo I ve Tablo II'de bu mahallelerden *Sarı Mahmud* mahallesinin 7-37, *Sofular* mahallesinin 26-83, *Dörtayak* mahallesinin 14-185 "*Avârz-Hânesi*" oldukları görülmektedir. Yine Tablo I ve Tablo III'de belirttiğimiz gibi 1709 tarihinde, şehrin 23 mahallesi olup, toplam "*Avârz-Hânesi*" ise 251,5 hânedir. Bu üç mahallenin "*Avârz-Hâne Sayısı*" ise 47'dir. Geri kalan 204,5 "*Avârz-Hânesi*", 20 Müslüman Türk mahallesine aittir. 1829 tarihinde ise, şehrin 29 mahallesi olup, "*Avârz-Hâne Sayısı*" 1427 hânedir. Yine bu üç mahallenin toplam "*Avârz-Hâne Sayısı*" ise 305'tir. Geri kalan 1122 "*Avârz-Hânesi*" ise 26 Müslüman Türk mahallesine aittir. Bu mukayeseler gözönünde bulundurulacak olursa çoğunluğu bu üç mahallede oturan zimmî unsurların, Müslüman Türklere göre ne kadar az ev ve nüfusa sahip oldukları kendiliğinden anlaşılmaktadır.

IV - Mahallelerin Demografik Yapısı

I - 1709 Tarihindeki Demografik Yapı

Osmanlı şehirlerinde yer alan mahalle nüfuslarının tespiti, genel anlamda şehir nüfuslarının tespitine yardım ettiği için, büyük bir önem arz etmektedir. Bu nüfusların belirlenmesinde, "*Avârz, Nüzül, Sâbyâne* ve *Tekâlîf Resimleri*"nin toplanması için tanzim edilen "*Avârz ve Nüzül Hânesi Defterleri*", "*Müfredat Defterleri*", "*Mahallât Defterleri*" vb. gibi defterlerde yer alan rakamlar ile 1830 yılında ilk defa yapılan "*Nüfus Sayım Defterleri*"nde yer alan rakamlardan geniş ölçüde istifade etmek gerekmektedir. 1830 yılından önce, ölçü alınacak rakamlar maliye amaçlı olduğu için dikkatli olarak kullanılmalıdır. Kullanılan rakamlar geniş bir zaman dilimini aydınlatmaz. Sadece ölçü alındığı yılın nüfusu hakkında belirli ipuçları verebilir. Ama, 1830 yılı rakamları, yalnızca nüfusu saymak amacıyla tanzim edildiği için daha güvenilir özelliktedir.

1709 yılına ait tahmini şehir nüfusunu tespit ederken, 1830 yılından önce belirlenmiş olan "*Avârz ve Nüzül Hânesi Sayıları*" ile bir "*Avârz ve Nüzül Hânesi*"nin kaç "*Gerçek-Hâne*"den (yani oturlan evden) meydana geldiğini gösteren "*Gerçek-Hâne Sayıları*"nı ölçü alıp, bu çıkan rakamı, bir evin kaç kişiden oluştuğunu gösteren "*Kat Sayı*" ile çarparak belirli bir sonuç elde etmeye çalışacağız. Sonra bu sonuca askeriler ile vergiden muaf olan unsurların (İmam, Müezzîn, Papaz, Haham vb. gibi) tahmini nüfus-

sunu da ekleyerek toplam tahmini şehir nüfusunu bulmaya gayret edeceğiz.

1709 tarihinde, Antakya şehrinin toplam olarak 23 tane mahallesi vardı. Bu 23 mahallede oturan nüfus, 251,5 hâne 1 sülüs "Avârz-Hânesi" sayılmıştır (Bkz. Tablo I). Gerek bu tarih, gerekse bu tarihe yakın tarihler için geçerli olabilecek, bir "Avârz ve Nüzül-Hânesi"nin kaç "Gerçek-Hâne"den (oturulan ev) meydana geldiğini gösteren kesin bir (veya birkaç) rakamı *şimdilik* tespit edemedik. Ancak, Anadolu Osmanlı şehirleri üzerine yaptığımız çalışmalarda, bu dönemlerde 9, 10, 13, 15, 16, 53, 61, 5, 62 "Gerçek-Hâne"nin (evin) bir "Avârz-Hânesi" sayıldığını tespit ettik²⁶ 1709 tarihindeki nüfus hakkında, sadece bir fikir vermek amacıyla, bu rakamları çarparak, bazı tahmini rakamlar elde edip, bu rakamlar üzerinde bazı tahmin ve yorumlarda bulunmaya çalışacağız (Bkz. Tablo V).

TABLO - V
1709 TARİHİNDE ANTAKYA'NIN TAHMİNİ TOPLAM NÜFUSU

Sıra No.	1709 Tarihinde Avârz ve Nüzül Hânesi Sayıları	Gerçek Hâne Sayıları	Avârz ve Nüzül-Hânesi ile Gerçek-Hâne Sayılarının Çarpımından elde edilen toplam ev (Gerçek-Hâne) Sayısı	Kat Sayı	Tahmini Nüfus	Tahmini Muaf Olan Nüfus	Muafarla beraber Toplam Tahmini Nüfus	Düşünceler
1	251,5 x	9 -	2263,5 x	6 -	13581 +	1000 -	14581	
2	251,5	10	2515	6	15090	1000	16090	
3	251,5	13	3269,5	6	19617	1000	20617	
4	251,5	15	3772,5	6	22635	1000	23635	
5	251,5	16	4024	6	24144	1000	25144	
6	251,5	53	13329,5	6	79977	1000	80977	
7	251,5	61,5	15467,25	6	92803,5	1000	93803,5	
8	251,5	62	15593	6	93558	1000	94558	

Tablo V'te görüldüğü gibi, "Avârz ve Nüzül-Hânesi" olarak verilen 251,5 rakamı ile kabul ettiğimiz 9 ile 62 arasında değişen "Gerçek-Hâne Sayıları" çarpıma tabi tutularak şehrin ev (Gerçek-Hâne) sayısı toplamı elde edildi. Antakya Ailesi üzerine yaptığımız çalışmada²⁷, bir Antakya Ailesi-

²⁶ R. Özdemir; *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1986, s. 75-133.

²⁷ Bu çalışmanın, arşiv vesikaları ile alan araştırması bilgilerini topladık. Yakın zamanda Antakya üzerine yaptığımız diğer çalışmalarla birleştirilip kitap haline getireceğiz.

nin ortalama 4 çocuk, bir anne bir de baba ile 6 kişiden meydana geldiğini tespit ettik. Tespit ettiğimiz bu 6 “*Kat Sayı*”sı ile belirlediğimiz ev (Gerçek-Hâne) sayılarını çarparak tahmini nüfusu bulduk. Bu sayıya 500 askerî, 500’de muaf olan unsurlar (imam, müezzin, hâtip, vâiz, papaz, haham vb. gibi) olmak üzere 1000 kişi daha ekleyerek toplam tahmini şehir nüfusunu bulduk. Tablo V’e dikkat edilecek olursa, 1709 yılında şehrin tahmini nüfusu 14.581 kişi ile 94.558 kişi arasında değişmektedir. Bu rakamlar neden böyle çıktı? Bunlardan hangisi doğrudur? Bu tarih için, hangi sayıyı esas almalıyız? vb. gibi sorular akla gelmektedir. Burada ölçü olarak aldığımız “*Avânz ve Nüzül Hânesi Sayıları*” vergi toplamak amacıyla tanzim edilmiş itibarî (kabul edilmiş) sayılar olup, her an azaltılıp-çoğaltılması mümkün olan sayılardır. Şehir halkının yıllık ekonomik durumuna, mahallelerde oturan reyanın fakir veya zengin oluşuna göre değişebilen nitelik arz etmektedirler. Bu sayılar azaltılınca, şehir halkı daha az vergi öderken, çoğaltılınca daha fazla vergi ödemiş oluyordu. Kısaca bu sayılar, şehir nüfusunu belirlemek amacıyla tanzim edilmiş sayılar değildir. Başka şehirlere ait olarak bulduğumuz “*Gerçek-Hâne Sayıları*” ise mahallelerde oturan reyanın malî durumuna göre değişmektedir. Malî durumu iyi olan 9, 10, 15, 16 (daha fazla veya az olabilir) ev (Gerçek-Hâne) bir “*Avânız ve Nüzül Hânesi*” kabul edilerek tespit edilen vergiyi eşitçe aralarında taksim ederken, fakir 25, 30, 40, 53, 61 (daha az veya fazla olabilir) ev de bir “*Avânız ve Nüzül Hânesi*” haline getirilip, bir “*Avânız ve Nüzül Hânesi*”ne isabet eden vergiyi eşitçe aralarında taksim ediyordu. Bunu bir örnekle açıklarsak, bir “*Avânız ve Nüzül Hânesi*”ne yıllık olarak 20 guruş vergi isabet ediyorsa, bu para 10 zengin eve 2’şer guruş (80 para, 240 akçe eder) olarak taksim edilirken, fakir 61 eve 0,32 gruş (12,8 para, 38,4 akçe eder) olarak taksim edilmekteydi. Böylece zengin olanlar daha fazla vergi öderken, fakirler daha az vergi ödeyerek korunmuş oluyorlardı. Bu açıklamadan sonra, tespit ettiğimiz sayıların malî amacı kendiliğinden anlaşılabilir olmaktadır.

Tablo V’te verdiğimiz tahmini nüfusların hangisini ölçü alabiliriz? Bunlardan hiçbirisi kesin rakamlar değildir. Belirttiğimiz sayılara dayanılarak çıkartılmış tahmini sonuçlardır. Bu sonuçları bazı tahminlerle de karşılaştırmak gerekmektedir. 1838’de Antakya’ya gelen Seyyah Robinson nüfusu 6000 kişi, Şemseddin Sami Kâmus-ı Alâm’ında 16.816 kişi, Bustânî Muhitü’l-Marifet’te 16.657 kişi, 1848 tarihli bir tahminde 17.000 kişi, 1853’te H. Petermann 10.000 kişi, 1867’de Ahmet Cevdet Paşa 8775 kişi müslim, 1129 kişi zimmî olmak üzere toplam olarak 9904 kişi, 1880’de

Sachau ev sayısını 3500 hâne, nüfusu 17.500 kişi, 1890'da V. Cuinet 25.000 kişi, 1900'de Badeker 28.000 kişi olarak tahmin ve kayıt etmişlerdir²⁸. Seyyahların verdiği bu rakamlar hiçbir resmî kayda dayanmıyor. Kişisel tahminlerini yansıtmaktadır. Bu tahminlerde nüfus 6000 kişi ile 28.000 kişi arasında değişmektedir. Bu rakamlar ile 1700, 1750, 1800, 1830 yıllarında incelenmeye tabi tutulan Osmanlı şehirlerinin²⁹ nüfusları gözönünde bulundurulacak olursa, 1709 tarihlerine ait olarak Tablo V'te tespit ettiğimiz sonuçlardan 14.581 rakamı ile 16.090 rakamının kabul edilmesi daha gerçekçi ve akla yatkın düşmektedir. Kanaatimizce bu tarihlerde şehrin ev sayısı 2000-2500 hâne, nüfusu da 10.000 ile 15.000 kişi arasında değişmekteydi. Tahmini olarak tespit ettiğimiz bu nüfusun her zaman aynı kalmadığını, değişken olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Biraz aşağıda Tablo VI'da açıkladığımız gibi, şehirdeki mahallelerde toplam olarak 900 mülk eve karşılık 1255 hâne kiracı evi bulunmaktadır. Bu kiracı nüfusun hareketli, gezgin bir nüfus olduğunu belirtmek gerekmektedir. İdarî, malî, askerî ve sosyal şartlara göre bu nüfus azalıp-çoğalabilir. O nedenle, şehir nüfusu, doğum, ölüm gibi tabii hadiseler ile salgın hastalık gibi tabii afetlere bağlı olmaksızın kısa sürede azalıp-çoğalabilir. Tablo V'de tahmini olarak tesbit ettiğimiz, 14.581 rakamı ile, 25.144 rakamları arasındaki rakamlar bu çerçevede mütalâa edildiği zaman gerçeğe yakın tahminler gibi gözükmektedir.

2 - 1736 Tarihindeki Demografik Yapı

Bu dönemin mahalle adlarını, kaç "Avâız ve Nüzül Hânesi, Piyade Hânesi, Kürekçi ve Kalyoncu Hânesi" sayıldıklarını, bu mahallelerin kaç "Gerçek Hâne"den (evden) ibaret olduğunu, mahallelerdeki mülk ve kiracı evlerinin sayılmalarını, ödedikleri vergi miktarlarını, *Antakya Şer'iyye Sicillerinde* yer alan ve yukarıda sözünü ettiğimiz "Müfredat Defterleri", "Tarih ve Tevzi Defterleri", "Avâız ve Nüzül Hânesi Defterleri", "Hâne Defterleri" ve "Mahallat Def-

²⁸ Streck; "Antakya Madd." *I.A.*, C. I, s. 458; H. Sahillioğlu; *a.g. tebliğ*, *Yurt Ansiklopedisi*, C. 5, s. 3394-3399; Ahmet Cevdet Paşa; *Tezâkir*, Yayına Hazırlayan, Cavit Baysun, C. Ankara, s.

²⁹ R. Özdemir; *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, s. 75-133; Özer Ergenç; *1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli İncelenmesi Yoluyla Osmanlı Şehirlerinin Kurumları ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Deneme*, D.T.C.F. Basılmamış Doktora Tezi, Tez No. 172, Ankara, 1973; Yusuf Oğuzoğlu; *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Konya Şehir Müesseseleri ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerinde Araştırma*, D.T.C.F. Basılmamış Doktora Tezi, No. 253, Ankara, 1980.

terleri" vb. gibi defterlerden tespit edebilmekteyiz. Meselâ: 23 Ağustos 1736 (15 Rebiyü'l-Âhir 1149) tarihinde, "Sâlyâne Resmî" toplanmak amacıyla tanzim edilen "Tevzi ve Taksim Defteri"nde (Mahallat Defteri), Antakya'nın 33 mahallesinin adlarını, mahallelerde bulunan mülk ve kiracı evlerinin sayılarını, bu evlerin toplam olarak ödedikleri vergi miktarlarını net olarak öğrenebilmekteyiz³⁰. Bu mahalle adlarının özelliklerini, her mahallede ne kadar mülk ve kiracı evinin olduğunu, her mahallede vergiye dahil ne kadar nüfusun barındığını, nüfus yoğunluğu bakımından kalabalık olan mahalleleri, şehiri oluşturan toplam 33 mahallede ne kadar nüfusun barındığını, her mülk ve kiracı evin ödediği vergi miktarlarını daha net olarak vurgulayabilmek için ayrı bir tablo çıkarmayı uygun bulduk (Bkz. Tablo VI).

TABLO-VI

1736 TARİHİNDEKİ MAHALLELERİN DEMOGRAFİK YAPISI

Sıra No.	Mahalle Adı	Gerçek-Hâne Sayıları		Mülk Evlerdeki Tahmini Nüfus (6 Katsayısına göre)	Kiracı Evlerdeki Tahmini Nüfus (6 Katsayısına göre)	Mahallelerin Toplam Nüfusu (kişi olarak)	Düşünceler
		Mülk Evlerinin Sayısı	Kiracı Evlerinin Sayısı				
1	Dörtayak	75	240	450	1440	1890	Her mülk evinden 2,5 guruş, her kiracı evinden de 0,5 guruş olmak üzere toplam olarak 3034 guruş vergi toplanmıştır. Bu verginin 2250 guruşu mülk evlerden, 650 guruşu kiracılardan alınmış, 134 guruşta Sarmiyeye Cünuniyeye mahallerinden alınmıştır.
2	Meydan	34	151	204	906	1110	
3	Uncular (Dakikiyye)	26	19	156	114	270	
4	İmrân (İman)	14	8	84	48	132	
5	Debbos	24	14	144	84	228	
6	Oruçoğlu	20	15	120	90	210	
7	Kara Ali	19	15	114	90	204	
8	Keçeci	30	40	180	240	420	
9	Cinci	16	20	96	120	216	
10	Rikâbiye	24	30	144	180	324	
11	Havâce Abdi	32	43	192	258	420	
12	Kapu Bölüğü	19	3	144	18	132	
13	Akı Baba (Akbaba, Ali Baba)	21	21	126	126	252	
14	Kantara	61	35	366	210	576	

³⁰ Antakya ŞS.; Defter No: 2, Sayfa No: 50. b, Belge No: 66.

Sıra No.	Mahalle Adı	Gerçek-Hâne Sayıları		Mülk Evlerdeki Tahmini Nüfus (6 Katsayısına göre)	Kıracı Evlerdeki Tahmini Nüfus (6 Katsayısına göre)	Mahallelerin Toplam Nüfusu (kişi olarak)	Düşünceler
		Mülk Evlerinin Sayısı	Kıracı Evlerinin Sayısı				
15	Mahsen	89	66	534	396	930	
16	Günlük (Gevenlik)	11	112	66	672	738	
17	Sofular	35	92	210	552	762	
18	Şeyh Ali	16	33	96	198	294	
19	Sâha	20	11	120	66	186	
20	Kanavât (Konuk)	60	131	360	786	1146	
21	Cami-i Kebir	35	11	210	66	276	
22	Kastal	38	25	228	150	378	
23	Şirince	15	13	90	78	168	
24	Sarı Mahmud	35	20	210	120	330	
25	Şenbey (Şenlik)	23	20	138	120	258	
26	Sekâkin	19	3	114	18	132	
27	Hümmâre	14	19	84	114	198	
28	Mukbil	19	4	114	24	138	
29	Tabi-i Sofular	56	41	336	246	582	
30	Halil Ağa Kiracıları	—	—	—	—	—	
31	Elvâniye Kiracıları	—	—	—	—	—	
32	Sarmiyeye ve Güncan Kiracıları	—	—	—	—	—	
33	Cünûniye Kiracıları	—	—	—	—	—	Erkek-Kadın Toplam Nüfus
	Toplam	900	1228 Sicil toplamı 1255 benim toplamım	5400 kişi	7530	12930 kişi eder.	

Tablo VI'da görüldüğü gibi, şehirdeki 33 mahallede³¹ toplam olarak 900 mülk eve karşılık, 1255 hâne (mukayyit bu rakamı 1228 olarak bul-

³¹ Son 4 mahallede bulunan mülk ve kiracı evlerin sayıları belli değil. Vesikada kesin bir rakam verilmediği için biz de o sütunları boş bıraktık. Belki ileride benzer bir belgenin bulunmasıyla konuyu aydınlatmak mümkün olacaktır.

muştur)³² kiracı evi yer almaktadır. Şehirdeki toplam ev sayısı 2155 hânedir. Bu sayı, sadece vergiye dahil olan nüfusun oturduğu evi ifade etmekte olup, vergiden muaf olanların ev sayılarını kapsamamaktadır. Belgede böyle bir ayırmadan söz edilmiyor. Ancak genel kural, muaf olan askerî ve hizmet erbabından (iman, müezzin, vaiz, papaz, haham vb. gibi) vergi alınmadığı da bilinmektedir. Belki bu sayıya 150 veya 200 hâne kadar da muaf olanların ev sayılarını eklemek mümkündür.

Biz her mahallede bulunan ev sayısını tespit ettikten sonra, bu evlerde oturan nüfus miktarını da tespit etmeye çalıştık. Bunun için, Antakya ailesi üzerine yaptığımız çalışmada, tespit ettiğimiz 6 rakamını (4 çocuk, 2 anne-baba olarak) “*katsayı*” olarak aldık. Bu “*katsayı*” ile mülk ve kiracı ev sayılarını çarparak ($75 \times 6 = 450$; $240 \times 6 = 1440$; $450 + 1440 = 1890$ kişi gibi yaptık) ayrı ayrı nüfusları tespit ettik. Mülk ve kiracı evler için tesbit ettiğimiz rakamları toplayarak, her mahallede oturan vergiye dahil toplam nüfusu bulmaya çalıştık. Tablo VI'da görüldüğü gibi, 900 mülk evde 5400 kişi, 1255 kiracı evde de 7530 kişi oturmaktadır. Bu sonuçlara göre, şehrin vergiye dahil, toplam nüfusu 12.930 kişidir. Bu rakama 1000 kadar da muaf olan nüfusu eklersek 13.930 kişilik toplam şehir nüfusunu bulmuş oluruz. Görüldüğü gibi bu rakam, 1709 tarihi için, tahmini olarak tesbit ettiğimiz 10-15 bin rakamına denk düşmektedir.

Tablo VI'da yer alan mahalleler, nüfus yoğunluğu açısından da tahlil edildiği zaman *Dörtayaka*, *Meydan*, *Uncular*, *Kantara*, *Mahsen*, *Sofular*, *Kanavât*, *Kastal*, *Cami-i Kebir*, *Sarı Mahmut*, *Tabi-i Sofular*, *Havâce Abdi*, *Rikâbiye*, *Oruçoğlu*, *Akı Baba*, *Günlük*, *Şeyh Ali*, *Keçeci*, *Cinci*, *Şenbey* gibi 20 mahallenin şehrin en kalabalık mahalleleri olduğu açıkça görülmektedir. Bu mahallelerde toplam olarak 11.412 kişi barınmaktadır. Bu kadar nüfus da toplam şehir nüfusunun % 88,25'ini teşkil etmektedir. Geri kalan % 11,75'lik nüfus 13 mahallede barınmaktadır. Bu mahallelerden *Dörtayak*, *Kantara*, *Kastal*, *Mahsen*, *Sofular* ve *Günlük* mahallelerinin müslim ve zimmi şeklinde karışık olması ayrıca dikkat çekicidir. Bu 20 mahallenin şehrin en önemli yerlerine dağılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Burada tespit ettiğimiz mülk ve kiracı evler üzerinde de durmak gerekmektedir. Neden mülk ev sayısı az da, kiracı evi fazladır? Bu uygulama-

³² Bu vesikayı tanzim eden mahkeme “*mukayyid*”i (mahkemede tutanakları yazan kişi, daktilografi görevi görüyor) yaptığı toplamada, kiracı evi sayısını 1228 olarak tespit etmiştir. Bizde belgede yer alan, mülk ve kiracı evlerini topladık ve sonucu 1255 olarak tespit ettik. Yaptığımız hesapları 1255 sayısına göre yaptık.

manın çok çeşitli idarî, malî, askerî ve sosyal sebepleri olabilir. Bizce şu sebepler üzerinde durmak mümkündür.

Şehrin yerleşim yeri itibariyle dar olması, evlerin yanaşık düzende yapılmasına neden olmuştur. Buradaki dar sokaklar özellikle yaz aylarında bazı kişileri sıkışmış olabilir, Antakya'nın etrafında yayla yerlerinin çok oluşu (özellikle Kuseyr Yaylası, Harbiye (Defne) Çevresi, Kel Dağ çevresi, Sarı-Mazı tarafı vb. gibi) birçok kişinin yerlerine yazlık vari ev yapıp yaz aylarını orada geçirmeleri, bazılarının şehre yakın yaylalardan inmeyip orada devamlı oturur olmaları (Antakya'nın etrafında yaptığım alan araştırmasında, bugün (1989) dahi birçok kişi şehirde çalışıp yaylada oturmaktadır), şehirdeki evlerinin boş kalmasına neden olmuş olabilir. Yaz aylarında, Anadolu'nun doğu ve kuzey yaylalarında hayvancılık yapan konargöçer aşiretlerin kış aylarında *Urfa, Rakka, Halep, Gaziantep, Adana ve Antakya* bölgelerine indikleri de bilinmektedir. İşte bu göç olaylarından dolayı da kiracıların artmış olması mümkündür. Diğer bir etken de Antakya çevresinde barınan nüfusun çalışma veya yerleşme amacıyla şehre gelmesi sonucunda kiracı nüfus artmış olabilir. Bir diğer etken de tabii şartlar olmalıdır. Bilindiği gibi *Antakya* deprem kuşağı üzerindedir. Eski çağlardan beri çok sık olarak deprem felâketine maruz kalmıştır. 1709 tarihinden itibaren *Siciller* tarandığı zaman da deprem felâketini gösteren birçok belgeye rastlamak mümkün olmaktadır. Her deprem, birçok evin tahrip olmasına neden olmuş olabilir. İşte bu tabii felâketin, imkânı olan kişilerin ev yapmasını engellemesi mümkündür. Belki de birçok Antakyalı, imkânı olduğu halde, ev yapıp, bir sonraki depremde tahrip olmasını görmek yerine, kirada oturmayı da tercih etmiş olabilir. Bugün dahi, Antakya'da kiralık ev bulunmasında sıkıntı çekilmesi, bulunan evlerde bir, iki veya üç yıllık peşin para istenmesi, kanaatimizce bu eski alışkanlıkların uzantısı olmalıdır.

Buraya kadar saydığımız tüm etkenler, şehirde bulunan evlerin kirası- nı da cazip hale getirmiş olmalıdır. Çünkü *Sicillerde* bulduğumuz kira sözleşmelerinde yeralan bedellerin, başka şehirlere göre yüksek oluşu, böyle bir kanaat oluşmasına sebep olmaktadır.

3 - 1829 Tarihindeki Demografik Yapı

1829 (1245 h.) tarihindeki, *Antakya*'nın nüfusunu tespit edebilmek için, "*Antakya Şer'iyye Sicilleri*"nde yeralan yukarıda adlarından sıkça söz ettiğimiz "*Salyâne Defterleri*", "*Mahallât Defterleri*" ve "*Avârız ve Nüzül-Hânesi*

Defterleri" vb. gibi defterlere bakmamız gerekmektedir. Bu defterlerde, hem mahallelerin adları hem de "*Avârz-Hânesi Sayıları*" yer almaktadır (Bkz. Tablo III). Buradaki rakamları kullanarak, şehir nüfusu hakkında bazı "*tahminlerde*" bulunmamız, tespit ettiğimiz bu rakamları başka rakamlarla mukayese ederek bazı sonuçlar çıkarmamız mümkün olacaktır.

Tablo III'de görüldüğü gibi, bu tarihte *Antakya*'nın 29 mahallesi vardır. Bu 29 mahalle, toplam olarak 1427 "*Avârz-Hânesi*" olarak sayılmıştır³³. Bu tarihlerde, bir "*Avârz Hânesi*"nin kaç "*Gerçek-Hâne*" sayıldığına dâir kesin bir rakamı *şimdilik* tespit edemedik. Ama bu tarihlerde, diğer Anadolu Şehirleri üzerine yaptığımız çalışmalarda, bir "*Avârz-Hânesi*"nin 9, 10, 13, 15, 16, 53, 61, 5, 62 "*Gerçek-Hâne*" sayıldığına dâir kesin rakamlara rastladık³⁴. 1709 yılına ait tahmini nüfusu bulurken uyguladığımız yöntemle benzer bir yöntemle, "*Avârz-Hâne Sayısı*" olan 1427 rakamını bu "*Gerçek-Hâne Sayıları*" ile ayrı ayrı çarparak şehrin toplam ev sayısını, bu ev sayıları ile de 6 "*kat sayı*"sını çarparak tahmini toplam nüfusu bulacağız. Bu tahmini toplam sayılara 500 kişilik muaf olan (imam, müezzin, hatip, papaz, haham vb. gibi) kişi sayılarını da ekleyerek tahmini toplam nüfus hakkında bir fikir vermeye çalışacağız (Bkz. Tablo VII).

TABLO-VII

1829 TARİHİNDE ANTAKYA'NIN TAHMİNİ TOPLAM NÜFUSU

Sıra No.	1829 Tarihinde Avârz ve Nüzül Hânesi Sayıları	Gerçek-Hâne Sayıları	Avârz ve Nüzül Hânesi ile Gerçek-Hâne Sayılarının Çarpımından elde edilen toplam ev (gerçek-hâne) sayısı	Kat Sayı	Tahmini Nüfus (kişi olarak)	Tahmini Muaf Olan Nüfus	Muaflarla Beraber Toplam Tahmini Şehir Nüfusu	Düşünceler
1	1427	9	12843	6	77058	500	77558	
2	1427	10	14270	6	85620	500	86120	
3	1427	13	18551	6	111306	500	111806	
4	1427	15	21405	6	128430	500	128930	
5	1427	16	22832	6	136992	500	137492	
6	1427	53	75631	6	453786	500	454286	
7	1427	61,5	87760	6	526563	500	527063	
8	1427	62	88474	6	530844	500	531344	

³³ *Antakya ŞS.*; Defter No: 22/s. 57, b. 123.

³⁴ R. Özdemir; *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, s. 99-115.

Tablo VII'de görüldüğü gibi, 1829 yılına ait "*Avâız ve Nüzül Hânesi*" olarak verilen 1427 rakamını 9 ile 62 arasında değişen "*Gerçek-Hâne Sayıları*" ile çarparak, her sayı için 12843 ile 88474 arasında değişen ev sayılarını, bu ev sayıları ile bir ailenin 6 kişiden oluştuğu gerçeğini yansıtan "*kat sayı*" 6 rakamını çarparak 77058 kişi ile 530844 kişi arasında değişen tahmini toplam nüfusları, bu tahmini toplam nüfuslara şehirde vergiden muaf olan 500 kişilik nüfusu da ekleyerek 77558 kişi ile 531344 kişi arasında değişen tahmini toplam nüfusu vermeye çalıştık.

Tablo VII'de verdiğimiz bu rakamlardan hangisi doğrudur? Hangisi gerçeği yansıtmaktadır? Hangisine itibar etmemiz gerekmektedir? Yukarıda belirttiğimiz gibi, "*Avâız-Hâne Sayıları*" vergi toplamak amacıyla tanzim edilmiş sayılardır. Rakam ne kadar yüksek tutulursa, reayanın ödediği vergi de o nisbette fazla olmaktadır. "*Avâız-Hâne Sayıları*"nın, geniş bir zaman dilimi içinde nüfus tahminlerinde kullanılması, çıkan sayılara da kesin gözüyle bakılması büyük yanlışlara sebep olmaktadır. Her "*Avâız-Hâne Sayısı*" sadece tespit edildiği döneme ait bazı bilgiler vermeye yardım etmektedir. Kesin sonucu vermemektedir. Tablo - VII'de ortaya çıkardığımız sonuç, bunu net olarak sergilemektedir. Yaptığımız hesaplara göre, 1709 tarihlerinde 10 ile 15 bin kişi, 1736 tarihlerinde 13930 kişi olarak tespit ettiğimiz tahmini toplam nüfus, 1829 tarihinde, 7 ile 35 kat arasında artarak 77558 kişi ile 531344 kişi arasında artan bir rakama ulaşmış gözükmektedir. 100 ile 120 yılda, bir şehir nüfusunun bir anda 7 kat ile 35 kat arasında artması mümkün müdür? Bu sırada çeşitli Osmanlı Şehirlerindeki nüfus artışları da hesaba katılacak olursa bu mümkün değildir. Peki bu artış nereden ileri gelmektedir? Bu artışın sebebi:

a - Devletin malî durumu iyi olan reayadan daha fazla vergi almak için, 1709 tarihlerinde 251,5 hâne olan "*Avâız ve Nüzül Hâne Sayısı*"nı 5,67 kat artırarak 1427 hâneye çıkarmasından ileri gelmektedir. Önceki yıllarda "*Avâız-Hânesi*" tespit edilirken, şehirde bulunan bütün evler sayılır, zengin-fakir ayrımı tespit edildikten sonra, her mahallede fakir ve zengin evlerin kaçar "*Avâız ve Nüzül Hânesi*" sayılacakları ayrı ayrı tespit edildikten sonra, şehre ait kesin "*Avâız ve Nüzül Hâne Sayıları*" gerçekçi biçimde tespit edilmekteydi. Bu tarihlerde tespit edilen "*Avâız ve Nüzül Hâne Sayıları*", devletin en sıkıntılı dönemlerine rastlamaktadır. 1820-1827 tarihlerinde devleti uğraştıran Yunan İsyanı, 1826 tarihinde gerçekleşen Vâka-i Hayriye olayı (Yeniçeri Ocağının kaldırılması), 1828-29 Osmanlı-Rus Harbi, 1829-1833 Mısır Meselesi gibi iç ve dış hadiseler devleti idarî, askerî

yönden çok sarstığı gibi, malî açıdan da epeyce sarsmıştır. Devlet savaş döneminin mâlî sıkıntısını atlatabilmek için "Avârz ve Nüzül Hâne Sayıları" nı "savaş dönemi şartları"na uygun olarak yükseltmiş olmalıdır. Bu şartlarda, tamamen vergi toplamak amacıyla tanzim edilen "Avârz ve Nüzül Hânesi Sayısı" olan 1427 rakamının nüfus tahmininde kullanılması böyle bir yanlış ve yanılığın beraberinde getirmiştir. "Avârz-Hâne Sayıları"nın, nüfus tahminlerinde kullanılmasının getirdiği mahzurlar bu örnekte bir kere daha ortaya çıkmış olmaktadır.

b - Artışın ikinci sebebi; her mahalleye ait ayrı ayrı "Gerçek-Hâne Sayıları" tespit edilemeyişi olmalıdır. Belki ileriki çalışmalarımızda tespit edeceğimiz "Gerçek-Hâne Sayıları" 9, 10, 13, 15, 16 rakamlarından daha da az olmayacaklardır. Bu rakamları dahi esas alsak, şehrin tahmini toplam nüfusu 77558 kişi ile 137492 kişi arasında değişecektir. Kanaatimizce bu rakamlar da çok fazladır.

c - Artışın üçüncü sebebi; şehirdeki muaf olan unsurların kesin rakamlarının bilinmemesidir.

Bütün bu sebepler bir araya gelince, şehrin tahmini toplam nüfusunda çok fazla bir artış gözlenmektedir. Burada en büyük sebep "Avârz ve Nüzül Hâne Sayısı"nın 251,5 hânedan, 1427 hâneye yükseltilmesidir. Büyük ihtimalle, bu dönemde maddi durumu iyi olan şehir halkından, devlet, daha fazla vergi almak istemiştir. Halbuki aynı dönemlerde, 1785 tarihinde Ankara'da, 267 hâne olan "Avârz ve Nüzül Hâne Sayısı" nı, 1826 tarihinde 145,5 hâneye düşürerek reayadan daha az vergi alma cihetine gitmiştir³⁵. 1830 Nüfus Sayımına göre ise Ankara şehrinin toplam nüfusu 22586 kişidir³⁶. Görüldüğü gibi, Ankara'nın kesin toplam nüfusu olan 22586 sayısı ile, sadece vergi toplamak amacıyla tanzim edilen "Avârz ve Nüzül Hânesi Sayısı" 145,5 rakamı arasında tam bir uyum söz konusu değildir. Devlet, bu dönemde maddi durumu iyi olmayan Ankara halkının "Avârz-Hânesi Sayıları" nı düşürerek, vergi konusunda destek sağlamıştır.

Buraya kadar yaptığımız uzun açıklamalardan anlaşıldığı gibi, 1829 yılında *Avârz ve Nüzül Hânesi Sayısı* olarak tespit edilen 1427 rakamı, sadece vergi toplamak amacıyla, savaş dönemi ve olağanüstü şartlarda tespit edilmiş sayı niteliğindedir. Bu rakama dayanarak tespit ettiğimiz hiçbir sa-

³⁵ R. Özdemir; *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, s. 100-115.

³⁶ R. Özdemir; *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, s. 115-118.

yıyı tahmini nüfus rakamı olarak almamız mümkün gözükmemektedir. 1709, 1736 yıllarında tespit ettiğimiz 10 ile 15000 kişilik rakamın biraz artışı olan 15 ile 20000 kişilik tahmini rakamı kabul etmemiz daha gerçekçi gözükmektedir. Zira, bu dönemlerde incelenen birçok Anadolu şehirlerinin tahmini nüfusları veya 1830 yılı sayım sonuçlarına dayanan kesin nüfus sonuçları bu sayılara çok yakın çıkmaktadır. Yukarıda açıkladığımız gibi, 1838'de Antakya'ya gelen seyyah Robinson, nüfusu 6000 kişi, Şemsettin Sami 16816 kişi, Bustânî 16657, 1848'de 17000 kişi, 1853'te H. Petermann 10000 kişi 1867'de Ahmet Cevdet Paşa 9904 kişi, 1880'de Sachau 17500 kişi, 1891'de V. Guinet 25000 kişi, 1899 tarihli Halep Salnâmesine göre 70648 kişi olarak verilmiştir³⁷. Bu tahminler de gözönünde bulundurulacak olursa, 1829 tarihlerinde şehir nüfusunun 15000 ile 20000 kişi arasında olduğunu tahmin etmemiz mümkün olacaktır. İleriki çalışmalarımızda, 1830 yılı nüfus sayımına ait herhangi bir bilgi ortaya çıkarsa, daha net bir bilgi sunmak mümkün olacaktır.

4 - Etnik ve Dinî Duruma Göre Demografik Yapı

Mahallelerin etnik ve dinî durumlarını, "Antakya Şer'iyye Sicilleri"nde yer alan "Avârz ve Nüzül Hânesi Defterleri", "Salyâne Defterleri", "Mahallât Defterleri", "Tezvi ve Taksim Defteri", "Müfredât Defterleri" vb. gibi defterler ile diğer belgelerden öğrenmekteyiz. Yukarıda, mahallelerin etnik ve dinî durumları üzerinde ayrı ayrı durduk. Burada sadece nüfusları üzerinde durmaya çalışacağız.

Değişik Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi, Antakya'da da birkaç etnik ve dinî unsur bir arada yaşamaktaydı. Tablo I ve Tablo III'de verdiğimiz gibi, 1709 tarihinde, şehir 23 mahalleden meydana gelip, 251,5 hâne 1 sülüs "Avârz-Hânesi" sayılmıştır. 1829 tarihinde ise 29 mahalle olup, 1427 "Avârz-Hânesi" nden oluşmaktadır. Belirttiğimiz defterler ile Sicillerde yer alan diğer belgeler incelendiği zaman, 1709 tarihindeki 23 mahalleden 7 tanesi müslim ve zimmî karışık, 16 tanesi de tamamen Müslümanlara aitti. 1829 tarihinde ise, 29 mahalleden yine 7 tanesi karışık, kalan 22 tanesi ise tamamen Müslümanlara aitti. Tespit edebildiğimiz karışık mahalleler şunlardır (Bkz. Tablo VIII).

Tablo VIII'de, 1709-1829 tarihlerinde karışık olan 7 mahallenin adları ile "Avârz-Hâne" sayılarını verdik. 1709 tarihinde 16 müstakil Müslüman

³⁷ Yurt Ansiklopedisi, C. 5, s. 3394-3399; H. Sahillioğlu; a.g.tebliğ.

Türk mahallesi ile 1829 tarihinde 22 Müslüman Türk mahallesinin adları ile "Avârz-Hâne" sayılarını Tablo I ile Tablo III'de verdiğimiz için bu tabloda yeniden zikretmekten kaçındık. Sadece, mukayese imkânının doğması için, "Avârz-Hâne" sayılarının verilmesi ile yetindik.

TABLO - VIII

1709 - 1829 TARİHLERİNDE ANTAKYA'DA MÜSLÜMAN VE ZİMMİLERLE KARIŞIK OLAN MAHALLELER

Sıra No.	Mahallenin Adı	1709 Tarihinde Avârz-Hâne Sayıları	1709 Tarihinde 16 Müslüman Türk Mahallesi'nin Avârz-Hâne Sayıları	1829 Tarihinde Avârz-Hâne Sayıları	1829 Tarihinde 22 Müslüman Türk Mahallesi'nin Avârz-Hâne Sayıları	Düşünceler
1	Sofular	26	—	83	—	Türkler-Ermeniler karışık yaşıyordu.
2	Sarı Mahmut	7	—	37	—	Türkler-Ordoks Rumlar karışık.
3	Dörtayak	14	—	185	—	Türkler-Ermeniler karışık yaşıyordu.
4	Günlük	5,5	—	76	—	Türkler-Belli değil.
5	Kantara	11 (1 Rub'u)	—	49	—	Türkler-Hıristiyan Araplar karışık.
6	Kastal (1 Sülüs)	5,5 (1 Sülüs)	—	31	—	" "
7	Mahsen	19	—	103	—	Türkler-Araplar-Yahudiler karışık.
	Toplam	88 (1 Rub 1 Sülüs)	163,5	564	863	

Bu 7 mahallede, Müslüman Türkler, Hıristiyan Araplar, Hıristiyan Rumlar, Hıristiyan Ermeniler ile Musevî Yahudiler gibi 5 etnik unsur ile 3 semavî din bir arada yaşamaktaydı.

Müslüman Türkler, Sarı Mahmut mahallesinde, Hıristiyan *Ortodoks Rumlarla*³⁸, *Sofular* ile *Dörtayak* mahallelerinde "*Hıristiyan Ermenilerle*"³⁹, *Kastal*,

³⁸ Antakya ŞS.; Defter No: 55/b. 17, 18 vd.

³⁹ Antakya ŞS., Defter No: 1/s. 9, 10; Defter No: 47/b. 7; Defter No: 49/b. 1, 49; Defter No: 55/b. 455 vd.

Kantara ve Mahsen mahallelerinde Hıristiyan Araplarla⁴⁰, Mahsen mahallesinde Musevî Yahudilerle⁴¹. Günlük mahallesinde etnik yapısını tespit edemediğimiz zimmî unsurlarla bir arada karışık vaziyette yaşamaktaydılar⁴².

Bu unsurların nüfusları ne kadardı? Toplam şehir nüfusu içindeki oranları ne kadardı? Bu sorulara kesin cevaplar vermek oldukça zor gözükmektedir. Sicillerde, bu mahallelerle ilgili olan belgeler gözönünde tutulduğu zaman, nüfusun büyük çoğunluğunun Müslüman Türklerden oluştuğu kanaati uyanmaktadır. Belgelerde geçen yüzlerce ismin öz Türkçe kişi adlarından oluşması bu kanaati uyandırmaktadır. Sadece *Sarı Mahmut, Sofular* ile *Dörtayak* mahallelerinde birazcık zimmî nüfusun fazlalığı dikkati çekmektedir. Diğer mahallelerde birkaç evi geçmemektedir.

Tablo VIII'de görüldüğü gibi, bu 7 mahallenin 1709'daki "*Avânz-Hâne*" sayısı 88 hânedir. Bu rakam, toplam "*Avânz-Hâne*" sayısı olan 251,5 hânenin % 34,99'unu teşkil etmektedir. Geri kalan % 65,01'i müstakil Müslüman Türk mahallelerine aittir. 1829'daki "*Avânz-Hâne*" sayısı ise, 564'tür. Bu rakam da toplam 1427 "*Avânz-Hâne*" sayısının % 39,52'sini teşkil etmektedir. Geri kalan % 60,48'i müstakil Müslüman Türk mahallelerine aittir. 1709 tarihine ait olarak tesbit ettiğimiz % 34,99 karışık nüfus ile 1829 yılına ait olarak tesbit ettiğimiz % 39,52'lik karışık nüfusun ne kadarı Müslüman Türk, ne kadarı Zimmî unsurlara aittir? Bu soruya da kesin rakamlarla cevap vermek oldukça zor gözükmektedir. Sicillerde, bu 7 mahalle ile ilgili olarak tespit ettiğimiz belgelerden büyük çoğunluğunun Müslümanlara, yine belgelerde geçen isimlerden büyük çoğunluğunun Türkçe olmasından hareket ederek, bu yüzdelerin 3/4'ü Müslüman Türklere, 1/4'ü de zimmîlere ait idi dememiz mümkün olmaktadır. Bu tespitten sonra şehir nüfusunun % 8 veya 10'unun (çok iyimser olarak % 15) zimmî, % 90 veya 92'sinin Müslüman Türklerden oluştuğunu söylememiz mümkündür.

1891 yılında *Antakya Kazası* üzerine çalışan V. Cuinet, 20.000 Suriyeli Arap, 10.000 Nusayrî, 16.584 Ermeni, Rum, Süryani, Keldâni, 16.000 Türk ve Çerkez nüfus vermiştir. Aynı yıl (1891) yayınlanan "*Halep Salnâmesinde Antakya Kazası*"nın, toplam 60.394 kişilik nüfustan 54.423 kişininin

⁴⁰ *Antakya ŞS.*; Defter No: 1/s. 12; Defter No: 47/b. 161; Defter No: 55/b. 987.

⁴¹ *Antakya ŞS.*; Defter No: 2/s. 43.

⁴² *Antakya ŞS.*; Defter No: 49/b. 64; Defter No: 55/b. 987.

Müslüman geri kalan 5971 kişininin Ermeni, Rum ve Yahudi gibi zimmî olduğu kayıt edilmiştir⁴³. Bu rakamlar, "Antakya Kazası"nın merkezi ile nahiyeye ve köylerine aittir. Merkezin nüfusunu tam olarak vermekten uzaktır. Değişik tarihlerde Osmanlı şehirlerini dolaşan batılı seyyahlardan bazıların, genellikle zimmî nüfusu fazla göstermeye çalıştıkları gözlenmektedir. 1890'lardan sonra, Osmanlı ülkesinde misyonerlik faaliyetlerinin başlamasından sonra bu durum daha belirgin olarak ortaya çıkmıştır. Bazı seyahatlerin zimmî nüfus hakkında yaptıkları tahminlerin, resmî rakamlardan birkaç kat daha fazla olması bunu açık olarak göstermektedir.

Sonuç olarak, Antakya'nın nüfusunu öğrenmek amacıyla 1830 yılında, Osmanlı yönetimi tarafından nüfus sayımı yapılabilsede idi, daha berrak rakamlarla sonuca gitmemiz mümkün olacaktı. Ama, şimdilik böyle bir rakamdan mahrum olduğumuzu belirtmek gerekmektedir.

V - Mahalleleri Meydana Getiren Evlerin Fizikî Yapısı

Bu konunun iyi anlaşılabilmesi için, ilk akla gelebilen şu soruların doğru olarak cevaplandırılması gerekmektedir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz mahalleleri meydana getiren evlerin mimarî özellikleri nasıldı? İnsanların rahat etmesi için nasıl tasarlanmıştı? Rahat ve huzuru sağlamak için hangi elemanlardan faydalanılmıştı? Bir ailenin yaşadığı ev ne kadar büyüklükteydi? Bu evlerde ne tür malzemeler kullanılmıştır? Belirli özelliklere sahip Antakya evleri kaçta alınıp-satılıyordu? Mahalleleri meydana getiren evler, hangi plâna göre yerleşmişti? Mahallelerin oluşumu incelendiği vakit nasıl bir şehir plânı ortaya çıkabilir? vb. gibi soruları saymak mümkündür.

Bu soruların doğru cevaplarını *Antakya Şer'iyye Sicilleri*'ne yansıyan "Ev Satış Hüccetleri", "Ev Hibe Hüccetleri", "Ev İnşa ve Tamir Hüccetleri", "Ev Anlaşmazlık Hüccetleri", "Vakfiyeler" vb. gibi resmî kayıtlar ile yine *Siciller*'de yer alan ve yukarıda söz ettiğimiz "Mahallât Defterleri", "Hâne Defterleri", "Tevzi ve Taksim Defterleri", "Avârız ve Nüzül Hânesi Defterleri", "Sâlyâne Defterleri" vb. gibi defterlerden geniş ölçüde öğrenmemiz mümkündür.

Belgelerden anlaşıldığına göre, Antakya evleri, genellikle "tahtâni" veya "fevkanî" (tek veya iki katlı) yapıda, üzeri kiremitle örtülü, giriş ve ön cep-

⁴³ *Yurt Ansiklopedisi*, C. 5, s. 3396-3397.

helerinde "sütun ve kemerler" yer almaktadır. Uygun yerlerde "çardak ve sayegah" denilen yazlık kısımlar, evlerin büyüklüğüne göre, iç kısımlarda birkaç tane "oda", bir "kiler", bir "mutfak" bulunmaktadır. Bu mimarî özellikte tasarlanan evlerin genellikle birer "avlu" su, avlu içinde bir "kenef" (hela), bir "su kuyusu", birkaç tane "Turunç Ağacı", birkaç tane "Nar Ağacı", birkaç tane "Limon Ağacı", birkaç tane "Zeytin Ağacı", birkaç tane "Meyvesiz Ağaç", bir veya iki kök "Üzüm Asması" bulunmaktaydı. Bulduğumuz birçok "Satış Hücceti"nde yaklaşık aynı özellikler ile evlerin fiyatları yer almaktadır. Meselâ: Ocak sonları 1710 (Evâhir-i Zilkade 1121) tarihli bir "Satış Hücceti"ne göre, Antakya'nın "Uncular" Mahallesinde oturan Ali Han bin Mehmed adlı kişi Antakya mahkemesine gelerek aynı mahallede hududları belli olan ve üzeri kiremitle örtülü, tek katlı, birkaç odalı, yarım mutfağı, yarım "sayegah", yarım avlusu, bir "kenef" (hela), yarım su kuyusu, bir dip (kök) turunç ağacı, birkaç meyveli ve meyvesiz ağacı, bir üzüm asması olan evi, yine aynı mahallede oturan Kahveci Yusuf Çelebi bin Hacı Ahmed'e 20 guruşa sattığını⁴⁴, Şubat başları 1709 (Evâsıt-ı Muharrem 1121) tarihli başka bir "Satış Hücceti"ne göre, Antakya'nın *Sekâkin* mahallesinde oturan ve Mısır Kahire Yeniçerilerinden olan el-Hac Ahmed bin Muslu adlı Çorbacı'nın mahkemeye gelerek, Antakya'nın *Dörtayak* mahallesinde hududları belli olan ve üzeri kiremitle örtülü, sütunlu, tek katlı, iki odası, avlusu, kenefi, su kuyusu, 5 turunç ağacı, 2 nar ağacı, 2 üzüm asması olan evini, hâla Mısır'da bulunan Kara Mustafa Beşe'ye 200 guruşa sattığını⁴⁵, 13 Nisan 1709 (2 Safer 1121) tarihli başka bir "Satış Hücceti"nde, Antakya'nın *Kastal* mahallesinde oturan Hesna binti Meziç adlı Nasraniye (hıristiyan zimmî), mahkemede, üzeri kiremitle örtülü, avlulu bir evi Osman Çavuş bin Hacı Ahmed'e 40 guruşa sattığını⁴⁶, Mart başları 1709 (Evâsıt-ı Zilhicce 1120) tarihli bir başka "Satış Hücceti"nde, *Habibü'n-Neccar* mahallesinde oturan Küçük Mehmed Ağa İbni Süleyman Ağa, Mahkemede, *Tut* mahallesinde hududları belli olan, üzeri kiremitle örtülü, 2 tahtânî, 2 fevkânî odalı, bir fevkânî sayegahlı, bir toprak mutfaklı, bir kenefi, bir avlusu olan evini Kara Ali Çelebi İbni el-Hac Ali'ye 165 guruşa sattığını⁴⁷, Mayıs başları 1709 (Evâsıt-ı Safer 1121) tarihli bir "Vakfiye" de *Habibü'n-Neccar* mahallesinde oturan Ayşe binti Mehmed adlı hatunun, mahkemeye gelerek, *Habibü'n-Neccar* mahallesinin "Rikâbiye

⁴⁴ Antakya ŞS.; Defter No: 1/s. 2, b. 3.

⁴⁵ Antakya ŞS.; Defter No: 1/s. 8, b. 19.

⁴⁶ Antakya ŞS.; Defter No: 1/s. 12, b. 30.

⁴⁷ Antakya ŞS.; Defter No: 1/s. 12 b. 32.

Bölüğü" adı verilen "Koltuk Mahalle"sinde bulunan ve hududları belli olan üzeri kiremitle örtülü, sütunlu, "asma altı" olan, avlulu, bir kenefi, 1/3 hissesine sahip olduğu bir su kuyusu, bir nar ağacı, bir üzüm asması olan evini, "Rikabiye Bölüğü" denilen "Koltuk Mahalle"nin "Avârz Resmi"ni ödemek üzere "İmameyn (İmam Yusuf ve İmam Muhammed) kavline göre vakıf ettiğini, İcâr "akar"ının (gelir, nema) mahalle Avârzına sarf olunmasını" isteyerek vakf ettiğini görmekteyiz⁴⁸. Arka arkaya verdiğimiz 5 ayrı örnekten anlaşıldığı gibi, 1709 ve 1710 tarihlerinde, Antakya evlerinin mimarî özellikleri, tasarım biçimleri, insanların evlerdeki yaşama alışkanlıkları, kimlerin ev alıp kimlere sattıkları, mahallelere ve evlerin durumlarına göre ev fiyatları net olarak ortaya çıkmaktadır. XVIII. yüzyılın başlarında gördüğümüz bu özellikleri daha sonraki tarihlerde de görmekteyiz. Meselâ: 18 Ağustos 1736 (10 R. Âhir 1149) tarıhli "Satış Hücçeti"ne göre, Kanavât mahallesinde oturan Ali bin Mehmed adlı kişi mahkemeye gelerek, "Sarı Mahmud" mahallesindeki hududları belli olan tek katlı, 2 odalı, avlusu, kuyusu ve diğer müştemilatı olan evini, Antakya Kethüda Yeri olup Kantara mahallesinde oturan Abdülkadir Ağa İbni Kasım Ağa'ya 30 guruşa sattığını⁴⁹, 11 Ekim 1736 (5 Cemaziye'l-Âhir 1149) tarihli bir başka "Satış Hücçeti"nde ise, Kantara mahallesinde oturan el-Hac Mustafa Ağa İbni el-Hac Osman adlı kişinin vekili Hüseyin Ağa bin Halil Ağa marifetiyle, mahkemede, Kantara mahallesindeki hududları belli olan tek katlı, avlusu ve diğer müştemilatı olan evini, Kantara mahallesinde oturan aynı Kethüda Yeri Abdülkadir Ağa İbni Kasım Ağa'ya 60 guruşa sattığını görmekteyiz⁵⁰.

XIX. yüzyıldan itibaren incelediğimiz vesikalarda, evlerin mimarî özellikleri aynı kalmakla beraber, fiyatlarının oldukça fazla arttığını görmekteyiz. Meselâ: 1888 (1306) tarihinde Dakikiyye mahallesinde biri tam, 2 evin yarım hissesinin 5000 guruřa⁵¹, aynı tarihte (1888) Sofular İslam mahallesinde bir evin 1500 guruřa⁵², 1893 (1311) tarihinde Dörtayak mahallesinde bir evin 3000 guruřa⁵³, aynı tarihte Meydan mahallesinde bir evin 10.000 guruřa⁵⁴, şirinbeğ mahallesinde 3000 guruřa⁵⁵, 1894 (1312) ta-

⁴⁸ Antakya řS.; Defter No: 1/s. 45, b. 120.

⁴⁹ Antakya řS.; Defter No: 2/s. 55, b. 75.

⁵⁰ Antakya řS.; Defter No: 2/s. 56, b. 78.

⁵¹ Antakya řS.; Defter No. 47/b. 6.

⁵² Antakya řS.; Defter No: 47/b. 7.

⁵³ Antakya řS.; Defter No: 49/b. 1.

⁵⁴ Antakya řS.; Defter No: 49/b. 82.

⁵⁵ Antakya řS.; Defter No: 49/b. 42.

rihinde, *Dutdibi* mahallesindeki bir evin 3000 guruşa⁵⁶, *Dakikiyye* mahallesinde 7500 guruşa⁵⁷, *Şenlik* mahallesinde 4000 guruşa⁵⁸ satıldığını görmekteyiz.

Konuyu daha iyi vurgulayabilmek için, buraya kadar birçok örnek verdik. Bu örneklerden anlaşıldığı gibi, Antakya evleri bir veya iki katlı, çardaklı, sayegahlı, avlulu, kuyulu ve ağaçlı bir mekan olarak tasarlanmıştır. Şehrin, Asi nehri ile dağ arasındaki bir koridora yerleşmesinden dolayı da, evlerin genellikle iki tarafından birbirine bağlandığını, sokakların dar ve karmaşık yapı arzettiğini, bazı sokaklara geçişin, evlerin altında inşa edilen kemerli geçitlerden sağlandığını, bu nedenle bazı mahalle veya sokakların tehlike anında veya gece geç saatlerde büyük kapılarla kapatılabilmek üzere özelliğine sahip olduklarını görmemiz mümkün olmaktadır.

Yine örneklerden anlaşıldığı gibi, *Sekâkîn*, *Dörtayak*, *Kastal*, *Habibü'n-Neccar*, *Sarı Mahmud*, *Kantara* vb. gibi mahalleler "*Kethüdayeri*", "*Yeniçeri Çorbacı*" ve "*Ağa, Beşe*" gibi unvanları taşıyan askerî zabıt ve askerî tâifenin oturmayı tercih ettikleri mahalleler durumundadır.

Tasarımını verdiğimiz evlerin fiyatları da mahallere ve evlerin mimarî özelliklerine göre değişkenlik arz etmekteydi: 1709-1736 tarihlerinde 20, 30, 40, 60, 165, 200 guruş (bazı evlerin bu fiyatlardan daha az veya daha çok para ile satılması mümkündür) gibi fiyatlara alınıp-satıldığını, bu tarihlerden 158-179 yıl sonra, yani 1888-1894 tarihlerinde bu fiyatların % 100, 200, 300, 400, 500 kat artıp, 1500, 3000, 4000, 5000, 7500, 10.000 guruşa yükseldiğini görmekteyiz.

Bu açıklamalardan sonra, *Antakya* evlerinin, bölgenin iklimine göre tasarlandığını, insanların rahat yaşaması için bölümler oluşturulduğunu, bölgede yetişen çeşitli ağaç ve bitkilerden geniş ölçüde istifade edildiği, evlerin, odalar, çardak, sayegah ve avlu esasına göre şekillendirildiğini söylememiz mümkündür. Bu özelliğinden dolayı, *Antakya* ev mimarisinde insanın rahat ve mutluluğunun ön plânda tutulduğunu belirtmemiz gerekmektedir.

VI - Mahalle Sakinleri Arasındaki Sosyal Münasebetler

Yukarıda zikrettiğimiz I, II, III, IV, VIII. nolu tablolarla şehri meydana getiren mahallelerin adlarını, sayılarını, büyüklüklerini, etnik ve dinî

⁵⁶ *Antakya ŞS.*; Defter No: 49/b. 165.

⁵⁷ *Antakya ŞS.*; Defter No. 49/b. 113.

⁵⁸ *Antakya ŞS.*; Defter No: 49/b. 114.

durumlarını ayrı ayrı verdik. Özellikle Tablo VIII'de, yedi mahallenin etnik ve dinî yapılarını ayrı ayrı belirttik. Verdiğimiz bilgilerden sonra hemen akla şu sorular gelmektedir. Müstakil veya karışık olan mahallerde oturan reayanın birbirleri arasındaki insanî, dinî, ahlâkî, kültürel, ticarî münasebetler nasıldı? Mahalleleri veya şehri büyük ölçüde rahatsız eden hukûkî, dinî, etnik, kültürel, ekonomik, ticarî ve sosyal problemler var mıydı? vb. gibi soruları saymak mümkündür. Bu sorulara doğru cevap bulabilmek için, yukarıda sözünü ettiğimiz *Antakya Şer'iyye Sicillerinde* yer alan "ferman, berat, buyuruldu, mektup, pusula, ilâm-ı şer'î, hüccet-i şer'iyye, mürasele-i şer'iyye" vb. gibi belgelere bakmak gerekmektedir.

Bizim bu belgeler üzerinde yaptığımız uzun çalışmalardan sonra, Müslümanlarla, zimmîler arasında dinî ve etnik bir sürtüşmenin olmadığı, komşuluk ilişkilerinin iyi olduğu, karışık mahallerde oturan Müslim ve zimmîlerin birbirlerine misafirliğe gittiklerini, mahalle dışında iş ve ticarî ortaklık kurduklarını, birbirlerine canlı hayvan, hububat, ticarî emtia vb. gibi menkul ve bağ, bahçe, ev, dükkan gibi gayr-i menkul alıp-sattıkları, birbirlerine ödünç nakit para alıp-verdiklerini, dinî, ahlâkî, fikrî ve etnografik açıdan eşit, serbest ve hür oldukları, hukûk önünde eşit oldukları, birbirlerine vekil, kefil, vasi, nâzır, kayyım ve şahit oldukları, "ehl-i örf" ve "ehl-i şer" mensubu denilen idareci ve hukukçular önünde eşit muameleye tabi tutulduklarını tespit etmemiz mümkün oldu. Bu konularla ilgili olarak *Sicillerde* oldukça fazla belge bulunmaktadır. Mesalâ: 14 Mart 1709 (2 Muharrem 1121) tarihinde, Antakya'nın *Saha* mahallesinde oturan Mustafa Beğ bin Çerkez Hacı Hüseyin vefat eder. Arkada kalan küçük çocukları Mehmet ve Mervehan'a karısı (çocukların anası) Safiye binti Ali adlı hatunun mahkemece vasi tayin edildiğini⁵⁹, 7 Nisan 1709 (26 Muharrem 1121) tarihinde, *Sofular* mahallesinde oturan Ermeni asıllı Uğurlu ölür. Arkada kalan küçük çocuğu Arhuk'a annesi Hatun binti Yakob adlı kadının mahkemece vasi tayin edildiğini⁶⁰, Şubat başları 1709 (Evâhir-i Zilkade 1120) tarihinde, Antakya'nın *Hümmare* mahallesinde oturan Rahime Hatun adlı kadının veraset davasını yürütmek amacıyla şahitler huzurunda kocası Abdülkadir Efendi İbni Mehmet Efendi'yi vekil tayin ettiğini⁶¹, Temmuz

⁵⁹ *Antakya ŞS.*; Defter No: 1/s. 7, b. 18. Aynı konuda birçok örnek bulmak mümkündür (Bkz. *Antakya ŞS.*; Defter No: 1/s. 10, 17, 133; Defter No: 55/b. 2, 17, 18; Defter No: 47/b. 11; Defter No: 49/b. 127).

⁶⁰ *Antakya ŞS.*; Defter No: 1/s. 9, b. 23.

⁶¹ *Antakya ŞS.*; Defter No: 1/s. 1, b. 1. a. Bu konuda birçok belge numarası vermek mümkündür (Bkz. *Antakya ŞS.*; Defter No: 1/s. 2, b. 2. a; Defter No: 1/s. 6. 14, Defter No: 55/b. 2, 3).

başları 1709 (Evâhir-i R. Âhir 1121) tarihli "hüccet-i şer'iyye"ye göre Mukbel mahallesinde oturan iki Müslim kadının ticarî alış-veriş ve ortaklık kurduklarını⁶², 18 Temmuz 1709 (10 C. Evvel 1121) tarihli "borç hücceti"ne göre Mukbel mahallesinde oturan Emine binti Hacı Halil adlı hatunun, aynı mahallede oturan Demirci Abdullah bin Fetullah üzerine 500 atik (eski) Zolatlık borç davası açtığını⁶³, 28 Kasım 1735 (12 Recep 1148) tarihli, Haleb Beylerbeyine hitaben yazılmış bir "arzuhal"den, Ali adlı Müslim kişinin, Yosef veled-i İshak adlı kişi üzerine 300 gurusluk alacak davası açtığını⁶⁴, 13 Nisan 1709 (2 Safer 1121) tarihli "ev satış hücceti"nden, Kastel mahallesinde oturan Hesna binti Meziç adlı nasrânî (Hıristiyan) kadının Osman Çavuş bin Hacı Ahmed'e, aynı mahalledeki evini 40 guruşa sattığını⁶⁵, Nisan başları 1710 (Evâil-i Safer 1122) tarihli "hüccet-i şer'iyye"den, Süveydiye (Samandağ) Nahiyesine bağlı Kelebek köyünde oturan Hacı Ebu Bekir bin Osman adlı kişinin oğlunu, aynı köyün "mültezimi" olan ve Antakya'da Hümmare mahallesinde oturan Osman Çavuş Ağa bin Hacı Ahmed'in bir anlaşmazlıkta darben öldürdüğünü, Mültezimin "Haleb Eyalet Divanı"nda "murafaa" (üst mahkeme yargılaması) edilerek yargılandığını, 100 gurus nakit bir zümrüt yüzük karşılığı "dem ve diyet parası" (kan parası) ödeyerek cezalandırıldığını görmekteyiz⁶⁶. Buraya kadar, arka arkaya verdiğimiz 8 örnekten anlaşıldığı gibi, şehir halkı arasında insanî, dinî, etnik, hukukî, idarî, ticarî, ekonomik ve sosyal açıdan, ufak tefek istisnalar hariç tutulursa, büyük boyutlara varan ayrılık ve sürtüşmeler yoktu demek mümkündür. Aksine, "halk arasında tam bir kaynaşma ve tesanüt vardı" demek daha doğru olacak bir yaklaşım şekli olmalıdır.

Yaklaşık aynı tarihlere isabet eden, incelemeye tabi tuttuğumuz birçok Osmanlı şehrinde, benzer sonuçları tespit etmişiz⁶⁷. Bu konuda en önemli faktör, devleti temsil eder "ehl-i örf" ve "ehl-i şer" mensubu denilen

⁶² Antakya ŞS.; Defter No: 1/s. 24, 25, b. 65, 66.

⁶³ Antakya ŞS.; Defter No: 1/s. 40, b. 110.

⁶⁴ Antakya ŞS.; Defter No. 2/s. 142, b. 198.

⁶⁵ Antakya ŞS., Defter No: 1/s. 12, b. 30.

⁶⁶ Antakya ŞS.; Defter No: 1/s. 90, b. 266, s. 56, b. 160.

⁶⁷ R. Özdemir: *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1986; R. Özdemir; "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Türk Tarih ve Kültüründe Tokat Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 1987; R. Özdemir; "Kırşehir'de Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Sayı IX, İstanbul, 1989; R. Özdemir: "Harput ve Çemişgezek'te Askerî Ailelerin Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı V, İzmir, 1990 vd.

idareci ve hukukçuların, reaya arasında insanî açıdan, dinî ve etnik açıdan, hukukî ve idarî açıdan, malî ve sosyal açıdan, adil, eşit, hoşgörülü ve yansız davranmalarının, insan hak ve hukukuna saygılı olmalarının, imparatorluk yönettiklerinin bilincinde olmalarının büyük rolü olmuş olmalıdır. Devletin, hukuk devleti, hak ve hukukta eşitlik kavramı üzerine inşa ettiği sistem, reaya arasında böyle birlik ve kaynaşmayı sağlamış denilmesi yanlış bir tespit olmayacaktır. Bu açıdan, Osmanlı sisteminin, kendi belgeleri kullanılarak daha fazla incelenmesi gerekmektedir. *Ser'iyye Sicilleri* ile diğer arşivlere dayalı olarak yürüttüğümüz devlet idaresi, devlet ile reaya arasındaki idarî, hukukî, dinî, askerî, malî ve sosyal münasebetler, devletle reaya arasındaki dengeleri sağlayan hukukî değerler konulu çalışmamız tamamlandığı zaman, bu konularda bilinenlere yeni bilgiler ekleyeceğine inanmaktayız.

Sonuç

Buraya kadar Antakya'nın tarihî gelişimi, kal'a ve fonksiyonları, Osmanlı döneminde şehrin idarî statüsü, 1709, 1829 tarihlerinde şehrin mahalleleri, bu mahallelerin etnik ve dinî yapıları, aynı mahallelerin 1709, 1736, 1829 tarihlerindeki demografik yapıları, mahalleleri meydana getiren evlerin fizikî yapıları, mahalle ve şehir halkı arasındaki sosyal münasebetler üzerinde ayrı ayrı durduk. Bu incelemeden sonra, şu sonuçları çıkarmak mümkündür.

1 - Antakya 1085 tarihinde Türk egemenliğine geçtikten sonra, Selçuklu, Memluklu ve Osmanlı devletleri arasında el değiştiren ve Türkler tarafından idare edilen bir şehir durumuna gelmiştir.

2 - 1515 (1517) tarihinde Osmanlı egemenliğine giren Antakya, "*Haleb Eyaleti*"ne bağlı bazan bir "*Sancak*" (Liva), bazan bir "*Kaza*", bazan da "*Mukataa Sancak*" olarak idarî düzenlemeye tabi tutuldu. Bu tarihten itibaren, "*Merkez Antakya Kazası*" "*Süveydiye (Samandağ)*, *Cebel-i Akra (Keldağ)*, *Kuseyr*, *Altınöz* ve *Ordu (Yayladağ)*" nahiyelerinden oluşan bu idarî ünite, "*Sancak Beyi*, *Mütesellim* ve *Voyvoda*" denilen "*ehl-i örf*" mensupları ile "*Kadı*, *Nâib*" gibi "*ehl-i şer*" mensupları tarafından idare edilir oldu. 1918'de Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Fransız işgalinde kalan şehir, 1921-1939 tarihleri arasında muhtar, 1939'dan sonra ise Türkiye'ye iltihak ederek, vilâyet idaresi içinde yerini almıştır.

3 - Şehrin etrafı antik çağlarda 1,5 km genişliğinde, 3,5 km uzunluğunda toplam 12 km genişliğinde kesme taş ve tuğladan inşa edilmiş kal'a ile çevrili idi. Bu kal'ada, değişik cephelerden 8 tane kapı bulunmaktaydı. Sözüünü ettiğimiz kal'anın Osmanlı dönemindeki fonksiyonları ile "kal'a görevlileri" hakkında şimdilik pek fazla bilgi bulmak mümkün olmadı.

4 - 1709 tarihinde, şehirde 23 mahalle vardı. Bu mahallelerin tamamı 251,5 hâne bir sülüs "Avârız-Hânesi" sayılıp, 2477 guruş 4,5 sümün vergi ödemekteydiler. Bu mahallelerden Tut, Habibü'n-Neccar, Sofular, Kana vat, Mahsen, Dörtayak, Kantara, Sarı Mahmud, Cami-i Kebir mahalleleri en büyük mahalleler durumundaydı.

5 - 1736 tarihinde bu 23 mahalleye 14 mahalle daha eklenmiştir.

6- 1829 tarihinde ise şehir, 29 mahalleye bölünmüş vaziyetteydi. 1709-1829 tarihleri arasında şehrin toplam mahalle sayısı 37'ye ulaşmaktadır.

7 - Şehri oluşturan 37 mahalleden, *Sofular, Sarı Mahmud, Dörtayak, Günlük, Kantara, Kastal* ve *Mahsen* mahalleleri Müslüman ve zimmî karışık mahalleler olup, geri kalan 30 mahalle Müslümanlara aitti.

8 - Şehirdeki bu karışık mahallelerde Müslüman Türkler, Hıristiyan Araplar, Hıristiyan Rum ve Ermeniler ile Yahudiler bir arada yaşamaktaydılar. Yani bu 7 karışık mahallede 5 etnik unsur ile 3 semavî din bir arada yaşamaktaydı.

9 - 1709 tarihinde şehrin tahmini toplam nüfusu 10 ile 15 bin arasında, 1736 tarihinde, 14 bin civarında, 1829 tarihinde ise 15 ile 20 bin kişi arasında değişmekteydi.

10 - 1709-1829 tarihleri arasında tesbit ettiğimiz 37 mahallede yaşayan nüfusun % 8 veya % 10'u zimmilere, geri kalan % 90 veya 92'si Müslüman Türklere ait idi.

11 - Mahalleleri meydana getiren evler, genellikle bir veya iki katlı, üzeri kiremitle örtülü, sütunlu, kemerli, sayegah ve çardaklı, kuyulu, avlulu, avlu içinde turunç, nar, limon, zeytin ağaçları, üzüm asmaı bulunan mimarî yapıda tasarlanmıştır. Bu türdeki evlerin fiyatları 1709-1736 tarihlerinde 20 guruş ile 200 guruş arasında değişirken, 1888-1894 tarihlerinde 1500 guruş ile 10.000 guruş arasında değişmekteydi.

12 - Sicillerde yer alan birçok belgeden anlaşıldığına göre, şehir halkını oluşturan Türkler, Araplar, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler arasında

büyük boyutlara varan sürtüşmeler yoktu. Aksine, komşuluk ilişkileri iyi idi. Birbirleri ile iş ortaklığı, ticarî alış-veriş, borç para alıp-verme gibi malî konularda, birbirlerine vasi, nâzır, kayyım, kefil, vekil ve şahit olma gibi hukukî ve sosyal konularda dayanışma içinde idiler. Bu yakınlaşmada, Osmanlı "*ehl-i örf*" ve "*ehl-i şer*" mensupları denilen idareci ve hukukçularının insanî, hukukî, adlî, idarî, malî, askerî ve sosyal konularda eşit, taraf-sız ve adil davranmalarının büyük rolü vardı, gibi belli başlı sonuçları çıkarmamız mümkündür.

İNGİLİZ YÜKSEK KOMİSERİ SİR HORACE RUMBOLD'UN TÜRK ULUSAL AKIMI'NA KARŞI TUTUMU

(1920-1923)

Dr. SALÂHİ R. SONYEL

İsviçre'deki İngiliz orta-elçisi Sir Horace Rumbold, 17 Kasım 1920'de Amiral Sir John de Robeck'in yerine İstanbul'a Yüksek Komiser olarak atanırken,¹ Merkez Güçleri'nin üyesi Osmanlı İmparatorluğu, felâket getirici Yüce Savaş'ta (I. Dünya Savaşı) İttihat (Antant) Güçleri'nce yenilgiye uğratılmış ve 30 Ekim 1918'de Mondros Bırakışması'nı imzalamak zorunda kalmıştı.

Bağlaşıklar (İttilâf Güçleri), Osmanlı İmparatorluğu'nu büsbütün ortadan kaldırarak topraklarını paylaşmak amacıyla, savaş sırasında kendi aralarında yapmış oldukları gizli antlaşmalardan yararlanarak,² çoğunluğu Türk ve öteki Müslüman halklardan oluşan birçok ülkeleri işgal etmiş,³ öteyandan, Yunanistan'ın 15 Mayıs 1919'da İzmir ve bölgesini istilâsı, Mustafa Kemal (Atatürk)'ün önderliği altındaki Türk Ulusal Akımı'nın şahlanmasına yol açmıştı. Bu gelişmeler, Anadolu'da bir ihtilâl yönetimi kurulmasına neden oluşturmuş; bu yönetim, *Misak-ı Milli* (Ulusal And'ın)⁴ çerçevesi içinde ulusal kurtuluş için mücadeleye söz vermiş; yetki ve etkisi Osmanlı başkentinin surlarını aşmayan, ama yine de Bağlaşıklar'ca Türkiye'nin "yasal yönetimi" olarak tanınan İstanbul'daki hükümete başkaldırmıştı.

Sir Horace Rumbold, İngiliz İmparatorluğu'nun çıkarlarını öne götürmek ve savunmak kesin yönergeleriyle, 17 Kasım 1920'de İstanbul'a ulaşırken, oradaki yönetim, Ankara'daki ulusal yönetime danışmadan,⁵ 10 Ağustos'ta Sevr Antlaşması'nı imzalamaya zorlanmış; Yunan ordusu, Bağ-

¹ İngiliz Devlet Arşivi (*Public Record Office*), İngiltere Dışişleri Bakanlığının FO 371 (siyasal) sınıfındaki belgeleri: FO 371/5279/E 12674: Sir Horace Rumbold'un, 9.10.1920'de, Osmanlı İmparatorluğu'yla normal ilişkiler kuruluncaya dek Yüksek Komiser rütbesiyle İstanbul'a büyükelçi atandığına dair belgeler.

² S.R. Sonyel: *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, TTK, Ankara, C. 1, 1973, s. 1-2.

³ Sonyel I, s. 17.

⁴ Sonyel I, s. 61, 70, 96 ve 98.

⁵ Sonyel II, Ankara 1986, s. 74 vd.

laşık Yüksek Konseyi'nin onayıyla, bu antlaşmayı Türk Ulusalçılarına silâh gücüyle kabul ettirmek için, 22 Haziran'la 16 Temmuz 1920 tarihleri arasında Kemalist güçlerine karşı harekâta girişmiş, ama başarı sağlayamamıştı.

Sevr Antlaşması, İngiltere Başbakanı David Lloyd George, Yunanistan Başbakanı Eleftherios Venizelos, Ermeni önderlerinden Bogos Nubar ve Avedis Aharonyan ve İstanbul'da kimi İngiliz yetkilileriyle düzen çeviren birkaç Kürt önderi dışında kimseyi tatmin etmemişti. Fransızlarla İtalyanlar da bu antlaşmadan memnun değillerdi.⁶ Dolayısıyla, ona karşı ve onun değiştirilmesi için her yandan sesler yükseliyordu. İşte bu gürültü içinde, Rumbold, Osmanlı başkentindeki yeni görevine başlıyor ve İstanbul'daki Bağlaşık çevrelerinde egemen olan genel izlenimin, durumun, antlaşmada birçok değişiklikler yapılmasından kaçınılamayacak bir kerteğe geldiği noktasında birleştiğini, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a ivedilikle bildiriyordu.⁷

Curzon'a 27 Kasım'da gönderdiği telyazısında, Eylül'de başlayan harekâta Türk Ulusal Güçlerinin Ermenistan'ı yenilgiye uğratmış olmasının, Antlaşmada en azından kısmen değişiklik yapılmasını gerektirdiğini; Yunanlılar İzmir bölgesinde yenilgiye uğratılırsa, Antlaşmada esaslı değişiklikler yapılmasından kaçınılamayacağını ekliyor, şöyle diyordu:

"Antlaşma'nın tadilinden kaçınılamazsa, kanaatımca, Bağlaşıkların amaçları şunlar olmalıdır: 1. Anadolu'nun yatıştırılmasını hızlandırmak; 2. Doğu'nun ve özellikle Türk Ulusalçılarının gözünde Bağlaşıkların, durumdan en az zararla sıyrılmasına yardımcı olmak; ve 3. gayri-Müslim azınlıkların gelecekteki gönencini sağlayacak bir çözüm bulmak... Bu arada, Türk yönetimi üzerindeki deneti, olağan olduğu kadar sürdürmeliyiz. Ulusalçıların (Kemalistlerin) hoşlanacağı bir antlaşma yapma görüşünün ne kadar tiksindirici duygular yarattığını anlıyorum".⁸

⁶ Sonyel II, s. 94 vd.

⁷ Sonyel II, s. 48 vd.

⁸ FO 371/5058/E 14960: Rumbold'dan Curzon'a telyazısı no. 1253, İstanbul, 27.11.1920; ayr. bkz. *Documents on British Foreign Policy* (İngiltere'nin Dışişleriyle İlgili Belgeler), I/XIII, s. 193-4.

Bu sıralarda, General Wrangel komutasındaki Beyaz Rus güçlerinin ve Ermenistan'daki Daşnakçı güçlerin yenilgiye uğratarak Sevr Antlaşması'nın 4. maddesinin etkisiz bırakılması ve Türk Ulusal Güçleriyle Bolşevik Güçlerinin Kafkaslar'da bağlantı kurması, Bağlaşıkları bunalımlı bir durumla karşı karşıya bırakıyordu. Yine bu sıralarda, Sadrazam Damat Ferit'in İstanbul'daki siyasi partilerle Yüksek Komiserlerin sempati ve desteğini yitirerek, bir kez daha erke geçmemek üzere, görevinden çekilmesi ve Yunanistan Başbakanı Eleftherios Venizelos'un, Kasım ayında yapılan genel seçimde Konstantincilerce yenilgiye uğratılması, durumu bir kat daha karıştıyordu.⁹

Sir Horace Rumbold, Türklere, özellikle Kemalistlere karşı nefret ve tiksinti duyuyor; ancak "eski tip" Osmanlı Türklerine, özellikle, Padişah Vahdettin gibi İngilizlere yaltaklananlara karşı biraz tolerans gösteriyordu. İngiliz Yüksek Komiseri, çevirmenlik (tercümanlık) görevi de yapan siyasi yetkililerinden Andrew Ryan'la birlikte, 6 Aralık 1920'de Padişah tarafından huzura kabul edilirken, Padişah, kendi yetkililerini uzaklaştırarak Andrew Ryan'ın çevirmenlik yapmasını yeğ tutuyor; ilkin asabiyetle davranıyor, ama sonra rahatça ve coşkuyla konuşmaya başlıyordu.

Padişahın, geçmişte, İngiltere'nin sertliği ve büsbütün İngiltere'ye dayanan Kâmil Paşa gibi bir Türk devlet adamını desteklememesi yüzünden, Türkiye'nin Almanya'nın kucağını yitildiğini ve bunun Türkiye'ye felâket getirdiğini belirtmesi üzerine, Rumbold, Türkleri, Almanya'dan yana dönmekle suçluyordu. Bundan sonra Padişah, İngiltere'nin dostluğunun gerekli olduğuna değiniyor; ondan öğüt diliyor; Rumbold ise, Sevr Antlaşması onaylandıktan sonra Padişaha öğüt vermeye söz veriyordu. İngiliz Yüksek Komiseri, Lord Curzon'a 12 Aralık'ta gönderdiği yazıda, "Padişah, zayıf ama iyi niyetli ve oldukça kaygılı bir adam olarak görünüyor" diyor; İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden W. S. Edmonds, şu yorumda bulunuyordu:

"Padişah, öğüt ve destek için kime döneceğini pek bilmiyor. Bizden yardım sağlamayı gerçekten dilediği kuşku götürmez ve bu da, barış sağlanır sağlanmaz, bizi iyi bir duruma koyabilir".¹⁰

⁹ Sonyel II, s. 99 vd.

¹⁰ FO 371/5058/E 15871: Rumbold'dan Curzon'a yazı no. 1632/M. 3709, İstanbul, 12.12.1920.

Vahdettin'le yapmış olduğu ilk görüşmeden sonra Rumbold'un Padişah yandaşı olduğuna inanılır. Onun daha sonraki yazıları da bunu kanıtlamaktadır. İngiliz Yüksek Komiseri, 1920 yılı Aralık ayının sonlarına doğru, İstanbul'daki kimi militan Kürt önderleriyle ilgilenmeye; onlarla düzen çevirmeye başlıyordu. 29 Aralık'ta Curzon'a gönderdiği yazıya, Andrew Ryan'ın, "Bolşevik tehdidine karşı koymak için İstanbul'daki kimi Kürtlerin yapmış olduğu öneriler" konulu bir andığını iştiriyor, şöyle diyor:

"(Kemalistlerin) eylemlerine karşı koymak için Kürt öğelerini kullanmak, Majeste Kırval Yönetiminin politikasının bir bölümünü oluşturursa, İstanbul'un Kürt ileri gelenleri bunda bir rol oynayabilir..., ama oldukça parçalanmış bir durumdadırlar. Seyit Abdül Kadir ve belki Bedirhan ailesinin üyelerinin kimileri dışında, buradaki Kürt öğeleri, kendilerine güvenilemeyecek kadar Türk geleneklerinden epeyi esinlenmektedirler".

Andrew Ryan, kaleme aldığı andıçta, eski Osmanlı Deniz (Bahriye) Bakanı Hamdi Paşa'nın, Bolşeviklerin Mezopotamya'ya (Irak'a) inmelerini önlemek için Kürtlerin bir barikat olarak kullanılmalari konusunu kendisiyle görüşüğünü kaydediyor, şöyle diyordu:

"Bu, yeni bir öneri değildir. Burada en etkili tek Kürt olan Seyit Abdül Kadir Bolşevik tehdidinden sık sık söz etmiştir. Birkaç ay önce, Abdül Kadir, Kemalistleri ortadan kaldırmak ve Bolşevik ilerlemesine engel olmak için Kürtlerin kullanılabilceği öğretisini (doktrinini) öne sürüyordu. Bu teoriyi kabullenen Ferit Paşa, Kemalistleri ezmek için Kürdistan'da Kemalistlere karşı bir akım başlatmıştı".¹¹

Rumbold, Lord Curzon'a üç gün sonra gönderdiği telyazısında, İstanbul'daki Kürt önderlerinin, "Kürdistan'da, İngilizlerin koruyuculuğu altında bir akım başlatmak için" kendilerine izin verilmesini iki yıldan beri dileyip durduklarını; bunu yapabilmek için yerel aşiret önderleri üzerinde yeterince etkileri bulunduğunu; son günlerde Rumbold'la görüşen Kürt Hamdi Paşa'nın, "herhangi bir Bolşevik saldırganlığına karşı, aşiretleri bir-

¹¹ FO 371/6346/E 342: Rumbold'dan Curzon'a yazı no. 1701/M/1743/5, İstanbul, 29.12.1920.

leştirerek ayaklandırmak için”, Abdül Kadir ve ötekilerin Musul’a gitmelerine izin verilmesini dilediğini bildiriyor; şunları ekliyordu: “... Yerel ögeler, arada sırada gelerek, Bolşevizm’e ve Kemalizm’e karşı koymak için Kürtlerin kullanılmasını öneriyorlar”.¹² Ancak, o sırada İngilizler, Kürtlerin sessizce oturmalarını sağlamak ve onları son koz olarak kullanmak politikası gödüyorlardı.

Bu sırada, Türk Ulusalçılarının gittikçe artan gücü, İngiliz yönetimini kaygılandırıyor. Rumbold, Curzon’a 20 Ocak 1921’de gönderdiği telyazısında, Mustafa Kemal’i bir “eşkiya reisi” saymanın bundan böyle gereksiz olduğunu; Ankara yönetiminin, yabancı işgali altında olan bölgeler dışında, tüm Anadolu’yu “pençesine geçirmiş olduğunu”; “tüm devlet görevlerini, Türkiye’deki yetenek ölçülerine göre yürüttüğünü; daima koyun gibi olan halkın çoğunluğunun o yönetimin yetkisini ses çıkarmadan kabul ettiğini ve Müslüman ögelerin çoğunluğunun Türkiye’nin ve kişisel olarak Türklerin en iyi çıkarlarını temsil etmesi dolayısıyla o yönetimi desteklediğini; Kemalist aleyhtarlarının yerel isyanlar kışkırtmak deneylerini ivediyle ve esaslı biçimde bastırarak kadar güçlü olduğunu” bildiriyor; şöyle diyor:

“Kemal’in, para yokluğu yüzünden, yakın bir gelecekte çökmesini beklemek hiç de akıllılık olmayacaktır. Merkezi hükümette çalışan yetkililere oranla, (Ankara) yönetiminde çalışan yetkililer, mali bakımdan daha iyi bir durumdadırlar”.

İngiliz Yüksek Komiseri, Türkiye’deki durumun bir çıkmaza girdiğine inanıyordu. Kendi görüşünce, Sevr Antlaşması geleceğin esasını oluşturacaksa, Bağlaşıklar birleşmeli ve geniş kapsamlı yeni bir savaşı göze almalıydılar. Antlaşma tadil edilecekse, tek çıkar yol olarak, Bağlaşıkların o sırada Yunanlılara karşı olan hoşnutsuzluklarını özür olarak kullanmaları ve yeni bir ülke anlaşması yapmaları gerekecekti. Rumbold’a göre, bu yeni antlaşmayı hazırlarken, Türkiye üzerindeki denetlere daha çekici bir görünüm verilmeli, ama bu denetlerin etkileri konusunda pek az ödün verilmeli; İstanbul’dan başlamak üzere, yeni bir durum yaratılmalı; Padişah, bu yeni durumun temel taşını oluşturmalı; ve yönetimi sağlam mali temeller üzerine oturtması için ona kesin ve içten yardımda bulunulmalıydı. Rumbold ayrıca şu uyarıda bulunuyordu.

¹² FO 371/6346/E 43: Rumbold’dan Curzon’a kapalı telyazısı no. 1, İstanbul, 1.1.1921.

“(Mustafa) Kemal’in yönetimini tanımaya zorlanmaktan kaçınmak için bu denli bir program uygulanmasını öneriyorum; esasen, muzaffer Bağlaşıkların, barış dileyicileri olarak o yönetime başvurmaları kesinlikle istenmiyor”.¹³

Londra Konferansı’ndan¹⁴ ve bunu Anadolu’da izleyen Yunan saldırısından¹⁵ sonra, 1921 yılı Nisan ayının ortalarına doğru, Rumbold, Anadolu ve İstanbul’daki Ulusalçıların arasından daha ılımlı bir grubun çıkması ve tüm akıma egemen olacak kadar yeterince etkili olması ümidini yansıtmaya başlıyordu; ama Yunan saldırısının başarısızlığa uğraması, bu ümidinin gerçekleşmesine engel oluyordu. 13 Nisan’da Curzon’a gönderdiği yazıda şöyle der:

“İzzet Paşa ve Bekir Sami Bey gibi adamları kıyasen ılımlı saymak doğruysa, onların, kendileri gibi aynı görüşlere sahip öteki kişilerle birlikte, yeni bir akımın nüvesini oluşturmalarına yardım etmek olanaklı olabilir. Bu denli bir akım, birleşik bir Türkiye, Padişaha veya, hiç olmazsa Taht’a bağlılık ve Bağlaşıklarla yapılacak olan yeni görüşmelerde, karşılıklı ödün verilmesi için çalışacaktır”.¹⁶

Ama Rumbold’un ümitleri, çok geçmeden suya düşüyordu, çünkü Bekir Sami Londra’dan Ankara’ya dönünce, Ankara’nın çizmiş olduğu programı, Avrupa’da iken, uygun biçimde açıklamamak ve öne sürmemek özürüyle, görevinden çekilmeye Mustafa Kemal’ce inandırılıyordu. Rumbold’un, “hiç de istenmeyen bir kişi” olarak nitelendirdiği Ahmet Muhtar’ın, Bekir Sami’nin yerine atandığını, ama basına bakılacak olursa, onun yerine geçici bir süre için Ulusal Savunma Komiseri (Bakanı) General Fevzi Paşa’nın atanacağını bildirildiğini kaydediyor;¹⁷ 17 Mayıs’ta Lord Curzon’a gönderdiği kapalı telyazısında, “Ankara’da aşırı eğilimlilerin erke geçtiği ve onlardan rahatsızlık beklememiz gerektiği oldukça belirgindir” diyordu.¹⁸

¹³ FO 371/6464/E 1006: Rumbold’dan Curzon’a kapalı telyazısı no. 43, İstanbul 20.1.1921.

¹⁴ Sonyel II, s. 142 vd.

¹⁵ Sonyel II, s. 105 vd.

¹⁶ FO 371/6468/E 4615: Rumbold’dan Curzon’a yazı no. 371, İstanbul, 13.4.1921.

¹⁷ Gerçekte Bekir Sami’nin yerine Dışişleri Bakanı olarak Yusuf Kemal (Tengirşenk) atanmıştı. Sonyel II, s. 150.

¹⁸ FO 371/6470/E 5695: Rumbold’dan Curzon’a kapalı telyazısı no. 352A, İstanbul, 17.5.1921.

Rumbold, 25 Nisan'da Curzon'a gönderdiği yazıda, "tanınmış Çerkez önderi" Ahmet Anzavur'un, birkaç gün önce, Karabiga İlçesi'nde çetelerce pusuya düşürülerek öldürüldüğünü bildiriyor, şunları ekliyordu:

"Ahmet Anzavur'un, Ulusal Akım'a karşı yapılan mücadelede oynamış olduğu rolü, sayın Lord, daha önce gönderilen çeşitli raporlardan öğrenmişsinizdir. Onun akımı çoktan çökmüş ve bizzat kendisi önemini yitirmişti; ama onun ölümü kayda değer, çünkü Kemalistlere karşı Çerkezleri, büyük ölçüde doğal yeteneğe sahip olan bir önderden yoksun bırakmıştır... Anzavur'un örgütlemiş olduğu akımın yıkılmasından ve Ferit Paşa yönetiminin geçen Ekim ayında erkten düşürülmesiyle hükümetin değişmesinden sonra, onlar (Çerkezler), bir kerteye dek Yunanlılarla işbirliği yapmışlardır, ama dönem, serkeş ve bölünmüş bir unsurdurlar".¹⁹

Bu arada, Yunanlıların İstanbul'daki diplomatik temsilcisi Votsis'le düzen çeviren Rumbold'u oldukça ilgilendiren bir gelişme kaydediliyordu:²⁰ Yunanlılar, Kemalistlerin Doğu hudutlarında onlara karşı olay çıkarmak için Kürtleri kışkırtma olanaklarını araştırıyorlardı. Rumbold, bu konuyla ilgili olarak Lord Curzon'a 11 Mayıs 1921'de gönderdiği gizli yazıda, şöyle diyordu:

"Kemalistlerin kudretini silâh gücüyle kırmak amacıyla öne sürülen her projede, Kürdistan'ı onlara karşı ayaklandırmakla ilgili belirsiz plânlar yer almış ve Kürt ulusal ideallerinden esinlenen az sayıda kimi Kürtler, bu denli bir plânın uygulanmasını daima öne sürmüşlerdir".²¹

Aynı zamanda, Rumbold, "Anadolu'da büsbütün bir Yunan zaferinin, büsbütün bir Kemalist zaferine oranla daha az felâketli olacağına" inanıyordu.²²

Lord Curzon'a iki hafta sonra gönderdiği gizli yazıda, Bedirhan ailesinin başı Emin Ali'nin, Kürt akımının daha faal kışkırtıcılarından biri olan

¹⁹ FO 371/6574/E 5226: Rumbold'dan Curzon'a yazı no. 416, İstanbul, 25.4.1921.

²⁰ FO 371/6475/E 10961 ve E 10966: Rumbold'dan Curzon'a gizli yazı no. 892, İstanbul, 27.9.1921 ve gizli yazı no. 898, 28.9.1921.

²¹ FO 371/6346/E 5713: Rumbold'dan Curzon'a yazı no. 476, İstanbul, 11.5.1921.

²² FO 371/6513/E 5926: Rumbold'dan Curzon'a yazı no. 493, İstanbul, 18.5.1921.

oğlu Celâdet'le birlikte, 25 Mayıs'ta, İngiliz Yüksek Komiserliği yetkililerinden Andrew Ryan'ı görmeye gittiğini; Emin Ali'nin, dostlarıyla birlikte, İstanbul'daki Yunan temsilcisiyle ilişki kurduğunu ve onun, Kemalistlere karşı, hem Yunanistan'ın ve hem de Kürt "ulusalcılarının" çıkarlarına yararlı olacak bir Kürt akımı başlatılması yolundaki önerilerini olumlu karşıladığını, ama İngiliz yönetiminin de onayı alınmadan bu konuda hiçbir şey yapılamayacağını bildirdiğini kaydediyordu. Ryan, Doğu Anadolu'da bir isyan çıkarılması için cesaret verilemeyeceğini Kürt önderlerine anlatıyor; Rumbold ise, Lord Curzon'u, bu önerileri gözönünde tutmaya çağırıyor ve şöyle diyor:

"Bir Kürt akımı, dokunulması oldukça güç bir alet olacaktır, ama, Ankara'nın aşırı eğilimlileri, Büyük Britanya ile Fransa'yı kesin bir çatışmaya sürüklerse, Kürt soyunun Kemalist aleyhtarlarından yararlanmak olanaklıdır".²³

Bu sırada Rumbold, Padişahın yetkisini desteklemek gibi çok beğendiği bir konuya değinmekten zevk alıyor; 4 Mayıs'ta Curzon'a şu kapalı telyazısını gönderiyordu:

"(Yunan ordusu Batı Anadolu'da (İnönü'de) yenilgiye uğradıktan sonra) ... Ankara'daki aşırı eğilimlilerin zaferi yüzünden, Bağlaşıklar, Kemalistlerle görüşmeye zorlanırsa, Padişahın ve tek yasal yönetimin yetkisini destekler gibi görünebilmemiz kendi çıkarlarımız yararına olacaktır. Bu olası pek olanaklıdır. İstanbul'la Ankara yönetimleri arasındaki ayrılığı sürdürmeli; bu yönetimler birleşirse, Ankara yönetiminin ortadan kalkarak, merkezi hükümetin, Padişahın önderliği altında sürüp gittiği görünümünü vermeli; İstanbul ve işgalimiz altındaki ilçeyi, Yunanlılarla Kemalistler arasında düşmanlığın sürdüğü bölgenin dışında tutmalıyız. Yunanlıların, bizimle Kemalistler arasında üslenmiş bulunduğu ve onların uğrayacağı herhangi bir felâketin, Ankara'nın önderleriyle uğraşmada kendi güçlüklerimizi artıracığı gerçeğini gözden uzak tutmuyorum".²⁴

²³ FO 371/6346/E 6215: Rumbold'dan Curzon'a gizli yazı no. 521, İstanbul, 25.5.1921.

²⁴ FO 371/65111/E 5263: Rumbold'dan Curzon'a kapalı telyazısı no. 325, İstanbul, 4.5.1921.

Rumbold'un Padişahcılığı bir efsane biçimine gelmişti. 25 Mayıs'ta Lord Curzon'a gönderdiği yazıda, yıllık iznine gitmeden önce Padişah tarafından özel surette huzura kabul edildiğini; ve meslektaşlarından ayrı olarak Vahdettin'le görüşmek fırsatından yararlanarak, ona, "Majeste Kral Yönetiminin, Padişahı, saygıya lâyık ve Türkiye'de yasal yetkinin son kaynağı bir kişi olarak nitelendirdiğini" açıklamayı diliyordu.²⁵

1921 yılı Temmuz ayında, Yunanlıların Anadolu'da kazanmış olduğu ilk askeri başarıları izleyen dönemde,²⁶ Ağustos başlarında İstanbul'a dönen Rumbold, İngiliz Kralının Vahdettin'e göndermiş olduğu bir mesajı Padişaha iletliyordu. İngiliz Kralı, bu mesajında, Padişahın, yakında, komşularıyla barış içinde olacak birleşik bir Türkiye'yi yönetmesi ümidini dile getiriyordu.²⁷ Ama çok geçmeden Yunanlılar Sakarya Savaşı'nda yenilgiye uğratılıyordu. Bu sırada, Kemalistlerin, Yunan yandaşı İngiltere'ye karşı olan düşmanlık duyguları artmaya başlıyor; Rumbold, 16 Eylül'de Lord Curzon'a gönderdiği yazıda şöyle diyordu:

"Şimdilik, biri denetimimizde olan, öteki olmayan, iki Türkiye vardır. İstanbul yönetimini bırakışmayı uygulamaya zorlayabiliriz; ama anladığım kadarınca, merkezde güç kullanmaya hazır değilsek - ki söz konusu olamaz - Ankara'daki Ulusalci yönetime bırakışmayı kabul ettiremeyiz. Şimdilik, Ulusalçılar üzerinde kullanabileceğimiz tek güç, onların limanlarını abluka etmektir. Ulusalçılara büyük engeller çıkaracak olan bu önlemin etkin olacağına kuşku yoktur... Ulusalci yönetim, askeri ve mali güçlükleri yüzünden, İngiliz yönetimiyle uzlaşmanın yararlı olacağı sonucuna varmazsa, ancak güç kullanarak yola getirilebilir".²⁸

Buna karşın, Curzon'a 6 Aralık'ta gönderdiği özel yazıda, 20 Ekim 1921'de imzalanan Ankara Antlaşmasına²⁹ yol açan Fransız-Kemalist ilişkileri gibi, İngilizlerin de Türk Ulusalçılarına yanaşmasını öneremeyeceğini bildiriyor, şöyle diyordu:

²⁵ FO 371/6470/E 6213: Rumbold'dan Curzon'a yazı no. 518, İstanbul, 25.5.1921.

²⁶ Sonyel II, s. 163 vd.

²⁷ FO 371/6526/E 9286: Rumbold'dan Curzon'a yazı no. 742, İstanbul, 9.8.1921.

²⁸ FO 371/6530/E 10697: Rumbold'dan Curzon'a yazı no. 855 (7508/4070), İstanbul, 16.9.1921.

²⁹ Sonyel II, s. 198 vd.

“Ankara’yı aynı hizaya getirmeden bir uzlaşmanın olanaklı olamayacağını ve Bağlaşıkların hiçbirinin Kemalistlere karşı savaşımayacağı veya savaşılamayacağına göre, uzlaşmanın, Kemalistlerin lehinde olacağını çoktan anlamış bulunuyorum. Bu durumdan yalnız Yunanistan zarar görecektir, pek önemli olmayabilir. Bu devlet, savaş durumu olmadan, Anadolu’daki geniş ülkeleri koruma yeteneğinden yoksundur. Ama, kendi çıkarlarımızı da gözönünde tutmak zorundayız; Musul ilindeki Kürtlere ve Hıristiyanlara karşı olan tinsel (manevi) sorumluluklarımız dışında daha başka yükümlülüklerimiz de vardır. Sonuçta Türkiye’ye bırakılacak olan tüm ülkedeki uyruk halklara karşı olan ve saygınlık sorunu oluşturmuş sorumluluklarımızı yerine getirmek için, az da olsa, elimizden geleni yapmamız gerektiği kanısındayım”.

İngiliz çıkarlarına gelince, Rumbold, bu çıkarları şu dört noktada topluyordu:

1. Türkiye, Pan-İslâmcı propagandanın merkezi olmamalı ve böylece, bize bağlı olan Mısır ve Arabistan gibi ülkelerde sürekli olarak olay kışkırtmamalıdır;
2. Türkiye, bize Mezopotamya (Irak)’da kolayca saldıramamalıdır;
3. Boğazlar açık kalmalıdır;
4. Türkiye, kendi uyruklarımızın orada yaşayabileceği ve iş yapabileceği, dayanılabilir bir ülke olmalıdır”.

Yazısını sürdüren Rumbold, “büyük değeri olan” Padişaha karşı destek beyan ediyor; onun etkisinin, o sırada büsbütün askıda bulunduğunu, ama Sultanlık katının, “halk kitleleri üzerindeki etkisini süresiz olarak yitiremeyecek kadar oldukça saygıdeğer bir kuruluş olduğunu”; onun etkisi yenilirse, Padişahın İngiltere için “yararlı bir kaynak olabileceğini” vurguluyordu.

Rumbold, İngiltere’nin Mustafa Kemal’le ilişki kurması “teorisini” desteklemiyor; şöyle diyordu:

“Bu teorinin Dışişleri Bakanlığında egemen olmadığını biliyorum; ama öteki daireleri ve danışmanlarını gittikçe etkiler gi-

bi görünüyor. Kişisel olarak ben, buradaki gelecekte çok ümitli değilim. Belki Kemalistlere teslim olmak zorunda kalırız. Belki Bolşevikler, Enver'i, kendi naipleri olarak Ankara'da erke getirebilirler. Şimdilik, sizin de önerdiğiniz gibi, Yunanlılarla Türkler arasında arabuluculuk yapmayı sürdürmeli; İstanbul'la Ankara'yı birbirine yanaştırmalı; bugüne dek olup bitenleri bir düzene koymalı ve her iki Türk hükümetleriyle tüm Bağlaşıkların katılacağı genel bir uzlaşma sağlamalıyız".³⁰

Buna karşın, Rumbold, "Ankara'daki yöneticilerin" kendi *Misak-ı Milli* lerindeki koşullardan çok daha az olan koşulları kabullenmelerini ümit etmiyordu. Ona bakılacak olursa, Kemalistler, yalnız İzmir'le Trakya'yı kendi egemenliklerine katmaya çalışmakla kalmıyor, aynı zamanda, azınlıklar için "gerçek güvencelere", Kapitülâsyonlara, mali veya başka sahalarda her tür denetime karşı çıkıyor; Türklerin, kendi işlerini yine kendilerinin yürütmesinin önemini vurguluyor ve yabancı devletlerin baskılarına boyun eğmeye karşı çıkıyorlardı.

Rumbold, Curzon'a 15 Ocak 1922'de gönderdiği kapalı telyazısında, Bağlaşıklar, Sevr Antlaşması'ndan çok daha iyi olan, ama *Misak-ı Milli* koşullarını büsbütün kapsamayan bir uzlaşma önerisinde bulunurlarsa, Mustafa Kemal'in bunu reddedeceğine inandığını bildiriyor; şunları ekliyordu:

"Öyleyse bu uzlaşmayı, şu koşulla, Padişaha önermek olanaklı olabilir: Padişah, Bağlaşıkların tinsel desteğiyle, bu uzlaşmayı desteklemeleri ve şovenizmi ortadan kaldırmaları için ülkeye (Türk halkına) başvurmalıdır".

Rumbold'un bir manyak gibi sürdürdüğü Padişah yandaşlığı ve Kemal fobisi, İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinin bu kez gözünden kaçmıyor; bu yetkililerden D. G. Osborne, 17 Ocak'ta belgeye şu derkenarı kaydediyordu:

"... Burada, Sir H. Rumbold, Ankara'da çözülme belirtilerinden söz ederken, Padişahın, '*passer en activite*', Ulusalcılara karşı davranmak zamanının geldiğine inanması önemlidir. Padişahın antlaşmayı onaylayarak Anadolu'ya başvurması bu-

³⁰ FO 371/6480/E 13810: Rumbold'dan Curzon'a özel yazı, İstanbul, 6.12.1921.

rada yine öneriliyor. Ama bu başvuru başarısızlığa uğrarsa, antlaşmayı, İstanbul bölgesi dışında uygulamak için aracımız yoktur; sonra, Ulusalçı Ordu, hem Yunanlılar ve hem de bizim için halâ bir tehlike oluşturmaktadır. Dolayısıyla, bugünkü durumda, yalnız Padişahla barış yapmak kumarını oynayamayız; bilâkis, Kemal'le bir uzlaşmaya varmalıyız. Ama durum değişebilir".³¹

Burada, şu ilginç gelişmeye değinmekte yarar vardır: Rumbold, 13 Ocak 1922'de Padişah'tan geldiği söylenen bir mesaj alıyordu. Bu mesajda, Padişahın, "harekete geçmek zamanının geldiğine" inandığı; Rumbold'la görüşmek istediği; amacının, İngiltere'nin tinsel desteğini sağlayarak, kendi yetkisini Ankara'ya kabul ettirmek olduğu öne sürülüyordu. Mesajı getiren, Padişahın yeğeni Prens Sami'ydi. Rumbold'a göre, Prens Sami, "üvey babası Ferit Paşa'dan daha az dengeliydi ve Ferit'i erke getirmek düşü gören politikacılarla işbirliği yapıyordu".³²

Bu sıralarda Rumbold'un Türk düşmanlığı doruk noktasına ulaşmış bulunuyordu. 20 Aralık 1921'de Carton de Wiart adlı bir tanıdığına gönderdiği yazıda, "Türkler, oldukça sınırlendirici kişilerdir; onların siyasi içgüdüleri, Polonyalılarınkinden de azdır",³³ diyordu. Rumbold'un bu kötüleyici tutumu, Kahire'den tanıdığı Findlay'a 13 Ekim 1922'de gönderdiği yazıda şöyle yansıtılıyordu: "Anlayışsız şövenizmle esinlenen Kemalist Türk, tüm yabancılardan nefret eder ve kendi ülkesini hiçbir yabancı müdahalesi olmadan bizzat kendisinin yönetebileceğini sanır".³⁴

19 Ocak 1922'de kendisini görmeye giden İstanbul'daki Kemalist temsilcisi Hamit Bey'e, Anadolu'daki Türk-Yunan çatışmasının bir çıkma-za girdiğini; bunun yalnız tek bir çözümü olduğunu: her iki yanın özveride bulunması gerektiğini ve yanların hiçbirinin, kendi dileklerinin tümünü sağlamayı ümit edemeyeceğini söylüyordu. Hamit Bey, Türklerin, olanaklı olan tüm özverileri yapmış oldukları karşılığını verince, Rumbold, bu

³¹ FO 371/7853/E 589: Rumbold'dan Curzon'a kapalı telyazısı no. 27, İstanbul, 15.1.1922.

³² FO 371/7853/E 676: Rumbold'dan Curzon'a özel ve gizli, kapalı telyazısı, İstanbul, 15.1.1922.

³³ Martin Gilbert: *Sir Horace Rumbold: portrait of a Diplomat*, (Sir Horace Rumbold: bir diplomatın portresi), Londra 1973, s. 246.

³⁴ Gilbert, s. 276.

“sözde özverilerin” Yüce Savaş’ın (I. Dünya Savaşı) sonucu olduğunu ve Türkiye’nin bu savaşta yenilgiye uğratıldığını hatırlatıyor; Türkler, *Misak-ı Milli*’nin aynen kabulünde direnirse, barışı sağlamanın güç olacağını anlatmaya çalışıyor; Türklerin, *Misak-ı Milli* koşullarının tümünü sağlayana dek çarpışmayı sürdürmeye hazır olup olmadıklarını ve ordularının, Yunan ordularını Anadolu’dan çıkarma gücüne sahip olup olmadığını soruyordu. Rumbold’a bakılacak olursa, savaşın yeniden başlaması olasılığından kederli görünen Hamit Bey, Ulusalçı Ordunun Yunanlıları Anadolu’dan çıkarabileceğine inandığını güya “yarım ağızla” bildiriyordu. Rumbold, savaş ilkbaharda yeniden başlasa ve yaz boyunca sürse dahi, Yakın Doğu sorununun çözümlenemeyeceğini; bu çarpışmaların tek sonucu olarak, savaşın iki yanın büsbütün perişan olacağını vurguluyor; ancak, öne sürmüş olduğu görüşlerin resmi olmadığını, kendi kişisel görüşleri olduğunu açıklıyordu.³⁵

1922 yılı Şubat ayında, Ankara yönetiminin Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal, Türk savını tanıtmak amacıyla Avrupa’ya gitmek üzere İstanbul’dan geçerken, Rumbold ondan şöyle söz ediyordu: “Yaklaşık olarak elli yaşlarında, kısa boylu bir adamdır. Büyük dikkatle giyinmişti. Sağ elinden sakattır. İyi Fransızca konuşur. Görüşme boyunca oldukça sakin bir tavır takınmış, ılımlı olarak söz etmiştir; oysaki Yüksek Komiserlere göndermiş olduğu yazılar buna büsbütün karşıttır”. Rumbold, Yusuf Kemal’le görüştüktan sonra, onun, *Misak-ı Milli*’nin tüm koşullarının sağlanmasına engel olan güçlükleri anlamaya başladığı izlenimine sahip oluyor; 18 Şubat’ta Lord Curzon’a gönderdiği yazıda şöyle diyordu: “(Yusuf Kemal) Ankara’dan uzaklaşarak Bağlaşıkların yönetimleriyle ilişki kurunca, onun, bu güçlükleri daha çok anlayacağını sanıyorum”.³⁶

İngiliz Yüksek Komiseri, 7 Mart’ta Lord Curzon’a önemli altı belgenin foto-kopisinin İngilizce çevirilerini gönderiyordu. Bu belgeler, bir gün önce, Padişahın bir yaveri tarafından İngiliz Yüksek Komiserliği baş tercümanı vekiline gönderilmişti. Anlaşılan, bu belgeler, son günlerde İstanbul’dan Paris’e hareket eden Yusuf Kemal kurulunun sekreteri Kemal Bey’in bagajından alınarak foto-kopileri çekilmiş ve belgelerin orijinaleri yine bagaja yerleştirilmişti. Belgeler, Kemal Bey’in kaldığı kayın pederinin evinden, onun iki gün süren yokluğu sırasında ele geçirilmişti. Rumbold,

³⁵ FO 371/7854/E 1100: Rumbold’dan Curzon’a yazı no. 83, İstanbul, 21.1.1922.

³⁶ FO 371/7856/E 2225: Rumbold’dan Curzon’a yazı no. 185, İstanbul, 18.2.1922.

bu konuda şu yorumu yapıyordu: “Bu belgelerin mevsuk olup olmadığı konusunda size güvence veremem; ama bana mevsuk olarak görünüyorlar”.³⁷

Bir hafta kadar sonra, Rumbold, Sadrazam Tevfik Paşa'yla görüşürken, Mustafa Kemal'in, geçmişe oranla o sırada Sovyet yönetiminin desteğine daha çok dayandığını söyleyince, Tevfik Paşa, şu Türk Atasözüne değiniyordu: “Denize düşen yılanı sarılır”; ama Rumbold bunu “Boğulmak üzere olan bir adam bir yılanı asılır” biçiminde yansıtıyor; yılanın Mustafa Kemal'i muhtemelen ısıracağını söylüyor; Sadrazam ise, Bolşevik öğretilerine hiçbir zaman tahammül edemediği, ve Ulusalçıların, Bolşeviklerin kucağına büsbütün düşmesinden daima kaygılandığı yanıtını veriyordu.³⁸

1922 yılı ilkbaharının başlarında, Bağlaşıklar, Anadolu'da savaşıyan yanlar arasında arabuluculuk yapmak kararını alarak, Mart ayında onlara bir bırakışma önerince,³⁹ 1 Nisan'da Sadrazam Tevfik Paşa'yı görmeye giden Rumbold, ona, İstanbul yönetiminin, Bağlaşık devletlerin Dışişleri Bakanlarınca önerilen uzlaşmayı nasıl bulduğunu soruyordu. Sadrazam, buna verdiği yanıtta, barışın yeniden kurulması yolunda büyük bir adım atılmış olmakla birlikte, Edirne'nin Yunanlılara bırakılması kararının, önerilen uzlaşmanın değerini Türklerin gözünde ciddi biçimde zedelediğini söylüyordu. Bunun üzerine, Rumbold, Bağlaşık devletlerin, söz konusu önerileri yaparken en son raddeye ulaştıklarını; bunların oybirliğiyle yapıldığını ve bir tüm olarak ele alınmaları gerektiğini vurguluyor; Bağlaşıkların Yunanlılara hiçbir şey bırakmayarak herşeyi Türklere veremeyeceklerini; Anadolu'daki savaşın bir çıkmaza girdiğini ve bunun da ancak makul bir uzlaşmayla çözümlenebileceğini; Ulusalçı Ordunun Yunanlıları Anadolu'dan çıkaramayacağı gibi, Yunan ordusunun da Ulusalçı Güçlere karşı kesin bir zafer kazanamayacağına inandığını açıklıyordu.⁴⁰

1922 yılı Mayıs ayı içinde, Rumbold, Mustafa Kemal'in, “geniş kapsamlı bir muhalefetle karşı karşıya olduğu ve Ordudaki birçok subaylar arasında sevilmediği” iddialarına kapılıyor, ama onun görünürde duruma halâ egemen olduğuna ve Ankara'daki politikacıların önemli bir

³⁷ FO 371/7857/E 2757: Rumbold'dan Curzon'a gizli yazı no. 232, İstanbul, 7.3.1922.

³⁸ FO 371/7856/E 3036: Rumbold'dan Curzon'a yazı no. 255, İstanbul, 13.3.1922.

³⁹ Sonyel II, s. 241 vd.

⁴⁰ FO 371/7860/E 3776: Rumbold'dan Curzon'a gizli yazı no. 326, İstanbul, 3.4.1922.

bölüğünün, *Misak-ı Milli*'nin koşulları konusunda zayıfladıklarını gösterecek herhangi bir belirti olmadığına inanıyor; bu görüşleri 1 Mayıs'ta Curzon'a duyururken şunları ekliyordu:

“Kemalistler, başlıca amaçlarını sağlamak gerekli olunca, aralarındaki ayrılıkları bir yana bırakmada, görünürde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yeteneklerine varis çıkmışlardır. Bağlaşıklarca yapılan son barış önerilerine karşı gösterilen Türk tepkisini, Ankara'daki iç ayrılıkların erken vakitte yıkması ümidini beslemek boşunadır... Mustafa Kemal, bunalımlı dönemlerde kendi akımına çeki düzen vermede büyük bir yetenek sahibi olduğunu son üç yıldan beri göstermektedir. Bundan çıkarılacak kesin sonuç şöyle görünüyor: askeri harekât ciddi surette yeniden başlarsa, ne Yunanlılar ve ne de Türkler başarı sağlayabilecektir ve bu yaz yapılacak bir askeri harekâtın seyri, askeri denge üzerindeki etkisi bellisiz olmakla birlikte, geçen yılki harekât gibi bir sonuç getirmeyecektir”.⁴¹

Öteyandan, Kemalist örgütü var olduğu sürece, İstanbul yönetimi, geniş ölçüde özverilerde bulunmasını gerektirecek herhangi bir anlaşmayı imzalamaya cesaret edemeyecek kadar güçsüzdü. Rumbold'a göre, Ankara yönetimi, “büyük bir gerginlikle” karşı karşıya bulunmakla birlikte; Mustafa Kemal'in kişisel yetkisinin sarsılmış olmasına karşın ve Büyük Millet Meclisi'yle Ordu'daki muhalefetin görünürde yayılmış olmasına rağmen, bu iç gerginliklerin, Ankara'daki herhangi bir grubun *Misak-ı Milli* koşullarında fedakârlık yapmaya hazır olduğunu gösterecek herhangi bir belirti yoktu. Rumbold, 5 Ağustos'ta Curzon'a gönderdiği kapalı teilyazısında bu değerlendirmeyi yaparken, şunları da ekliyordu:

“Mustafa Kemal batarsa - (ki, bu da hesaplanması, ama ona güvenilmemesi gereken bir olanaktır) - onun yetkisine sahip çıkması muhtemel adaylar şunlardır: 1. Enverciler, 2. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eski önderleri, ve 3. Padişah ... Bizim görüşümüz açısından, arzu edilen tek gelişme, Padişahın, biraz da olsa, gerçek yetkiye yeniden sahip çıkmasıdır; ama Büyük Britanya'nın veya Bağlaşıkların desteğini kazanmazsa ve kendi halkına, kendisine güvenilirse, vasatı Türkün makul

⁴¹ FO 371/7863/E 4700: Rumbold'dan Curzon'a yazı no. 408, İstanbul, 1.5.1922.

bir barış için gerekli saydığı koşulları sağlayacağını; yani Yunanlıları hem Anadolu'dan ve hem de Doğu Trakya'dan çıkartacağını söylemezse, bunda başarı sağlama şansı pek azdır".⁴²

Rumbold'un, Türk Ulusal Ordusunun Yunan Ordusunu Anadolu'dan çıkaramayacağı yolundaki yanılgin demeçlerine karşın, Yunan Ordusu, 1922 yılı Ağustos sonları ve Eylül başlarında, Kemalistlerce ağır bir yenilgiye uğratılınca,⁴³ İngiltere Dışişleri Bakanlığı daimi Müsteşar yardımcısı Lancelot Oliphant'a gönderdiği yazıda şöyle diyordu:

"... Daha sonra güçlülüklerle karşılaşmış olsak dahi, başlangıçta Türklere büyük bir darbe indirilmiş olsaydı, burada (İstanbul'da), aralarında İngiliz toplumu da olmak üzere, birçok kişiler sevinç duyacaklardı. Başlangıçta Türkler bize meydan okurken, onlara büyük bir darbe indirilmiş olsaydı, onların teslim olma şansının yüzde elli oranında olacağına inanırım".

23 Ekim'de İngiliz Kralının sekreteri Lord Stamfordham'a gönderdiği yazıda şöyle diyordu:

"Türkler, ancak tek bir şeyde iyidirler, o da savaşmaktır. O açıdan şimdi kaçındığımız belâ, ancak ertelenmiş belâdır, çünkü Türk, Avrupa'ya dönünce, iki veya üç yıl zarfında yeni bir Balkan savaşı başlatabilir. Batı Trakya'yı ele geçirmeye çalışmakla işe başlayacaktır".⁴⁴

4 Eylül'de Curzon'a gönderdiği kapalı telyazısında, Yunanlıların İngiliz hoşgörülüğüne hak iddiasında bulduklarını kabul ediyor, ama, onlar büsbütün yıkılmışsa, İngilizlerin, onlara karşı olan sempatilerinde, İngiliz yönetiminin Yakın Doğu'daki uzlaşma konusundaki durumunun tehlikeye düştüğünü göremeyecek kadar kör olmamaları gerektiğine inandığını vurguluyordu. O sırada kaçınılmaz görünen, Anadolu'nun Yunan ordusunca ivediyle boşaltılması bile İngilizlerin İstanbul ve Mezopotamya (Irak)'daki durumlarını tehlikeye düşürüyordu. Yunanlılar, Anadolu'yu boşalttıkları

⁴² FO 371/7869/E 7790: Rumbold'dan Curzon'a gizli telyazısı no. 335, İstanbul, 5.8.1922.

⁴³ Sonyel II, s. 265 vd.

⁴⁴ Gilbert, s. 275.

gibi, Doğu Trakya'dan da çekilirlerse, İngilizlerin, Boğazlarla ilgili politikaları da başarısızlığa uğrayacaktı. Olaylar o kadar sür'atle geliyordu ki, Rumbold, İngiliz yönetiminin, İngilizlerle Kemalistler arasında geniş kapsamlı bir denge kurmaları konusunu ivediyle incelemeleri gerektiğine inanıyor, şöyle diyordu:

“Yunanlıların çöküşü, Majeste Kral yönetimini, Fransızlarca desteklenen Kemalistlere büsbütün teslim olmak veya tek yanlı olarak özgür davranışa geçmek gibi iki şıkla karşı karşıya bırakmıştır. Bu denli bir davranış olanağını gözönünde tutarak Gelibolu yarım adasının işgal edilmesi gerektiği görüşümdedir”.⁴⁵

Çanakkale bunalımından ve Mudanya Bırakışması'nın⁴⁶ imzalanmasından sonra, 14 Ekim'de Lord Curzon'a gönderdiği özel ve gizli telyazısında, onu, barış imzalanmadan, Boğazlar ve İstanbul'daki (İngiliz) kara, deniz ve hava güçlerinin sayısında indirme yapılmasını önlemeye çağırıyor; İngiliz işgal gücü başkomutanı General Harington'la deniz gücü komutanı amiralin bu konuda kendisiyle aynı görüşte olduklarını iddia ediyordu. Rumbold'a bakılacak olursa, Türkleri Mudanya'da akıllıca davranmaya zorlayan etkinin İngilizlerin güç gösterisi ve bu gücü son kertede kullanmaya anık oldukları inancının olduğuna değinerek şöyle diyordu:

“Türk güvencelerine hiç güvenilemez; aynı zamanda, konferansta Türk taleplerine karşı direnmede Bağlaşıklarımızın kesin desteğine güvenimiz yoktur. Türkler, Fransa ile İtalya'nın kendilerini her konuda destekleyeceklerini biliyorlar ve konferansta bundan azami biçimde yararlanacaklardır. Trakya'ya ayak bastıkları için ve Yunan ordusunun, kendilerine saldırmayacak kadar uzaklaşmış bulunması, durumlarını Mudanya'dakinden daha güçlü yapacaktır. Konferansta başlıca kozumuzu, İngiliz işgal gücünün varlığı oluşturacaktır”.⁴⁷

İki hafta sonra, Ankara'da İsmet Paşa'nın Dışişleri Bakanı atandığını ve onun, büyük bir ihtimalle, Lozan Konferansı'na gidecek olan Türk ku-

⁴⁵ FO 371/7885/E 8873: Rumbold'dan Curzon'a kapalı telyazısı no. 378, oldukça ivedi, İstanbul, 4.9.1922.

⁴⁶ Sonyel II, s. 269 vd.

⁴⁷ FO 371/7903/E 11094: Rumbold'dan Curzon'a kapalı telyazısı no. 564, özel ve gizli, İstanbul, 14.10.1922.

rulunun başkanı olacağını öğrenen Rumbold, bu haberi “pek güven verici” bulmuyor; 28 Ekim’de Curzon’a gönderdiği kapalı telyazısında, İsmet Paşa’nın konferansta “süngüleyici (*sabreing*) davranışlarda bulunacağını” öne sürüyor, şöyle diyordu:

“Mudanya’da, İsmet Paşa, son güne dek inatçı bir tutum izlemiş ve ancak Ankara’dan alınan yönerge üzerine kimi ödünler vermişti. Konferansa giderse, Hoffman’ın Brest Litovsk’ta oynamış olduğu rolü oynamaya yeltenebilir. Onun ağır surette sağır olması da görüşmelerdeki güçlükleri artırabilir”.⁴⁸

13 Kasım’da Lord Stamfordham’a gönderdiği yazıda şöyle diyordu:

“Kafası şişmiş bir Türk, kendisiyle iş yapılamayacak kadar korkunç bir kişidir; burada, Kemalist rejimi altında kalmayı dilemiyorum. Meslektaşlarımla birlikte, ben, barış imzalandıktan sonra, hükümetlerimizin bizi buradan kaldırmalarının akıllıca bir davranış olacağı görüşünde birleşiyoruz”.

Rumbold, Türk ulusal savını hiç çekinmeden destekleyen İngiliz basınına çok içerliyor, özellikle *Morning Post* ve *Daily Mail* gazetelerini sert biçimde eleştiriyordu.⁴⁹

Onun, Lord Curzon’dan sonra ikinci İngiliz delegesi olarak⁵⁰ katıldığı Lozan Konferansı, 1923 yılı Ocak ayında kesintiye doğru giderken, azınlıklar alt komisyonunda 6 Ocak günü bir konuşma yapan Rumbold, bir Ermeni “ulusal yurdu” kurulmasını öneriyor ve Süryanilerin yurtlarına dönmelerini kolaylaştırmak için Türkiye’nin yardımına başvuruyordu.⁵¹ Bunun üzerine, Türk delegesi Dr. Rıza Nur, Fransız delegesinden önce söz almak isteyince bir gürültü kopuyor; Türk delegesi, bu konuların görüşülmesine karşı çıkarak ivediyle salondan ayrılıyordu. Komisyon başkanı, onu İsmet Paşa’ya şikâyet edince, Türk başdelegesi, bu olayın bir “anlaşmazlık ürünü olduğu” görüşünü öne sürüyordu.⁵²

⁴⁸ FO 371/7907/E 11757: Rumbold’dan Curzon’a kapalı telyazısı no. 631, İstanbul, 28.10.1922.

⁴⁹ Gilbert, s. 277-8.

⁵⁰ FO 371/7967/E 14346: Lozan’a gönderilen İngiliz kurulunun listesi.

⁵¹ FO 371/9058/E 467: Rumbold’un 6.1.1923’te yaptığı konuşma.

⁵² FO 371/9059/E 598: Dışişleri Bakanlığından Nevile Henderson’a kapalı telyazısı no. 68, Londra, 11.1.1923.

Görüşmeler sırasında herhangi bir güçlük çıkınca, Rumbold, doğrudan doğruya İsmet Paşa'yla görüşmek usulüne başvuruyordu. 11 Ocak'ta Lord Stamfordham'a gönderdiği yazıda, "Türkler, özellikle Patrikhanenin İstanbul'da bırakılması konusunda sabır ve iyi niyetimizi epeyi gerdiler" diyordu. Ona göre, İsmet Paşa müşkülpesent birisi değildi, ama ikinci Türk delegesi Dr. Rıza Nur, Rumbold'un iddiasınca, "bir efendi gibi davranmıyor ve kolayca sinirleniyordu".⁵³

16 Ocak'ta, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri vekili Nevile Henderson'a gönderdiği yazıda, yakında vuku bulacak olan "büyük bir hakaretten" söz ediyordu. Rumbold'un anlattığına göre, İngiliz kurulu, Türklerle birlikte yemek yemeğe çağırılmıştı. Daha önce Rumbold, Curzon'a, kendisi İstanbul'da iken hiçbir Türkü evine davet etmediğini söylemişti. Ama Fransızlar, İngilizlere çelme atarak, aynı otelde birlikte kaldıkları Türkleri yemeğe çağırmaya başlamışlardı. Onları İtalyanlar izlemişti; bunun üzerine, Lord Curzon da Türkleri "büyük bir yemeğe" çağırarak zorunda kalmıştı; ama bunu yaparken Rumbold'a danışmamıştı; dolayısıyla, Türklerle bir arada yemek almak zorunda kalan Rumbold "oldukça kaygılanıyordu". Henderson'a gönderdiği mektupta şöyle der:

"Böylece, barış yapmaya çalıştığımız ve görüşmelerimizin yarıda kesilmesi olanağı olan kişilerle misafirsevenlik alış verişinde bulunmak gibi gülünç bir manzarayla karşı karşıya kalıyoruz. Eşimin, Dr. Rıza Nur gibi bir adam tarafından yemeğe götürülmesi ihtimalini hiç de hoş bulmuyorum. Oldukça tiksindiricidir".

Henderson, ona 23 Ocak'ta, "bu büyük tahkire karşın, yemeğin iyi olmasını ümit ederim" yanıtını veriyordu.⁵⁴

Lozan Konferansı kesintiye uğradıktan ve İsmet Paşa Ankara'ya döndükten sonra, Rumbold, 30 Ocak'ta Henderson'a gönderdiği yazıda şöyle diyordu:

"Hayatım boyunca bu kadar domuz-kafalı (inatçı), ahmak ve can sıkıcı kişilere asla raslamadım... Kendi görüşümüzce, İstanbul'u Türk baskısı altında bırakmak, siyasi bir felâket olacaktır. Tehditlere boyun eğilmemelidir. İngiliz askerleri ko-

⁵³ Gilbert, s. 282.

⁵⁴ A.g.e.

runmalı, İngiltere'nin durumu güvence altına alınmalıdır. Biraz enerji gösterilmesini iyi karşılayacağız”.

Öteyandan, Henderson, ciddi biçimde bir güç gösterisi yapılmasını öneriyor, 30 Ocak'ta Rumbold'a gönderdiği yazıda şöyle diyordu:

“Barışı sağlamak için en ivedi yol, Türklere, gerçekten savaşmaya anık olduğumuzu göstermektir. İddia ve aklı selimin onlar için bir anlamı yoktur, ama ne kadar çekingen olursa olsun, İngiltere'nin onlara karşı yeniden savaşacağına emin olmaları, onları, anlaşmayı imzalamaya inandıracaktır”.⁵⁵

Rumbold İstanbul'dan nefret ediyor; 13 Şubat 1923'de kızı Constantia'ya İngiltere'den gönderdiği mektupta şöyle diyordu:

“İstanbul'a dönmek pek can sıkıcı olacaktır, ama elden birşey gelmiyor. Bu kez uzun süre uzakta kalmayacağımızı ümit etmeliyiz, çünkü bu sefil Türkler, gelecek birkaç hafta içinde barış mı savaş mı istedikleri konusunda karar almalıdırlar”.⁵⁶

27 Şubat'ta Lord Newton'a şu yazıyı gönderiyordu:

“Ankara fanatikleri ve vahşilerinin ne yapacaklarını söylemek olanaksızdır. Kendilerine harika bir anlaşma önerilmiştir; akıllı olsalar onu derhal kabul ederler; ama Türk, olağanüstü bir budaladır ve çoğu kez, ekmeğinin hangi yanına tereyağı sürülmüş olduğunu görmeyecek kadar zavallı görünür...”⁵⁷

Rumbold, yine 27 Şubat'ta Sir Reginald Wingate'e gönderdiği yazıda şöyle diyordu:

“Gerçekten bir devlet adamı olan Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi'ni ılımlı davranmaya etkileyecek ve Lozan görüşmelerine yeniden başlanacaktır. Ama Türk, sorunların görüşülmesini uzatmak sanatının piridir; dolayısıyla, son uzlaşmayı sağlayana dek (eğer böyle bir uzlaşma sağlayabilirsek), aradan birçok haftalar, hatta iki ay geçebilir”.⁵⁸

⁵⁵ A.g.e.

⁵⁶ A.g.e., s. 284.

⁵⁷ A.g.e.

⁵⁸ A.g.e., p. 285.

Kemalistler, konferansın yeniden başlaması konusunu Büyük Millet Meclisi'nde görüşürken, Rumbold, 5 Mart'ta Lancelot Oliphant'a şu yazıyı gönderiyordu:

"Yeniden başlayacak olan görüşmeler sonunda antlaşmanın imzalanmasını sağlamak, tüm ilgililerin üzerine düşen kesin bir yükümlülüktür görüşümdedir. Hiç kimse, ikinci bir başarısızlığın pahasını ödeyemez... Ankara'daki tüm cahil şarlatanlar, paralarının değerini alıyorlar. Düşünecek olursanız, yedi milyona yaklaşık küçük bir ulusun tüm dünyayı kaygı içinde bırakması gülünç görünür. Buradaki (Türkiye'deki) asker ve denizciler bıkmış usanmışlardır; onların tek dileği, buradan ayrılmaktır".⁵⁹

Türkler kendi mukabil önerilerini sunduktan ve görüşmelere yeniden başlanmasını kabullendikten sonra, Rumbold, 13 Mart'ta Lord Stamfordham'a İstanbul'dan gönderdiği yazıda, Türkleri, mukabil önerilerini ivediyle sunmuş oldukları için övüyor; onların çabukluğu ve iş-adamı gibi davranışlarını olumlu olarak yorumluyordu. İngiliz Yüksek Komiseri, bundan böyle bir "savaş tehlikesi" olacağını tahmin etmiyor; Türk barış antlaşmasının bir ay kadar sürecek görüşmeler sonunda imzalanacağına inanıyordu. Aynı gün Curzon'a gönderdiği yazıda, Mustafa Kemal'in, barışa gereksinme olduğu kararını verdiğini ve bu sağlanırsa, Türkiye'nin yeni-baştan onarımı projelerini uygulamaya başlayacağını bildiriyor, şöyle diyor:

"Barış sağlanırsa, bunu, Kemalistlerle Kemalist aleyhtarları arasında şiddetli bir iç mücadele izleyecektir; her iki yan, duruma egemen olmak için çalışmaya başlamıştır... Bu mücadeleler... oldukça kibirli Türkiye'yi zayıflatmaya yönelecektir. Barış sağlanınca, Türkiye ile Bolşeviklerin arası açılacağı için, iç mücadeleyi hangi grup kazanırsa kazansın, Bağlaşık Güçlere saygıyla işlem yapmak yolunu, eskiye oranla biraz daha yeğ tutacaktır. Türkiye'de egemen olacak grubun, uzun süre, bize karşı dostça davranacağını sanmıyorum; ama bize saygıyla işlem yapılacaktır".⁶⁰

⁵⁹ FO 371/9069/E 2630: Rumbold'dan Lancelot Oliphant'a özel yazı, İstanbul, 5.3.1923.

⁶⁰ FO 371/9071/E 2920: Rumbold'dan Curzon'a yazı no. 160, İstanbul, 13.3.1923.

Rumbold, İstanbul'daki son ayını, 28 Mart'ta kızına da yazdığı gibi, "birbirini izleyen yemeklerde dostlarına vedayla" geçiyor; "meslektaşlarının" birçoğunun, İstanbul'daki Kemalist temsilcisine karşı uyguladıkları tutumdan ürktüğünü kaydediyor; 26 Mart'ta Lancelot Oliphant'a gönderdiği yazıda şöyle diyordu:

"Kimi yabancı temsilcilerin Adnan'a yaltaklanmalarını görmek mide bulandırıyor. Geçen gün, yağlı ve büsbütün güvenilmez bir kişi olan İsveç orta-elçisi (Gustav Oscar Walenberg), Adnan'ın onuruna bir yemek verdi. Eski dostumuz (Amerika Yüksek Komiseri Mark) Bristol da bu yemekte hazır bulundu ve yemek salonuna Adnan'dan sonra alındı. Buna karşın, Adnan'ın çizmelerini yalamada ev sahibiyile yarışmaktan kendini alamadı. Bu denli dalkavukluk, hele Amiral Bristol'ca yapılırsa, Türkler için oldukça kötüdür".

2 Nisan'da yine Oliphant'a gönderdiği başka bir yazıda şöyle diyordu:

"Amerikalılar midemi bulandırıyor. Yüzünüze karşı büyük sözler söyler ve size yardımcı olacakları görünümünü verirler; ama arkanızdan size muhalefet ederler. Konferansta azınlıklar ve Ermeni ulusal yurdu konularında kimi öneriler öne sürerek bunları bize kabullendirmeye çalıştılar. Bu önerileri bizzat kendileri öne sürerek bunlarda direnip direnmiyeceklerini onlara sorduğum zaman, olumsuz yanıt verdiler; dolayısıyla, onların aleti olmaya karşı çıktım".⁶¹

Konferans yeniden başlamak üzereyken, Rumbold, 16 Nisan'da Curzon'a gönderdiği yazıda, Türklerin, mukabil önerilerinin tümünü sağlamak ümidiyle konferansa gideceklerini ve bu önerilerin onların son sözü olduğunu birkaç "iyi kaynaktan" öğrenmiş bulunduğunu bildiriyor, şöyle diyordu:

"Pazarda kullanılan usulleri anlayan birisi, 'son söz' deyimine ne denli değer vermeyi bilir. Kötü Rıza Nur, konferansın birinci dönemine katılan aynı uzmanlardan oluşacak olan Türk delegasyonunda yine yer alıyor. Buna, konferans başlarında, tutumu hakkında aleyhinde şikâyetle bulunulan Zekâi Bey de

⁶¹ Gilbert, s. 287.

katılacaktır. Türklerin bu iki kişiyi delegasyonlarına yine almaları yazık oldu".⁶²

İngiliz kuruluna başkanlık etmesi kendisinden Lord Curzon'ce rica edilen Rumbold, iki hafta önce, İngiltere Dışişleri Bakanlığı daimi Müsteşarı Sir Eyre Crowe'a şunu yazıyordu: "İsmet'le ve Ankara'nın vahşi adamlarıyla birlikte (Lozan'a) yolculuk yapmak niyetinde değilim". 19 Nisan'da Lozan'a hareket etmeden üç gün önce, Tahran'daki İngiliz orta-elçisi Sir Percy Loraine'e şunları yazıyordu:

"Bu kez barışı sağlamaya çalışmalıyız, ama Ulusalçı Türkle iş yapmak güçtür. Türk delegasyonu, efendi olmayan ve eski tip Türkün kibarlığından yoksun bulunan vahşi ormancılardan (kaba kişilerden) oluşmaktadır".

Kemalistlerin kendi kendilerine olan güveni de Rumbold'u çileden çıkarıyor; "Kendini büyük gören Doğu'lu, hoş gitmeyen bir hayvandır" diyor-du.⁶³

Konferansın ikinci döneminin başlaması üzerine, Rumbold, 23 Nisan'da Curzon'a gönderdiği telyazısında, İsmet Paşa'nın tutumunu anlatıyor; bunun, Fransız delegeşi General Pelle'ce de doğrulandığını bildiriyordu. Rumbold'a göre, İsmet Paşa, Ankara'ya ikinci kez eli boş olarak dönmeyi dilemediğinden, barışı sağlamaya kararlıydı; dolayısıyla, devamlı surette "düşüncelere dalıyordu".⁶⁴ İki gün sonra aynı görüşleri Henderson'a yineleyen Rumbold, şunları ekliyordu: "İsmet, barışı - hem de en erken vakitte - sağlamak kaygısı içindedir". 5 Mayıs'ta Lord Stamfordham'a gönderdiği yazıda Rumbold şöyle diyordu: "İsmet'in bu kaygısı, başarımız için en iyi güvencedir".⁶⁵

Rumbold'un konferanstaki görevi pek kolay oluyordu, çünkü İngiliz İstihbarat Servisi, İsmet Paşa'ya Ankara'dan gönderilen yönergeleri ele geçirmeyi başarmıştı. Dolayısıyla, Rumbold, Türk kurulunun hangi noktada görüşmeleri kesmesi için almış olduğu talimatı önceden biliyordu. 18 Temmuz'da konferans sona erince, Lancelot Oliphant'a şunları yazıyordu: "Psikolojik anlarda, gizli kaynaklardan sğlanmış olduğumuz bilgi, bizim

⁶² FO 371/9074/E 4092: Rumbold'dan Curzon'a yazı no. 226, İstanbul, 16.4.1923.

⁶³ Gilbert, s. 288-9.

⁶⁴ FO 371/9075/E 4148: Rumbold'dan Curzon'a telyazısı no. 5, Lozan, 23.4.1923.

⁶⁵ Gilbert, s. 289.

için pek değerli olmuş ve bizi, briç oynayan ve muhasımının elindeki kartları bilen bir adamın durumuna koymuştur".⁶⁶

Konferansın sonuna doğru, yabancılara ilişkin yasal güvenceler konusu bir sorun biçimine geliyordu. Rumbold, 29 Mayıs'ta Henderson'a gönderdiği yazıda şöyle der:

"İsmet, bu sabah çok can sıkıcı ve yorucu olmuştur. Korkunç bir öksürüğe tutulmuştur. Onun sınırlı zekâsına sağırılığı da eklenirse, ona meram anlatmaya çalışmak, insan gücü dışında gayret ister... Kendi tiplerine uyan Türkler, Cumartesi günü kabullendikleri koşulları dün inkâra kalkıştılar. Bazı vakitler oluyor ki, tüm Türk delegasyonunu göle atarak işlerini bitirmeyi dilerim".⁶⁷

5 Haziran'da Henderson'a şöyle yazıyordu: "Geçen Cumartesi günü Türklerle yapılan özel bir toplantıda, uzun bir süreden beri onlara söylemeye niyetlendiğim kimi gerçekleri açıklayarak sınırlarımı yatıştırdım ve rahat ettim. Onlara, çoğu kez, uyguladıkları usullerin pazar (çarşı) usulleri olduğunu söyledim".

Buna karşın, Rumbold, İsmet Paşa'nın karşılaştığı güçlükleri anladığını iddia ediyor; 5 Haziran'da General Harington'a gönderdiği yazıda şöyle diyor:

"O (İsmet Paşa), çekişle örs arasındadır. Ankara'daki cahil kalabalığa hizmet etmeye çalışmak korkunç olmalıdır. İsmet, oldukça ılımlı Türkler arasından seçilmiş olmasına karşın, yine de oyun oynamaya çalışır ve ona kızmamak oldukça güç olur".

Rumbold, özel toplantılardan birinde, İsmet Paşa'ya, "(Ankara) yönetiminin onu (İsmet Paşa'yı) avlamaya çalıştığını" İngilizlerin bildiğini söylüyor ve Ankara'daki katlara "sus olmalarını" söylemesini öneriyordu. Yine Rumbold, 12 Haziran'da Henderson'a şunları yazıyordu: "Başka bir toplantıda, Türkleri epeyi kaygılandırdıktan sonra, İsmet Paşa'nın elinin terlediğini gördüm. Olaylar ne denli bir seyir izlerse izlesin, tüm Türk kuru lu, ilmikten (asılmaktan) korkuyor. Gerçek habisler Ankara'dadır".⁶⁸

⁶⁶ Gilbert, s. 290.

⁶⁷ Gilbert, s. 291.

⁶⁸ A.g.e.

Bu arada, Bağlaşıklara savaştan önce Osmanlı İmparatorluğu'nda verilmiş olan, ama onaylanmamış bulunan, ayrıcalık hakları (imtiyazlar), barışın imzalanmasına son engeli oluşturuyordu. Bu konuda Amerikalılardan da yardım gören Türk delegasyonu, bu imtiyazlarla ilgili ikinci maddenin antlaşma tasarsından çıkarılmasını talep ediyor; buna karşılık, ilgiliiler arasında bu konuda Ankara'da yapılmakta olan özel görüşmelerin tatmin edici bir aşamaya girdiğine dair Türklerce verilecek güvencenin kabulü için Bağlaşıklara baskı yapıyordu. Ancak, Türk yönetimince Amerikalılara verilmiş olan Chester imtiyazıyla çelişen bu imtiyazlar konusunda konferansın yeniden kesintiye uğramasına ramak kalıyordu; ama Bağlaşıklar, 17 Temmuz'da ödün veriyor ve Amerika'nın "açık kapı" siyasetine teslim oluyorlardı.

İsmet Paşa, Chester imtiyazıyla çelişen (İngiliz sermayeli) Türk Petrol Firması'nı tanımaya karşı çıkıyordu. Rumbold'un anlattığına göre, "yorgun düşen, inatla davranan ve bu konuda kendisine verilen yönergelerden çok çekinen" İsmet Paşa sonuna dek direniyordu. Esasen kendisine Mustafa Kemal tarafından gönderilen bir telyazısında, "Bağlaşıklar son Türk önerilerini kabullenmezse, konferansı keserek, Türk kuruluyla birlikte Ankara'ya dönmesi; Türk ulusunun, sorunu silâh gücüyle bir çözüme bağlamak gücünde olduğu; ordunun hazır ve hattâ sabırsız olduğu; Türk halkının büsbütün bıkip usandığı ve daha çok bekleyemeyeceği" bildirilmişti.⁶⁹ Bu Türk tutumunu önceden öğrenmiş bulunan Rumbold, bir uzlaşma sağlamak için Türk Petrol Firması ile ilgili hükmü antlaşmadan çıkarmak kararını alıyor; bu davranışıyla Lord Curzon'u hiç de memnun etmiyor; Lancelot Oliphant ise, onun bu davranışını "Türk generaline acıklı biçimde teslim olma" diye nitelendiriyordu.⁷⁰

Görüşmeler sona doğru yaklaşırken, Rumbold, 10 Temmuz'da Henderson'a şunları yazıyordu:

"Antlaşmanın şanlı (saygın) bir belge olduğunu hiçbirimiz iddia etmiyoruz. Hiç de öyle değildir; ama, samansız kerpiç yapmak zorunda kaldığımız için, en iyisi olarak ancak bunu yapabildik".

⁶⁹ Sonyel II, s. 355.

⁷⁰ *Confidential Print* (CP) (Gizli Belgeler), No. 110: Curzon'dan Rumbold'a telyazısı, Dışişleri Bakanlığı, Londra, 18.7.1923; D.G. Osborne ve Lancelot Oliphant'ın 18.7.1923 tarihli derkenarları: FO 371/9087/E 7399.

23 Temmuz'da dostu ve Taşıt Bakanı John Lawrence Baird'a, öfkeden kudurmuşçasına şunları yazıyordu: "Çanakkale bunalımı günlerinde Türklere saldırarak Ankara'yı ve şarlatanlarını bombalamalıydık".⁷¹

Lozan Antlaşması imzalandıktan sonra Rumbold Londra'ya dönüyor; İngiltere Başbakanı Stanley Baldwin, ona 25 Temmuz'da şu yazıyı gönderiyordu:

"Yalnız Başbakan olarak değil, aynı zamanda, Hawtrey okuluna devam eden eski bir okul dostu olarak, size bir satırla, yurdunuza hoş geldiniz demeyi; güç ve olanaksız durumda göstermiş olduğunuz sonsuz sabır ve büyük yetenekten ötürü size içten takdirlerimi beyan etmeyi diledim".

Lord Curzon bile alınan sonuçla yatışıyor, Rumbold'a aynı gün gönderdiği yazıda, "Sabır, iyi mizaç, sebat ve yeteneğinizle gerçekten hepimizin şükran duygularını kazandınız" diyordu.⁷²

Buna karşın, Lozan'ın getirdiği saygınlık, Sir Horace Rumbold'a değil, uygulamış olduğu sabırlı diplomasiyle İsmet Paşa'ya ve Türk Ulusal Akımı'nın yaratıcısı ve başarılı önderi Mustafa Kemal'e aittir. Lozan Antlaşması, Ulusalçı Türkiye'nin en yüce diplomatik zaferi olmuştur.⁷³

⁷¹ Gilbert, s. 297.

⁷² Gilbert, s. 298.

⁷³ Edward Reginald Vere-Hodge: *Turkish Foreign Policy, 1918-48* (Türk Dış Politikası, 1918-48), Ambilly-Annemasse 1950, s. 46; Henry H. Cumming: *Franco-British rivalry, in the post-war Near East* (Savaş sonrası döneminde Yakın Doğu'da Fransız-İngiliz rekabeti), Londra, 1938, s. 186; *Le Temps*, 18.7.1923; *The Times*, 28.7.1923.

THE ATTITUDE OF BRITISH HIGH COMMISSIONER SIR HORACE RUMBOLD TOWARDS THE TURKISH NATIONAL MOVEMENT, 1920-1923

Dr. SALÂHI R. SONYEL

When Sir Horace Rumbold, the British Minister in Switzerland, succeeded Admiral Sir John de Robeck, on 17 November 1920, as High Commissioner in Istanbul,¹ the Ottoman Empire, a member of the Central Powers, was already defeated by the Entente Powers (the Allies) in the disastrous Great War, and was forced to sign the Armistice of Mondros (Mudros) on 30 October 1918.

The Allies, taking advantage of the secret treaties which they had contracted during the war for the complete dissolution and partition of the Ottoman Empire,² had occupied many territories inhabited predominantly by Turkish Muslim people;³ whilst the occupation of Izmir and its hinterland by Greece on 15 May 1919 had contributed tremendously to the upsurge of the Turkish National Movement under Mustafa Kemal (Atatürk). These developments had led to the establishment in Anatolia of a revolutionary government that pledged to struggle for national liberation, in accordance with the solemn declaration embodied in the *Misak-ı Milli* (National Pact),⁴ in contrast to the government in Istanbul whose authority and sway did not extend beyond the walls of the Ottoman capital, but which, nevertheless was recognised by the Allies as the "legitimate government" of Turkey.

When Sir Horace Rumbold arrived in Istanbul on 17 November 1920 with specific instructions to promote and defend British imperial interests, the Istanbul government was already brow-beaten to sign the Treaty of

¹ Public Record Office, Foreign Office documents in the category FO 371 (Political): FO 371/5279/E 12674: about the appointment of Sir Horace Rumbold as Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary at Constantinople (Istanbul), on 9.10.1920, with the title of British High Commissioner pending the resumption of normal diplomatic relations with the Ottoman Empire.

² S.R. Sonyel: *Turkish Diplomacy, 1918-1923*, London 1975, pp. 1-2.

³ *Ibid.*: p. 4.

⁴ *Ibid.*: p. 9.

Sèvres, on 10 August, without consulting the Nationalist Government in Ankara,⁵ whilst the Greek army had tried, without success, to impose that treaty on the Turkish Nationalists by force of arms, in a military campaign authorised by the Supreme Council of the Allies, and lasting from 22 June to 16 July.

The Treaty of Sévres had satisfied nobody, except British Prime Minister David Lloyd George, Greek Premier Eleftherios Venizelos, the Armenian leaders Bogos Noubar and Avetis Aharonian, and a few Kurdish chieftains intriguing with British officials in Istanbul. The French and the Italians, too, were dissatisfied with it.⁶ Hence there was a general outcry against the treaty, and for its revision. It was amidst this outcry that Rumbold took up his new appointment in the Ottoman capital, and immediately informed Lord Curzon, the British Foreign Minister, about the general impression in Allied circles in Istanbul that the situation must, inevitably, lead to a considerable modification of the treaty. In his telegram to Curzon on 27 November he added that the defeat of Armenia (by the Turkish National Forces, in the campaign that began late in September)⁷, must, at least, make the partial revision of the treaty necessary, and that drastic revision would be unavoidable if the Greeks lapsed in the Izmir area.

"If the revision of the treaty becomes inevitable", he pointed out, "it appears to me the object of the Allies should be to find a solution which will 1. accelerate the pacification of Asia Minor; 2. enable the Allies to emerge from the situation with the minimum of damage in the eyes of the East, and the Turkish Nationalists in particular; 3. secure the future well-being of non-Moslem minorities... Retain as much control over the Turkish administration as possible. I fully realise the repugnance which must be inspired by any idea of treaty to suit the Nationalists..."⁸

⁵ Ibid.: pp. 77 f.; Command 963 of 10.8.1920; FO 371/5095/E 4107; *Documents on British Foreign Policy*, vol. VIII 1st series, pp. 141-3; Forbes to Tilley, San Remo dispatch, 29.4.1920.

⁶ Sonyel, p. 83.

⁷ Ibid.: pp. 48 f.

⁸ FO 371/5058/E 14960: Rumbold to Curzon, telegram no. 1253, Istanbul, 27.11.1920; see also *Documents on British Foreign Policy* 1/XIII, pp. 193-4.

A critical situation had arisen for the Allies as a result of the juncture of Turkish Nationalist and Bolshevik forces in the Caucasus, following the defeat of General Wrangel and his White Russian forces, and that of the Dashnakist forces of Armenia, thus nullifying Article 4 of the Treaty of Sévres. The disappearance from the political scene both of Damat Ferit, the Grand Vezir, and Eleftherios Venizelos, the Greek Premier, the former by resignation, after losing the sympathy and support of the political parties and High Commissioners in Istanbul, never to return again; and the latter by being voted out of office by the Constantinists at the general election held in Greece in November, further aggravated the situation.⁹

Sir Horace Rumbold felt nothing but contempt and disgust towards the Turks, particularly the Kemalists; although he was relatively tolerant towards the "old-type" of Ottoman Turks, particularly those who ingratiated themselves to the British, such as Sultan Vahdettin. When he was received in private audience by the Sultan on 6 December, together with Andrew Ryan, the British dragoman (translator/interpreter), who acted as interpreter, as the Sultan preferred to dispense with his own officials, Vahdettin was extremely nervous. This nervousness, however, wore off later, until he became quite animated.

The Sultan mentioned occasions in the past when, owing to the harshness of England, or her unreadiness to support a Turkish statesman like Kâmil Pasha who relied on her entirely, Turkey had been driven into the arms of Germany, and this had been very unfortunate for Turkey. But Rumbold blamed the Turkish people for turning to Germany. The Sultan then talked about the necessity of the friendship of England. He asked for British advice, and Rumbold promised to give it when asked for, particularly after the ratification of the Treaty of Sévres. "The Sultan appears to be a weak but well-intentioned man and very anxious-minded", he reported to Curzon on 12 December. His report was minuted by W. S. Edmonds of the Foreign Office as follows: "The Sultan knows little enough where to turn for advice and support. He is no doubt genuinely anxious to secure our help, and this may stand us in good stead as soon as peace is concluded".¹⁰

⁹ Sonyel, pp. 85-6.

¹⁰ FO 371/5058/E 15871: Rumbold to Curzon, dispatch no. 1632/M. 3709, Istanbul, 12.12.1920.

From the date of this first interview with Vahdettin, Rumbold is believed to have become a Sultanist, as his later dispatches indicate. Towards the end of December Rumbold began to take an interest in, and intrigue with, various Kurdish militant leaders in Istanbul. He wrote to Curzon on 29 December, enclosing a memorandum by Andrew Ryan on "proposals put forward by certain Kurds in Constantinople (Istanbul) for combating the Bolshevik menace".

"If it should become part of the policy of His Majesty's Government to utilise the Kurdish elements to counter (Kemalist) activities", observed Sir Horace Rumbold, "the Kurdish notables of Constantinople (Istanbul) would have a part to play...; but they are extremely disunited, and with the exception of Seid Abdul Kadir, and perhaps some of the members of the Bedrhan family, the leading Kurds here are too imbued with Turkish traditions to inspire great confidence".

In the memorandum, Ryan described how he was approached some days earlier by Hamdi Pasha, the former Ottoman Minister of Marine, on the subject of the utilisation of the Kurds as a barrier against the descent of Bolsheviks towards Mesopotamia.

"This is no new suggestion", declared Ryan; "Seid Abdul Kadir, the most influential single Kurd here, has frequently spoken of Bolshevik danger. Abdul Kadir's doctrine some months ago was that the Kurds could be used to destroy the Kemalists, and to bar the Bolshevik progress. Ferid Pasha adopted this theory to the extent of including the organisation of an anti-Kemalist movement in Kurdistan (Eastern Provinces of Turkey) in his plans for the repression of the Kemalists".¹¹

Three days later Rumbold informed Curzon that the Kurdish leaders in Istanbul had, for two years, been urging that they should be allowed "to work up a movement in Kurdistan under British auspices". They had always claimed to have sufficient influence with the local chiefs to enable them to do this. Rumbold was approached recently by Kürt Hamdi Pa-

¹¹ FO 371/6346/E 342: Rumbold to Curzon, dispatch no. 1701/M/1743/5, Istanbul, 29.12.1920.

sha with the suggestion that Abdülkadir and others should be allowed to go to Mosul (Musul) "to work up the tribes into united opposition to any Bolshevik aggression... Local notables, from time to time, come and urge utilizing the Kurds to counteract Bolshevism and Kemalism".¹² However, for the time being, British policy was to keep the Kurds quiet, and to make use of them in the last resort.

Meanwhile, the growing strength of the Turkish Nationalists worried the British Government, and Rumbold hurried to advise Curzon on 20 January 1921 that it was useless to regard Mustafa Kemal any longer as a brigand chief. The Ankara Government had "tight grip" on the whole of Asia Minor not in effective foreign occupation. It exercised all the functions of government "with average efficiency as efficiency goes in Turkey", remarked Rumbold. The bulk of the population, "sheep-like as always", according to the British High Commissioner, recognised its authority without demur, and the majority of the Muslim element "supported it strongly, as standing for the best interests of Turkey and the individual Turks". It had been strong enough to repress "quickly and thoroughly" any attempt at local risings by anti-Kemalists. "It would be most unwise to count upon the collapse of Kemal in the near future from lack of money. Officials are better off than those of the Central Government", warned Rumbold.

The Turkish situation as a whole, the High Commissioner believed, had become almost inextricable. If the Treaty of Sévres was still to be regarded as the basis of the future, the Allies had to be united and prepared to fight a new war on a large scale. If the treaty was to be modified, the way out might possibly be to make the Allies' displeasure with Greece excuse for a new territorial settlement, by giving controls over Turkey more palatable appearance while sacrificing as little as possible of their efficacy, by gradually building up, from Istanbul, a new position, with the Sultan as the corner-stone, and by giving him definite and whole-hearted assistance, with a view to the reconstruction of the administration on sound financial basis.

"I recommend that some such programme be employed, if only to avoid the alternative of being compelled presently to

¹² Ibid., document no. E 43: Rumbold to Curzon, cipher telegram no. 1, Istanbul, 1.1.1921.

recognise the Kemal Government, to which it is certainly not desirable that victorious Allies should go as suitors of peace", declared Rumbold.¹³

Towards the middle of April 1921, following the failure of the London Conference¹⁴ and the ensuing Greek advance in Anatolia,¹⁵ Rumbold began to express the hope that a more moderate party might evolve from the Nationalists in Anatolia and Istanbul, and acquire sufficient influence to dominate the movement as a whole. This hope, however, which was not very strong at best, was weakened by Greek military reverses.

"Nevertheless, if it is right to regard men like İzzet Pasha and Bekir Sami Bey as relatively moderate", Rumbold wrote to Curzon on 13 April, "it may be possible to promote their becoming, with others of the same way of thinking, the nucleus of a new movement, which would stand for an united Turkey, loyalty to the Sultan, or at least to the Throne, and a certain amount of give-and-take in the next stage of negotiations with the allies".¹⁶

But soon after, his hopes were dashed, as Bekir Sami, on his return to Ankara from London, was persuaded by Mustafa Kemal to resign for having failed, whilst in Europe, properly to interpret and voice the Ankara programme. Ahmet Muhtar, in the words of Rumbold, "a most undesirable person", was reported to have replaced Bekir Sami, but the press had stated that he would be provisionally succeeded by General Fevzi Pasha, the Commissioner for National Defence.¹⁷ "It is quite clear that the extremists at Angora (Ankara) have the upper hand, and that we must expect trouble from them", Rumbold wrote to Curzon.¹⁸

¹³ FO 371/6464/E 1006: Rumbold to Curzon, cipher telegram no. 43, Istanbul, 20.1.1921.

¹⁴ Sonyel, pp. 91 f.

¹⁵ Sonyel, pp. 105 ff.

¹⁶ FO 371/6468/E 4615: Rumbold to Curzon, dispatch no. 371, Istanbul, 13.4.1921.

¹⁷ Bekir Sami was actually replaced by Yusuf Kemal as Foreign Minister. Sonyel, p. 115.

¹⁸ FO 371/6470/E 5695: Rumbold to Curzon, cipher telegram no. 352A, Istanbul, 17.5.1921.

Rumbold also informed Curzon, on 25 April, that "the well-known Circassian leader" Ahmet Anzavur was ambushed by bands, and killed, a few days earlier, in the district of Karabiga.

"The part played by Ahmed Anzavur in combatting the Nationalist Movement will be known to your Lordship from the numerous previous reports", Rumbold cabled Curzon. "His movement collapsed many months ago, and he had ceased to be of much immediate importance, but his death is worth noting, as it deprives the anti-Kemalist Circassians of a leader of considerable natural ability... Since the collapse of Anzavur's organised movement, and the change of government here after Ferid Pasha's fall last October, they (the Circassians) have collaborated to some extent with the Greeks, but they are an unstable, turbulent, and disunited element".¹⁹

Meanwhile, a development that closely interested Rumbold was that the Greeks, with whose diplomatic representative, Votsis, Rumbold was intriguing,²⁰ were exploring the possibilities of encouraging the Kurds to give the Kemalists trouble on their eastern borders.

"Every scheme for reducing the Kemalists by force of arms had included vague plans for raising Kurdistan against them, and there has always been a certain number of Kurds, imbued with Kurdish national ideas, who have been anxious to see some such plan put into execution...", he reported secretly to Curzon on 11 May 1921.²¹

Besides, Rumbold believed that "a complete Greek victory would be less disastrous than a complete Nationalist victory" in Anatolia.²²

Two weeks later he informed Curzon that, on 25 May, Emin Ali, the head of the Bedirhan family, had called on Andrew Ryan of the British High Commission, with his son Celadet, who was one of the more active promoters of the Kurdish Movement. Emin Ali had said that, he and his

¹⁹ FO 371/6574/E 5226: Rumbold to Curzon, dispatch no. 416, Istanbul, 25.4.1921.

²⁰ FO 371/6475/E 10961 and E 10966: Rumbold to Curzon, confidential dispatch no. 892, Istanbul, 27.9.1921, and secret dispatch no. 898, 28.9.1921.

²¹ FO 371/6346/E 5713: Rumbold to Curzon, dispatch no. 476, Istanbul, 11.5.1921.

²² FO 371/6513/E 5926: Rumbold to Curzon, dispatch no. 493, Istanbul, 18.5.1921.

friends, had come into touch with the Greek representative in Istanbul, who had listened favourably to the suggestion of a Kurdish movement against the Kemalists, which would promote the interests of both Greece and Kurdish "nationalists", but that they could not proceed unless sanctioned by the British Government. Ryan had said that no encouragement could be given to the attempt to create a rising in Eastern Anatolia. Nevertheless, Rumbold asked Curzon to bear these proposals in mind, as they had been advanced so many times.

"A Kurdish movement would be a very difficult instrument to handle, but if the extremist tendencies of Angora (Ankara) should end in forcing Great Britain and France into a definite conflict with the Kemalists, the anti-Kemalist sections of the Kurdish race might possibly be turned to account", he declared.²³

Rumbold kept on returning to his favourite subject: the upholding of the authority of the Sultan. On 4 May he cabled Curzon as follows:

"(After the defeat of the Greek army in Western Anatolia)... if the Allies are forced by the triumph of the Extremists in Angora (Ankara), themselves, to join issue with the Kemalists, it will be to our interests to be able to appear as upholding the authority of the Sultan and the only legitimate Government. This contingency is only too possible. It is thus desirable that we should maintain the distinction between the Constantinople (Istanbul) and Angora (Ankara) Governments; that if the merger takes place, we should help to give it the appearance, at least, of the disappearance of the latter and the perpetuation of the Central Government under the Sultan; and that we should keep Constantinople (Istanbul) and the district occupied by us, outside the area of hostilities between the Greeks and the Kemalists. I am not disregarding the fact that the Greeks stand between us and the Kemalists, and that any disaster to the Greeks must greatly increase our own difficulties in dealing with the Angora (Ankara) leaders..."²⁴

²³ FO 371/6346/E 6215: Rumbold to Curzon, confidential dispatch no. 521, Istanbul, 25.5.1921.

²⁴ FO 371/6511/E 5263: Rumbold to Curzon, cipher telegram no. 325, Istanbul, 4.5.1921.

Rumbold's Sultano-philia had become almost a legend. On 25 May he wrote to Curzon that he was received in private audience by the Sultan before his departure from Istanbul on his annual leave. He wished to seize the opportunity of being received by the Sultan independently of his colleagues, and to mark the fact that "His Majesty's Government regard the Sultan as a personage to be treated with consideration, and as still being the ultimate fount of authority in this country (Turkey)".²⁵

After the initial Greek military successes in Anatolia in July 1921,²⁶ Rumbold, who had returned to Istanbul early in August, delivered to the Sultan a message, which the British King had authorised him to give to Vahdettin, to the effect that His Majesty hoped that the Sultan would soon reign over an united Turkey at peace with her neighbours.²⁷ But soon after, the Greeks were routed at the Battle of Sakarya, and the growing hostility of the Kemalists towards the Grecophile British, forced Rumbold to write to Curzon on 16 September as follows:

"For the moment there are two Turkeys, one of which is under our control, and the other escapes our control. On the Constantinople (Istanbul) Government we can enforce the observance of the armistice; in the case of the Nationalist Government at Angora (Ankara) we cannot enforce it, unless we are prepared to use force at the centre, which is out of the question, I understand. The only form of force we could use against the Nationalists at the present moment would be a blockade of their ports. No doubt this would be an effective measure, which would hamper the Nationalists considerably ... It is certain that force alone will count with the Nationalist Government, until that Government, owing to its military and financial embarrassment, comes to the conclusion that, it is worth while to conciliate the British Government".²⁸

On 6 December he wrote to Curzon privately, advising against a British *rapprochement* with the Turkish Nationalists, similar to the French one

²⁵ FO 371/6470/E 6213: Rumbold to Curzon, dispatch no. 518, Istanbul, 25.5.1921.

²⁶ Sonyel, pp. 122 f.

²⁷ FO 371/6525/E 9286: Rumbold to Curzon, dispatch no. 742, Istanbul, 9.8.1921.

²⁸ FO 371/6530/E 10697: Rumbold to Curzon, dispatch no. 855 (7508/4070), Istanbul, 16.9.1921.

that had led to the signature of the Ankara Accord on 20 October 1921,²⁹ and observing:

“I have long realised that a settlement cannot be effected without bringing Angora (Ankara) into line, and that, as none of the Allies will, or can, fight the Kemalists, the settlement must be almost wholly favourable to the latter. If Greece were alone to suffer by this, it would not matter so much. She is incapable of holding extended territories in Asia Minor, except on a war footing. We have, however, our own interests to consider, and we have moral obligations, other than those to the Kurds and the Christians of the Mosul vilayet. I think we should still do what little we can to redeem our moral obligations, which are indeed obligations of honour, to the subject populations in the whole of the territory to be eventually left to Turkey”.

As to British interests, Rumbold believed that these required:

- “(1) That Turkey should not be a centre of pro-Islamic propaganda, and thereby a perpetual instigator of trouble in our Moslem dependencies in Egypt and Arabia;
- (2) that Turkey should not be able easily to attack us in Mesopotamia;
- (3) that the Straits should be left open; and
- (4) that Turkey should be a tolerable place for our nationals to live and do business in”.

He went on supporting the Sultan who, he believed, was “worth a great deal”. His influence was, for the time being, completely in abeyance, but the Sultanate was “too venerable an institution to lose its hold permanently on the mass of people...; if its influence revived, the present Sultan could be made a useful asset to us”.

Rumbold did not support the “theory” that Britain should treat with Mustafa Kemal.

“I know that this theory is not held in the F.O. (Foreign Office)”, he went on; “but it appears to be gaining hold on other departments and their advisers. I am not myself very

²⁹ Sonyel, pp. 135 f.

hopeful about the future here. It may be that we shall have to capitulate to the Kemalists. It may be that the Bolsheviks will install Enver as their viceroy at Angora (Ankara). For the moment I think we should continue to work on your own present lines of promoting mediation between the Greeks and the Turks, of seeking to get Constantinople (Istanbul) and Angora (Ankara) into double harness, and of harmonising all that has happened up to date, in a general settlement to which the two Turkish governments, and all the Allies, shall be parties".³⁰

Yet Rumbold had no hope that the "rulers at Angora" would accept any terms which fell substantially short of their National Pact. They were out, according to Rumbold, not merely for recovering Izmir and Thrace in complete sovereignty, but they were against real safeguards for minorities, the Capitulations, and any form of control, financial or otherwise. They were also for the right of the Turks to manage their own affairs, and against any idea of yielding to foreign pressure. He cabled Curzon on 15 January 1922, observing that, if the Allies offered a settlement much better than the Treaty of Sévres, but falling short of the National Pact, he believed that Mustafa Kemal would reject it; "but it might then be possible to offer it to the Sultan, on condition that he, with the moral support of the Allies, should appeal to the country to support it and get rid of Chauvinism", he remarked.

Rumbold's Sultano-mania and Kemalo-phobia this time did not escape the notice of the British Foreign Office officials, and on 17 January D. G. Osborne commented thereon as follows:

"... It is significant that, while here Sir H. Rumbold speaks of signs of disintegration at Angora (Ankara), the Sultan thinks the time is at hand to *'passer en activité'*, and asserts himself against the Nationalists. We have, here, once more, the suggestion that the Sultan should ratify a treaty and then appeal to Anatolia. But if this appeal should fail, we have no means of enforcing the treaty outside the Constantinople (Istanbul) area, and the Nationalist army is still a danger to the Greeks and ourselves. As circumstances are at present, there-

³⁰ FO 371/6480/E 13810: Rumbold to Curzon, private letter, Istanbul, 6.12.1921.

fore, we cannot gamble on a peace with the Sultan alone, but must come to a settlement with Kemal. But circumstances may change".³¹

It is interesting to note here that, on 13 January 1922 Rumbold had received a message purporting to come from the Sultan, saying that he believed the time had come to "*passer en activité*", and that he would like to see Rumbold; his idea being, according to the bearer of the message, to secure the moral support of Britain, and substitute his authority for that of Ankara. The message was brought by the Sultan's nephew Prince Sami, whom Rumbold described as "less balanced than his step-father Ferit Pasha, and much involved with politicians whose dream is to bring the latter back to power".³²

By this time Rumbold's Turco-phobia had reached its zenith. "The Turks are a very irritating people to deal with", he wrote to Carton de Wiart on 20 December 1921. "They have even less political instinct than the Poles".³³ Rumbold's pessimistic attitude had arisen from his belief that, "the Kemalist Turk", as he wrote to Findlay, his colleague of Cairo days, on 13 October 1922, was "inspired by blind chauvinism, hates all foreigners, and thinks that he can run his country himself, without any foreign intervention".³⁴

To Hamit Bey, the Kemalist representative in Istanbul, who went to see him on 19 January 1922, Rumbold said that the Turco-Greek conflict in Anatolia had reached an *impasse*. There was only one way out, and that was that both sides should make sacrifices. Neither side could hope to get all it was out for. When Hamit replied that the Turks had already made the utmost sacrifices possible, Rumbold retorted that these "so-called sacrifices" were the result of the Great War in which Turkey had been beaten. If the Turks stood out for the integral acceptance of the National Pact, it would be difficult to bring about peace. Were the Turks prepared to go on fighting until they had realised all the conditions of

³¹ FO 371/7853/E 589: Rumbold to Curzon, cipher telegram no. 27, Istanbul, 15.1.1922.

³² Ibid., document no. E 676: Rumbold to Curzon, personal and secret cipher telegram, Istanbul, 15.1.1922.

³³ Martin Gilbert: *Sir Horace Rumbold: a portrait of a Diplomat*, London 1973, p. 246.

³⁴ Ibid., p. 276.

their National Pact; and could their army eject the Greeks from Asia Minor, he asked Hamit, who, according to Rumbold, was depressed at the prospect of a resumption of hostilities, and replied, "half-heartedly", that he thought the Nationalist army could drive the Greeks out of Asia Minor. Rumbold said that, even if the hostilities were renewed in the spring, and continued throughout the summer, the Near Eastern question would be no nearer solution. The only result would be that both belligerents would be completely ruined. He did not neglect to impress upon Hamit that, throughout their conversation, he had been expressing personal opinions.³⁵

In February 1922 when Yusuf Kemal, the Foreign Minister of the Ankara Government, passed through Istanbul on his way to Europe to plead the Turkish case, Rumbold described him as "a smallish man of about 50 years of age. He was dressed with great care. His right hand has been injured. He speaks French fluently. His demeanour throughout the conversation was very quiet. He expressed himself temperately and in marked contrast with the tone of his communications to the High Commissioners". The impression Rumbold had derived from the interview he had with him was that Yusuf Kemal was beginning to appreciate some of the difficulties in the way of the full realisation of the National Pact. "I think he will realise these difficulties more and more as he gets further away from Angora (Ankara) and establishes contact with the Allied Governments", he reported to Curzon on 18 February.³⁶

On 7 March he transmitted the translations of the photo-copies of six documents, which an A.D.C. of the Sultan had sent to the acting first dragoman of the British High Commission, the day before. These documents were stated to have been abstracted from the baggage of Kemal Bey, the secretary of Yusuf Kemal's mission, which had recently left Istanbul for Paris, to have been photographed, and then replaced, during a two-days' absence of Kemal Bey from his father-in-law's house where he was staying. "While I cannot, of course, guarantee that these documents are genuine, they appear to me, on the face of them, to be not improbably so", commented Rumbold.³⁷

³⁵ FO 371/7854/E 1100: Rumbold to Curzon, dispatch no. 83, Istanbul, 21.1.1922.

³⁶ FO 371/7856/E 2225: Rumbold to Curzon, dispatch no. 185, Istanbul, 18.2.1922.

³⁷ FO 371/7857/E 2757: Rumbold to Curzon, secret dispatch no. 232, Istanbul, 7.3.1922.

About a week later, in the course of a conversation with Tevfik Pasha, the Grand Vezir, Rumbold said, it looked that Mustafa Kemal was more than ever counting on the Soviet Government for support. Thereupon the Grand Vezir quoted the following Turkish proverb: "*Denize düşen yılanı sarılır*" (the person who falls into the sea cuddles a serpent), which Rumbold had it translated as "a drowning man clutches a serpent". The British High Commissioner pointed out that the serpent would probably bite Mustafa Kemal. The Grand Vezir then said that he had never been able to tolerate Bolshevik doctrines, and had always been apprehensive lest the Nationalists might commit themselves too far with the Bolsheviks.³⁸

When, early in the spring of 1922, the Allies decided to mediate between the belligerents in Anatolia, and in March they offered them an armistice,³⁹ Rumbold asked Grand Vezir Tevfik Pasha, on 1 April, when he visited him, how the Istanbul Government viewed the settlement proposed by the Allied Foreign Ministers. The Grand Vezir said that, whilst a very great step had been made towards the restoration of peace, the decision that the Greeks were to retain Adrianople (Edirne) gravely impaired the value of the proposed settlement in Turkish eyes. Thereupon Rumbold said that the Allied Governments had gone to the extreme limit in making their proposals. They were made unanimously, and must be looked on as a whole. The Allies could not give everything to the Turks and leave nothing to the Greeks. The war in Anatolia had reached a deadlock, the only issue from which was a reasonable compromise. He did not believe that the Nationalist Army could drive the Greeks out of Asia Minor any more than that the Greek Army could achieve a complete victory over the Nationalist Forces.⁴⁰

In May Rumbold noticed that Mustafa Kemal had "a good deal of opposition to content with, and he is said to be unpopular with a large number of officers in the Army", but he nevertheless appeared to dominate the situation. There was no indication that any important section of politicians at Ankara were disposed to weaken on the National Pact.

³⁸ FO 371/7856/E 3036: Rumbold to Curzon, dispatch no. 255, Istanbul, 13.3.1922.

³⁹ Sonyel, pp. 161 f.

⁴⁰ FO 371/7860/E 3776: Rumbold to Curzon, secret dispatch no. 326, Istanbul, 3.4.1922.

"The Kemalists", Rumbold wrote to Curzon on 1 May 1922, "appear to have inherited the capacity of the C.U.P. (Committee of Union and Progress) for sinking differences whenever it is necessary for the accomplishment of their main purpose. I do not consider that it would be safe to found any hope of an early collapse of the Turkish resistance to the latest Allied peace terms on internal dissension at Angora (Ankara)... Mustafa Kemal has shown, throughout the last three years, a great capacity for pulling his movement together at critical moments. The sound conclusion appears to me to be that, if military operations of a serious kind should be resumed, neither the Greek nor the Turk is assured of success, and the result of a campaign this summer, while uncertain as regards its effect on the military equilibrium, would almost certainly be as inconclusive as that of the last year".⁴¹

On the other hand, the Istanbul government was still too impotent to dare sign away anything considerable, so long as the Kemalist organisation remained in being. Although the Ankara government, according to Rumbold, was subjected to "great internal strain", and Mustafa Kemal's personal ascendancy had been much shaken, whilst the opposition in the Grand National Assembly and the Army appeared to be growing, there was no indication yet that these internal dissensions meant that any party at Ankara was ready to weaken on the National Pact.

"If Mustafa Kemal goes under - (a contingency which must now be reckoned on, though not counted upon)", observed Rumbold, "the possible candidates for the reversion of his authority are: 1. the Enverists, 2. the old leaders of the Committee of Union and Progress, and 3. the Sultan... From our point of view, the development still most to be desired is that the Sultan should regain some real authority, but the chances of his doing so are slight, so long as he is unable to obtain the backing of Great Britain, or the Allies, or to tell his people that, if they trust themselves to him, he can obtain what the average Turk considers essential to reasonable

⁴¹ FO 371/7863/E 4700: Rumbold to Curzon, dispatch no. 408, Istanbul, 1.5.1922.

peace, i.e. elimination of the Greeks, both from Asia Minor and Eastern Thrace".⁴²

However, despite Rumbold's erroneous pontifications about the impotence of the Turkish Nationalist Army to eject the Greek Army from Anatolia, when the Greeks suffered a fatal defeat at the hands of the Kemalists, late in August and early in September 1922,⁴³ he wrote to Lancelot Oliphant, assistant secretary at the British Foreign Office, as follows:

"... There are many here, including the British community, who would have been pleased to have seen the Turk get a real knock at the beginning, even if we had difficulties later. I believe if the Turks had tried to take us on, and had got a bad knock at the start, the chances were even that they would have thrown up the sponge".

On 23 October he wrote to Lord Stamfordham (the King's secretary):

"There is only one thing at which they (the Turks) are any good, and that is fighting, and from that point of view, I am afraid that the trouble we have averted now is only trouble deferred, for the Turk, once back in Europe, may well be the author of another Balkan war in two or three years' time. He will begin by trying to get Western Thrace".⁴⁴

Rumbold also hastened to inform Curzon on 4 September that, he recognised the claim which the Greeks had to British consideration, but he did not think that the sympathy with them should blind the British to the fact that, if their collapse was complete, the whole position of the British Government in regard to the settlement in the Near East was endangered. The hurried evacuation of Asia Minor alone, which then seemed inevitable, involved dangers to the British position at Istanbul and in Mesopotamia. If the Greeks had to leave Eastern Thrace as well as Asia Minor, the British policy as regards the Straits would also be threatened

⁴² FO 371/7869/E 7790: Rumbold to Curzon, cipher telegram no. 335, Istanbul, 5.8.1922.

⁴³ Sonyel, pp. 169 f.

⁴⁴ Gilbert, *op. cit.*, p. 275.

with failure. Events were moving so rapidly that Rumbold believed the British Government should study immediately the possibility of a comprehensive balance between the British and the Kemalists.

"The collapse of the Greeks may place us in the situation in which the only alternatives of His Majesty's Government would be complete surrender to the Kemalists backed by the French, or strong independent action. I have in mind the possibility of such action as occupying the Gallipoli Peninsula", he suggested.⁴⁵

In a private and secret cipher telegram dated 14 October and addressed to Lord Curzon after the Chanak (Çanakkale) crisis and the signature of the Armistice of Mudanya,⁴⁶ he called on the British Foreign Secretary to prevent any reduction, previous to the conclusion of peace, in the British military, naval or air forces in the Dardanelles and at Istanbul. The British Admiral and General Harington shared his view, he claimed, and went on to observe that the ultimate factor, which had brought the Turks to reason at Mudanya, was the British display of force, and their knowledge that the British would use it in the last resort. He remarked:

"No reliance whatever can be placed in Turkish assurances, and we cannot count on the vigorous support of our Allies in resisting Turkish pretensions at the conference. The Turks know perfectly well that France and Italy will not break with them on any account, and will make full use of this knowledge at the conference. Their position will still be stronger than it was at Mudania, owing to the foothold they obtained in Thrace, and to the withdrawal of the Greek forces out of striking distance. The chief card in our hand at the conference will be the presence of the British forces of occupation".⁴⁷

Two weeks later, when he learnt that İsmet Pasha was elected Minister of Foreign Affairs in Ankara and would "almost certainly" be the head

⁴⁵ FO 371/7885/E 8873: Rumbold to Curzon, cipher telegram no. 379, very urgent, Istanbul, 4.9.1922.

⁴⁶ Sonyel, pp. 173 f.

⁴⁷ FO 371/7903/E 11094: Rumbold to Curzon, cipher telegram no. 564, private and secret, Istanbul, 14.10.1922.

of the Ankara delegation at the forthcoming Lausanne Conference, he found this news as "not reassuring". "It portends sabreing at the conference. İsmet's attitude at Mudania was most intractable until the last day when some concessions were reluctantly made under instruction from Angora (Ankara). If he goes to the conference, he may attempt to play the role of Hoffman at Brest-Litovsk. His extreme deafness adds to the difficulty of discussion", Rumbold reported to Curzon on 28 October.⁴⁸

He also wrote to Lord Stamfordham on 13 November as follows:

"A swollen-headed Turk is a dreadful person to deal with, and I have no wish to stay here under the Kemalist regime. My colleagues and I are agreed in thinking that, our Government would be wise to transfer us elsewhere, after the signature of peace".

He was bitter about the British press which had so readily supported the Turkish Nationalist cause. He particularly took to task *The Morning Post* and *The Daily Mail*.⁴⁹

When the Lausanne Conference, which Rumbold attended as the second British delegate after Curzon,⁵⁰ was approaching a breaking point in January 1923, Rumbold made a speech on 6 January at the sub-commission on minorities, advancing suggestions for the creation of an Armenian "National Home", and appealing for Turkish assistance in facilitating the repatriation of the Assyrians.⁵¹ Thereupon Turkish delegate Dr. Rıza Nur caused a furore by insisting on speaking before the French delegate, and then refused to accept any discussion of these questions, and left the room abruptly. The president complained to İsmet Pasha about him, who said it was, "all a misunderstanding".⁵²

Rumbold's method throughout the negotiations was, when difficulties threatened, to talk directly to İsmet Pasha. On 11 January he wrote to Lord Stamfordham that the Turks had made "heavy demands on our pa-

⁴⁸ FO 371/7907/E 11757: Rumbold to Curzon, coded telegram no. 631, Istanbul, 28.10.1922.

⁴⁹ Gilbert, pp. 277-8.

⁵⁰ FO 371/7967/E 14346: List of the British Delegation at Lausanne.

⁵¹ FO 371/9858/E 467: Speech by Rumbold on 6.1.1923.

⁵² FO 371/9059/E 598: Foreign Office to Nevile Henderson, cipher telegram no. 68, London, 11.1.1923.

tience and good temper", particularly in the case of the Patriarchate remaining in Istanbul. İsmet was not difficult to deal with, but the second Turkish delegate, Dr. Rıza Nur, "has no pretensions to being a gentleman, and easily loses his temper", Rumbold remarked.⁵³

On 16 January he wrote to Nevile Henderson, the British acting High Commissioner in Istanbul, of what he termed a "great humiliation" that was about to take place: the British delegation had been invited to dine with the Turks. Rumbold had told Curzon early in the conference that he had never asked a Turk inside his house whilst he was at Istanbul. But the French "have let us down", he remarked. They and the Turks shared the same hotel, and began by asking the Turks to dinner. The Italians followed suit, with the result that Lord Curzon had to ask the Turks to a "big dinner". This, he did, without consulting Rumbold, with the result that Rumbold was "extremely vexed at having to dine with the Turks".

"But there is no alternative", he remarked, and went on, "and thus we have the ridiculous spectacle of an exchange of hospitality with the people with whom we are trying to make peace, and with whom a rupture is possible. It is repugnant to me to think my wife may be taken in to dinner by a man like Rıza Nur. It is very disgusting".

Henderson replied on 23 January that he hoped "the food was good, even if the humiliation was great".⁵⁴

When the Lausanne Conference broke down and İsmet Pasha returned to Ankara, Rumbold wrote to Henderson on 30 January:

"I have never run up against such a lot of pig-headed, stupid and irritating people in my life... In our opinion it would be political disaster to leave Constantinople (Istanbul) under Turkish pressure. There must be no bowing to threats: British soldiers must be protected, and Britain's position kept secure. We would welcome a little display of energy".

Henderson, on the other hand, advocated a serious show of force. He wrote to Rumbold on 30 January:

⁵³ Gilbert, p. 282.

⁵⁴ Ibid.

"The quickest way to get peace is to show the Turks that we really are ready to go to war. Arguments and reasoning mean nothing to them, but the certainty that England, however reluctant, is prepared to fight them again, would convince them (that) they must sign".⁵⁵

Rumbold detested Istanbul, and wrote to his daughter Constantia, from Britain, on 13 February 1923:

"It's an awful bore having to go back to Constantinople (Istanbul), but it can't be helped, and we must hope that we shan't have to be away for long, for these wretched Turks must make up their minds, in the next few weeks, whether they want peace or war".⁵⁶

On 27 February he wrote to Lord Newton:

"It is impossible to say what the fanatics and wildmen of Angora (Ankara) will do. They have got a wonderful treaty, and if they were wise, they would accept it at once, but the Turk is an extraordinary fool, and often seems incapable of seeing which way his bread is buttered..."⁵⁷

Rumbold believed that Mustafa Kemal, "who is a real statesman", he wrote to Sir Reginald Wingate on 27 February, "would influence the Grand National Assembly in favour of moderation, and that the Lausanne negotiations would be resumed. But the Turk is a post-master of the art of spinning out matters, and it may be several weeks, or even two months, before the final settlement is reached, even supposing we get a settlement".⁵⁸

When the Kemalists were debating, in the Grand National Assembly, the possibility of the resumption of the conference, Rumbold wrote to Lancelot Oliphant, on 5 March:

"It seems to me absolutely incumbent on everybody concerned to take care that the renewed discussions lead to the

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Ibid., p. 284.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Ibid., p. 285.

signature of the treaty. Nobody could afford a second failure... All the ignorant gasbags at Angora (Ankara) are having a run for their money. When you come to think of it, it does seem ridiculous that a small nation of seven million or so inhabitants should be keeping the whole world on tenterhooks. The soldiers and sailors here are bored stiff, and their one wish is to get away".⁵⁹

After the Turks delivered to the Allies their counter-proposals, and accepted to resume the negotiations, Rumbold wrote to Lord Stamfordham on 13 March, from Istanbul, praising the speed at which the Turks had produced their counter-proposals, commenting formally on both their speed and business-like form. He no longer anticipated even the "risk of war". The Turkish treaty could now be finalised in a month or so of discussion, he believed. On the same day he informed Curzon that Mustafa Kemal had made up his mind that peace was necessary, and intended, if it was secured, to proceed with his projects of internal reconstruction.

"If peace is concluded", Rumbold pointed out, "it will be followed by a violent internal struggle between the Kemalists and anti Kemalists, and both sides are already playing for position... These struggles... will tend to weaken a very arrogant Turkey, and as the conclusion of peace will drive a wedge between Turkey as a whole and the Bolsheviks, whatever party comes out of the internal struggle uppermost, will probably be a little more inclined than it might otherwise be to treat the Allied Powers with consideration. I do not really anticipate a really friendly attitude on the part of any dominant party in Turkey, for a long time to come, but we shall be treated with respect".⁶⁰

During his last month in Istanbul Rumbold spent the time "working off colleagues at a succession of meals", as he wrote to his daughter on 28 March. He was appalled at the attitude which many of these "colleagues" had adopted towards the Nationalist representative in the city.

⁵⁹ FO 371/9069/E 2630: Rumbold to Lancelot Oliphant, private letter, Istanbul, 5.3.1923.

⁶⁰ FO 371/9071/E 2920: Rumbold to Curzon, dispatch no. 160, Istanbul, 13.3.1923.

"The way some of the foreign representatives fawn on Adnan is sickening", he wrote to Oliphant on 26 March. "The other day the Swedish Minister (Gustav Oscar Wallenberg), an oily and thoroughly untrustworthy person, gave a dinner in Adnan's honour. Our old friend (Mark) Bristol (of the USA) was present, and was sent in after Adnan. This did not, however, prevent him from competing with his host in licking Adnan's boots. Such flattery is very bad for the Turks, particularly when coming from Admiral Bristol".

"The Americans make me sick", he wrote to Oliphant on 2 April, "they talk big to one's face, and pretend to help one, and then go behind one's back. At the conference, they once, or twice, tried to get us to adopt certain suggestions of their own, with regard to the Minorities and the Armenian National Home. When I asked if they were prepared to press their suggestions themselves, they replied in the negative. As they had no standing on the green, I refused to be their instrument".⁶¹

As the resumption of the conference was approaching, Rumbold wrote to Curzon, on 16 April, that he had been informed from a few "good sources" that the Turks were entering the renewed conference at Lausanne in confident expectation of obtaining all the demands they had put forward in their counter-proposals. They had proclaimed that these counter-proposals were their last word,

"but anyone acquainted with the methods of the bazaar knows what value to attach to the phrase 'last word'", remarked Rumbold, who observed that "the egregious Riza Nour is to be a member of the Turkish Delegation, which apparently is to consist of the same experts as were present in the first conference, including Zekai Bey, of whose attitude it was necessary to complain early in the conference. It is a pity that the Turks have included these two persons in their Delegation".⁶²

Two weeks earlier, Rumbold, who was asked by Curzon to head the British delegation, had already written to Sir Eyre Crowe, permanent under-secretary at the British Foreign Office, as follows:

⁶¹ Gilbert, p. 287.

⁶² FO 371/9074/E 4092: Rumbold to Curzon, dispatch no. 226, Istanbul, 16.4.1923.

"I have no intention to travel with İsmet and his phalanx of wild men from Angora (Ankara)".

He set off for Lausanne on 19 April, after having written to Sir Percy Loraine, the British Minister in Teheran, three days earlier, as follows:

"We must really try and fix up peace this time, but the Nationalist Turk is a difficult man to deal with, and the Turkish Delegation consists entirely of backwoodsmen, who have no pretensions to being gentlemen, and are entirely devoid of the courteous manner of the old-fashioned Turk".

The self-confidence of the Nationalists did not please him. "An uppish oriental", he told Loraine, "is an unpleasant animal".⁶³

Following the inauguration of the second part of the conference, on 23 April, Rumbold telegraphed Curzon his general impression of İsmet Pasha's attitude, which was corroborated by what French delegate General Pellé gathered, and which was that İsmet Pasha was determined to get peace, as he felt that he could not return to Ankara empty-handed for the second time. "İsmet struck me as being very preoccupied", Rumbold remarked.⁶⁴ Two days later he repeated his observations to Henderson, adding: "İsmet is frightfully keen to get peace - and an early peace". İsmet's keenness, he wrote to Lord Stamfordham on 5 May, was "the best guarantee of our success".⁶⁵

Rumbold's work was made easier, throughout the negotiations, because the British Intelligence Service had succeeded in intercepting İsmet Pasha's instructions from Ankara. He therefore knew at which point the Turkish delegation was instructed to break off the negotiations. On 18 July, when the conference had ended, he wrote to Lancelot Oliphant that, "the information we obtained at psychological moments, from secret sources, was invaluable to us, and put us in a position of a man who is playing Bridge and knows the cards in his adversary's hand".⁶⁶

⁶³ Gilbert, pp. 288-9

⁶⁴ FO 371/9075/E 4148: Rumbold to Curzon, telegram by bag, no. 5, Lausanne, 23.4.1923.

⁶⁵ Gilbert, p. 289.

⁶⁶ *Ibid.*, p. 290.

Towards the end of the conference the question of the legal safeguards for foreigners could not be resolved.

"Ismet was too irritating and tiresome for words this morning", Rumbold wrote to Henderson on 29 May. "He is afflicted with a dreadful cough, and his deafness, added to his limited intelligence, makes it a work of almost superhuman difficulty to get him to understand any argument at all... True to type, the Turks tried to go back yesterday on what they had agreed to on Saturday. There are times when I wish I could plunge the whole Turkish Delegation into the lake and have done with it".⁶⁷

"At a private meeting with the Turks last Saturday", he wrote to Henderson on 5 June, "I let off steam, and unburdened myself of some home truths, which I had long contemplated telling the Turks. Too often, I told them, their methods were those of the bazaar".

Rumbold, however, claimed to have understood İsmet Pasha's difficulties.

"He is between the hammer and the anvil", he explained to General Harington on 5 June, "and it must be dreadful to have to serve such an ignorant crowd as those at Angora (Ankara). Although Ismet is the pick of a very moderate bunch of Turks, he is always trying it on himself, and one sometimes has great difficulty in keeping one's temper with him".

At one private meeting Rumbold told İsmet Pasha that it was "quite obvious to us that he was being hunted by his own Government", and suggested that he should tell the authorities at Ankara "to keep quiet". On another occasion, having, as he explained to Henderson on 12 June, "put the wind up the Turks", he noticed that Ismet's hand "was quite damp". The whole Turkish delegation, he added, "are afraid of the noose, whichever way matters go here. The real villains of the piece are at Angora (Ankara)...".⁶⁸

⁶⁷ Ibid., p. 291.

⁶⁸ Ibid.

Meanwhile, the unconfirmed pre-war concessions of the Allies, in the Ottoman Empire, had constituted the last stumbling block to the conclusion of peace. The Turks, assisted by the Americans, pressed the Allies to drop clause 2 of the draft treaty, connected with these concessions, in consideration for an assurance that private negotiations in Ankara were proceeding satisfactorily. Over the question of these concessions, which conflicted with the American Chester concession granted by the Turkish Government to the Americans, the conference almost broke down again; but on 17 July the Allies made further concessions, and surrendered to the American policy of "open door".

İsmet Pasha refused to recognise the Turkish Petroleum Company, which conflicted with the Chester project. Tired, obstinate, and frightened by his instructions, he held out. He was instructed by Mustafa Kemal that, if the Allies did not accept the last Turkish proposals, the conference should be ruptured, and the delegation should return to Ankara. Turkey had the power "to impose her will by force of arms". The Turkish army was "ready and impatient". The Turkish people were "absolutely fed up and can wait no longer".⁶⁹ Of this Turkish attitude Rumbold was aware. He decided to drop all mention of the Turkish Petroleum Company in order to secure a settlement. His action, which dissatisfied Curzon, Oliphant described as "a sad capitulation to the Turkish General".⁷⁰

As the complex negotiations neared the end, Rumbold wrote to Henderson on 10 July:

"None of us pretend that the Treaty is a glorious instrument. It is nothing of the kind, but as we had to make bricks without straw, it has been the best we could to".

He wrote, in exasperation, on 23 July, to his friend John Lawrence Baird, Minister of Transport: "We ought to have gone for the Turks at the time of the Chanak business and bombed Angora (Ankara) with all its gas-bags".⁷¹

⁶⁹ Sonyel, p. 225.

⁷⁰ *Confidential Print* (CP) No. 110: Curzon to Rumbold, Foreign Office, London, telegram, 18.7.1923, and minutes by D.G. Osborne and Lancelot Oliphant, 18.7.1923 in FO 371/9087/E 7399.

⁷¹ Gilbert, p. 297.

After the signature of the Treaty of Lausanne, Rumbold set off for London. Stanley Baldwin, the Prime Minister, wrote to him on 25 July:

“Not only as Prime Minister, but also as an old schoolfellow at Hawtrey’s, I send you a line of welcome on your return home, to express my warm appreciation of the infinite patience you have shewn, and the great skill you have displayed in an impossible situation”.

Even Lord Curzon was mollified by the final result: “You have, indeed, earned all our gratitude”, he wrote that same day, “by your patience, good temper, perseverance, and unfailing resource”.⁷²

Nevertheless, the glory of Lausanne belonged, not to Sir Horace Rumbold, but to İsmet Pasha, for his patient diplomacy, and to Mustafa Kemal, the creator and successful leader of the Turkish Liberation Movement. It was not surprising, therefore, that the Treaty of Lausanne was generally acclaimed as the greatest diplomatic victory of Nationalist Turkey.⁷³

⁷² Ibid., p. 298.

⁷³ Edward Reginald Vere-Hodge: *Turkish Foreign Policy, 1918-48*, Ambilly-Annemasse 1950, p. 46; Henry H. Cumming: *Franco-British rivalry in the postwar Near East*, London 1938, p. 186; *Le Temps*, 18.7.1923; *The Times*, 28.7.1923.

İNSANIN TARİH YAPMA ROLÜ ve EĞİTİM GELENEĞİNİN TARİHİ TEMELLERİ

Doç. Dr. HASAN AKGÜNDÜZ

GİRİŞ

İnsanın tabii gerçeklik hakkındaki bilgi düzeyi ve insan-tabiat ilişkilerinde ulaşılan akılcı çizgi, beşeri gerçeklik için düşünüldüğünde henüz emekleme çağındadır. Aynı evrenin parçası olmak hasebiyle, beşeri gerçekliği objeleştiremeyen insanoğlu, gerek kendisini, gerekse kendi türünden olanların teşkil etmiş olduğu toplum denen beşeri ortaklığı, bilimsel anlamda yeni yeni inceleme olgunluğuna erişmiştir. Yoğunlaşan bir tempoyla XX. yüzyılda insan ve toplum gerçeğine çevirilen araştırmacı bakışlar, bu gerçeklik alanının yapı ve işleyiş sırlarına ulaşma çabası içinde, sosyal ve kültürel varlıkların oluşum ve gelişim boyutlarını kadrosuna alan tarih disiplini ve tarihi bilgi ihtiyacını önemli hale getirmiştir.

Tarih, mahiyet itibarıyla hususilik vasfı taşıyan beşeri gerçeklik hakkında, emsalsiz ipuçları sunmaktadır. Zaman kadrosu içinde insan tarafından üretilmiş fikri ve tecrübi ürünleri kullanarak yine insanın yorumunu yapan tarih disiplini ve tarihi bilgi alanındaki boşluğu doldurmak yönündeki çabalar ivme kazanmıştır. Zamanın beşeri gerçekliğe kattığı değerleri irdeleyerek, insan ve toplum konusunda, bugün ve geleceğe ait ayağı yere basan projeler üretmek, bir bakıma tarihi bilgi birikimini zorunlu kılmaktadır. Bilim ve teknolojideki hızlı inkişafın, insanı bütün araştırma ve öğrenme enerjisiyle güncel sorunlara yönelteceği, bu bakımdan ölü hadiseler laboratuvarı sanılan tarih ile iştigalden vazgeçileceği tahmin ediliyordu¹. Oysa insan ve toplum sorunlarına bilimsel yaklaşım, günceli kavramak için tarihi bilginin ne denli önem arzettiğini göstermiştir. Artık çeşitli sosyal sorunların tarihi boyutuna inme, daha çok tarihi bilgi birikimine sahip olma ve nihayet tarihçi kafasıyla düşünme, çağdaşlığın ve akılcı düşüncenin emaresi ve ölçüsü haline gelmiştir.

¹ Thomson, D.: Tarihın Amacı, Çev. S. Özbaran, Ege Üni. Yay. İzmir 1983, s. 1-2; Burke ve Diğerleri: Tarih ve Tarihçi "Anneles İzinde", Der. Ali Boratay. Alan Yayıncılık, İstanbul 1985, s. 92.

Tarihi bilgiye giderek artan ilgi, insanın yapısı ve tarih-kültür-gelenek üretme fiili üzerine dikkatleri yoğunlaştırmaktadır. Bu cümleden olarak; insanın tarih yapma rolü ile bilgi ve tecrübe paylaşımı yahut transferi anlamındaki eğitim süreci arasında yakın bir ilişki gözlenmektedir. Sözkonusu gözlem; insan denen canlı yaratığın, zaman kadrosu içinde ortaya koyduğu sosyo-kültürel ürünlerin oluşumu ve gelişim seyrinin, yine beşeri bir gelenek olan eğitimin düşünce ve uygulama bazında tarihsel boyutunun tahlili, süreç ve sonuçları bakımından diğer geleneklerle temas noktalarının tesbiti ile kavranabileceğini gösterir.

Bu makalede; insanın tarih yapma rolü ile eğitim geleneği arasındaki ilişki tartışılacaktır. Yine bu doğrultuda, fert ve toplum hayatına yön veren çeşitli ihtiyaç ve sosyal hayat alanlarına ait geleneklerle, bilhassa zaman kadrosunun beşeri gerçekliğe katkılarıyla doğrudan ilişkili olan eğitim geleneğini, kök-semere ilişkisi içinde tahlil etmenin, güncel sorunlara çözüm arayışındaki katkıları değerlendirilmektedir.

1. *İnsanın Tarih Yapma Rolü ve Eğitim*

Her canlı, kendi türünün hayat programı için gerekli fizyolojik teçhizatla varlık sahasına çıkmaktadır. Bahis konusu program kapsamındaki içgüdü davranışlarını kısa sürede öğrendikten sonra da, türünün aktif bir üyesi olarak hayatını sürdürmektedir. Canlılar aleminde farklı türlerin her elemanı için bütün zamanlardaki intibak süreci, bu iki cümleyle özetlenebilir². Oysa insanın hayatını sürdürmüş olduğu tabii ve sosyal çevreye intibakı, bu denli basit ve mekanik bir süreç değildir. Bir başka ifadeyle insanın biyolojik bir ünite olmaktan kurtulup sosyal bir ünite haline gelişi, son derece karmaşık bir süreçtir. Diğer varlıklar irade sahibi olmadıkları için, onlarda içgüdüsel yapı esastır. İnsan ise içgüdü davranışlarıyla sadece bir taslaktır. Varlık ve devamlılığını korumak için bu taslağın gelişmesi yani gerekli davranış formlarının aşama aşama kazanılması icap eder³. Böylece irade faktörü, insanın önüne hayatta kullanacağı biri dizi zihni, hissi ve hareki davranıştan oluşan kapsamlı bir öğrenme yükü çıkarmış olmaktadır.

² Baron, R. A ve Diğerleri: Psychology "Understanding Behavior", New York s. 88-94; Morgan, C.T.: Psikolojiye Giriş. Çev. H.Ancı ve Diğerleri, Ankara 1981, s. 27-35; Descartes: Metod Üzerine Konuşma, Çev. M. Karasan, MEB, İstanbul 1989, s. 60-61.

³ Powers F. F.: "Social Development", Educational Psychology (Ed. Skinner), Englewood Cliffs, Pren tice Hall 1959, s. 292; Descartes: a.g.e. s. 60-62; Bergson, H.: Zihin Kudreti, Çev. Miraç Katurcıoğlu, MEB, İstanbul 1989, s. 57-59; Baron, R.A. ve Diğerleri: a.g.e. s. 191-199.

İnsan, fizyolojik alt yapı bakımından, diğer canlılara oranla, son derece yetersizdir. Ama bu boşluk, kullanım alanına aktarıldığında insanı bütün varlıklar arasında üstün kılacak bazı psikolojik yeteneklerle dengelenmiştir. Böylece fiziki ve psikolojik boyutların bütünleşmesi, bu canlı yaratığı evren denen genel sistemin, anahtar sistemi konumuna yükseltmektedir. Çevredeki tabii ve sosyal objelerle temasa geçtikçe işlerlik kazanan insani yetenekler, bireyin varlık alanına çıktığı andaki öğrenme yükünü periyodik olarak hafifletmektedir. Üstelik çevre ile temas ve etkileşim şeklinde cereyan eden bu aktif araştırma öğrenme-intibak süreci, insanı çeşitli fikri ve tecrübi eserlerin mimarı durumuna da getirmektedir. Zaten insanın kültür yaratma fiilindeki hazırlık süreci bu aşamada belirginleşiyor⁴.

İnsanoğlunu diğer canlılardan farklı kılan bir diğer özellik de, türün elemanlarınca yaşanan intibak serüvenlerinin içiçe girmiş olmasıdır. Daha açık ifadeyle insan türünü temsil eden her bireyin, kendi tecrübeleri ile sınırlı kapalı devre bir hayat serüveni geçirmiyor olmasıdır. Bu olgu içgüdüleriyle programlanmış bir hayat yaşayan diğer canlılarda da gözleniyor. Ama onların türdeşleriyle ilişkileri, programların bir parçası olmak hasebiyle içgüdüselidir. Oysa insanın kendi türünden olanlarla ilişkileri, içgüdü davranışı olmaktan öte, büyük ölçüde iradi karakterlidir. Bu cümleden olarak her insan, sosyal bir çevrede hayata gözlerini açar. Fizyolojik ve psikolojik kapasiteleri, yine bu sosyal şartlarda işlerlik kazanır. Aksi takdirde doğumundan itibaren tabiatın kucağına terk edilen birey, içgüdü davranışları ve şartlanma yoluyla edineceği basit öğrenmeler sonucu evrende biyolojik bir ünite olmaktan öteye gidemez. Bu nedenle beşeri bir ortaklık olan toplum, insanın doğumundan ölümüne kadar, varlıklar içinde insani vasıflarıyla seçkinleşebilmek için, asgari şart konumundadır. Kısacası insan taslağı, ancak toplumun kucağında inkişaf ederek, gerçek insani kimliğe kavuşabilir⁵.

Beşeri ortaklığın özünü teşkil eden sosyal ilişki, insanın tarih-kültür-medeniyet-gelenek icad etme rolünü anlamayı kolaylaştırmaktadır. Çünkü sosyal ilişkiler, çevreye intibak sürecinde karşılaşılan ortak problemlerin

⁴ Hilgard, E.R. Bower, G.H.: Theories of learning, New York 1966, s. 2-10; Ülken, H.Z.: Eğitim Felsefesi, MEB, İstanbul 1967, s. 94-110; Bergson, H.: a.g.e. s. 57-59. Baron, R.A. ve Diğerleri: a.g.e., 247-250.

⁵ Sorokin, P.: Çağdaş Sosyoloji Nazariyeleri, Çev. M. R. Öymen, Ankara 1969, s. 138-139; Carr, E.H.: Tarih Nedir, Çev. M.G. Gürtürk, Birikim Yay. İstanbul 1980, s. 43-45; Kağıtçıbaşı, Ç.: İnsan ve insanlar "Sosyal Psikolojiye Giriş", Ankara 1976, s. 245-247.

çözümü için insanlar arasında bir dayanışma tarzında gerçekleşmektedir⁶. Bu cümleyi intibaki problemlere çözüm arayışında, insanların ferdi tecrübe ve bilgilerini kullanarak birbirini eğitmesi şeklinde anlamak mümkündür. O halde sosyal ilişkiler, ferdi tecrübeleri ve bu tecrübelerden soyutlanmış bilgileri paylaşma niteliği ile bir çeşit eğitim ilişkisidir. Şayet bu ilişkiler doğmasaydı kültürün hammaddesini teşkil eden ve insan-çevre diyalogunda ürün olarak ortaya çıkan ferdi tecrübelerin ve fikri unsurların bütünleştirilmesi mümkün olmayacaktı. İnsanlar birbirlerinden müstağni hayat yaşadığından bahis konusu ferdi nitelikli ürünler, kopuk kopuk kalacak ve sonunda fertle beraber yok olup gidecekti. İnsan ilişkileri örüntüsü olan toplum zemini; bu kısır döngüyü önlemiş, hayat problemlerinin çözümünde bilgi ve tecrübe transferi sonucu, insan evreninde kafa ve güçbirliğinin doğmasına yol açmıştır.

Yukarıda özelliklerine değinilen beşeri ortaklığın, zaman kadrosu içindeki sonuçları daha ilginçtir. Çünkü insan türünün elemanları arasında bilgi ve tecrübe transferi anlamındaki eğitim ilişkisi; zamanın akışı içinde, kültürel birikim ve mirasın oluşumuna imkan sağlamaktadır. Bu suretle nesilden nesile ayıklanarak benimsenen, kullanılan ve yeni ilavelerle geliştirilen bilgi ve tecrübeler, gelenek denilen ortak çözüm paketleri veya kültür kalıplarını husule getirmiş olmaktadır. Esasen kültürün muhtevası, çeşitli ihtiyaç ve sosyal hayat alanlarında şekillenen gelenekler koleksiyonudur⁷.

Yenilik ve hususilik, anlam yükleri itibariyle, insan ve toplum evrenini açıklayıcı kavramlardır. Çünkü insan türü dışında gerçek anlamda değişme, yenileşme ve hususi oluş sözkonusu değildir. Örneğin karınca ve arı türünün zaman uzayında varlık sahasına çıkan elemanları için bu kavramların ciddi bir anlam taşıdığı söylenemez. İçgüdüsel davranış ve ilişki örüntülerinden oluşan bu iki canlı türüne ait hayat programı, değişik zamanlarda türü temsil eden elemanlarca uygulanır. Önceki kuşak sözkonusu programda hiçbir değişiklik yapmadan temsil görevini sonraki kuşağa devreder. Bu mekanik sürece, zaman kadrosunda türün iradesine bağlı hiçbir ilave ve değişiklik yansımaz. Bu bakımdan zaman uzayındaki farklı-

⁶ Kessler, G.: Sosyolojiye Başlangıç, Çev. 2. F. Findikoğlu, İstanbul 1985, s. 107-124; Ülkenin, H.Z.: a.g.e., 1967, s. 138-145.

⁷ Barnouw, V.: An introduction to Antropology, London 1975, s. 3; Carr, E. H.: a.g.e., s. 74-79; Kafesoğlu, İ: Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yay., İstanbul 1989, s. 15-26; Özlem, D.: Tarih Felsefesi, Ege Üni. Edebiyat Fak. yayını, İzmir 1984, s. 40.

laşmaların ve ayıklanmaların özeti sayılabilecek karınca veya arı kültüründen söz etmek kabil değildir⁸. Halbuki insan türünün zaman kadrosu içinde ürettiği davranış ve ilişkiler için yahut bunların sonuçları açısından bir umumileştirme yapılamaz. Türdeş olmanın getirdiği ortak bazı özelliklerden sarfınazar, aynı veya farklı zamanlarda varlık sahasına çıkan insanlar, nitelik ve nicelik bakımından yeni, değişik ve hususi bir davranış ve ilişki örüntüsü sergilemektedir. Bahis konusu değişme ve hususiliğin ardında türün elemanları arasındaki sürekli bilgi ve tecrübe transferi bulunmaktadır. Bu suretle daha sonra varlık alanına çıkan insanlar, atalarının tecrübesini, kendi hayatlarında kullanmak üzere hazır kredi olarak bulmakta, bu kredi potansiyelini tecrübeleriyle artırarak, kendini izleyen kuşaklara devretmektedir. Sonuç olarak, zaman ilerledikçe insan türüne özgü değişik hayat serüvenleri doğmaktadır. Öyleyse insan hayatı aynı senaryonun icrasına dayalı bir tekrardan ibaret kalmıyor. Türün her temsilcisi, hayata sosyal ve medeni çizgi bakımından aynı noktadan başlamak yerine, atasının bıraktığı yerden yarışa başlamış olmaktadır. Değişme, yenileşme ve hususi oluşun gerçek anlamda beşeri gerçekliği temsil etmesi, buradan kaynaklanmaktadır⁹.

İnsanın kişilik geliştirme sürecinde kalıtım ve çevrenin tesirlerini araştıran çalışmalar, öğrenilmiş davranışların genlerle tevarüs edilmediği hususuna açıklık getirmiştir¹⁰. O halde hayatını idame için herşeyi sonradan öğrenmek durumunda olan insan türünün, zaman kadrosu içinde varlık alanına çıkan temsilcileri arasındaki değişmeyi, genlerle açıklamak mümkün değildir. Bu noktada insanları aynı senaryoyu canlandıran silik bir figüran olmaktan koruyarak, her insana ve nesle hususilik kazandıran sosyal gen konumundaki gelenekler dikkati çekmektedir. Bilhassa da zaman kadrosu içinde insanın ürettiği tecrübe ve bilgileri bütünleştiren, paylaştıran, biriktiren ve gelenek oluşumuna- gelişimine imkan sağlayan temel bir sosyal ilişki türü konumundaki eğitim ilişkileri veya eğitim geleneği.

⁸ Freund, J.: Beşeri Bilim Teorileri, Çev. B. Yediyıldız, TTK Yayını, Ankara 1991, s. 41; Halkın, E.: Tarih Tenkidinin Unsurları, Çev. B. Yediyıldız, TTK Yay: Ankara 1989, s. 33; Ülken, H.Z.: a.g.e., 1967, s. 70-71.

⁹ Bilhan, S.: Eğitim Felsefesi, A.Ü. EBF Yay., Ankara 1991, s. 100-102; Carr, E.H.: a.g.e. s. 151.

¹⁰ Baron, R.A. ve Diğerleri: a.g.e. s. 502-508. Özakpınar Y.: Psikolojinin Temel Mefhumları, S.Ü. Yayını, Konya 1987. s. 32-35; Morgan, C.T.: a.g.e. Psikolojiye Giriş. Çev. H. Arıcı ve Diğerleri: a.g.e. s. 27-35.

Gerek insanlığın zaman kadrosu içinde ürettiği her tür bilgi ve tecrübe birikimine izafeten kullanılan kültürel miras, gerekse bunun dinamik bir parçası olan eğitim geleneği; irade sahibi bu canlı yaratığın tarih yapma rolüne ışık tutmaktadır. Çünkü kültür ve tarih, birlikte kullanılması gereken kavramlardır. Daha önce temas edildiği gibi karıncaların ve arıların tarihilik vasfı yoktur. Zaten tabir yerinde ise karınca kültürünün ilk taşıyıcıları ile son taşıyıcıları arasında değişiklik bulunmamaktadır. Bu bakımdan karınca alemi tanımak için mevcut karınca sürülerini incelemek kafidir. Bu bilgi ve bulgular, milyonlarca yıl önceki karıncaları da tanımayı sağlar. İnsanın biyolojik özellikleri için de aynı yaklaşım tutarlı olabilir. Ama onun medeni kimliği, günübirlik değişmektedir. Dolayısıyla insanın sosyal yönüne dair bugünkü bilgi ve bulgular, onyıl evvelki medeni çizgiye dahi ışık tutamaz. Onun hayatı zaman uzayında sürekli değişim ve kurulmalara sahne olmaktadır¹¹. Eğitim süreci ile gerçekleşen kültür transferi ve birikimi, farklı medeni çizgiler olgusunu da beraberinde getirmektedir. Bu sayede sağlanan kültürel ve zihinsel süreklilik ise güncel beşeri gerçekliğin, binlerce yıl önce yaşamış insanların bilgi ve tecrübe harcı ile yoğrulmasına sebep olmaktadır.

2. Tarih Bilgisine Duyulan İhtiyacın Temel Nedenleri ve Eğitim Geleneğinin Tarihi Kökleri:

Önceki alt başlıkta yapılan tartışmalar; eğitim süreci üzerine temellenen insanın tarih yapma rolü ve bu rolün ifası ile zaman kadrosu içinde ortaya çıkan sosyal ve kültürel değişimleri yansıtacak tarihi bilgi ihtiyacını işaretlemektedir. Beşeri gerçeklik tek düze işleyen bir mekanizma olmadığına göre; zaman uzayındaki değişik ve hususi hayat hamleleri, insanın tarih yapma rolüne açıklık kazandırırken; bu değişimleri izlemenin de tarihi bilgi ile mümkün olabileceğini ihsas ettirmektedir. Bahis konusu olan, tarihi varlık niteliğine sahip insanın, tarihilik niteliğini haiz kültürel ürünlerini, yine onun tarihi yorumunda kullanma girişimidir. Kültür taşıyıcısı gelenekler içinde insana tarih yapma rolü bahşeden eğitim geleneğinin tarihsel gelişimine ışık tutacak bilgiler, elbette bu yorumlama girişiminde ayrı bir önemi haiz olmalıdır.

İnsanın tarih merakı, evrensel ve fitri bir eğilimdir. Her insan en azından nesebini bilmek istediği için tarihe ilgi duyar. Bu bakımdan tarihçili-

¹¹ Ülken, H.Z.: Bilim Felsefesi, Ülken yay. İstanbul 1969. s.42-46; Bilhan, s.: a.g.e., s. 267-290; Carr, E.H.: a.g.e.; 142-151.

ğin amatörce ürünleri, eskiden beri nesep araştırmalarına dayanır. İnsan davranışlarının ardında hissi ve mantıki nedenler, tek veya birlikte bulunabilmektedir. Tabii ki tarihi bilgi edinme girişimi, hissi nedenlerle açıklanabilecek hobi davranışı değildir. Bu davranışın ardında mantıki gerekçeler de yer almaktadır. Herşeyi ile geçmişin devamı olan insan, öteki canlılar gibi günübürlük yaşayamaz. Hayal ve sezgileri ile geleceği de yaşadığı ana çekmektedir. Böylece geçmişin tecrübeleri ile geleceğe ait tasarıları karşılaştırarak yaşadığı anın hamlesini düzenlemeye koyulmaktadır. Geçmiş ölü olduğu için onu değiştirme şansı olmamakla beraber, tarihi bilgi vasıtasıyla geçmiş bugünün hesabına sorgulamakta; güncel beşeri gerçekliği ve bundan kaynaklanan sorunları kavramak kolaylaşmaktadır¹². Modern kültürün ikiz direklerinden biri olarak tarih, insan ve toplum evreninin her köşesine sinmiştir. Çeşitli sosyal hayat alanlarında insan ürünü her nevi maddi ve moral kültür unsurlarının ve geleneklerinin başlangıç ve gelişimine ait bilgi türü, işte bu nedenlerle önemli sayılmaktadır¹³.

İnsanın güncel sorunlara çözüm arayışında tarihi bilgiye olan ihtiyaç, onun ferdi davranış sistemini ve kurumlaşmış ilişki örüntüleri olan sosyal sistemleri açıklayıcı bilgi modelleri vasıtasıyla daha kolay anlaşılabilir. Örneğin literatürde tarih ekseriya hafıza ilmi şeklinde nitelendirilir. Bu nitelendirme, tarihi metodolojik ve epistemolojik olarak temellendirmek için yapılmıştır. Oysa tarihin hafıza ile ilişkisi, insanın güncel yaşamına sağladığı katkılar bakımından daha tutarlı gözükmektedir.

Modern psikolojinin tesbitlerine göre, insanın davranış sisteminde hafıza ünitesi önemli bir yere sahiptir. Çeşitli alt sistemlerin yapı ve fonksiyon bütünleşmesinden ibaret olan zihin veya davranış sistemi, insan-çevre ilişkisinde, birey bazında, intibaki davranışların üretim tezgahıdır. Çevreden alınan mesajlar, duyum süreciyle bekleme salonu konumundaki geçici hafızaya aktarılır. Daha sonra algı ve dikkat denilen süreçlerle önem ve önceliklerine göre seçilmiş mesajlar zihnin işleme ünitelerine gönderilir. Burada gerekli analiz ve sentezlere tabi tutulan mesajlar, belirli problem durumları için üretilmiş çözümpaketi halinde bilgi olarak uzun vadeli hafızaya iletilir. Uzun vadeli hafıza, bireyin kendi fonu haline getirdiği öğrenme sonuçlarının saklandığı zihin arşividir. Bir başka ifadeyle hafıza-

¹² Thomson, D.: a.g.e., s. 5-25; Burke ve Diğerleri: a.g.e., s. 52; Ibn-i Haldun, Mukaddime I. Çev. Z.K. Ugan, MEB, İstanbul 1990, s.4-5.

¹³ Toynbee, A.: Tarih Bilinci (A Study of History), Bateş Yay., İstanbul 1978, s. 48-50.

nın muhtevası amaç ve önceliklerine göre kodlanarak yerleştirilmiş bilgilerden oluşmaktadır. İlke olarak çevreden insana yönelen her etki, dışardan gözlenebilecek bir tepkiyle sonuçlanmaz. İrade sahibi bir varlık olması hasebiyle belirli bir zamanlama ve gereklilik sırasına göre komuta merkezi konumundaki beynin emri üzerine ve hatırlama denen süreçle uzun vadeli hafızadan alınan bilgi yine beynin emri ile icra organları sayılan biyolojik ünitelerde davranışa dönüştürülmüş olur. Bunu takiben icraatın çevredeki sonuçları ölçülerek "netice bilgisi" denilen yeni mesajlar halinde sisteme aktarılır geri döner. Böylece bahse konu süreç çevreye açık olan sistemin dengelenmesini ve çevre şartlarına pozitif intibakını sağlamış olmaktadır¹⁴.

Yukarıdaki tasvir ve tesbitler ışığında, insanın öğrenme sonuçları veya kendi fonu haline getirdiği bilgilerin sistemli olarak saklandığı arşivin, hafıza ünitesi olduğu anlaşılıyor. Bu özelliğiyle hafıza çeşitli durumlara ilişkin zihnin her seferinde ürettiği çözümler ve geliştirdiği kararlar için kullanılan bir laboratuvar konumundadır. Böylece benzer problem durumlarında insanın yeni bir zihinsel çabaya gerek duymadan hafıza arşivindeki bilgileri kullanarak tepki üretmesi kolaylaşmış oluyor. Hafıza arşivinde yeni ve değişik problemler için çözüm teşkil edecek bilgi fonları artıkça, ferdin intibak hızı da artmış olmaktadır.

İnsanda hafıza ve hatırlama süreçleri, ayıklanmış bilgilerin hafızadan silinmesini sağlayan unutma süreci ile dengelenmiştir. İnsan hafızası sınırlı olduğu için bütün ferdi tecrübelerin sonuçlarını burada saklamak ve uzun süreli tutmak imkansızdır. Aslında bu, hafızanın ekonomik kullanımına da ters düşer. Hafıza arşivinde saklanacak bilgiler, önem ve önceliklerine göre yerleştirilmeli, ayıklanarak burada tutulmalıdır. İşte bu görev, unutma süreci ile gerçekleşmektedir. "Herşeyi öğrenme arzusu, önemli şeylerin öğrenilmesine engel olur" sözü, zihnin bu özelliğiyle ilgili olmalıdır¹⁵.

Hafıza, hatırlama ve unutma süreçlerinin olmadığı bir zihin sisteminin tamamen etkisizleşeceği âşikardır... Boş veya işlevini yeterince yapmayan hafıza insanı hayatın her safhasında ve basit-karmaşık her

¹⁴ Baron, E.A.: a.g.e., s. 197-198. Candillac, E.B.: İnsan Bilgisinin Kaynağı Üzerine Bir Deneme, Çev. M. Katırcıoğlu, MEB.: İstanbul 1989, s. 58-60; Özakpınar, Y.: a.g.e., s. 15-29; Morgan, C. T.: a.g.e., a. 106-133.

¹⁵ Özakpınar, Y.: a.g.e., s. 29; Nietzsche, F.: Zamana Uymayan Düşünceler, Tarih Felsefesi (Yaz. Doğan Özlem), s. 208'den naklen.

problem karşısında aynı miktar ve kalitede zihin gücü kullanmak gibi bir kısır döngüye düşmesini, tabii ve sosyal çevreyle ilişkilerinde yaratıcılıktan uzak ve pasif bir öge haline gelmesini netice verecektir. Dolayısıyla insan hayatının her anındaki intibak performansı sabit kalacak; kişilik oluşumu ve gelişimi tıkandığı için yetişkin ve yetişmekte olan insan ikilemi de ortadan kalkmış olacaktır. Hafızanın devre dışı kaldığı bir davranış sisteminde çevredeki yankıların ölçülerek yeni çözümlenmelerden sonra gelişmiş ve uyarıcı bilgi niteliğinde netice bilgisinden yararlanılması: böylece çevresel değişimler karşısında doğru davranışlar üreterek, intibak kolaylığı sağlanması da söz konusu olamayacaktır.

Hafıza ve netice bilgisinden yararlanma olgusunun benzerlerine biyolojik ve psikolojik modellerden ilham alınarak geliştirilmiş sosyal modellerde de rastlanmaktadır. Zihin sistemi gibi çevre ile alışveriş halinde açık sistem özelliğine sahip sosyal teşkilatlarda “geri bildirim”, temel öğelerden biridir. Bir teşkilatın devamlılığı; sahip olduğu bilgi birikimi ve önceki uygulamalara ilişkin uyarıcı ipuçlarından yararlanma düzeyiyle bağlantılıdır. Sosyal sistemin işleyişi ve ürünlerinin niteliği hakkında toplanan bilgi demeti olarak “geri bildirim”, amaçlara uygun faaliyet göstererek kaliteli ürünlerle varlık ve devamlılığını sürdürmek bakımından sistem için zorunludur. Bilhassa planlı faaliyet için kurulan formal teşkilatlar; ne yaptıklarını bilmeden, gelecekte ne yapacaklarını planlayamazlar. Bu nedenle teşkilatın etkinliği, işleyiş ve ürün boyutuyla ilgili güvenilir ve güçlü geri bildirimlerle sınırlıdır. Çeşitli alt sistemlerin bütünleşmesiyle ortaya çıkan teşkilatlarda girdi, işlem ürün ve çevre gibi öğeler, geri bildirim denilen bir başka temel öğeyle tamamlanmış olmaktadır. Çoğunlukla denetim faaliyetlerinin ürünü olarak elde edilen geri bildirimler; amaçlar bakımından değerlendirilip, yapıya ve çalışma düzenine yansıtılmadıkça, teşkilatın etkisizleşmesi ve varlığının tehlikeye girmesi kaçınılmazdır¹⁶.

Binlerce yıllık zaman çizgisinde ayıklanarak şekillenen beşeriyetin hayat ve dünya görüşü, insanın temel ve tali ihtiyaçlarına cevap verecek işbirliği ve işbölümü üniteleri konumundaki sosyal teşkilatlara vücut vermektedir. Aynı amaç ve felsefenin ürünü sayılan teşkilatlar bütünü ise sosyal kurum denilen temel öğeleri meydana getirir: Aile, ekonomi, yönetim,

¹⁶ Douglas, M.G.: “Do Management Control Systems Achieve Their Purpose?”, *Management Review*. Vol: 56, No: 2 (February 1967), pp. 4-18 Başaran, İ.E., *Yönetim*, Ankara 1989, s. 118-121: Özakpınar, Y.: a.g.e., s. 39-42.

din-düşünce ve eğitim şeklinde bölümlenen bu öğelerin ahenkli bileşimi ve ortak kültürel-sosyal kimlik altında yer almalarıyla da toplum denen büyük beşeri ortaklık veya üniteler husule gelmiş olmaktadır. Fert-teşkilat-toplum üniteleri arasında amaç-yapı-süreç bakımından önemli benzerlikler göze çarpmaktadır. Ferdi uzviyet ve teşkilatlar gibi toplumlar da varlık ve devamlılıklarını koruma endişesi içindedirler. Bu varoluş mücadelesi yine açık ve genel sistem özelliğine sahip toplumun, çevre değişmelerine karşı pozitif intibakıyla sınırlıdır. Ferdi uzviyetin devamlılığı, 50.60 yıllık ömrü ve hayatıdır. Bu sınırlı zaman dilimini kendini gerçekleştirme uğraşı ile doldurmaktadır. Toplumun devamlılığı ise, asırlarla ifade edilecek, tarih sürecidir. Toplum bir ortaklık ise, bunun sonuçları varlığını koruduğu sürece uzun zaman çizgisinde ve aşama aşama elde edilecektir¹⁷. Toplum hayatı, tek kişinin hayatı barem alınarak kavranamaz. Burada nesiller ve asırlar sözkonusudur. Toplumların devamlılığı, evrensel medeniyet sahnesindeki değişmelere uygun davranış üretmek ise bunu nesillerin nöbetleşe sürdürdükleri ve belki onlarca yüzlerce yılda gerçekleşecek hayat hamleleri veya sosyal tepkimeler şeklinde düşünmek gerekir. Çevre değişmelerine uygun nitelikte davranış üretmeyen, zamanın akışı içinde gerekli hamleleri yapamayan toplumların varlığı, doğal olarak, tehlikeye girmektedir. Bu yargı, ferdi zihin sistemindeki hafızanın yerini tutacak ve aynı görevi yapacak sosyal hafızanın lüzumunu ihsas ettiriyor.

İşte, toplum denilen büyük beşeri üniteler veya genel sistemlerin hafızası, tarihtir. İnsanların zaman kadrosu içinde çeşitli sosyal hayat alanlarında her probleme buldukları doğru veya yanlış, basit veya karmaşık her türlü fikri ve tatbiki çözümler, sosyal hafıza konumundaki tarih laboratuvarlarında yer almaktadır. Aile kurumuna ilişkin; tek eşli çok eşli aile, içten ve dıştan evlilik, çekirdek ve büyük aile anlayışları ve uygulamaları tarih kadrosu içinde yer almaktadır. Ekonomi kurumuna ilişkin; avcılık, toplayıcılık, tarımsal üretim-tüketim-dağıtım ve paylaşım ilişkileri ve anlayışları küçük meslek kolları ve şehir ekonomisi, sınai üretim ve tüketim anlayışları ve uygulamaları; kontrollü ve serbest ekonomi anlayış ve uygulamaları yine beşeriyetin ortak tarih kadrosuna girmektedir. Yönetim kurumuna ilişkin; çeşitli teşkilat yapıları ve yönetim teorileri, bunların konu veya müessese bazındaki uygulamaları tarih kadrosunda yer almaktadır. İnsanın varoluşundan bu yana, zihinleri ve fiilleri etkileyen dini ve felsefi inançlar ve uygulamalar, din ve düşünce kurumuna ilişkin tarih kadrosundaki sosyo-kültürel ürünlerdir.

¹⁷ Thomson, D.: a.g.e., s. 5; Carr, E. H.: a.g.e., s. 178-179.

Nihayet anne-yavru ilişkisiyle başlayan, insanların ferdi tecrübelerini takas ederek birbirini kültürlemesi esasına dayanan eğitim konusunda; niçin, nasıl, hangi şartlarda kimin eğitileceği ve değerlendirileceği soruları karşısında binlerce yıldır değişik fikri ve tatbiki çözümler geliştirilmiştir. İnsanı araç ve amaç kabul eden, toplum menfaatlerini ve birey menfaatlerini öne çıkaran eğitim görüş ve uygulamaları; dinamik ve statik, kapsamlı ve çerçeveye nitelikli, sadece zihne, duyuya ve kalbe yönelen yahut hepsine dengeli yönelmiş derslerden kurulu program anlayış ve uygulamaları; teori ağırlıklı ve uygulama ağırlıklı program muhtevaları; tek taraflı etkileme ve etkileşim esasına dayalı öğretim sistem ve stratejileri; anlatım soru-cevap, imla, ferdi çalışma, grup çalışması ve laboratuvar metodları; aktif ve pasif öğretmen modelleri; aktif ve pasif öğrenci modelleri; güdümlü ve otokontrole dayalı disiplin anlayış ve uygulamaları; eğitim ortamında disiplinin teminine matuf maddi-moral ceza ve mükafatlar. Ceza veya mükafat ağırlıklı disiplin uygulamaları yahut her ikisini dengeli olarak kullanmayı gözetken anlayış ve uygulamaları; fildişi kule imajına sahip okul modelleri; çevre değişimlerinden etkilenen ve onları etkileyen sosyal açık sistem özelliğine sahip okul modelleri; bütün sorumluluğu okula ve öğretmene yükleyen eğitim anlayış ve uygulamaları, buna karşılık insan yetiştirme görev ve sorumluluğunu okul-aile-çevre iş birliğine dayandıran eğitim anlayış ve uygulamaları; din kurumu güdümünde gelişen okul modelleri ve laik okul modelleri; imtiyazlılara mahsus okul ve eğitim anlayışı. Buna karşılık olabildiğince geniş katmanlara hitap eden eğitim anlayış ve uygulamaları. Eğitim hayatına ilişkin kesik örneklemelemlerle sayılan bu anlayış ve uygulamalar, eğitim ilişkilerinin kurumlaşmış boyutunu ve zaman uzayındaki değişim çizgisini yansıtıyor. Eğitim her nevi bilgi ve tecrübe transferini kapsayan kültürleme süreci olarak anlaşıldığından; beşeriyetin varoluşundan beri vücuda getirdiği bütün sosyal ve kültürel ürün ve araçlarla toplum evreninin her semtinde gerçekleşen tesadüfi öğretme-öğrenme süreçlerini ve bu süreçlerin zımnen ihtiva ettiği düşünceleri de hesaba katmak gerekir.

Yukarıda anabашlıklar halinde birkaç paragrafta dile getirilen fikir ve fiiller, hayatın değişik alanlarında ve zamanın akışı içinde, fert ve toplumların yaratıcı zekalarını kullanarak ortaya koydukları değerler ve gelenekleri temsil etmektedir. Böylece çağdaş medeniyetler bu birikimin süzölmüş ve özetlenmiş haldeki meyvelerini ihtiva etmektedir. Çağdaş insanın zihni, hissi ve hareki her davranışı kök-semere ilişkisi içinde, nesillerin ürettiği bilgi ve tecrübeleri kapsayan tarih dediğimiz sosyal hafıza tarafından bes-

lenmiş olmaktadır¹⁸. Bugün uzaya giden insan, üç-beşbin yıl evvel, sayıları ve yazıyı keşfeden insanların fikir ve tecrübe harcıyla bahis konusu davranışını veya hamlesini yapılandırmaktadır.

Beşeriyetin hafızası olarak nitelendirilen tarih kadrosu içindeki bilgi, fikir ve tecrübe birikimi, bütünlük arzeder. Bu birikim şu veya bu millet yahut şahıs değil, bütün insanların hizmetindedir. Ancak tarih sahnesine çıkmış her toplumun, kendini gerçekleştirme başarısını eşit tutmak doğru olmaz. Çünkü her toplumun içinde yaşadığı tabii-sosyal şartlar çevresiyle temas ve etkileşim süreci farklı olmuştur. Neticede beşeriyetin tarih yapma rolündeki payı az veya çok gerçekleşmiştir. Bu bakımdan evrensel nitelikli sosyo-kültürel değerler yanında, toplum bazında orijinalitesi olan sosyo-kültür değer ve gelenekleri gözardı etmek mümkün değildir. İnsanlık tarihi veya dünya tarihi yanında toplumların milli tarihleri yani kendilerine ait sosyal hafızaları vardır ve bütün parça ilişkisi içinde dikkatten uzak tutulmamalıdır. Zaten şahısların tarihinden sözetmek anlamsızdır¹⁹. Birey toplumların kucagında şahsiyet olduğu için ona ait herşey, topluma izafe edildiğinde bir anlam taşır. Fert-toplum ilişkisi, ardından toplum-beşeriyet ilişkisine uzanır. Ferdin davranışları nasıl toplum tarafından şekillendiriliyorsa; kültürlerarası etkileşim yoluyla toplumun davranışları da beşeri çevresi tarafından şekillendirilmiş oluyor. Bu bakımdan tarih kadrosuna, güncel sorunlara çözüm arayışında insan türünün ortak tarihi mirasına mukayese yaklaşımıyla her insanın ve her milletin başvurması mümkün ve mantıklıdır.

Tarih kadrosuna giren fikir ve fiillerde bütünlük olmakla beraber ait olduğu ihtiyaç ve sosyal hayat alanına göre bu kadroda bir önem ve öncelik sıralaması ve tasnifi yapılabilir. Önceki paragraflarda benzer ihtiyaç ve sosyal hayat alanıyla ilgili olanların anahtarlarıyla aynı kadro içinde verilmesi, bu varsayımına dayanmaktadır. Dünya tarihine veya toplumların tarihine mal olmuş hiçbir gelenek ve değeri, ait olduğu sosyal hayat alanıyla sınırlı tutarak çözümlenmek mümkün değildir. Bu bakımdan tarih kadrosu içindeki bir siyasi hadise; zamandaş, fikri, dini, ailevi, iktisadi ve terbiyevi hadiselerle temas noktaları bulunarak anlamlı bir yoruma tabi tutulabilir²⁰.

¹⁸ Colligwood R.G.: a.g.e., s. 249-282; Burke ve Diğerleri; a.g.e., s. 7; Thomson, D.; a.g.e., s. 6-7.

¹⁹ Freyer, H.: Sosyolojiye Giriş. Çev. N.Abadan AÜ. SBF Yay. Ankara 1967, s. 27-41; Carr, E.H.: a.g.e., s. 43-74.

²⁰ Ülken, H.Z.: a.g.e., 1969, s. 243-248; Kodaman, B.: "Tarih Araştırmalarında Metod Meselesi", Milli Kültür, sayı 81, Şubat 1991, s. 32-33; Thomson, D.: a.g.e: s. 24-25.

Tarih denilen beşeriyet arşivinin, eğitim ihtiyaç ve sosyal hayat alanına ait bölümü, ayrı bir ehemmiyeti haizdir. Çünkü ferdi hafıza nasıl öğrenme sürecinin sonuçlarını ihtiva ediyorsa; beşeriyetin zaman uzayında dolan hafızası da kültürleme, bilgi ve tecrübe transferi, nesillerin birbirini yetiştirmesi anlamındaki kurumlaşmış olsun veya olmasın eğitim ilişkilerinin ürünlerini ihtiva etmektedir. Birinci altbaşlıkta tartışıldığı gibi gelenek oluşturma ve bu geleneğin dinamik bir süreç içinde uğradığı değişiklikler, eğitim ilişkileri ile bağıntılıdır²¹. Bütün sosyal hayatı kuşatan sözkonusu ilişkiler kurumlaştığı ve etkin işletildiği oranda toplumların tarih yapma rolü de etkinleşmiş; bu sayede toplumlar her alanda eğitimle oluşturdukları geleneklere yine etkin eğitim çalışmalarıyla kolaylıkla yol aldırabilmişlerdir. Eğitim ilişkilerinin yeterince kurumlaşmadığı toplum ve kültür çevrelerinde ise gelenekler ya tam oluşmamış veya bu geleneklere beşeriyetin medeniyet tablosundaki değişmelere uygun tempoda yol aldıramadığı için, cılız ve emekleme düzeyinde kalmıştır. Nitekim bugün çağdaş medeniyetin sinema şeridi gibi hızlı değişme sürecinin ardından da neredeyse insan hayatını bütünüyle çevreleyen kurumlaşmış ve etkin eğitim süreci yer almaktadır. Bu bakımdan insanlığın ve toplumların tarihinde eğitimle ilgili birikimler önemli ve öncelikli bir yere sahiptir. Eğitimin diğer beşeri gelenekler arasındaki konumu, lokomotif benzetelebilir. Dolayısıyla beşeri geleneklerin zaman uzayındaki yolculuğunu takip edebilmek için lokomotif görevi yapan eğitim geleneğinin nitelik ve nicelik boyutlarındaki değişmelerini anlamak gerekir. Kısacası eğitimin oluşum ve gelişim safhaları hakkında aydınlanmış olmak toplumların diğer geleneklerini de tanıma ve kavrama yönünde atılmış önemli bir adım olmaktadır.

Buraya kadarki tahlillerde psikolojik ve sosyolojik modellerden esinlenerek sosyal hafıza şeklinde nitelendiren tarih; başta eğitim olmak üzere her alandaki güncel sorunlara çözüm arayışında insan istifadesine hazır vaziyette tecrübe ve bilgi yığını olarak bir kenarda bekliyor. Bütün beşeri geleneklere zaman rayında rol aldırabilmek, tarihi bilginin bir projeksiyon gibi insanlığın bugününü ve geleceğini aydınlatmasına bağlı görünüyor²². Manevi bir kişilik olarak her toplum, tarih sahnesinde kendini gerçekleş-

²¹ Frost, S.E.: Historical and Philosophical Foundations of Western Education, Colombia Ohio 1966, s. 3-7, Koçer, H. A.: Eğitim Tarihi I "İlk Çağ", A. Ü. Eğitim Fak. Yay. Ankara 1980, Önsöz., Carr, E. H.: a.g.e., s. 158-165.

²² Frayer, H.: a.g.e., s. 97-98; Burke ve Diğerleri: a.g.e., s. 50-52; Köymen, M.A.: "Türk Tarihinde Araştırma Metodu", Milli Kültür, sayı 81, Şubat 1991, s. 15-16.

türmek için sosyal hafızasındaki önceki çözümlere müracaat etmek ve geçmişteki hayat hamlelerinin çevrede bıraktığı izlere ilişkin uyarıcı geri bildirimleri kullanmak durumundadır. Nehir gibi akan zaman içinde, çevresinde husule gelen değişikliklere pozitif intibak gösterebilmek, toplumların öncelikle milli hafızası ikinci derecede insanlığın geçmiş tecrübelerinden etkin olarak yararlanmasıyla mümkün olabilir.

Ferdin günlük davranışlarını ferdi hafıza kılavuzladığı gibi toplumların hayat hamlelerini de kollektif hafızalar durumundaki tarih kılavuzlamaktadır. Bu bakımdan, güncel sorunlarla tarihin ilişkisini sorgulamak dahi yersizdir. Çağdaş insan ve toplum ne kadar hızlı koşarsa koşsun tarih onun ayağına bağlı zincirdir. Hayatın her yerine ve her anına sindiği için bu bağdan kurtulmak mümkün değildir. O halde en mantıklı davranış, bahis konusu bağın mahiyetini kavramaktır. Çünkü tarih ne kadar iyi tanınırsa onun daha az kölesi olunur. Geçmiş doğru ve yanlışlar ile bugüne sindiği ne ve geleceğe sirayet edeceğine göre içinde bulunulan anın sorunlarına ancak tarihi bilgi ile teşhis koymak ve uygun çözümler üretmek kabil olabilir²³. Tarih kadrosundaki doğru çözüm paketleri, güncel problemlere çözüm arayışında karar isabetini artıran bloke edilmiş hazır kredidir. Üstelik bu kredi yüzlerce alternatif çözüm ihtiva eder. Yüzlerce çözüm arasında en uygununu seçme şansı, insanın ve toplumun bugün ve gelecekteki girişimlerinde risk oranını azaltacak ve bilincini artıracaktır. Yanlış olarak nitelendirilebilecek fikri ve tatbiki örnekler de en az doğrular kadar, çağdaş insan ve toplum için gereklidir. Çünkü süreç ve sonuçları ile insanın önündeki yanlış çözümler, onun güncel sorunlara çözüm ararken binlerce alternatiften doğruları bulmasına bir vahid-i kıyasi teşkil eder. Tarihi bilgi ile yanlışlığı konusunda kanaat getirilen fikri ve tecrübi modelleri, güncel yaşamdan söküp atmak böylece toplumu zararlı virüslerden temizlemek kolaylaşır. Bir bakıma tarihe karşı çıkmak için bile tarihi bilgiden yararlanma zarureti vardır²⁴.

Hatırlama ve unutmaya zihin sisteminin dengeli işleyişini sağlayan iki temel süreç olarak toplumların hayatında da benzer etkiye sahiptir. Bu cümleden olarak, insan gibi toplum da sadece hatıralarıyla yaşayamaz. Bu geçmişe takılıp kalmaktır ve hatırlamanın patolojik şeklidir. Geçmiş ve bugünden sarfınazar, tamamen geleceğin tasarımı ve endişelerine kapılmak

²³ Candillac, EB.: a.g.e., s. 59-60; Thomson, D.: a.g.e., s. 3-7.

²⁴ İbn-i Haldun: a.g.e., s. 18-19; Burke ve Diğerleri: a.g.e., s. 52.

da insan ve toplumun zararınadır. İnsan ve insanlardan oluşan toplum, hayat enerjisini % 25 oranında düne, % 25 oranında yarına tahsis ederken; % 50 orandaki enerjisini güncel sorunlara yoğunlaştırılmalıdır. Esasen düne ve yarına yönelme de bugünü daha iyi yapılandırma içindir. Bunun aksine dünden ve yarından radikal kaçış, insan ve toplumu yaşadığı anla sınırlı biyolojik hayat seviyesine indirir. Kısacası dün-bugün-yarın dengesi içinde yaşama, şuurlu insan olmanın temel ayrıcalığıdır. Çünkü insan anlık etkilere tepki üreten mekanizma olmayıp, onun psikolojik boyutu vardır²⁵.

Hafıza durumundaki tarihiliğin gözardı edilmesi, yukarda işaret edildiği gibi bir bakıma makro ölçekte unutmanın patolojik şeklidir. Bu yaklaşım toplumu, kendi kendine karar üretemediği için başkalarının emirlerini uygulayan mekanik ve güdümlü bir insan yığını haline getirebilir. Toplum zaman uzayındaki yolculuğunda propagandalardan arınmak için, orijinal tarih mirasını etkin kullanma, sorunlarına kendine özgü çözümler üretmek ve uygulamak durumundadır. Zaten millet ve toplum olmanın temel şartı; geçmiş-bugün-gelecek şuuru arasında denge kurmaktır. İnsan varlığını dün-bugün-gelecek şuuruyla keşfeder. Millet ve toplum kimliği de aynı şuurla korunabilir²⁶.

Toplumların tarihini zorla unutturma ve böylece tarihi olan herşeye karşı çıkma gibi radikal unutma olgularına sıkça rastlanmaktadır. Bu, toplumun tarih kadrosunda bir veya birkaç sosyal hayat alanına ait tarihi miras için olabileceği gibi bütünüyle tarihi olan herşeyi de kapsayabilir. Güdümlü toplum yaratma gibi ideolojik amaçlara matuf bu olgu, bir raddeye kadar başarılı olmaktadır²⁷. Ama mekanik bir ünite olmayan toplum, uygun şartlarda unuttuğu herşeyi cılız gölgeler halinde dahi olsa tekrar hatırlamaktadır. Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde halen yaşanmakta olan hadiseler, bahis konusu olgunun en yakın ve ilginç örnekleridir. Çünkü bu toplumların bütün enerjilerini geçmişlerini öğrenmeye hasretmiş oldukları gözlenmektedir.

²⁵ Nietzsche, F.: a.g.e., s. 208-209; Bergson, H.: a.g.e., s. 8-14; Condillac, EB. a.g.e., s. 63-66.

²⁶ Akgündüz, H.: "Değerler ve Bir Sosyal Kontrol Aracı Olarak Okul", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, sayı 73, Ağustos 91, s. 155-164.; Toynbee, A.: a.g.e., s. 50.

²⁷ Öke, M.K.: "Tarih araştırmalarında tahlil ve terkip, siyasetiyle tarih arasındaki ilişki doğan mahzurlar paketidir", Milli Kültür, Sayı 81, Şubat 1991, s. 6; Türkdöğen, O.: Değişme-Kültür ve Sosyal Çözüm, Türk Dünyası Araştırmaları Yay. İstanbul 1988, s. 163-165.

Zorlayıcı sebepler veya kendi tercihiyle tarihine sırt çeviren toplumların yaratıcılığı ve tarih yapma görevi büyük ölçüde yozlaşmaktadır. Çünkü toplumun dünü, bugününü besliyor. Yarınla bilenerек yoluna devam edebiliyor. Beslenme kaynağı kurutulunca; kendini varlık alanına yeni çıkmış bir beşeri ortaklık gibi görüyor. Daha önce temas edildiği gibi böyle bir şuur taşıması bile şaibelidir. Bu bakımdan, köklerinden kopmuş bir toplumdun; kendini uzay boşluğunda hissetmesi, sıçrama taşına ayağını koyamadığı için önüne çıkan maniaları aşmak üzere tutarsız ve acemice hamlelerde bulunması, daha da kötüsü başka toplumların güdümünde silik bir figüran durumuna düşmesi kaçınılmazdır.

Tarihinden yararlanmayan toplumlar, çeşitli sosyal sorunlarına her seferinde ilk çözüm şeklini bulma uğraşına girerler. Çünkü hafızadan yoksunluk, önüne çıkan her sorun karşısında, aynı telaş ve enerji sarfiyatına girmeyi gerektirir. Bu durum, bütün sosyal ilişki örüntülerini, emekleme düzeyinde ve yaratıcılıktan uzak, deneme-yanılma niteliğine indirgemektedir. Yaratıcılık; hazırlık tecrübelerinden sonra daha iyiyi keşfetme ve kullanma mahareti ile gerçekleşebilir. Hiçbir tarihi altyapısı olmayan ve olsa da bundan habersiz bulunan toplumların siyasette, eğitimde, düşüncede ve ekonomide yaratıcı sonuçlarla tarih yapmak rolü ifa etmesi akla yatkın değildir. Elinde kötüyü ve iyiyi gösteren bir kıyaslama materyali olmadan; "bu sorun daha iyi nasıl çözülür?" sorusunun yönlendireceği, bir üst çözüm yoluna yani yaratıcılık sürecine girmek mümkün olamamaktadır.

Tarihi mirasın ihtiva ettiği örnek çözümler, insanı ve toplumu kısa zamanın aldaticılığından koruyan önemli araçlardır. İnsan fitratı gereği adaptasyon denilen süreçle, normalde tepki göstermesi gereken durumlara alışmaktadır. Bu uyum veya ünsiyet, toplumların hayatında da vardır. Böylece insan ve toplum, zamanın akışı içinde, problemlerle birlikte yaşamaya alışmakta ve hata kaynaklarından yahut bunların yol açtığı tahribattan habersiz kalmaktadır. Günlük hayatını yaşarken karşılaştığı bir soruna, bahis konusu hata ve zincirleme problem durumlarını hesaba katmadan, riskli bir çözüm üretmekte ve kullanmaktadır. Tarih, uyarıcı ipuçları ile toplumun zamandaki yolculuğunu tıkayacak bu hata kaynaklarını ifşa eden temel bir vasıta olmaktadır. Tarihten yararlanıldığı oranda, geçmişin aynasında bugünü ve geleceği daha net algılamak, adaptasyon sürecinin etkisiyle ortaya çıkan algı sınırlılıklarını aşmak ve yaşanılan anı daha istikrarlı temele oturtmak mümkün olacaktır. Etrafı birkaç ağaçla çevrili insandan, ormanla ilgili umumileştirmeler ve teşhisler beklemek doğru olmaz.

Gerçekten de günlük hayatta insan çoğu şeyi olduğundan farklı algılamaktadır. Halbuki tarihi bilgi insanı günlük saplantılardan kurtararak, dün-bugün-yarın çizgisinde geniş zaman bakış zaviyesiyle düşünmesini ve karar almasını sağlamaktadır²⁸.

Tarihi mirasa sırt çevirmenin klişeleşmiş gerçeklerinden biri, tarihin tekerrürden ibaret olduğu şeklindeki efsanevi inançtır²⁹. Aslında tarihin tekerrür etmesi, bizatihi bu inanç ve davranışla ilgilidir. Zaten mutlak manada tekerrür, gerek fiziki gerçeklikte gerekse beşeri gerçeklik alanında mümkün değildir. Nehir gibi akan zaman içinde tekrar olarak nitelendirilen sonuçlar da bu sonuçların ardındaki sebep ve şartlar da birbirinden farklıdır. Bu bakımdan irade sahibi varlıkların oluşturduğu beşeri gerçekliğin zamandaki seyahatinde "tekrar", düşünülmemesi gereken bir olgudur. Ancak sebep-sonuç ilişkilerindeki kısmi benzerlikten söz edilebilir. Ve tabii bunun temel gerekçesi de tarihin yeterince öğrenilmemesi ve aynı hatalı çözüm şekillerinin tekraren denenmiş olmasıdır.

Kıscacası tarihi bilgi, insanlığın ve toplumların geçmişteki hamlelerine ilişkin geribildirimleri bugüne taşıyan temel bir araçtır. Fert ve toplumun yaptıklarına bakarak kendisini değerlendirmesi ve yapacaklarına karar vermesi yani onları planlaması rasyonel bir yaklaşımla geliştirme ve etkileştirme şansına kavuşabilirler.

Davranış bilimlerinin tesbitleri ışığında birkaç paragrafta tahlil edilen insanın tarihi bilgi ihtiyacına dair gerçekler, çağdaş insanın tarih karşısındaki tutumunu değiştirmeye başlamıştır. Bilimin uyarıcı etkileriyle Avrupa, tarihi mirasını didik didik incelemeye koyulmuştur³⁰. Tarihi bilgi birikimini çoğaltma konusunda adeta bir yarış havası gözlenmektedir. Hatta tarihi mirası fazla olmayan bazı ülkeler abartılı tarihi bilgiler üreterek, bunu diplomatik propaganda aracı şeklinde kullanmaya yeltenmektedirler. Bütün bu gelişmeler karşısında insanlık tarihinde orijinal bir medeniyetin kurucusu olan Türk Milletinin tarihi mirasından yararlanma çabası beklentileri karşılayacak düzeyde değildir³¹. Bu boşluğun yarattığı sorunlar; genelde bütün sosyal hayat alanlarında, özelde bu alanların lokomotif

²⁸ Toynbee, A.: a.g.e., s. 48-49; Halkın, E.: a.g.e. s. 69; Burke ve Diğerleri: a.g.e. s. 6-8.

²⁹ Kütükoğlu, M.: Tarih Araştırmalarında Usul, İ.Ü. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1980, s. 1-2; Ülken, H.Z.: a.g.e, 1969, s.243; Freund, J.: a.g.e., s. 63.

³⁰ Thomson, D.: a.g.e. s. 1-18; Frost, S.E. a.g.e. s. 27-28.

³¹ Kafesoğlu, İ.: a.g.e. s. 201-203; Köymen, M.A.: a.g.e., s. 15-18.

olan eğitim hayatımızın fikri ve tatbiki yönlerinde açıkça gözlenmektedir. Oysa Türk eğitim tarihi engin bilgi ve tecrübeler ihtiva etmektedir. Söz gelimi Türk medeniyetinde eğitimin kurumlaşma ve öğretmenliğin meslekleşme süreci Batı medeniyetlerindeki örneklerle takaddüm etmektedir. Örgün ve halk eğitimi amaçlı formal eğitim kurumlarının doğuşu ve yaygınlaşması şaşırtıcı tecrübelerle doludur. Eğitimde devlet sorumluluğu fikri ve eğitim hizmetlerini toplumun çeşitli katmanlarına yayma girişimleri, hayli eski tarihlere dayanmaktadır³².

Eğitim hayatını sarsan temel problemler hakkında geçmişte başarılı çözüm örnekleri sergilenmiştir. Sözgelimi eğitim hizmetlerinin finansmanı ilköğretimden yükseköğretime sürekli tartışılan ve çözüm üretmede zorlanılan temel bir sorundur. Halbuki Türk eğitim tarihinde devletin kontrolü altında vakıf formülüyle eğitime fiziki altyapı oluşturma fikri ve uygulaması bugüne ışık tutacak ölçüde başarılarla doludur³³. Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Özet olarak eğitim alanında büyük bir tarihi miras bulunduğu ve fakat şaşırtıcı bir tarihi bilgi boşluğu hissedildiğini belirtmek yeterlidir. Eğitim ile ilgili bu tarihi bilgi boşluğu, alanda zaman kadrosu içinde zihinsel ve kültürel devamlılığı da tehlikeye maruz bırakmaktadır. Bu durumda eğitim hayatı birbirinden habersiz denemelere sahne olmakta; yeni ve yaratıcı atılımlar engellenmiş olmaktadır. Çeşitli geleneklerin kompozisyonu olan Türk kültür ve medeniyetinin zamandaki yolculuğuna lokomotif görevi yapmış eğitim geleneğinin tarihi köklerinden koparılması bir yandan bu alanda yozlaşma ve istikrarsızlık yaratırken bir yandan da diğer geleneklerin koordinasyonu ve onlara yol aldırın güç zayıfladığı için kültürel kimliğimiz bütünüyle yıpranmaya yüz tutmaktadır. Böylece köksemere ilişkisi içinde Türk kültür ve medeniyetini orijinalitesine zarar vermeden çağdaş gelişmelere uyarlama şansı sınırlanmış olmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

İnsanın tarih yapma rolüne ve eğitim geleneğinin tarihi temelleri üzerine iki alt başlıkta yapılan tahlil ve tartışmaların sonuçları ile buna bağlı öneriler maddeler halinde şöyle sıralanabilir:

³² Akyüz, Y.: Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1988'e), AÜ. EBF. Yay., Ankara 1989, s. 51-70.

³³ Akgündüz, H.: Teşkilat ve İdare Bakımından Osmanlı Medrese Sistemi "Klasik Dönem", (Yayınlanmamış Doktora tezi), Konya 1990, s. 434-435.

1. Zaman kadrosu içinde varoluşundan beri insan türünün biyolojik özellikleri değişmemiştir. Buna karşılık sosyo-kültürel özelliklerde sürekli bir değişim gözlenmektedir. İnsan türünün sosyo-kültürel değişim grafiği tarihin başlıca inceleme konusudur ve bu olgu insanın tarih yapma rolünü belirginleştirmektedir. Nesiller arasındaki kültürel farklılaşmayı kalıtımla açıklamak mümkün görünmediğine göre insan türüne tarih yapma ve kültürel üretme imtiyazını başka sebeplerde aramak gerekir. Programlı ve mekanik işleyişe tabi olmayan insan hayatında yetenek kullanımı ve hayat için gerekli bilgi ve tecrübelerin öğrenilmesi gerçeğini, bu türün tarih yapma rolünde alt yapı kabul etmek mümkündür. Öğrenilmiş bilgilerin ve tecrübelerin türün elemanları arasında paylaşımı yani öğretme davranışı ile tarih yapma rolünün tamamlandığı söylenebilir. Böylece sosyal tevarüs vasıtası olan geleneklerin oluşumu ve gelenekler kompozisyonu olan kültür varlığı ile kültürel bünyenin dinamik bir süreç içinde değişimi; kurumlaşmış olsun veya olmasın, öğrenme-öğretme davranışları yani eğitim ilişkileri üzerine temellenmiş olmaktadır.

2. İnsan türünün tarih yapma rolü ile üretilen kültürel değerler zamanla ayıklanarak ve süzülerek çağdaş medeniyet sahnesi hazırlanmıştır. Bu durumda çağdaş insanlar ve toplumlar, nöbeti gelecek nesillere bırakmaya kadar, atalarından devraldıkları mirası iyi incelemek ve önlerine gelen sorunlara, tarih laboratuvarındaki örneklerden ilham alarak, daha rasyonel ve yaratıcı çözümler üretmekle yükümlüdürler. İnsan, geçmiş ve gelecekte kopuk gününü yaşayan bir canlı yaratık değildir. Başlıca mümeyyiz vasıf olan tarih yapma rolü, hayatın enerji kaynağı durumundaki güncel sorunlara geçmişin uyarıcı ipuçlarını değerlendirerek bugünü düzenlemek ve geleceği en iyi şekilde tasarlamakla ifa edilmiş olmaktadır. Zincirleme sorun çözme süreci olarak insan hayatı ve insanın yaratıcılığı, tarihi bilgi ve geri bildirimlerden etkin yararlanarak gereksiz tekrarlardan ve mekanik işleyişten uzaklaşması, sahip olduğu yetenekleri rasyonel kullanmasıyla anlam kazanmaktadır.

3. Tarihi bilgiden yararlanma sürecinde, toplumların eğitim alanıyla ilgili birikimleri önem ve öncelik taşımaktadır. Tarih yapma rolünün eğitim ilişkileri üzerine temellendiği düşünülürse bu önceliği kavramak zor olmayacaktır. Nitekim beşeri gelenekler eğitimin ürünüdür. Toplumun sosyo-kültürel mirasının değişerek ve gelişerek zaman uzayındaki yolculuğu ve bir ölçüde toplumların tarih yapma başarısındaki farklılaşmaların ardında da eğitim ilişkilerinin nitelik ve nicelik boyutu yer almaktadır. Medeniyet tablosunun nakışlarını işleyen temel değişken olarak eğitim ge-

leneğinin tarihi boyutu bilinmeden, diğer medeni objeleri tarihi gelişim içinde kavramak ve mevcut problemlere doğru teşhislerde bulunmak kabil değildir. Bu bakımdan eğitim geleneğinin zamandaki yolculuğunu süreç ve sonuçları bakımından izlenmesini sağlayan tarihi geri bildirimlere duyulan ihtiyaç daha fazladır. Toplumların hayatında her devirde lokomotif görevi yapan eğitimi; idari, askeri, dini, felsefi fikri, iktisadi ve ailevi geleneklerle mukayeseli olarak ele alacak çalışmaların önemi de buradan kaynaklanmaktadır.

4. Orijinal bir kültür ve medeniyet vücuda getirerek tarih yapma rolündeki başarısıyla temayüz eden Türk Milletinin bu muazzam miras karşısında akademik nitelikli tarihi bilgi birikimi yetersizdir. 19. Yüzyıldan kalma; "tarih tekerrürden ibarettir" ve "geçmiş bıkarak geleceğe bak" gibi temelsiz görüşler, kamuoyunu hala meşgul etmektedir. Bugünü rasyonel düzenlemek ve geleceğe dönük daha tutarlı hamleler yapmak için geçmişten enerji yüklenmek gerektiği fikrini bilhassa akademik kamuoyunda yaygınlaştırmak gerekir. Çünkü tarihi mirası bilimsel yaklaşımla değerlendirerek, kullanıma hazır bilgi haline dönüştürecek olan akademisyenlerdir.

5. Siyaset ve iktisat alanında araştırmalar hızlandığı için hayli bilgi birikimi vücuda getirilmiştir. Ama eğitim konusunda tarihi bilgi boşluğu had safhadadır. Bu, geçmişte eğitimle ilgili söylenen ve yapılan herşeye karşı çıkma şeklindeki hissi tutumun sonucu olsa gerektir. Bahis konusu tutum tarihi köklerinden ayrı mütalaa edilmeye çalışılan eğitim hayatında tarihi ve zihni sürekliliği tehlikeye düşürmektedir. Gelenek oluşumu engellenince, eğitim hayatı varlık alanına yeni çıkmış ve bu alanda hiç tecrübe edinilmemişçesine amatörce deneme-yanılmalara sahne olmaktadır. Tarihi bilgi boşluğu kısa zamanın aldatıcılığıyla malul görüşler ve dışarıdan ithal edilen emanet projelerle telafi edilmeye çalışılmaktadır. Halbuki eğitim geçmişimiz başarılı-başarısız binlerce örnek çözüm ihtiva ediyor. Bunları sıçrama zemini yapmak ve yaratıcı hamlelere yönelebilmek veya en azından geçmişe bilinçli karşı çıkmak için dahi eğitim mirasının dikkatle tahlili gerekir.

Haberler:

“DEFTER CONGRESS” (TAHRİR DEFTERLERİ KONGRESİ)

M. MEHDİ İLHAN

İlk ikisi Konya'da yapılan Tahrir Defterleri kongrelerinin (Defter Congress) üçüncüsü 18-19 Mart tarihleri arasında Almanya'nın şirin bir kenti olan Erlangen'da yapıldı. Katılım planlamanın üzerinde idi. Başta Türkiye olmak üzere Avrupa'nın bir çok ülkelerinden ilim adamları katıldılar. Ayrıca Filistin'den Kamal Abdulfattah ve Amerika'dan Heath Lowry ile Margaret Venzke katılanlar arasında idiler. Bildirilerin ve alınması gereken kararların çokluğu iki günlük ağır bir çalışma temposunu gerekli kıldı. Mamafih gerek seyahat gerekse bildirilerin çekici olmaları bir taraftan dinlenmemizi diğer taraftan tatlı bir yorgunluğun zevkini tatmamızı sağladı.

Ben seyahatime 16 Mart'ta başladım. Nisbeten temiz olan ama kirliliği heran hissedilen Ankara'nın havasından kurtulup İstanbul'un - bilhassa Boğaz'da henüz yanmakta olan petrol yüklü iki geminin arttırdığı - kirli havasını tenefüs edeceğim İstanbul'a varana kadar aklıma hiç gelmedi. 17 Mart'da Erlangen'a vardığımda İstanbul'un havasının ne derece kirli olduğunu artık tamamıyla anlamaya başladım. Münih'in kuzeyine düşen ve Almanya'nın ortalarında yer alan Nürnberg'e araba ile onbeş dakika uzaklıkta ki Erlangen küçük ama şirin bir Üniversite kasabasıdır. İkiyüzelli yıllık mazisi olan Üniversite Oxford veya Cambridge kadar eski olmasa dahi klasik Avrupa üniversitelerinin en iyi örneklerinden biridir. Üniversite ortamı herhalde böyle sakin bir kasabada aranmalıdır.

Nürnberg'e öğleden sonra saat 5:30 civarında vardığımızda hava günlük güneşlikti. Bizi havaalanında Dr. Hutteroth'un eşi ve oğlu karşıladılar. Nürnberg'den Erlangen'a olan onbeş dakikalık seyahatimiz Almanya'nın kırsal kesimi hakkında az da olsa bir fikir veriyordu. İki katlı ve çatısı son derece yüksek evler İstanbul'un beton bloklarına karşın insanın içine bir ferahlık veriyordu. Erlangen'da dahi yüksek binalara rastlamak pek mümkün değil. Kaldığımız otel (Rokoko haus)'in ön cephesi şehrin görünümünü bozmayacak şekilde yapılmış ve otelin diğer katları pek yüksek olmamalarına rağmen ön cephenin arkasına alınmış. Şehrin güzelliğini bozmadan otellerin veya çok katlı binaların yükselmelerinin mümkün olduğunun bir ör-

neğidir Rokoko haus. Otelimiz üniversiteye beş-on dakikalık bir yürüme mesafesinde idi. Aynı akşam gidip üniversiteyi ve kongre salonumuzu ziyaret ettik. Ancak kongremiz 18 Mart Cuma günü başladı.

Kongreyi açan Dr. Hutteroth bu üniversitede bu gibi kongrelerde protokolün olmadığını bilhassa belirtmek istedi. Öğlene doğru belirttiği bir diğer husus da Cuma namazının yaklaştığı ve Müslüman olanların namaza gitmesi gerektiği idi. Kongrenin son derece verimli geçtiği inkar edilemez, ancak Dr. Hutteroth'un beklediği kararların alındığını sanmıyorum. Kongrede okunan bildirimler ve kapanış gününde yapılan tartışmalar bir bütünlük sağlamakta idiler. Bu bildirimlerin hepsini burada zikretmem mümkün değil, ancak öneminden ziyade aklımda kalanları burada zikretmek yararlı olabilir.

Konya'da yapılan toplantıda Tahrir Defterleri için bazı kararlar alınmıştı. Bu çerçevede ben ve daha sonra da Zeki Arıkan'ın katılmasıyla Tahrir defterleri terimleri sözlüğü üzerinde çalışacaktık. Yılmaz Kurt şahıs adları üzerine, Mesut Elibüyük haritalar üzerine ve Tuncer Baykara Tahrir Defterlerinde geçen yer adları hakkında çalışmalar yapacaklardı. Bu çalışmaların devam ettiği şüphesiz.

Mesut Bey Osmanlı devrine ait bazı haritalar üzerinde durdu. Bunların arasında 1907 ve 1913 tarihli ve köylerin % 60'ını gösteren Osmanlı idari yapısı cep haritaları, 1909 tarihli olup Osmanlı İmparatorluğu'nun tümünü kapsayan bir harita, ve ayrıca Hatay, Bağdat ve Basra arasını, Hicaz ve Bulgaristan'ı ayrıntılarıyla gösteren birer harita üzerinde kısa da olsa bilgi verdi. Yılmaz Kurt defterlerde geçen bazı şahıs adlarının çeşitli şekillerde okunuşu ve adların etnik ve dini açıdan incelenmeleri üzerinde durdu. Tuncer Baykara Anadolu'da kökeni Türkçe olan bazı köy adlarının tahlilini yaptı. Zeki Arıkan şimdiye kadar yapılan bilhassa Arşiv terimleri sözlüklerine değindi, bu konuda yapılan çeşitli araştırmaları değerlendirdi ve terimler sözlüğünün hazırlanabilmesi için takip edilecek bir yöntemini açıkladı.

İlhan Şahin tahrir defterlerinin ebatlarının ve her bir satıra düşen kişi adlarının örneğin Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman devirlerinde değişiklikler arzettiğini belirttikten sonra tahrir defterlerinde geçen rakamlar (normal ve divani) ve harfler (cim-çift veya müzevvec) üzerinde durdu. Melek Delibaşı 1564 ve 1579 tarihli tahrir defterlerine göre Yanya'nın mahalleri ve nüfusu hakkında bilgi verdi. Margaret L. Venzke tahrir defterlerinde ki verilerden yararlanarak nüfus hesaplamalarının nasıl yapılacağı ve bunların Bilgisayar Programına uygu-

lanmasında ortaya çıkan eksikliklerden bahsetti. İlgi çeken konulardan biri de Bilgisayar ile siyakatın öğretilmesi idi. Kendim Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün yayınladığı "438 numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937-1530). I" (Ankara 1993) adlı eseri tanıttım ve metnin ilk dört sahifesinin değerlendirmesini yaptım. Bildiriler 19 Mart Cumartesi günü de devam etti. Birbirinden değerli olan bu bildiriler dinleyicilerin kafalarında bir çok sorulara yol açtığından aynı gün öğleden sonra yapılan değerlendirme ve kararlar alma safhası ilginç tartışmalara yol açtı ve kongrenin son derece verimli olduğunu gözler önüne serdi. Bu safha için Heath Lowry, "tahrir" tabirince, emin, ben ise katip olduğumdan bu haber yazısı ortaya çıktı.

Kongrenin değerlendirme ve kararlar safhası Dr. Hutteroth'un defterler üzerinde yapılacak araştırmalarda gözönünde bulundurulması ve hatta mutlak suretle işlenmesi gereken oniki maddelik bir tahrir paketini açmasıyla başladı. "Flexible" olan bu maddeleri sıralamak ileri sürülen fikirleri ve münakaşaları anlamak açısından gereklidir kanımca.

1. Kaynakların yani kullanılan defterlerin ve bu defterlerin yıl, sahife ve numaraları.
2. Aile statüsü (hane, mücerred, bennak v.d.) demografik hesaplamalar için gereklidir.
3. Arazi neveleri ve ölçütleri. Örneğin çift, mezra'a zemin, edna, evsat, a'la v.d.
4. Sosyal grup statüleri. Örneğin Müslim, Gebran, Askeri, v.d.
5. Fertlerin özel ve dini statüleri. Örneğin a'ma, pir-i fani, şeyh, müezzin imam, hatip müderris, v.d.
6. Gelir ve nereye gittiği, Örneğin timar, has, ze'amet mülk, vakıf v.d.
7. Gelirin kaynağı. Örneğin hububat, bağ veya bağçe, ağaç hayvanat, v.d.
8. Vergi neveleri. Örneğin öşür, hums, v.d.
9. Yayın dili. Verilerin ve bulguların daha ziyade İngilizce veya Türkçe yayınlanmaları.
10. Sıra numaralı. Defterlerde her ünitenin (şehir, köy ve mezra'a gibi) başına konan (daha ziyade kırmızı mürekkeple yazılan) numaraların belirtilmesi.
11. Lokalize: defterlerde geçen şehir, kasaba, köy, mezra'a ve hatta mümkün olduğunda zemin ve çiftliklerin harita üzerinde yerli yerince tesbit edilmeleri.

12. Sembol tipleri: Harita üzerinde nüfus, hububat gibi benzeri şeylerin oranlarının ve nehir, kanal, mezra'a ve çiftlikler gibi arazi şekillerinin gösterilmeleri.

İleri sürülen fikirlerin tamamı bu maddelerin etrafında dönmekle birlikte tahrir defterleri üzerinde ki çalışmaların önemine ve kapsamlarının geniş tutulmalarına dikkat çekmekte idiler. Ben bu fikirleri özetliyerek not aldığımdan kongre üyelerinin fikirlerini olduğu gibi aktarmam mümkün olmadı. Ancak ileri sürülen fikirleri burada özetleyip her konunun akabinden katkıda bulunanların adlarını dipnot olarak vermekle yetineceğim.

Dr. Hutteroth'un ileri sürdüğü maddelere ek olarak daha önce Ankara'da Prof. Halil İncalcık'ın başkanlığında toplanan ve Ankara Üniversitelerinde ki bazı öğretim üyelerinden oluşan Ankara heyetinin almış olduğu bazı kararlara - örneğin üzerinde çalışılan defterin tarihi, ebadı, kağıdının cinsi, transkripsiyonu, defterde geçen yer, şahıs ve terimleri içeren bir fihristi ve hatta bölgenin tarihçesine -değinildi ve bu kararların neticesinde yukarıda zikredilen 438 numaralı muhasebe defterinin yayımlandığı belirtildi¹. Ancak 438 numaralı muhasebe defteri gibi transkribe yayının pahalı olacağı, bu tip yayının her ülkede yapılamayacağı ve dolayısıyla defterlerde ki verilerin tablollaştırılmaları ve tablollaştırmanın mümkün olmadığı yerlerde notlarla izah etme yoluna gidilmesi ileri sürülen görüşlerden biri idi². Bir sancak üzerinde yapılan mukayeseli bir çalışma ile tek bir defterin neşri arasında şüphesiz fark vardır³. Ancak tek bir defter neşri araştırmacılara sunulmuş bir kaynaktır. Bu kaynakların çokluğu araştırmacının işini kolaylaştırır sanırım. Bir diğer konu defterlerin edisyonları yapıldığında şahıs adlarının çalışma kapsamı içine alınıp alınmaması idi⁴. Kanımca şahıs adları defterlerin en önemli verilerinden biridir. Zira Yılmaz Kurt'un hazırlayacağı şahıs adları bu adların okunmalarıyla ancak mümkün olabilir. Ayrıca şahıs adları etnik grupların kültürlerini muhafaza etmelerinin ve hatta diğer kültürlerin tesiri altında kalmalarının bir kanıtı olduğu gibi dini ve etnik grupları klasifikasyonda yardımcı olacak en sağlam verilerdir.

Tahrir defterleri üzerinde yapılan çalışmalarda üzerinde çalışılan bölgeye müteallik diğer tarihi kaynakları - örneğin şer'iyye sicillerini, vakıf, mühimme, ruus, ruznamçe defterlerini, ve hatta tarihi abidelerini ve kitabele-

¹ Yılmaz Kurt.

² Geza David.

³ İlhan Şahin.

⁴ Refet Yınanç.

rini - gözardı etmemek gerek. Tabii ki bölgenin tarihini ve Osmanlı İmparatorluğu'nun idari yapısını da unutmamalıyız. Okumakta güçlük çektiğimiz bir köyün adını, açıklayamadığımız bir terimi tahrir defterlerinin dışında veya yukarıda saydığımız herhangi bir kaynakta bulabiliriz. Örneğin Varna sancağı ancak aynı sancağa ait vakıf defteri ile bir bütünlük sağlayabilmekte; tahrirler ile ilgili kayıtlara bazen XIII. yüzyıl vakıflarında rastlamaktayız; 929/1522-23 tarihli Ankara kanunnamesine Kırşehir'deki Caca Bey camii kitabesi (671/1272-73) ışık tutmaktadır⁵. Aynı zamanda vakanüvislerin eserleri, daha doğrusu bölgenin siyasi tarihi müphem kalan bazı noktaları izah etmemizde ve tahrir defterlerinin sıhhatlerini ölçmemizde yardımcı olacaklardır⁶.

Üzerinde durulması gereken konularından biri ve bu kongrede üzerinde durulan, defterlerin çeşitli arşiv ve hatta kütüphanelerde dağınık halde bulunması ve arşivlerde katalogların yeterli olmamasıdır. Bunların bir envanterinin yapılmasının gereği inkar edilemez. Böyle bir çalışma tahrir defterleri üzerinde çalışan bir ilim heyeti veya Osmanlı arşivlerine sahip ülkelerden birer temsilcinin katıldığı bir heyet tarafından malzemeyi tasnif etmeyi üstlenecek gönüllü bir kişinin başkanlığında yürütülebilir⁷. İstanbul Başbakanlık Arşivinde tasnif ve katalog çalışmalarının eskiden beri yürütüldüğünü ve son on senedirde bu işin hızlandırıldığını biliyoruz. Ayrıca İstanbul Başbakanlık Arşivi için yayınlanmış kılavuzları da gözardı etmememiz gerek⁸. Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-i kadime Arşivinin eski harfler ile yazılı bir kataloğu bu arşivde çalışma yapan tüm araştırmacılar tarafından kullanılmaktadır. Ancak bu arada Aslıhan Doğan tarafından nisbeten detaylı bir katalog mezuniyet tezi olarak hazırlandı. İstanbul Başbakanlık Arşivinde ki katalogların hemen hemen tamamına yakınının fotokopilerini Ankara'da Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Arşivinde de görmemiz ve kullanmamız mümkün. Pek yakın zamanda İstanbul Başbakanlık Arşivinin tüm kataloglarının buraya gönderileceklerini sanıyorum. Ancak yapılması gereken işlemlerden biri, ve belki de yapılması planlanan, bu katalogların bilgisayara geçirilmesi ve böylece sadece Türkiye'nin her tarafın-

⁵ Georg Mejer, Refet Yınanç, Nejat Göyünç, M. Mehdi İlhan.

⁶ Thomas Philip. Prof. Philip İslam Tarihçisi olup bu kongreye misafir olarak katılmakta idi.

⁷ Zeki Arkan, M. Mehdi İlhan.

⁸ Bu kılavuzlar: M. Sertoğlu, *Başvekalet Arşivi*, Ankara 1955; Atilla Çetin. *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu*. İstanbul 1979; Aktaş & İ. Binark. *El-Arşiv el-'Osmani: fihris şamil li-vesa'ik el-devle el-Osmani el-mahfuza bi-dar el-vesa'ik el-tab'i'a li-riase el-vüzera' bi-İstanbul*. İstanbul?; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1992.

da değil, bilgisayar ağı ile tüm dünya ülkelerinde kullanılmalarını mümkün kılmaktır. Tabii bu katalogların yayınlanması ve dünyanın tüm kütüphanelerine satılmaları da mümkün. Ancak bunları yapmadan önce katalogların tashihi ve belki bir kısmının tamamlanmaları gerekebilir. Bu gibi çalışmaların bilhassa İstanbul Başbakanlık arşivinde istihdam edilen arşivistler tarafından yürütülmeleri mümkündür⁹. Aynı zamanda araştırmacıların farkına vardıkça kataloglarda yapılan hataları arşivde ki görevlilere bildirmeleri ve dolayısıyla düzeltilmelerini sağlamaları şüphesiz yararlı bir girişim olur. Çeşitli ülkelerde dağınık halde bulunan araştırmacıların birbirlerini yayınlarından haberdar etmeleri herhalde bir başka yararlı girişim olur. Mamafih Konya ve Erlangen'da yapılan bu kongreler herhalde aynı amacın mahsulüdür¹⁰.

Kongre, kaynak buldukları takdirde, Heath Lowry'nin Pencylvania'da ve Çetin Varlık'ın İstanbul'da bizleri ağırlama vaatleriyle kapandı. Vedalaşma ise aynı akşam bir Türk lokantasında akşam yemeği yemenin akabinde başladı. Mamafih Dr. Hutteroth devirsi günü sabahı otele kadar gelip bizleri yolculadı ve böylece misafirperverliğini sergiledi. Yabancı bir ülkede ilim adına dostça karşılanıp ağırlanmak ve dostça uğurlanmak ilmin insanların ortak bir malı olduğunun en büyük kanıtıdır bence.

⁹ N. Göyünç, R. Yınanç, H. Lowry, Muzaffer Arıkan, M. Mehdi İlhan.

¹⁰ Muzaffer Arıkan, Yılmaz Kurt.

Kıtaç Tanıtma:

ABDULLAH CEYHAN, *Sırât-ı Müstakim ve Sebilürreşâd Mecmuaları Fihristi*, (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 298 İlmî Eserler 55), Ankara, 1991, X+610 s

Bilindiği gibi **Sırât-ı Müstakim** ve **Sebilür-Reşâd** birbirinin devamı olarak önce Arap harfleri, sonra da yeni Türk harfleriyle yayınlanan ve ilk sayısı ile son sayısı arasında 57 senelik uzun bir devreyi içeren son derece de önemli süreli yayınlarımızdan birini oluşturur. Onun önemi çok değişik yönleri dolayısıyla ortaya çıkmaktadır. Bunlardan biri 1925 ilâ 1948 seneleri arasında 23 sene ara verilmiş olsa bile, yarım asırdan fazla varlığını korumuş olmasıdır. Bizim ülkemiz için bunun ne anlama geldiğini basın tarihçileri kolaylıkla anlayacaklardır. Tabiatıyla bu mecmua/derginin devamlılığındaki başarı, ona gönül veren yöneticileri birlikte, yazarları, okuyucu kütlesi ve temsil ettiği fikirle doğrudan alakalıdır. Bu yönden yaklaşıldığında **Sırât-ı Müstakim**, İkinci Meşrûtiyet döneminin serbest ortamında yayın hayatına başlayan çok sayıdaki sürekli yayın organı içerisinde İslâmcı akımın başta gelen temsilcisi olarak karşımıza çıkar. Nitekim o kendisini; "*Din, Felsefe, Edebiyat, Hukuk ve Ulûmdan Bâhis Haftalık Gazetidir*" şeklinde tanımlar.

Sırât-ı Müstakim'in ilk sayısı 30 Şaban 1326/14 Ağustos 1324/27 Ağustos 1908 Perşembe günü çıkmıştır¹. Mecmuanın resmen başlangıcı (*tarih-i tesisi*) ise 11 Temmuz 1324/24 Temmuz 1908'dir. Hemen bütün gazete ve dergilerimizde olduğu gibi **Sırât-ı Müstakim** de, yayın ilke ve takip edeceği çizgiyi ilk sayısında yer alan önsöz mahiyetindeki kısa makalede ortaya koymuş bulunmaktadır. *Ed-Dinü'n-Nasîha* başlığını taşıyan bu makaleden yapılacak kısa alıntı, dergi konusunda yeterli fikir sahibi olmamıza imkân vermektedir. Buna göre **Sırât-ı Müstakim**'in çıkış amacı; "*Fâtiha-i a'mâl* (amel'in çoğulu) ve *mukaddeme-i âmâlimiz* (emel'in çoğulu), *din-i mübîne* hizmet ve *ihvân-ı mü'minîne* nâsihatle müstelzim-i saâdet olan menhec-i kavîm-i istikâmet ve *Sırât-ı Müstakim-i hidâyete* davetten ibaret... Şems-i tâbân-ı İslâmiyet gözlerini kamaştırdığı *huffâş-ı bînânın setr-i envâr-ı hakikat maksad-ı garaz-kârisiyle her bâr diyânet-i muazzama-i Muhammediye aleyhine neşriyât-ı fâside ve isnâdât-ı kâzibeden hâli kalmadığından neşriyât ve müftereyât-ı vâkıayı delâil-i akliye ve berâhîn-i nakliye ile red ve tezkîb eylemek...*"tir. Ebu'l-Ullâ Zeynelâbidin ve Eşref Edib'in yönetiminde çıkarılan **Sırât-ı Müstakim** bu ilk döneminde 16 Şubat 1327/29 Şubat 1912'ye kadar 182 sayı çıkarılmıştır.

Sırât-ı Müstakim 19 Revvel 1330/24 Şubat 1327/8 Mart 1912 Cuma'dan itibaren **Sebilür-Reşâd** adıyla yayınına devam etmiştir. İlk sayısının üzerinde aded 1-183 ibaresi, hem yeni durumu ve hem de eskisiyle olan alakasını ifade etmektedir. Aynı şekilde cilt olarak da 1 ve 8 rakamları birlikte kullanılmış bulunmaktadır. **Sebilür-Reşâd** bu dönemde 5 Mart

¹ Buradaki tarihlemde bir uyumsuzluk bulunmaktadır. Nitekim 14 Ağustos 1324 Rumi tarihinin karşılığı 27 Ağustos 1908'dir ve bugün derginin üzerinde belirtildiği üzere Perşembe'dir. Halbuki buna karşılık verilen 30 Şaban 1326 tarihi Şaban ayının 29 gün olması dolayısıyla imkânsızdır. Derginin iki, üç, dört, beş ve altıncı sayılarının sırasıyla 7, 14, 21, 28 Şaban ve 28 Ramazan'da çıktığı bu sayıların üzerinde bildirildiğine göre bu tarihin 30 Receb veya 1 Şaban şeklinde yazılmak istenirken, bir matbaa hatası sonucu 30 Şaban olarak gösterildiği tahmin edilebilir. Bununla birlikte bu tarihlerin de yani 30 Receb ve 1 Şaban 1326'nın karşılıkları da 28 Ağustos Cuma ve 29 Ağustos 1908 Cumartesi'dir. Hicri tarih konusundaki hata ilk beş sayıda da tekrarlanmakta ancak altıncı sayıda 5 Ramazan 1326/18 Eylül 1324/30 Eylül 1908 Perşembe olarak düzeltilmektedir. Bu bakımdan **Sırât-ı Müstakim** in ilk sayısı hicri tarihle 28 Receb 1326'da çıkmış olmalıdır.

1925'e kadar 641 sayı yayınlanmıştır. Bu defa sahip ve müdür olarak yalnızca Eşref Edib'in bulunduğu derginin yazı kadrosu ise şöyle belirtilmiştir: Âyandan Manastırlı İsmail Hakkı Efendi, Müdde-i Umûmî Berekat-zâde İsmail Hakkı Bey, Hariciye Tercüme Şubesi Mümeyyizi Ferid Bey, Abdürreşid İbrahim Efendi, Baban-zâde Ahmed Naîm Bey, Dâru'l-Fünûn-ı Ösmâni Muallimlerinden Mehmed Akif Bey, Alay Müftüsü Mehmed Fahreddin Efendi, Bursalı Mehmed Tahir Bey, Kozanlı Halim Sabit Efendi, Midilli İdadisi Müdürü M. Şemseddin Bey, Ali Şeyhül-Arab Efendi, Ispartalı Hakkı Bey, Tahirü'l-Mevlevî Bey, Edhem Nejad Bey, Selim Efendi-zâde Mustafa Tâkî Efendi, Aksekili Ahmet Hamdi Efendi, Hoca-zâde Ahmed Bey, A.N. Bey, Âlim Cânü'l-İdrisi Bey, Halil Halid Bey, Ahmed Bey Akif, Ali Rıza Seyfi Bey, Debistân-ı İrânîyân Müdürü Tevfik Bey, H. Eşref Edib.

Bu defa başlığında kendini; "*Dinî, Edebî, Siyasî Haftalık Mecmua-i İslâmiyedir*" şeklinde tavsif eden dergi, bir bakıma kendini yenileyerek yayınına devam etmiştir. Tevbe süresi yirminci ayetini serlevha yaptığı ve yeni dönemdeki hedef ve yöntemlerini açıkladığı mükaddimesinde şu ifadeler dikkatimizi çekmektedir: "*Bir taraftan maârif-i İslâmiyenin terakkisine, uhuvvet-i İslâmiyenin teyidine hâdim bir heyet, bir cemiyet teşkili için lâzım gelen program hazırlanıp ber-mücib-i kanun Dahiliye Nezareti'ne der-dest-i takdim olduğu gibi, diğer taraftan da risâlemizin hem heyet-i tahririyesinin, hem münderecâtının tanzimine teşebbüs olundu... Fî-sebîillâh Müslümanlığa hizmet uğrunda garazsız ivazsız çalşan fedakâr muharrirlerimizden başka ulûm-ı şer'iyye ve âlem-i İslâm hakkında vukûf-ı küllîleri olan diğer bazı büyük İslâm muharrirlerine de müracaat olundu. Müslümanlığın intibah ve teâfisi uğrunda hiç bir muâvenetten geri kalmayacaklarına dair kendilerinden vaad alındı... (Mecmuanızın Sırât-ı Müstakim adıyla üçbuçuk seneden beri) Sadâ-yı ikâzı bütün Rusya, Çin, Hindistan, hatta Japonyalara kadar in'ikâs etti... Şu hakikati bütün Müslümanların bilmesi lâzımdır ki, risâlemiz hiç bir fırkanın hiç bir cemiyetin eşkârına hizmetkâr değildir... Üçyüz bu kadar milyon Müslümanı birbirinden haberdâr etmeye, hepsine birden meâlî-i mübeccele-i dini dilinin döndüğü kadar anlatmaya (çalışacaktır)... Cihân-ı Tevhîd'in her tarafında muhabirler peydâ etmek, suân-ı İslâmî günü gününe takip eylemek..." prensibidir.*

Sebilü'r-Reşâd dergisi bu sırada, bir bakıma **Sırât-ı Müstakim**'in geliştirilmiş olarak iki ana bölüme ayrılmıştır. Birinci kısımda: Tefsir, Hadis, Felsefe, İçtimâiyât, Fıkıh ve Fetvâlar, Edebiyat, Tarih, Terbiye ve Talim, Hutbe ve Mevâiz ile Makaleler yer almaktadır. İkinci kısımda ise: Siyasî ve dünyadaki bütün Müslümanların durumlarıyla ilgili makalelere, mektuplara yer verilecektir.

Sebilü'r-Reşâd Arap harfleriyle Osmanlıca olarak 5 mart 1925'te yayınına ara verdikten 23 sene sonra Mayıs 1948'de tekrar aynı adla ve tabiatıyla yeni Türk harfleriyle yeniden yayınına başlamış, Mart 1965'te son sayısının çıkışına kadar 359 sayı ve 15 cilt olarak yayınlanmıştır. Bu son döneminde de İslâmî konulara ağırlıklı olarak yer vermiştir.

Sırât-ı Müstakim ve **Sebilü'r-Reşâd** adıyla yayınına uzun dönem halinde sürdüren derginin muhtevâ tahlili, bu tanıtma yazısının sınırlarını aşacağından böyle bir şeye girişmek durumunda değiliz. Bununla birlikte derginin özellikle Osmanlıca olarak Mart 1925'e kadar çıkan sayılarına baktığımızda, yayın hayatı devresi için son derece de önemli bir belge durumunda olduğunu vurgulamamız yerinde olacaktır. Bu devredeki siyasî gelişmelerin akislerini, bir devletin yıkılıp yeni bir devletin kurulması aşamalarını Sebilü'r-Reşâd'dan dikkatle gözlemek mümkündür. Sebilü'r-Reşâd bir başka yönde de önemli bir kaynak niteliğindedir ki, bu da o sıradaki İslâm âleminin çeşitli yönleriyle, bilhassa da Müslüman Türk topluluklarıyla ilgili haber ve makaleleridir. Bu konudaki bolluk, derginin **Fihristi**' üzerinde kısa bir incelemede bulunacakları şaşırtacak niteliktedir.

Her ne kadar bu derginin ilk sayısının çıkışı ile aramızda seksen senelik bir zaman farkı varsa da, çeşitli makaleler itibarıyla Sebilü'r Reşâd halâ önem taşımaya devam etmektedir. Çünkü bugünün cemiyetindeki problemlerin önemli bir bölümünün o sırada da tartışıldığını ve çözümler üretilmeye çalışıldığını görmekteyiz. Bu konularda fikirler üretmek durumunda olanların, geçmiş çalışmalardan haberdâr olmaları, hiç değilse kaynak israfının önlenmesi açısından, önem taşımaktadır. Bu vesileyle bir kanaatimizi de ilave etmek yerinde olacaktır. Ab-

dullah Ceyhan'ın uzunca bir mesâi sarfederek fihristini çıkardığı Sırât-ı Müstakîm ve Sebilü'r-Reşâd'ın tamamı değilse bile; bir tarama yapılmak suretiyle yeniden yayınlanması son derece yararlı bir hizmet olacaktır. Bununla birlikte böyle bir çalışmanın ancak değişik disiplinlere hakim bir ekip tarafından gerçekleştirilebileceği de, münakaşa götürmez bir hakikattir.

Sırât-ı Müstakîm ve Sebilü'r-Reşâd mecmualarıyla ilgili gerçekten önemli bir başlangıç çalışması olarak nitelenebilecek olan Abdullah Ceyhan'ın **Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşâd Mecmuaları Fihristi**, derginin bir bakıma iki isimle üç devre halinde yayınlanmış olması dolayısıyla üç ayrı fihristten oluşmaktadır.

Birinci Bölüm 182 sayılık **Sırât-ı Müstakîm** dergisini içeriyor (s. 1-149). Bu bölüm de kendi içerisinde ikiye ayrılmış durumdadır. Önce makale başlıklarına göre alfabetik fihrist (s.1-93), bunu müteâkip de (s. 95-149) yazar adlarına göre alfabetik fihrist yer almaktadır. Böylece araştırmacılar, ya muhtemel makale başlığına veya müellif adına göre istedikleri makaleleri arayabilmektedirler.

İkinci Bölüm 1-183. sayıdan itibaren **Sebilü'r-Reşâd** ismiyle yayınlanan derginin fihristini (s. 151-440), bir önceki düzen içerisinde (s. 151-344 makale başlıklarına göre, s. 345-440 yazar adlarına göre alfabetik) içermektedir.

Üçüncü Bölüm; Yeni Sebilürreşâd ismi altında yeni Türk harfleriyle yayınlanmış olan **Sebilü'r-Reşâd** koleksiyonunun fihristine ayrılmıştır (s. 441-610). Bu bölüm de daha öncekilerin düzenine (s. 441-534 makale başlıklarına göre, s. 535-610 yazar adlarına göre alfabetik) sahiptir.

Bibliyografik çalışmaların araştırmacıları uzun ve yorucu mesâilerden kurtardığı, çalışmalarına hız kazandırdığı, yapılacak çalışmaların daha az eksikle gerçekleştirilmesine çok olumlu katkılar sağladığı düşünülürse, Abdullah Ceyhan'ın bu çalışmasını da bu yöndeki faaliyetler açısından takdir etmek durumunda olduğumuzu ifadeyle satırlarımızı tamamlamak isteriz.

NESTİM YAZICI

Ord. Prof. Dr. AYDIN SAYILI'NIN ARDINDAN

Prof. Dr. ESİN KÂHYA

Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı İstanbul'da 1913 tarihinde doğmuştur. Babası Abdurrahman Sayılı'nın görevi dolayısıyla henüz altı aylıkken gitmiş olduğu İran'dan dokuz yaşındayken dönmüştür. Orada bulunduğu sürece özel eğitim görmüştür. Daha sonra ailesiyle birlikte yurduna dönen Aydın Sayılı'nın hayatında bu dönemin önemli izleri olduğu bir gerçektir. Daha sonra, üniversite yıllarında aldığı derslerle Farsça ve İran Edebiyatı ile ilgili bilgilerini geliştirmiştir. O İran kültürünü çok iyi tanyordu ve meşhur İranlı şairlerinin birçok şiirini ezbere bilirdi. Muhtemelen bu, biraz da onun güzele, sanata olduğu kadar bilime, ve doğru ve gerçeğe tutku denebilecek eğiliminden kaynaklanmış olmalıdır. Bu eğitim onun bu birisini bütünleyen iki konuya yoğun ilgi duymasını sağlamıştır. Biz onun resim yaptığını, özellikle karakalem resimle uğraştığını biliyoruz.

Aydın Sayılı öğrenimine, ikinci sınıftan başlayarak, İstanbul'da Sokullu Mehmed Paşa İlkokulu'nda tamamladı. Orta öğretimini ise Ankara'da tamamlamıştır. O günkü adıyla Taş Mektep diye bilinen ve zamanında birçok bilim adamı, sanatkar ve devlet adamının yetiştiği adeta bir ocak niteliğini taşıyan, bugünkü adıyla Atatürk Lisesi'nden (Ankara Erkek Lisesi) 1933 yılında mezun oldu. Onun bitirme sınavında bizzat Ulu Önder Atatürk de bulunmuştur. Bu sınav sırasında Atatürk tarafından sorulan soru Sakarya Nehrinin suları ile ilgili idi. Genç Aydın Sayılı, o zamanlar su mühendisi olmak istiyordu ve bu soruyu Atamızın beklediği şekilde cevaplandırmıştı. Bunun üzerine Atatürk, 'bu çocukla ilgilenilmesini' istemiştir. Atatürk'ün emirleriyle, Aydın Sayılı'yla ilgilenme işini devrin Milli Eğitim Bakanlarından Dr. Reşid Galip üstlenmiştir. Aydın Sayılı, Atatürk'ün, isteği üzerine, su mühendisliği yerine, daha geniş bir alan olan tarihle ilgilenmiştir. Bunun üzerine mühendislik eğitimi yerine, bilim tarihi eğitimi görmek üzere Amerika'ya gönderilmiştir. Harvard Üniversitesi'nde üniversite eğitim ve doktorasını tamamlayan Sayılı, 1942 yılında Yurduna dönmek üzere Amerika'dan ayrılmıştır. Onun çalışmaları özellikle fizik tarihi, genel olarak, bilim tarihi üzerinde yoğunlaşmıştır, denilebilir. Ancak o, daha çok İslâm Dünyasıyla ilgilenmiştir. Harvard Üniversitesi'nde bu alanda önemli otoritelerden biri olan George Sarton'un yanında çalışma imkânı bulmuş ve Dünya'daki ilk bilim tarihi doktoru unvanını alan kişi olmuştur.

Dr. Sayılı dönüş yolu üzerinde birçok zorluklarla karşılaşmıştır. O sıralar, hatırlanmalıdır ki, İkinci Dünya Savaşı henüz devam etmektedir. Yolda zaman zaman bazı yerlerde durmak zorunda kalmıştır. Bu duraklar arasında Hayfa ve Beyrut da sayılabilir.

Ülkesine döndükten sonra, Dr. Sayılı, her genç gibi, askerlik görevini yapmış; bu görevi Genel Kurmay Başkanlığı'nda mütercim olarak tamamlamıştır.

1943 yılında askerliğini bitirdikten sonra, Dr. Aydın Sayılı o sıralarda tıp tarihi ile ilgilenen bazı bilim adamlarıyla görüşmüştür. O, zaten Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver'i tanımaktadır. Amerika'dayken, zaman zaman bazı konularda ondan fikir sormuş, onun bazı yayınlarını istemiştir. Döndükten sonra, onun gibi tıp tarihi ve siyasî tarihle ilgilenen ve Mevlana şoyundan gelen Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk'la görüşür. O Ankara Üniversitesi'ndedir; tıp tarihi ile yakından ilgilenmektedir; çok iyi Farsça bilmektedir. Onunla konuşmasından sonra Ankara Üniversitesi'ne girmeye karar verir. Orada ilkin İlahiyat Fakültesi'nde ders verir. Daha sonra, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümüne, yardımcı öğretim elemanı olarak girer. Onun söz konusu bölüme girmesiyle Bölüm programına bilim tarihi dersleri ilave edilmiştir. Dr. Sayılı 1946 yılında doçent ve 1952 yılında profesör olmuştur. 1958 yılında Ord. Profesörlük unvanını kazanmıştır.

Ord. Prof. Aydın Sayılı'nın önemli hizmetlerinden birisi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde 'İlim Tarihi Kürsüsü'nün' kurulmasını sağlamak olmuştur. Bu kürsü Dünyada o zaman için sayılı bilim tarihi müesseselerinden biri olarak yerini almıştır. Bu kürsüye sırasıyla asistan olarak, Sevim Tekeli (halen kürsüde emerütus profesör olarak ders vermektedir), Esin Kâhya (halen bilim dalı başkanı olarak görev yapmaktadır), Şahap Demirel (halen O.D.T.Ü.'de Felsefe Bölümünde öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır), Melek Dosay (halen ana bilim dalı Yard. Doç. olarak görev yapmaktadır), Remzi Demir (doktorasını vermiştir; halen ana bilim dalında ders vermektedir), Hüseyin Gazi Toptemir ve Yavuz Unat girmişlerdir.

Burada adı geçen ve halen Bilim Tarihi Ana Bilim Dalında görev yapan elemanlardan sadece Yavuz Unat onun doğrudan öğrencisi olmamıştır; diğer elemanlardan sırasıyla, Prof. Dr. Sevim Tekeli, Prof. Dr. Esin Kâhya, Yard. Doç. Melek Dosay, Dr. Remzi Demir ve Hüseyin Gazi Topdemir onun öğrencisi olmuşlardır. Onlardan ilk ikisi ise doğrudan doğruya Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı ile doktora çalışmalarını yürütüp, tamamlamışlardır.

1982 yılında yürürlüğe giren yeni üniversite yasası ile Kürsü adı lağvedilmiş ve 'ana bilim dalı' adı onun yerini almıştır. Bilim Tarihi

Kürsüsü kurulduğunda, altı kürsüden meydana gelen Felsefe Bölümü'nün bir birimi idi. Bunlar Felsefe Tarihi, Bilim Tarihi, Psikoloji, Sistematik Felsefe ve Mantık, Sosyoloji, Pedagoji idi. Bunlardan Sosyoloji, Pedagoji ve Psikoloji ayrı bölümler olarak ayrıldılar. Pedagoji, Eğitim Bilimler Fakültesi'ne nakledildi. Böylece Bilim Tarihi yeni şekliyle üç ana bilim dalından meydana gelen Felsefe Bölümünün bir ana bilim dalı olarak bugüne kadar varlığını devam ettirdi.

Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı emekli olduğu 1983 yılına kadar bu bilim dalının başkanlığını yürüttü. Emekli olduğu yıl içinde kurulan Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun 4 biriminden Atatürk Kültür Merkezi'ne Başkan olarak atandı. Bu arada bir süre daha, ana bilim dalında ders vermeyi sürdürdü. Burası yepyeni, kuruluş halinde bir kurumdu. Atatürk Kültür Merkezi adına Prof. Dr. Aydın Sayılı 'Erdem' adlı bir dergi çıkarmaya başladı. Bu dergiye Türk kültürü ile ilgilenen yerli ve yabancı birçok araştırmacının katkı yaptığını görürüz. Derginin hatasız, düzgün çıkması konusunda hiçbir çabadan kaçınmayan bu bilim adamı, son basılasını görmeden rahat edemezdi. Bu dergiyi ne kadar önemseydiği hakkında şahsen tanık olduğum bir olayı burada anlatmak istiyorum. Sayın hocamız hastaydı; böbreklerinden birinde oluşan habis ur alınmış; hastanede yatmaktaydı. O zaman Türk Tarih Kurumu Başkanı olan Prof. Dr. Yaşar Yücel hastaneye telefon ederek, hatırını sordu; birşeye ihtiyacı olup olmadığını, varsa hemen temin edebileceğini söyledi. Hocamızın cevabı gayet kısa ve netti: 'lütfen, emredin; biran evvel matbaada basılması gecikmiş olan Erdem basılsın'. Buradan da anlaşıldığı gibi, Erdem onun için çok önemliydi.

Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı, çeşitli bilimsel kurumlara üye idi. O, 1947 yılında Uluslararası niteliği olan, Atatürk tarafından kurulmuş Türk Tarih Kurumu'na üye olarak seçildi ve bu kurumdaki üyeliği 1983 yılında bu kurumun statüsü değişene kadar da devam etti. O, bu kurumda Ortaçağ Türk Tarihi kol başkanı olarak yıllarca hizmet etti ve konuyla ilgili birçok projenin yürütülmesinde; araştırmacının yapılmasında ve yayınlanmasında önderlik etti. Bunlar arasında, *Beyrunî Armağanı* ve *İbn Sînâ* kitaplarıyla Türk Dilinin gelişmesiyle ilgili *Bilim Dili Olarak Türkçe* adlı yayınlar sayılabilir. 1983 yılında Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu iki kurum, yani Atatürk Kültür Merkezi ve Atatürk Araştırma Merkezi adlı iki kurumun ilavesiyle dört bileşik kurum Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu adı altında birleştirildi. Bu kurumlardan Atatürk Kültür Merkezi'ne başkan olarak tayin oldu.

1957'de Uluslararası Bilim Tarihi Akademisi'ne üye seçilmişti. 1967 yılında aynı akademinin üç yıl için başkan yardımcılığını yürüttü.

Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı, aynı zamanda Türk Kütüphaneciler Derneği'nin onur üyesi idi. O, aynı zamanda bir süre Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki Kütüphane Komisyonu'nda da görev yapmıştır.

Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı kendini bütünüyle mesleğine adanmıştı ve bunun karşılığı olarak da hayatı birçok başarı ile taçlanmıştı. Bunlar arasında 1973 yılında Polonyalı meşhur astronom Kopernik'le ilgili çalışmaları dolayısıyla Polonya Hükümeti tarafından Kopernik madalyasıyla ödüllendirilmiştir.

Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı 1977 yılında TÜBİTAK hizmet ödülünü almıştır. 1981 yılında aynı paralelde, İstanbul Üniversitesi tarafından 'üstün hizmet ödülü' ile ödüllendirilmiştir.

1980 yılında UNESCO'nun Uluslararası yazar-editör komitesine seçilen hocamız, Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı 6 ciltlik Orta Asya Uygarlıkları tarihinin hazırlanması çalışmalarında aktif rol almıştır. Bu çalışmalarını ödüllendirmek üzere, 1990 yılında UNESCO'nun 'hizmet ödülü'ne layık görülmüştür.

Bunlara ilave olarak, 1983 yılında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nden emekli olurken kendisine 'hizmet ödülü'; 1986 yılında aynı Fakültenin 50. kuruluş yılı dolayısıyla 'ellinci yıl ödülü'; 1985 yılında Mevlana Anma Törenlerinde Konya Kültür Merkezi tarafından bir ödül verilmiştir. 1991 yılında Atatürk Lisesi Eğitim Vakfı tarafından bu vakfa yaptığı katkılardan dolayı bir ödül verilmiştir.

1992 yılında Türkiye Yazarlar Birliği tarafından 'üstün hizmet ödülü' verilmiştir.

Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı'nın iyi bir bilim adamı olduğu aşığıda kısaca tanıtılacak olan eserleri ve yukarıda söz konusu edilen aldığı ödüllerden açık ve seçik olarak anlaşılmaktadır, ancak o iyi bir bilim adamı olmasının yanı sıra, örnek bir öğreticidir. Bu özelliği dolayısıyla yıllar sonra bile öğrencileri onu unutmamışlardır sevgi ve saygı ile yad ederler. O öğrencileriyle daima son derece mesafeli idi. Ancak buna rağmen bilgisi, insana duyduğu saygı, karşısındaki kişi kim olursa olsun davranışları, kendisine meslektaş ve öğrencilerinin saygı ile sevgi duymasını sağlamıştır. Kendisine mesleki olarak herhangi bir konuda yöneltilen soruları daima ciddi bir şekilde cevaplandırmış; kaynak göstermiştir. Öğrencilerine, onlara gerektiğinde, yardımcı olabileceğini, ancak, çalışmaları gerektiğini de davranışlarıyla hissettirmiştir. Bir öğretici olarak, herhalde öğrencilerine vermek istediği ve vermeye çalıştığı ilkeyi, kendisine örnek aldığı Atatürk'ün şu sözüyle özetlemek mümkündür, 'Türk, öğün, çalış, güven'.

O, eğitim ve öğretim faaliyetleri dahilinde, yukarıda söz konusu edilen Bilim Tarihi Kürsüsü ya da bugünkü adıyla Bilim Tarihi Ana Bilim Dalı'na Mısır ve Mezopotamya'da Matematik, Astronomi ve Tıp ve Klasik Yunan'da Bilim, Ortaçağ İslâm Dünyası'nda Bilim, Fizik Tarihi, Matematik Tarihi, Tabii Bilimler Tarihi (15-18 yy.), Tabii Bilimler Tarihi (19 yy.), Bilim Tarihi Semineri, Onsekiz ve Ondokuzuncu yüzyıllarda Fizik ve Kimya, Kaynak Metinler, Osmanlıca Metinler, gibi muhtelif dersler vermiştir. Bunlara ilave olarak, zaman zaman bölüme gelen misafir yabancı öğretim üyelerinin derslerinin Türkçeye çevrilmesinde yardımcı olmuştur; bunlar arasında Psikoloji Kürsüsü'ne gelen (o zaman Psikoloji Felsefe Bölümü'nün bir kürsüsü idi) Prof. Pratt ve Prof. A. Vexliard gibi öğretim elemanlarının derslerinin belli bir süre çevirisini üstlenmiştir.

Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin Fars ve Arap Dilleri ve Kütüphanecilik Bölümleri'nde başkan olarak da belli bir süre görev yapmıştır.

Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı'nın çeşitli yayınlarına dayanarak kısaca onun görüşlerini biraz daha tanımaya çalışalım. Onun araştırmalarının özellikle Türk kültür tarihi üzerinde yoğunlaştığını söylemek mümkündür. Onun burada bütün yayınları tek tek ele alınıp incelenmeyecektir. Ancak, belli başlıları, ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Ord. Prof. Dr. Sayılı'nın yazılarının başlangıcı Harvard'daki öğrencilik günlerine kadar gider. Genel olarak, bu yazıların konusu ve de kendi ifadesine göre, aynı zamanda onun doktora tez konusu, Ortaçağ İslâm Dünyası'nda bilimsel faaliyetler ve aynı dönemde mevcut kurumlardı. Bu kurumlar arasında bilhassa hastaneler, medreseler ve gözlemevleri üzerinde dikkatini yoğunlaştırmıştı, denilebilir. Onun bu konularla ilgili olarak Isis adlı dergide çıkmış 'Turkish Medicine' (Isis, c. 26, 1937, s. 403-14), Journal of the American Oriental Society'de "Turks in the Middle East Before the Seljuqs (c. 63, 1937 s. 194-207) yazıları vardır. Bu tip yazılarının Yurduna döndükten sonra da devam ettiği görülür. Bunlardan Belleten'de R. N. Frye ile birlikte yayınlanan Preliminary Report on the Excavations Made under the Auspices of the Turkish Historical Society in Cacabey Medrese of Kırşehir (c., 6, 1947, s. 673-679) ve Kütahya'nın Mecidiye Bey Medresesi (c. 2, 1948, s. 655-677) zikredilebilir. Adından anlaşılacağı gibi, ilk makalede Türk tıbbının özellikleri alınıp kısaca betimlenmiştir. İkinci ve üçüncü makaleler aynı şekilde, yine adlarından da anlaşılacağı gibi, kurumlarla ilgili olup, birincisi Kırşehir'de bulunan muhtemelen astronomi öğreniminin de yapıldığı bir gözlemevidir. Binada gözlem kuyusu bulunmaktadır. Üçüncü makale ise, Selçuklu zamanında açılan bir medrese ile ilgilidir.

Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı'nın kurumlarla ilgili olarak kaleme aldığı Observatory in Islam adlı eserini ayrıca burada zikretmek gerekir. 1960 yılında T.T.K. tarafından basılmış olan bu eser, İslâm Dünyası'ndaki astronomi çalışmalarından söz eder; belli başlı gözlemleri, bu kurumlarda hizmet vermiş bellibaşlı astronomlar, kullanılan aletler ele alınıp, ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Böylece sadece kimlerin hangi kurumlarda bu bilim dalının gelişmesinde hizmet ettiğini öğrenmekle kalmıyoruz, aynı zamanda astronomi teknolojisini de öğreniyoruz. Ayrıca, eserde İslâm Dünyası'nda astronomi çalışmalarının özellikle hangi konu üzerinde yoğunlaştığını da öğrenmek mümkün olmaktadır.

Bunlara ilave olarak, bu eserde, bize özellikle verilmek istenen bazı açıklamaları şöyle toplayabiliriz: Sayılı, bu eserinde Kahire'de el-Hakim tarafından kurulduğu kabul edilen el-Mukassem adlı gözlemeden söz eder. Bilindiği gibi, el-Hakim astronomi ve astrolojiye özel ilgi duymuş olan bir idarecidir; hatta kendi kaderini değiştirmek için her şeyi terkederek el-Mukaddem Dağına çıkmaya karar vermiş, ancak yine de ölümden kaçamamış; dağa çıkarken vefat etmiştir. İşte bu idarecinin kurduğu kabul edilen gözlemevinin aslında mevcut olmadığını Sayılı yaptığı kaynak araştırmalarıyla göstermiştir. Bu bilgiyi ilk defa 1951 yılında tertiplenmiş olan Uluslararası Oryantalistler Kongresi'nde bir tebliği ile sunmuştur.

Gözlemleri ve onların yerleriyle ilgili araştırma yaparken, Ord. Prof. Dr. Sayılı, Şam'da Memun zamanında kurulmuş olan Kasiyun Gözlemevi'nin de Şam'daki yerini belirlemeyi başarmıştır. Aynı şekilde Melikşah Gözlemevi'nin İsfahan'daki yerini de belirlemiştir. Onun Şam'daki gözlemevinin yeri ile ilgili belirlemesi biriki kısa belgeye dayanmaktaysa da, bunlar fevkalade açık ve seçiktir; kesin bir ifade taşırlar. Memun'un kurduğu bir gözlemevi ile ilgili olarak, Habab el-Hasib'in Beyruni'nin ve İbn Yunus'un verdiği açıklamalardan yararlanmıştı. Bu yazılardan Bağdat ve Şam'daki gözlemlerinin (Kasiyun ve Şemmasiye) ilginç münasebetini de belirlemiştir. Bilindiği gibi, bu iki gözlemevinin ikisi de Memun tarafından kurulmuş olup, aynı zamanda hizmet veren iki kurumdur. Bunlardan Bağdat'taki daha erken tarihli olup, oradaki bazı önemli aletler Şam'a götürülerek orada kullanılmıştır. Bu iki gözlemevi daha çok geodezi çalışmalarıyla ilgilenmiştir. Bilindiği gibi, İslâm Dünyası'nda geodezi çalışmaları son derece önemliydi. Bu çalışmalar, aynı zamanda namaz vakitlerinin ve kible yönünün belirlenmesinde yardımcı oluyordu. Memun, özellikle geodezi çalışmalarıyla ilgileniyordu. Onun bir astronomlar heyeti göndererek, Sincar ve Tedmür arasında ölçümler yaptırıldığını ve yerin çapı ve çevresinin hesap edilmesini istediğini biliyoruz.

Observatory in Islam adlı eserin katkılarından bir de, Ortaçağda İslam Dünyası'ndaki gözlemevlerinin nasıl bir gelişim gösterdiği ve astronomi çalışmalarıyla gözlemevleri arasındaki münasebet gayet güzel bir şekilde gösterilmiştir. Bu nokta çok önemlidir, çünkü, İslâm Dünyası'nda astronomi çalışmalarının sadece geodezi çalışmaları ve namaz vakitlerinin belirlenmesinden ibaret olmayıp, sistematik bazı çalışmaların da mevcut olduğunu göstermektedir. Bu eser 1981 yılında Amerika'da Arno Press tarafından yayınlanmıştır. Bu da eserin 1960 yılında yayınlanmasına karşın, içindeki açıklamaların hala önemini koruduğunu, kitabın hala bilim dünyası için çok önemli olduğunu belgelemektedir.

Aydın Sayılı'nın gözlemevleriyle ilgili çalışmalarının onun bu konuyla ilgili diğer çalışmalarıyla bütünleştiğini söylemek mümkündür. Bunlar arasında Meraga, Gazan Han, Semerkant, İstanbul Gözlemevlerini saymak mümkündür. Bu gözlemevlerinden Gazan Han Gözlemevi bir vakıf yapısıdır; burada astronomi ile diğer disiplinlerin münasebeti de açık ve seçik bir şekilde gösterilmiştir.

Yine bu gözlemevlerinden III. Murad tarafından İstanbul'da kurulan İstanbul Gözlemevi ile ilgili Aleaddin Mansur'un konuyla ilgili bazı iddialarını, orada 16 gözlemcinin yaşadığını, bunlardan sadece Takiyüddin konusunda açık ve seçik bilgimiz olduğunu belirtmiştir. Takiyüddin bu gözlemevinin başmüneccimi ve devrin en önemli matematikçilerindedir. Onun çalışmalarını Batı'daki meşhur Tycho Brache'ninkile karşılaştıran ve özellikle de trigonometri açısından değerlendirmesini yapan Prof. Dr. Sevim Tekeli Takiyüddin'in trigonometri çalışmaları bakımından daha üstün olduğunu göstermiştir.

Bu gözlemevi adından da anlaşılacağı gibi, İstanbul'da III. Murad zamanında kurulmuş, ancak ömrü padişahın ömrü ile sınırlı kalmıştır. Bugün onun İstanbul'da nerede yapılmış olduğu konusunda bilgimiz yoktur; yaklaşık olarak bir iki yerde olabileceği ihtimali üzerinde durulmaktadır.

Bütün bunlara ilave olarak, İslâm Dünyası'ndaki bilimsel faaliyet konusunda araştırma yapan bilim adamlarının yazılarında bu esere işaret etmişler, onun açıklamalarını kendilerine destek olarak kabul edip, kullanmışlardır. Bu eser yayınlandıktan sonra, muhtelif bilim adamı onun hakkında tanıtma yazısı kaleme almıştır. Bu da bu kitabın Dünya'da ne kadar geniş bir yankı yaptığını bize gösteren bir başka delildir.

Eserdeki dipnotlar incelendiğinde, konu gereği olarak, yazarın daha çok kaynak eserlerden yararlandığı görülmektedir. Yazar daha çok olaylarla kaynaklar arasında uyum ya da zıtlıklar olup olmadığı

ve bunların birbirini destekleyip desteklemediklerine bakarak belli, problemlili konulara açıklık getirmeye gayret etmiştir.

Genel olarak, eser değerlendirildiğinde konusuyla ilgili vazgeçilmez bir kaynak niteliği taşıdığı söylemek mümkündür.

Birçok eserde bu kitaba işaret edildiği, ondan söz edildiği görülmektedir. Bunlar arasında aşağıdakiler örnek olarak verilebilir: Shigeru Nakayama, 'The Possibility of Scientific Revolution in the East—Specially in the Case of Astronomy' (Japanca), Scientific Revolution (Japanca dergi), 1961, s. 168, 186; C. Doris Helmann, British Journal for the History of Science, c. I, kısım 4, 1963, s. 304–695; J. Needham, Science and Civilisation in China, c. 4, kısım 2, 1965, s. 695; E.S. Kennedy, The Cambridge History of Iran, c. 5, 1958, s. 661; Abu'l-Kasım Kurbani, Naşaviname, Tahran, 1970, s. 4, 251; Kurbani, Naşaviname, Tahran, 1971, s. 8, 194; Kurbani, Riyazidinan-ı İrânî ez Harezmi ta İbn Sînâ, Tahran, 1971, s. 60, 93, 333; David A. King, Journal of the History of the Astronomy, c. 4, 1973, s. 107, 110; The Legacy of Islam, Oxford, 1974, s. 488; Y. Dold-Samplonius ve S. H. Nasr, The Dictionary of Scientific Bibliography, c. 2, 1975, s. 24 ve c. 13, 1976, s. 514; Willy Harter ve David A. King, Journal for the History of Astronomy, c. 9, 1978, s. 202–203, 211, 213, 217.

George Saliba, "The First non-Ptolemaic Astronomy at the Maragah School adlı makalesinde (Isis, c. 70, 1979, s. 571–576) bu esere işaret ederek, ondan, el-Urdî'nin Kitab el-Hây' adlı eserinden alınma üç pasajı aktarır. Bu alıntıyı Bodlain Kütüphanesi'ndeki yazarı bilinmeyen bir yazma eserin doğru olarak belirlenmesinde kullanır. Bu eser, (Urdî'nin eseri) daha önce yanlışlıkla başka yazarlara ve bilhassa da, İbn Sînâ'ya atfedilmişti. Observatory in Islam adlı esere dayanarak, George Saliba, bu eserin, yani Kitab el-Hay'a'nın Meraga Gözlemevi'nin kurulmasından önce yazılmış olması gerektiği sonucuna varmıştır. Burada ayrıca, şu da ilave edilebilir: Meraga Gözlemevi'nin 'İlhanlı Cetvelleri'nin İbn Alam ve İbn Yunus'un Cetveleri üzerine temellendirildiği Sayılı'nın söz konusu eserinde bilim ve astronomi tarihçilerinin dikkat nazarına sunulmuştur ve bu tezin doğruluğu gösterilmiştir. Burada bu tip açıklamaların ancak eldeki malzemededen edinilen bilgi ile mevcut bilginin tezatlarından elde edilmiş olduğu da bir gerçektir. Eğer böyle hareket edilmezse, İbn Alam'da da görüldüğü gibi, uzun zaman gerçek anlaşılmadan kalır.

Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı'nın çalışmaları arasında 'İslâm Dünyası'nda hastaneler' konusu önemli bir yer işgal eder. İslâm Dünyası'ndaki ilk hastanelerle yakından ilgilenen hocamız, çalışmalarıyla belirlemiş olduğu ilk yedi hastaneyi bize tanıtmıştır. Bu konu, yukarıda da işaret edilmiş olduğu gibi, onun doktora çalışmalarının bir

parçasını meydana getiriyordu. Daha sonra bu konuyla tekrar ilgilenen A. Sayılı, bu hastanelerden beşinci ve altıncı hastanenin Kahire'de, Türk idareciler tarafından kurulmuş olduğunu saptamıştır. Bunlar, diğer hastanelerden bazı önemli temel farklar gösteriyordu. Bunlardan biri, beşinci hastane olup, I. Mütevekkil'in (847-861) vezirlerinden Feth b. Hakan adlı bir Türk kumandan tarafından yaptırılmıştı. Diğer, altıncı hastane ise, Kahire'de kurulmuş olan Tolunoğulları adlı Türk Devletinin idarecisi Ahmed b. Tolun tarafından kurulmuştu. Bu hastahane bazı bakımdan daha sonraki hastanelere örnek teşkil etmiştir. Bu hastanede farklı hastalıkların tedavisine ayrılmış farklı kısımlar bulunmaktaydı; hastanede tedavi parasızdı. Bu hastanenin özelliklerinden biri de temizlik kurallarına büyük önem verilmesi idi. Hastaneye yatarken hastaya, bu hastaneye mahsus elbiseler giydiriliyordu. Ayrıca bu hastane külliye özelliği taşıyordu. Daha sonra Bağdat'ta kurulan yedinci hastane diye bilinen Aduddöle'nin kurduğu hastaneye bu hastane model teşkil etmiştir.

A. Sayılı, UNESCO'nun 1979 yılında Pakistan'ın Ravalpindi şehrinde tertiplenen Bilim ve Felsefe Tarihi Kongresinde bu konuda bir bildiri sunmuş (International Congress of the History of Science and Philosophy (8-13 Aralık 1979)); kongrede konuyla ilgili görüşleri dolayısıyla, büyük tepki ve takdirleri üzerine çekmiştir. Belgelere rağmen bazı Arap bilim adamları bu hastanelerin Türkler tarafından kurulduğunun söylenmesine karşı çıkmışlardır.

Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı'nın önemli çalışmalarından biri de, 'Hayatta En Hakiki Mürşid İlimdir' adlı eseridir. Eser, Milli Eğitim Bakanlığı adına açılan bir yarışma için hazırlanmış olup, başarılı bulunarak Milli Eğitim Bakanlığı adına 1948 yılında basılmıştır.

Eser Atatürk'ün 'Hayatta En Hakiki Mürşid İlimdir' sözünün anlamından hareket ederek, bilim nedir; bilimsel yöntem nedir; bilim ve toplumun birbirleriyle münasebeti, bilim ve teknolojinin belirlenmesi ve karşılıklı münasebeti hakkında bilgi vermektedir. Yazara göre, teknoloji tek başına ancak günlük ihtiyaçlara cevap verebilir ve bilimsel çalışmalar olmaksızın, teknoloji tek başına kısa zamanda kendini tüketir; kendini tekrar etmeye başlar; yenilik kaydedemez. Halbuki bilim destekli olduğu takdirde ilerleme şansı vardır; bilimin ilerlemesine paralel olarak, sürekli olarak kendini yeniler. Bu gelişme ister istemez bilimi etkiler; bilim yani, daha iyi teknik imkânlar sayesinde daha hızlı ilerler. O halde bilim tekniğin gelişmesinde vazgeçilmez bir temel unsurdur.

Bilim, A. Sayılı'ya göre, toplumun ilerlemesi ve gelişmesi için de son derecede gerekli bir temel unsurdur; hatta toplumu şekillendiren temel öğedir. Bilim sadece toplumun maddî gelişiminde etken olma-

yıp, manevî olarak da inhitatını engelleyen; onun yüce değerlere sahip olmasını sağlayan önemli bir temel etkidir. Bilim toplumdaki ahlakî değerlerden sorumludur. İnsan doğuştan uygar olarak doğmaz; yaşadığı toplum içinde şekillenir. Uygarlık tek tek başarılarla sahne olabilir, halbuki kültür bir bütündür. Adalet hissi, insanlık duygusu kültürün birer tezahürleridir. Dilin gelişmiş olması da bir kültür tezahürüdür; insanın düşünce ufkunu açar; düşünceye paralel olarak eğitim ve öğretimde de belli adımlar attığını, şehirleşmenin ona paralel bir gelişim gösterdiğini, görüyoruz. Örneğin eski devirlerdeki ulaşımına bağlı geliştirilmiş önlemlerle modern ulaşım vasıtalarının getirdiği toplum düzeni tamamen farklıdır. Radyo, telsiz, telefon ve televizyon gibi bazı teknik imkân- ki bunların temelinde ondokuzuncu yüzyıl biliminin gelişmeleri yatar- günümüz toplumunu ve yaşam şeklini şekillendirmiştir.

Bilimin gelişmesi toplumda bir taraftan işbölümünü, farklı meslek gruplarını, güzel anlayışını, dini uygulamaları, gelenek ve göreneklerimizizi etkilemiştir, yeni tip bir toplumun ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı, bu eserinde uzun uzun teknoloji ve bilim arasındaki fark ve ikisi arasındaki karşılıklı münasebetler üzerinde durur. Ona göre, teknoloji daima bilimden çıkmaz, kendi kendine gelişebilir, ancak bilim destekli olmadığında, bilimin desteğini sağladığı zamanki kadar hızlı olmadığı gibi, sistemli de değildir. Bilim desteği olmaksızın ilerleyen teknolojiye örnek olarak Moğol ordusundaki silahları verebiliriz. Deneme yanılmayla minerallerin özellikleri hakkında bilgi edinilebilir. Ancak onsekizinci yüzyıldan sonra minerallerin özellikleri daha sağlıklı olarak incelenmeye başlamıştır. Bir başka ifade ile ancak metalurji konusundaki çalışmalarla, yapılan silahların daha sağlam ve daha kullanışlı olması mümkün olmuştur. Aynı zamanda fizik konusundaki bazı bilgilerin da ortaya konmasıyla silah teknolojisi belli gelişme kaydedebilmiştir.

Burada fizikle ilgili bir noktaya dikkati çekmek gerekir. Bilindiği gibi, onyedinci yüzyılda Avrupa'da görülen savaşlar dolayısıyla değişik tabanca ve tüfek tipleri denenmiştir. Bu arada, mermi yolu ile ilgili fizik çalışmaları yapıldığını görüyoruz. Bunlardan biri de meşhur fizikçi Galileo Galilei'ye aittir.

Aynı şekilde, teknolojinin gelişmesi, diğer bilim dallarında da etkin olmuştur. Ayrıca, bilimin gelişmesinde bazı günlük ihtiyaçlar da rol oynamış olabilir. Bunlardan biri olarak takvim çalışmaları zikredilebilir.

Burada Sayılı, sihir, büyü ve benzeri uygulamaların bilimin gelişmesinde herhangi bir müsbet etkisi olabileceğini kabul etmemektedir. Bilim, tersine bu gibi uygulamalardan kurtulduğunda ancak olumlu yönde önemli adımlar atmaya başlamıştır. Bunlar bilimsel faaliyete destek olmaktan uzaktır.

Yine bu eserde, sistemli bir bilginin hangi şartlarda ortaya çıktığını tartışırken, bilimsel faaliyetin ancak rasyonel şuuruyla şekillenmesiyle mümkün olduğunu vurgulamıştır. Değişik toplumlarda bilgi mevcut olabilir, ancak bunlara bilimsel bilgi demek mümkün değildir. Bunlara bir örnek olarak ilkel Afrikalı kabileler verilebilir. Onlarda belli konularda bilgi vardır. Ancak bu onların akıl yürütmekten yoksun olması demek değildir; insanın belli gelişim adımlarını atması gereği de açık ve seçik olarak ortadadır. İlkel insanın sağlıklı bir şekilde akıl yürütmesini engelleyen bazı peşin hükümler, batıl itikatlar, ve benzerlerinden kendilerini kurtarmış; bağımsız hale gelmiş olması gerekir.

O halde, yazara göre, bilim ve teknoloji arasında belli bir münasebet vardır. Bu münasebet, nazarı bilimlerle tatbiki bilimler arasındaki münasebete benzetilebilir. Aslında bilim ve teknolojinin yolu mahiyet itibarıyla aynıdır, teknolojiye sonuçlar münferittir, halbuki bilimin sonuçları genel geçerlilik özelliği taşır. Bütün bu çalışmalar toplumun değişmesinde, gelişmesinde en önemli amildir.

Uygarlığın ilerlediği ölçüde, bilimin insanın hayatındaki rolü önem kazanır. Bir toplum ne kadar kendisine rehber edinmiş ise, o kadar ona bağımlılığı artar. Toplum ne kadar kendine yol gösterici olarak bilimi kabul etmişse, o kadar ilerleme şansı vardır, gelişmesini garanti altına almıştır. Kısaca Atatürk'ün de ifade etmiş olduğu gibi, 'hayatta en hakiki mürşid ilimdir'.

Ord. Prof. Dr. A. Sayılı'ya göre Atatürk'ün bu sözü belli özellikteki toplum için doğrudur, demek mümkün değildir. Burada din, dil, ırkın etkin olmadığı ifade edilmek istenmiştir. Çünkü bilim genel geçerliliğe sahip hükümlerden meydana gelir. Geçmişte bu böyle olmuştur, gelecekte de böyle olacaktır.

Sonuç olarak, kitapta şöyle kaydedilmektedir: 'bilimin insan hayatına etkisinin ve insan hayatındaki öneminin, zamanla, aynı yönde ve düzgün bir gelişme seyri ile arttığı, şüphesiz ki, tarihin en kapsamlı, en sürekli, ve bütün tarih, hatta tarih öncesi çağlar göz önünde bulundurulunca, en sürekli etki yapmış olan bir olayı ve bütün insan hayatı için doğrulanan bir gerçeğidir. Tarihin akışı ile bilimin bu etkisinin daha açık ve seçik olarak kendini gösterdiğine bakılırsa, şimdiye kadar geçmiş olan çağlar için istisnasız doğru olan

bu sözün gelecek için büsbütün doğru olacağını, Atatürk'ün bu vecizesinin ölümsüz olduğunu tereddütsüz söyleyebiliriz. (A. Sayılı, Hayatta En Hakiki Mürşid İlimdir, Ankara 1948, s. 194).

'İlk Öğretim' adlı dergide (c. 14, I Ağustos 1949, no: 275, s. 9622, 3624), Isis'te (c. 40, 1949, s. 286), Halil İnalçık'ın Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi (Belleten, c. 27, 1963, s. 630) adlı makalesinde bu esere işaret edilip, modernleşmenin genel olarak, dil, din, ırk farkı olmaksızın uygarlıkları dinamizme hazırladığı belirtilmiştir.

Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı'nın başlıca eğilimlerinden biri de kültürler arasındaki bağları belirlemektir; özellikle de Doğu ve Batı kültürleriyle, Türk kültürünün temellerinin belirlenmesini ve seyrini ele alıp, inceliyor, karşılıklı etkileşimleri belirlemeye çalışıyordu. O, XII. yüzyıldan itibaren yapılan çevirilerle Doğu ve Batı kültürlerinin karşı karşıya gelmiş olduklarını ifade etmiştir. Onikinci yüzyıla kadar karanlık çağda yaşayan bilim adamları, bu çeviriler sayesinde yeni bir bilim, felsefe ve tıp bilgisiyle temas gelmişlerdir. Bu harekete Batılılar Rönesans adını vermişlerdir. Aynı şekilde, Batı'nın İslâm ülkeleri ile teması sürmüştür. Osmanlılar, ondördüncü yüzyıldan itibaren Batı ile daha çok siyasî yönden temas halinde olmuştur. Osmanlıların Batı'nın biliminden etkilenmesi onyedinci yüzyıla tarihlenir. Sayılı, 'Galile, Harvey ve Kopernik gibi bilimin gelişmesini doğrudan etkilemiştir, diyebileceğimiz bilim adamlarının yaşadığı dönemde, Osmanlıların Batı'dan etkilendiğini gösteren deliller vardır', diyor. Batı ile Osmanlı İmparatorluğu'nun arasındaki bilimsel münasebet konusunda onun muhtelif makaleleri vardır. Bunlardan birisi Belleten'de yayınlanmış olan III. Murad'ın İstanbul Rasathanesi'ndeki Gök Küre ve Avrupa ile Kültürel Münasebetler (c. 25, 1961, s. 397-445) adlı makalesidir. Burada o, İslâm Dünyası'ndaki bilimsel faaliyetin gerileme nedenlerini tartışır. Aslında, Sayılı, aynı konuyu daha ayrıntılı olarak, bazı başka makalelerinde de tartışmıştır. Bunlardan, İslâm Dünyası'nda Bilimsel Faaliyetin Yavaşlamasının Belli Başlı Temel Sebepleri (Araştırma, c. 1, 1963, s. 5-71) adlı makalesinde ayrıntılı bilgi bulmak mümkündür. Yukarıda da belirtilmiş olduğu gibi, yazar bu konuyla daha doktorası sırasında ilgilenmeye başlamış ve İslâm Dünyası ve Türklerde, bilimsel faaliyetin şekillenmesinde ve gerilemesinde ne gibi etkenlerin rol oynadığını ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Burada söz konusu edilen yazılarında ise daha çok Batı'nın, gerilemekte olan İslâm topluluğuna ne gibi etkileri olduğu konusu üzerinde durulmaktadır. İlk makalede konu daha çok astronomi aletleri ve çalışmaları açısından ele alınırken, ikincisinde, bazı spesifik örnekler ele alınıp, açıklanmışsa da, konu daha çok ana hatlarıyla tartışılmıştır. Birinci makalede söz ko-

nusu olan gözlemevi, Osmanlı İmparatorluğu'nda onaltıncı yüzyılda kurulmuş olan meşhur İstanbul Gözlemevi'dir. Burada bulunan aletler, genellikle, astronomi tarihçileri tarafından Batı'daki benzerleriyle mukayese edilmiş; sonuçta Osmanlı İmparatorluğu'nda bu dönemdeki astronomi aletlerinin, Batı'daki benzerlerinden çok da farklı olmadığı belirlenmiştir. Bir başka ifade ile, bu gözlemevindeki aletler, Batı'da Thycho Brache'nin gözlemlerini yürüttüğü gözlemevinden teknik olarak çok farklılık göstermez, başka bir deyişle, Batı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bilimsel faaliyet ve teknoloji henüz büyük bir farklılık sergilemez. Ancak bu farkın oluşup, zaman içinde büyüdüğü ve onyedinci yüzyılda farkedilir hale geldiği belirlenmektedir.

Bu etkiyi en erken gözlediğimiz alan ise, bugünkü bilgilerimiz ışığında, anatomi olmaktadır. Avrupa'da, onaltıncı yüzyıl rönesansının şekillendirdiği çalışmaların onyedinci yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda etkin olduğunu söylemek mümkündür.

İkinci makalede, bilimin gelişmesi için gerekli şartlar tartışılıp, bunların onikinci yüzyıl Batı ve İslâm Dünyası'ndaki farklı gelişim çizgisi karşılaştırılmıştır. Sayılı'ya göre, bilimsel faaliyetin genellikle bir grafiği vardır; toplumlar belli bir süre bilimsel faaliyeti gerçekleştirirler; bu potansiyele sahiptirler; daha sonra tedricen bilimsel faaliyet eski canlılığını kaybeder. Bu eski uygarlıklarda, İslâm Dünyası'nda ve daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda da böyle olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu yeni gelişmelere ayak uydurabilirdi, ancak bunun için, tıpkı daha önce, Batı'nın ve İslâm Dünyası'ndaki bilimsel faaliyetin başlangıcında olduğu gibi, bilimsel bilgiyi sağlıklı çevirilerle elde etmesi gerekiyordu. Aynı şekilde, eğitim sisteminde ve din anlayışında belli reform hareketlerinin şekillendirilmesi gerekliydi.

Bu çalışmalarının yanı sıra, Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı, bilimin nasıl ve hangi şartlarda teşekkül ettiğini incelemiştir. Bu araştırması sonrasında, o, din, bilim, sihir ve büyü'nün birbiriyle olan münasebetini incelemiştir. Bilindiği gibi, bilimin beşiği olarak Klasik Yunan kabul edilmiştir. Ancak Sayılı'ya göre, bunun doğru olması söz konusu değildir. Mısır ve Mezopotamya gibi Eski Uygarlıklar üzerinde yapmış olduğu çalışmalarla, bilimin hangi şartlarda ve nerede başladığı sorularına cevap aramıştır. Bu konuda kaleme almış olduğu 'Mısır ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi, Tıp' adlı eserinde, eserin adından da anlaşılacağı gibi, yazar, esas itibarıyla, Mısır ve Mezopotamya'da matematik, astronomi ve tıp adına yapılan çalışmaları ele alır, bu konulardaki bilgilerin sistematik bir bilimsel faaliyet olarak değerlendirilip değerlendirilmeyeceğini irdeler. Değişik görüş açılarından konuyu tartışır. Daha sonra bu uygarlıklarda verilen bilgi-

leri Klasik Yunan'daki ilgili konularda verilen bilgilerle karşılaştırır. Bilindiği gibi, genel olarak bilimin Klasik Yunan'da başladığı kabul edilmiştir. Bu eserde verilen açıklamalar ve özellikle eserin son kısmında yapılan karşılaştırma, Mısır ve Mezopotamya'nın bilim tarihinin belirlenmesi açısından önem taşır.

Biz söz konusu eserde, günümüz bilim mirasının köklerini daha sağlıklı olarak öğrenebiliyoruz. Eski uygarlıklardan Mısır ve Mezopotamya'nın bu mirasta ne kadar payı olduğunu belirlememiz mümkün olmaktadır.

Eserde karşılaştırma yapılırken münferit örneklerden kaçınmaya gayret edilerek, daha çok sistematik bilim dendiğinde anlaşılan genel prensiplerin bu uygarlıklarda ne kadar tahakkuk ettiği belirlenmeye çalışılmıştır. Örneğin, sistematik geometri dendiğinde daha çok açı geometrisi anlaşılmaktadır. Yazar, bu prensibin özellikle Mezopotamya'da mevcut olup olmadığı konusunu tartışır. Çünkü özel hallerle yapılan çözümler, konuyla ilgili bilginin yaygın olarak o uygarlıkta bilinip, kullanıldığını göstermez.

Ord. Prof. Dr. Sayılı, daha önce de belirtilmiş olduğu gibi, İslâm Dünyası ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bilimsel faaliyetlerle yakından ilgilenmiş ve bu uygarlıkların matematik, astronomi, fizik, kimya ve tıp çalışmalarıyla ilgili ayrıntılı incelemeler yapmıştır. Bu incelemeleri sırasında, özellikle İslâm Dünyası'ndaki çalışmalarını değerlendirirken, daha önceki çalışmalarla, bilhassa Yunan'da yapılan çalışmalarla ayrıntılı bir şekilde karşılaştırmaktan geri kalmamıştır. Bu incelemeleri sadece gelişme ve ilerleme dönemlerini kapsamaz, aynı zamanda gerileme ve onun sebeplerini de belirlemeye çalışmıştır.

Bu incelemeleri sırasında zaman zaman, konunun gereği olarak, bilim ile din ve felsefe arasındaki münasebete de temas etmekten geri kalmamıştır. İslâm Dünyası gibi teokratik toplumlarda din ve felsefe arasındaki münasebetlerin belirlenmesi gerekir. Bu konudaki toplumun tutumu, bilim karşısındaki tutumun da belirlenmesinde etkin olmuştur. Bu konuyla ilgili muhtelif yazısında Sayılı, aynı zamanda, eğitim kurumları üzerinde durmuştur. Bu sistem daha sonra, Batıda öğretim kurumlarının şekillenmesinde etkin olmuştur.

Ord. Prof. Dr. Sayılı'nın bütün yukarıda söz konusu edilen çalışmalarının yanı sıra araştırmalarında daima öncelik taşımış olan bir konu, Türklere bilimsel faaliyet, kültürleri, etkileşimleri, bugünkü bilime yaptıkları katkılar, İslâm Dünyası'nda Türklerin bilimsel faaliyetinin önemi ve yeri olmuştur. Bu konuya ilgisi ve çalışmaları, yukarıda da belirtilmiş olduğu gibi, daha henüz bilim tarihi araştırmalarının başında, doktorasını yaparken başlamış ve zaman içinde bu

konuya olan ilgisi gittikçe artmıştır. Son çalışmalarının hemen hepsi bu konu üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu konuyla ilgili olarak, bazı o güne kadar Arap ya da Acem olarak kabul edilen bilim adamlarının milliyetini tesbit etmeye gayret etmiştir. Bunlardan biri Ebu Reyhan el-Beyrunî'dir. Onun *Saydana* adlı eserinde verdiği açıklamalara dayanarak, bu büyük bilim adamı ve kültür tarihçisinin Türk olduğunu göstermiştir. Ayrıca, aynı derecede açık ve seçik olmasa da aynı paralelde çalışmaları İbn Sînâ için de yaptığı söylemek mümkündür. Yine Türk kökenli bilim adamlarından Abdülhamid b. Türk ve Harezmi ile ilgili ayrıntılı çalışmaları vardır. Onun bu konuya ilişkin çalışmaları arasında Farabi ile ilgili çalışmalarını ve 'Bilimde ve Ortaçağ İslâm Dünyasında Türklerin Yeri' konularındaki makaleleri örnek olarak zikredebilir.

Bu incelemelerin erken tarihli olanları daha çok kaynak çalışmaları şeklinde belirirken, daha geç tarihli olanları mukayese ve mevcut bilgi ve araştırmalara dayalı değerlendirme niteliğini taşır. Bunlara en güzel örneklerden biri, Erdem Dergisi'nde çıkmış 'Bilimde ve Ortaçağda İslam Dünyasında Türklerin Yeri' adlı makaledir. Bu çalışmalarda sadece genel olarak bilimsel faaliyetler değil, aynı zamanda muhtelif kurumların gelişimi de göz önünde bulundurulmuştur. Bu kapsam dahilinde olmak üzere, kurulan muhtelif gözlemevleri, hastaneler ve medreseler de ele alıp açıklanmıştır.

Türklerin bugünkü bilimin oluşmasında etkin olduğu ve Dünya kültür hareketlerinde belli bir yeri olduğu görüşü ile ilgili muhtelif eserler vardı. Bunlar arasında Ahmet Caferoğlu'nun Türk Dili Tarihi (c. I, İstanbul 1970), George Sarton'un Introduction to the History of Science (c. 1, kısım I, Baltimore 1974), Ramazan Şeşen'in Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri (Ankara 1967), Gerhard Doerfer'in Woher Stammte Ibn Muhanna (Archeologische Mittellungen aus Iran Folge, c. 9, s. 248), H. D. Yıldız'ın İslâmiyet ve Türkler (İstanbul 1976), Mehmet Fuat Bozkurt'un Untersuchungen zum Bojnard-Dialekt des Chorasantürkischen (Göttingen 1975, s. 2) sayılabilir. Aynı paralelde A. Sayılı'nın müşterek ve müstakil yazıları vardır. Müşterek olanlardan biri Prof. Richard Fye ile birlikte hazırlanmış olduğu 'Selçuklulardan Önce Ortadoğuda Türkler' adlı makalesidir (Belleten, c. 10. 1964, s. 97-131).

Ord. Prof. Dr. Sayılı, İslâm Dünyası'nın kuzeybatı bölgesinin nisbeten daha verimli bilimsel çalışmalara sahne olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre, bu yörede fevkalade dikkate değer bilim adamları ve düşünürler yetişmişlerdir. Bunlardan bir kısmı Orta Asya kökenlidirler. Ancak bu bilim adamlarının milliyetini belirlemek fevkalade zordur. Ancak şu kadarı da malumdur ki, bu bilim adamları-

nın yetiştiği bölgeler Türklerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerdir. Dolayısıyla, bu bilim adamlarının Türk olma olasılığı fevkalade yüksektir. İbn Alam veya Farabî ya da Abdulhamid b. Türk için böyle bir tereddüt söz konusu değildir, çünkü onların adları sayesinde bunu belirlemek gayet kolaydır. Bunlar gibi adları vasıtasıyla milliyetlerini rahatlıkla belirleyebildiğimiz bilim adamları bize Türklerin İslâm Dünyası'ndaki bilimsel faaliyete katkılarını açık ve seçik bir şekilde göstermektedir.

Aslında Türkler sadece İslâm Dünyası'nda değil, daha önceki devirlerde ve daha sonraki dönemlerde de bilime yakın ilgi duymuşlardır. İslâm Dünyası'nda bilim adına bir inhitatın yaşandığı ondört ve onbeşinci yüzyılda bile, Türklerin Asya'da önemli bilimsel çalışmalar yaptığı gözlenmektedir. Bunun en güzel örneklerinden biri hem devlet adamı hem de seçkin bir bilim adamı olan Ulug Bey'dir. O, özellikle astronomi ile ilgilenmiş ve bu çalışmalarını da bir eserinde, Zic'inde toplamıştır. Aynı şekilde önemli bilim adamlarından Kadızade-i Rumî'nin de astronomi konusunda önemli çalışmaları vardır. Türkler aynı zamanda, İslâm Dünyası'ndaki bilginin gelişip ilerlemesinde Osmanlılar zamanında da katkı yapmayı sürdürmüşlerdir. Hatta Asya'daki belli başlı bilim adamı ve düşünürlerin onbeşinci yüzyılda, Fatih tarafından İstanbul'a davet edildiğini görüyoruz. Bunlar arasında Ali Kuşçu zikredilebilir.

Ayrıca, yukarıda da ifade edilmiş olduğu gibi, ondördüncü yüzyıldan itibaren müstakil bir devlet olarak bilime önemli katkılarda bulunan Osmanlı Türkleri müteakip yüzyıllarda, yaklaşık onyedinci yüzyıl başlarına kadar bu çalışmalarını sürdürmüşlerdir, ancak bu yüzyıldan itibaren Batıdaki bilimsel faaliyetlerde görülen gelişmeye paralel çalışmalara Osmanlı İmparatorluğu'nda rastlanmamaktadır. Onaltıncı yüzyıldaki bilimsel bilginin Osmanlılarda ve Batı'da hemen aynı seviyede olmasına karşın, müteakip yüzyıllarda aradaki mesafenin Osmanlılar aleyhine arttığını söylemek gerekir. Bunun sonucu olarak, Osmanlı İmparatorluğu, Batıdaki bilimsel faaliyetin sonuçlarının en kısa zamanda Türkiye'ye aktarılması için bazı çalışmalar yapmaya başlamıştır ki, bu hareketlerin bütününe Batılılaşma hareketleri denmektedir. Bu konuyla ilgili olarak Profesör Sayılı muhtelif yazılar kaleme almıştır. Bunlar arasında Erdem'in I. sayısında çıkan İngilizce makalesini örnek olarak zikredebiliriz. 'The Place of Science in the Turkish Movement of Westernisation, and Atatürk' adlı bu makalesinde, o, İslâm Dünyası'nın gerilemesindeki belli başlı etkenleri tartışır, bunun sadece tek boyutlu bir hareket olmadığını, siyasi ve ekonomik boyutlarının da bulunduğunu belirtir, Batı ve Doğunun yapılanmasında ne gibi farklar bulunduğunu sorar, Hıristiyanlı-

ğın din karşısındaki tutumu ve onikinci yüzyıldan sonra Batıda gelişen din anlayışındaki farklılaşmadan söz eder. Batılılaşmanın ilk adımı olarak kabul edilen onsekizinci yüzyılda kurulan askerî mühendishanelerden başlar, bu okulların kuruluş gayesini, ele alıp anlatır. Bunların yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşma adına atılan adımlardan söz eder. Bunlar arasında matbaanın kuruluşu da vardır.

Bunların yanı sıra, yine aynı makalede, Sayılı, Osmanlı Devleti'nde o devirde yaşamış bilim adamı ve düşünürlerden, onların çalışmalarından, kaleme aldıkları eserlerinden söz eder. Bunlar arasında Katip Çelebi, İsmail Kalfazade, Çinarî, Ömer Şifaî hakkında bilgi verir. Ondokuzuncu yüzyılda, Batılılaşma hareketleri daha yoğunlaşarak ve yaygınlaşarak devam etmiştir. Bu arada, söz konusu yazıda, sadece bazı bilimsel eserlerin tercümesi ya da bazı konularda yazılan bilimsel eserler ve bazı Batılı modelde kurulan okullar, ve daha sonra, bu okullarda yapılan revizyon hareketlerinden söz edilmekle kalmamış, aynı zamanda, bu dönemde kurulan yeni bazı sanai kuruluşlardan da bahsedilmiştir. Bunlar arasında, Zeytinburnu'nda kurulmuş olan doküma tesislerinden ve Osmanlılarda bu dönemde kurulan diğer bazı endüstri kurumlarından da söz edilmiştir. Daha sonra, kronolojik olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı etkisiyle yapılan değişiklikler ele alınıp, tartışılmış, bu arada bu dönemlerde Batı'da kaydedilen önemli gelişmeler de verilmiştir. Bu değişim zincirinin son halkasını ise, Atatürk şekillendirmiştir. Yazarın da belirmiş olduğu gibi, Atatürk'le birlikte Türkiye önemli bir zihni değişikliğe tâbi tutulmuştur. Bir taraftan, siyasi birlik, iktisadi istikrar sağlanmaya çalışırken Atatürk'ün önderliğinde atılan önemli adımlarla yeni Türkiye Cumhuriyeti şekillenmiştir.

Prof. Sayılı'nın incelemeleri arasında belli konulara hasredilmiş olanlar da yok değildir. Bunlar arasında matematikle ilgili olarak Abdülhamid b. Türk ve Harezmi'nin cebir çalışmaları konusundaki incelemelerini örnek olarak zikredebiliriz. Her iki bilim adamı da ikinci derece cebir denklemleri için geometrik çözüm teklif etmişlerdir. Her ikisi de aynı dönemde yaşamıştır, her ikisinin de *Cebir* adını taşıyan bir eseri vardır. Sayılı bu konudaki çalışmalarıyla Harezmi'nin aslında bu çözüm yöntemini bulan kişi olmadığını söyler. Daha sonra Roshdi Rashed de bu konuyla ilgilenmiş ve aynı görüşü ifade etmiştir (*l'Idée de l'Algebre selon al-Khwarazmi, Fundamenta Scientiae*, c., no: 1, 1983. s. 87-100). Aynı şekilde, Fuat Sezgin de aynı konuya değinmiştir. Sayılı, dokuzuncu yüzyılın seçkin matematikçilerinden olan Sabit b. Kurra'nın Pitagoras'ın meşhur teoremi için teklif ettiği genelleme konusundaki çalışmalarını da bilim alemine tanıtmıştır.

Onun gerek Harezmi ve İbn Türk, gerekse Sabit b. Kurra konusunda yapmış olduğu çalışmalar matematik ve bilim tarihçileri arasında büyük ilgi uyandırmıştır. C. B. Boyer (Isis, c. 57, 1964, s. 68-70) ve Christopher J. Soriba (Isis, c. 57, 1966, s. 56-66) Sabit b. Kurra'nın geliştirdiği çözümün Batı'daki ilk izlerini belirlemeye çalıştılar. B. A. Rosenfeld ve A. T. Grigorian, Dictionary of Scientific Biography'de (c. 13, 1976, s. 293) ondan söz etti. C. B. Boyer History of Mathematics (1968, s. 257-259) Abdülhamid b. Türk'ün matematik çalışmalarından bahsetmiştir.

Abdülhamid b. Türk'ün Arapça metni Prof. Ahmed b. Aram tarafından Farsça olarak yayınlanmıştır (Risale-ı der Cebr ve'l- Mukabele, te'lifi Abu'l-Fadl Abdülhamid ibn Türk el-Ceyli, Mecelle-i İlmî, no: 11 ve 12, seri 3, 1342/1968). Abu'l-Kasım-i Kurbanî de Riyazdedanan-ı İran ez Harezmi ta İbn-i Sînâ'da Sayılı'nın Abdülhamid ibn Türk'le ilgili eserine işaret etmiştir. (Tahran, 1971, s. 30-31). Fuat Sezgin de meşhur eseri, Geschichte der Arabischen Schriftungs'da (c. 5, 1974, s. 241-242) bu esere işaret etmiştir. Sayılı'nın Abdülhamid b. Türk adlı kitabı konusunda Revue d'Histoire des Sciences'da (c. 18, 1965, s. 123-124) ilgili yazı hakkında bir tanıtım yazısı çıkarmıştır. Sabit b. Kurra'nın Pitagor teoreminin genellemesi konusunda, Sayılı ilk defa 1956 yılında Bilim Tarihi Cemiyetinin New York'ta yapmış olduğu yıllık Toplantısında verdiği bir bildiri de bilgi vermiştir. (American Historical Review, c. 62, 1957, s. 797).

Sayılı'nın matematik tarihiyle ilgili incelemeleri arasında el-Kuhî'nin klasik Yunan geometri problemlerinden bir açının üç bölünmesi konusunda teklif ettiği çözüm de vardır. Yine onun bu konudaki incelemelerinden biri de Beyrunî'nin trigonometri çalışmaları ile ilgilidir.

Ayrıca Kuhî'nin sonsuz hareket konusunda yaklaşımını ve saf matematik temeline dayalı açıklamalarını inceleyen Ord. Prof. Dr. A. Sayılı, bu konudaki Batıdaki ilk benzeri yaklaşımların Giovanni Battista Benedetti tarafından verildiğini belirlemiştir. Bu konuda kaleme aldığı makalesinden Dictionary of Scientific Biography (c. 11, 1975, s. 241) söz edilmiştir.

Ord. Prof. Dr. A. Sayılı astronomi tarihi ile de ilgilenmiştir. Daha önce söz konusu edilen 'Observatory in Islam' adlı eseri bunun güzel bir örneğidir. Bu eserin yanı sıra o, yine daha önce söz konusu edilen onun Mısır ve Mezopotamya'daki bilimsel faaliyetlerle ilgili eserinde uzun uzun bu eski uygarlıkların astronomi çalışmalarının değerlendirmesini yapmıştır. Bu arada, eserin sonuç kısmında yapılan değerlendirmede, o, Thales'in Güneş tutulmasını tahmininin

asında Mezopotamya'dan öğrenmiş olduğu bilgiler ışığında değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Çünkü ona göre, Mezopotamyalılar, tabletlerinde Güneş tutulmasını bildiklerini ve hatta onun hangi periyodlarla tutulduğuna dair bilgi vermişlerdir. Bu ülkeye giden Thales bir bilim adamı ve bir düşünür olarak bu bilgilerden yararlanarak, M. Ö. 585'de Güneş'in tutulacağını haber vermişti. Sayılı'nın bu iddialarının daha sonra, W. Hartner'in Centaurus'ta (c. 14, 1969, s. 60-71) ve Asgar Aaboe'nin Journal for the History of Astronomy (c. 3, 1972, s. 105-18) adlı derginin çıkan yazılarıyla desteklediklerini görüyoruz.

Ord. Prof. Dr. A. Sayılı, birçok astronomi tarihçisinin kayıp olarak kabul etmiş oldukları el-Hazini'nin astronomi aletleriyle ilgili kaynak olarak kabul edilen eserini Tahran'daki Sipahsalar Kütüphanesi'nde bulmuştur. Eser diğer iki kitabın arasına suni bir şekilde sıkıştırılmıştır. Sayılı'nın bu konudaki yayınından sonra E. S. Kennedy (Journal of Near Eastern Studies, c. 20, 1961, s. 103) ve Robert E. Hall (Dictionary of Scientific Biography, c. 7, 1973, s. 336, 348, 350) de bu yayına işaret etmişlerdir. Bu konuda A. Kurbanî'nin Rizayidanan-ı İrani ez Harezmi ta Ibn Sînâ (Tahran 1971, s. 92-93) adlı eserinden yararlanılabilir.

Sayılı, astronomi tarihi ile ilgili olarak Kopernik'in çalışma ve başarılarını anlatan İngilizce bir kitap hazırlamıştır (Copernicus and His Monumental Work). Aynı kitabın nisbeten kısa bir nüshası da Türkçe olarak hazırlanmıştır. Burada Kopernik'in uzun zamandır mesele yaratan, bazı anlaşmazlıkları, sistemi temelinden değiştirmek suretiyle nasıl bir çözüm getirdiği anlatılmaktadır.

Bilindiği gibi, Eski uygarlıklar yer merkezli sistemler kabul etmişlerdir. Bu sadece Mezopotamya'da veya Hint ya da Çin Uygarlıklarında değil, aynı zamanda nisbeten daha geç tarihli olan Yunan Uygarlığında, hatta bilimin önemli adımlar attığı Hellenistik Dönemde bile böyle olmuştur. Bu eserlerin etkisi ile, İslâm Dünyası'nda da, yapılan bütün astronomi çalışmalarına ve kurulan gözlemevlerine ve de bu alanda kaydedilen bütün gelişmelere rağmen, yermerkezli sistem devam etmiştir. Bundan dolayı özellikle dış gezegenlerin hareketlerinin açıklaması problem yaratır. Genellikle retrograt hareketlerle onların hareketleri açıklanmaya çalışılmıştır. Güneş'in, sistemin merkezine alınmasıyla ve bu çalışmalara ilave olarak, Kepler'in yörüngelerin elipsoid olduğunu ileri sürmesiyle, bu konudaki hesaplama hatalarının büyük bir kısmının çözüldüğü görülmektedir.

Bu kitapta sadece Kopernik sistemi anlatılmamış, onun İslâm Dünyası'ndan aldığı etkiler de tartışılmıştır. Eserin bir tanıtma yazısı Archives Internationales d'Histoire des Sciences'da (c. 26, 1976, s.

182-183) yayınlanmıştır. Bu eserin yayınlanmasından sonra, Kopernik'in 500'üncü yıldönümü kutlamaları çerçevesi içinde, UNESCO'nun düzenlediği toplantıda bir konuşma yapan Sayılı'ya Polonya Hükümeti, Kopernik'in beşyüzüncü yıl dönümü hatıra madalyası vermiştir.

Sayılı, ayrıca Gıyaseddin Kâşî ile ilgili bir inceleme yapmıştır. Onun Uluğ Bey'e göndermiş olduğu mektubu ve Semerkant'daki bilimsel faaliyet konusunda kaleme aldığı eser de bilim aleminde etki yaratmıştır ve Youshkevitch ve B. A. Rosenfeld Dictionary of Scientific Biography'de (c. 7, 1973, s. 261) bu çalışmadan söz etmişlerdir.

Profesör Sayılı, fizikle ilgilenmiş, özellikle de İslâm Dünyası'ndaki fizik çalışmaları onun ilgi konularından biri olmuştur. Bu çerçevede o optik konusuyla ilgilenmiştir. Aristo ve el-Karaffi'nin gök kuşağı konusundaki açıklamalarını mukayeseli olarak incelemiştir (The Aristotelian Explanation of the Rainbow, Isis, c. 30, 1939, s. 65-83 ve Al-Qarafi and His Explanation of Rainbow. Isis, c. 32, 1947, s. 16-26). Daha sonra aynı konuya ilgi duyan bazı bilim adamlarının bu yayınlara işaret ettikleri görülmektedir. Bunlar arasında Carl. B. Boyer'in Aristotelian References to the Law of Refraction (Isis, c. 36, 1949 s. 92-95), The Theory of The Rainbow: Mediaval Triumph and Failure (Isis, c. 49, 1958, s. 379) ve The Rainbow (New York, 1959, s. 324, 325, 328, 335, 356, 258); G. Sarton'un Introduction to the History of Science (c. kısım 1, 1947, s. 709) ve yine ona ait bir başka eser, A History of Science (1952, s. 518); H. J. J. Winter'in Optical Researches of Ibn Haytham adlı makalesi (Centaurus, c. 3, 1954 s. 205-210) zikredilebilir. Aynı şekilde, Sayılı'nın optikle ilgili bir başka yazısı Freiberg'li Theodorus'un optik çalışmaları hakkında olup, G. Sarton, Introduction to the History of Science adlı eserinde bu makaleye işaret etmektedir (c. 3, kısım 2, 1947, s. 706).

Bilindiği gibi, optik konusunda İbn Heysem, İslâm Dünyası'nda büyük bir otoritedir, her ne kadar İbn Sînâ'nın da bu konuda çalışmaları varsa da, İbn Heysem'inkilerle kıyas edilemez. Sayılı, İbn Sînâ ve İbn Heysem'in görme konusunda verdikleri açıklamaları birbiriyle mukayese etmiştir, ve İbn Sînâ'nın hayalin oluşması konusunda ilginç bir açıklama verdiğini belirlemiştir (İbn Sînâ ve İbn Heysem'in Fizyolojik Optik Konusundaki Muhtemel Etkisi, Belleten T.T.K., (1983), Ankara, s. 665-675). İbn Heysem, hatalı olarak, görüntünün göz merceğinin dış yüzeyinde teşekkül ettiğini iddia etmiştir. Onun bu görüşü Geçortaçağ ve Rönesans Devri başlarında aynen kabul edilmiştir.

Ord. Prof. Dr. A. Sayılı, İbn Sînâ'nın hareketle ilgili açıklamalarıyla da ilgilenmiştir. Bu konu, İbn Sînâ'nın bilime bakış açısını aksettirmesi ve gerektiğinde otoritelere karşı çıkması konusunda gü-

zel bir örnek oluşturmasının yanı sıra, hareket konusunda getirdiği açıklamalarla Newton'un hareket konusunda getirdiği açıklamalara gösterdiği paralelizmi de açık ve seçik bir şekilde göstermektedir. İbn Sînâ, Aristo tarafından ileri sürülmüş olan hareket konusundaki açıklamayı kabul etmemiştir. İbn Sînâ, Newton'un da ileri sürmüştüğü gibi, eğer, herhangi bir şekilde müdahale edilmezse, hareket verilen bir cismin hareketine durmaksızın devam ettiğini ileri sürmüştür. O, hareket konusundaki açıklamalarıyla, Buridan'ı büyük ölçüde etkilemiştir. Hareketle ilgili görüşlerin daha sonra, onyedinci yüzyılda Galile tarafından daha da geliştirildiği belirlenmektedir (İbn Sînâ, and Buridan on the Dynamics of Projectile Motion, T. T. K. Ankara, 1984, s. 141-160).

Sayılı'nın önemli çalışmalarından biri de meşhur filozof Farabî ile ilgilidir. Farabî'nin boşluk hakkındaki makalesini Prof. Necati Lugal'le birlikte inceleyerek, yayınlamıştır. Bu kitapta Farabî'nin konuyla ilgili Hala Makalesi, metnin çevirisi ve değerlendirilmesi verilmiştir. Farabî'nin boşluk fikrine karşı geliştirdiği fikirlerin, Batıya etkileri (horror vacui) eserde gayet açık bir şekilde gösterilmiştir. Ayrıca Sayılı, Farabî'nin simya konusundaki kısa bir makalesini de Türkçe ve İngilizce olarak yayınlamıştır.

Farabî'nin ölümünün birinci yılı dolayısıyla Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi'nde ve İstanbul Üniversitesi'nde birer merasim yapılmıştır. Ord. Prof. Dr. Sayılı bu toplantılara birer konuşma ile katılmış; Farabi ve Bilim (D.T.C.F. Dergisi, c. 8, 1950, s. 437-440) ve Farabî'nin Düşünce Tarihindeki Yeri adlı bildirileri sunmuştur (Belleten, T.T.K., c. 15, 1951, s. 1-64).

Bu makalelerden ikincisinde Sayılı, kabaca Farabî'nin eserlerinin kronolojik bir dökümünü yapmaya çalışmıştır. Bu makaleye, Prof. Küyel bazı makalelerinde işaret etmiştir. A. Adivar da Vatan Gazetesi'nde (29 Ağustos 1951, s. 2) Ankara'dan gelen Çalışma adı altında bu makaleyi tanıtmıştır.

Sayılı bazı bilim adamları adına Türk Tarih Kurumu'nun hazırladığı anı kitaplarının editörlüğünü yapmıştır. Bunlardan birisi, kendisinin de beğeni ile araştırdığı ve adının Birunî değil, Beyrunî olduğunu belirlediği, onbirinci yüzyılda yaşamış meşhur bilim adamı ve kültür tarihçisi ile ilgilidir. Beyrunî'nin birinci doğum yılı dolayısıyla hazırlanmış olan bu eserde onun araştırmalarının sonucu olan üç makalesi yer almaktadır. Ayrıca, başka bazı araştırmacıların Beyrunî ile ilgili ilginç çalışmaları eserde yer almaktadır (T.T.K. Ankara 1974).

Aynı paralelde olmak üzere 1984 yılında, İbn Sînâ'nın birinci doğum yılı dolayısıyla, Türk Tarih Kurumu'nun hazırladığı ve kendi-

sinin editörlüğünü yaptığı bir eserden de burada söz etmek gerekir. Sayılı'nın bu ciltte İbn Sînâ'nın fizik, kimya, astronomi, astroloji gibi spesifik konulardaki çalışmalarının tanıtılmasının yanı sıra, İbn Sînâ'nın bilimsel kişiliği de, müstakil bir makalede ayrıntılı bir şekilde ele alınıp, incelenmiştir. Burada İbn Sînâ'nın birçokları tarafından ele alınıp tartışılan bir yönü, milliyeti de söz konusu edilmiştir. (T.T.K. Ankara 1984). Bu eser, 1937'de Atatürk'ün emriyle çıkarılmış olan İbn Sînâ kitabını tamamlar niteliktedir.

Buraya kadar verilen bilgilerden de anlaşılabilir olduğu gibi, Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı bilim tarihinin çok farklı konularında araştırmalar yapmıştır. Bunların bir kısmı daha çok genel değerlendirmeler şeklindedir; bazıları ise çeşitli bilim dallarını kapsayan, bilim tarihi araştırmalarında kullanılan terimle ifade edilirse, daha çok vertikal çalışmalardır; belli bir konuyu ele almakta ve ayrıntıya inerek, adeta tabir yerindeyse, mikroskop altında o konuyu ince ayrıntılarıyla ele alıp, o bilim adamının ya da o eserin veya çalışmanın getirdiği yenilik, yaptığı katkı gösterilmektedir. Zaten ayrıntıya inmeksiz bu tip çalışmanın ve dolayısıyla yapılan katkının gösterilmesi söz konusu olamazdı ve olamaz.

Bu çalışmalarının yanı sıra, Sayılı tarih ve edebiyatla yakından ilgilenmiştir. Bu yazının başından da belirtildiği gibi özellikle İran edebiyatına büyük ilgi duymuştur, denilebilir. Bunun delillerinden biri de, ondördüncü yüzyılda yazılmış Gülşehri'nin Farsça kaleme aldığı Leylek ve Bülbül adlı şiiridir (Gülşehri'nin Leylek ve Bülbül Hikayesi, Farsça metin, Türkçeye çevirisi ve analizi, Necati Lugal Armağanı, Ankara, 1968, s. 537-554). Bu şiiri ilk defa o yayınlamıştır. Şiirde medreseler ve dünyevi bilimlerle ilgili bilgiler vardır. Aynı şekilde, Sayılı, şiir şeklinde kaleme alınmış İstanbul Gözlemevi konusunda Alaaddin el-Mansuri'nin Farsça kaleme aldığı onaltıncı yüzyıla ait bir makalesini yayınlamıştır (Alaadin el-Mansuri'nin İstanbul Gözlemevi Hakkındaki Şiiri, Belleten, c. 20, 1956, s. 411-484). Sayılı'nın bu paralelde çalışmalarını örneklerini artırmak mümkündür. Bunlar arasında Gazan Han'ın Tebriz'deki Türbesi ile ilgili ondördüncü yüzyılda kaleme alınmış şiir (Gazan Han'ın Türbesi Hakkında bir Şiir, Türkçe ve İngilizce, Farsça metinle birlikte, İran İmparatorluğu'nun kuruluşunun 2500. Kuruluş Kutlamaları Kitabı, İstanbul 1971 s. 383-389), Edirne'deki Selimiye Camii ile ilgili, onun açılışı ve yapısı konusunda bilgi veren Farsça şiir (Selimiye Camii ile İlgili Farsça bir Şiir, Farsça Metin ile İngilizce ve Türkçe İnceleme, İran İmparatorluğu'nun 2500. Kuruluş Yılı Kutlamaları Kitabı, İstanbul 1971, s. 399-412) ve Nizamüddinel-İsfahani'nin onüçüncü yüzyılda yazılmış, meşhur astronom ve matematikçi Nasirüddin-i Tusî ve Meraga

Gözlemevi ile ilgili bilgi veren bir şiir (Hoca Nasüriddin-i Tusî ve Rasathane-i Meraga, Proceedings of the Tehran International Congress on Nasiriddin-i Tusî, Tehran, 1956, c. 1, s. 403-412) bunlar arasında sayılabilir. Bu son şiir de ilk defa onun tarafından yayınlanmıştır.

Buraya kadar verilen açıklamalardan anlaşıldığı gibi, Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı bütün hayatını incelemeye, araştırmaya hasretmiş saygıdeğer bir bilim adamıdır. Onun için araştırma, yapılması gereken bir iş değil, daha çok bir zevk, bir eğlence olmuştur, çalışırken yorulmaması ve ara vermek ihtiyacı hissetmemesi de bundan kaynaklanıyor olsa gerektir. Bir taraftan bilgilerini derslerinde öğrencilerine aktarırken, diğer taraftan da çalışmalarıyla bütün kültür tarihçilerine ışık tutmuş olan bu saygıdeğer bilim adamının hakkında meşhur oryantalist Prof. Rescher Beitrage zur Arabische Poesie (c. 7, 1, Qukali, (ed. Bart, Leiden 1905), 1961-1962) adlı eserinin iç kapağında yayınladığı resminin yanına 'dedicated to Professor Aydın Sayılı as a small token of Friendship' diye bir not koymak ihtiyacını hissetmiştir. Aynı şekilde Hintli Profesör Ekmel Eyyübî de Türk Kültür Tarihi ile ilgili eserini ona sunmuştur. Bu da bize, onun sadece Fakültedeki öğrencileri ve meslekdaşları ve de 1983'den 1993'e kadar yaklaşık on yıl başkanı olarak hizmet verdiği Atatürk Kültür Merkezi'nde kendisiyle birlikte çalışanlar tarafından sevilip sayılmadığını, aynı zamanda, onu tanıyan ya da bilim ve kültür tarihi ile ilgilenen birçok kişi tarafından aynı şekilde sevilip, sayıldığını göstermektedir. Onun çalışmalarındaki ciddiyet, daima yeni bir şeyler ortaya koyması, meslektaşları ve konuya ilgi duyanlar arasında saygı uyandırmıştır.

İnanıyorum ki, Türk olmakla daima gurur duymuş olan ve Türk kültür ve bilimi adına yapılan çalışmaları ortaya çıkarmak için canla başla çalışmış olan bu büyük bilim adamı, her ne kadar 15 Ekim 1993 tarihinde vefat etmişse de, çalışmalarıyla yaşamaya devam edecektir. Allah'tan kendisine Rahmet diliyorum.

Res. 1 — Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı 1982 yılında emekli olduğunda düzenlenen törende Oluş Arık'tan plaket alırken.

Res. 2 — Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı 1985'te Pakistan Hycre Committee ile yapılan bilimsel işbirliği çerçevesindeki toplantıya katılanlarla birlikte görülmektedir.

Propriétaire et rédacteur en chef :
Au nom de la Société d'Histoire Turque
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes :	<u>Page</u>
KURHAN, YRD. DOĞ. DR. MÜRÜVVET : Dicu Râ tout le long des siècles (en turc, avec 16 illustrations)	1
AYDIN, M.A., NAFIZ : Une Tablette de Kültepe relative à la vente de maison et les noms de lieux existant sur les Tablettes faisant l'objet d'étude et Kârum Nahria (en turc, avec 4 tablettes, 3 cartes)	29
—————: Eine Tafel Über Hausverkauf Mit Der Ortanamen In Fragmenton Der Tafela Aus Kültepe Und Kârum Nahria (en allemand) ...	39
GÖMEÇ, YRD. DOĞ. DR. SAADETTİN: Les Noms de tribus et de Nations rencontrés dans les Sources turques Les Az (en turc)	51
KILIÇ, MUSTAFA: Les Elèves de Kemal Paşa-Zâde (ibn-i Kemal) (en turc) .	55
HIZMETLİ, SABRİ: L'Administration et les Institutions de l'Algérie sous le règne des Turcs (en turc)	71
ÖZDEMİR, YRD. DOĞ. DR. RIFAT: La Structure Physique et démographique d'Antioche (Antakya) à l'époque ottomane 1709-1860 (en turc) ..	119
SONYEL, DR. SALÂHİ R.: L'Attitude de Sire Horace Rumbold, haut commissaire britannique, vis-à-vis du mouvement national turc (1920-1923) (en turc)	159
—————: The Attitude of British High Commissioner Sir Horace Rumbold Towards the Turkish National Movement, 1920-1923 (en anglais)	185
AKGÜNDÜZ, DOĞ. DR. HASAN: Les fondements historiques du rôle de l'homme dans la constitution de l'histoire et de sa tradition éducative (en turc)	211
 Nouvelles :	
İLHAN, M. MEHDİ: "Defter Congress" (Le Congrès des registres d'inventaire) (en turc)	231
 Comptes Rendus :	
YAZICI, NESİMİ : ABDULLAH CEYHAN : <i>Index des revues Sırât-ı Müstakîm et Sebülürreşâd</i> (en turc)	237
 Nécrologie :	
KÂHYA, PROF. DR. ESİN: Sur les traces du Professeur Emérite Aydın Sayılı (en turc, avec 2 illustrations)	241

BELLETEN

PÉRIODIQUE PARAISSANT TOUS
LES QUATRE MOIS

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : LVIII

No. 221

Avril 1994

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

EREN Tel: (212) 252 05 60 Fax. 243 30 16

1 9 9 4

21-03987